

**ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ
ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ДО ЕКЗОГЕННИХ ЗМІН**

Монографія

*За загальною редакцією
д-ра екон. наук, доцента М. А. Мащенко*

**Харків
ХНЕУ ім. С. Кузнеця
2022**

УДК 338.2(477)(0.034)

П78

Авторський колектив: канд. екон. наук, доцент М. С. Бріль – підрозд. 2.3; канд. екон. наук, доцент О. М. Кліменко – підрозд. 2.4; д-р екон. наук, доцент М. А. Мащенко – загальне наукове керівництво, підрозд. 3.4; канд. екон. наук, доцент І. Ф. Лісна – підрозд. 1.1; канд. держ. упр., доцент О. С. Лесная – підрозд. 1.1; канд. екон. наук, доцент А. В. Литвиненко – підрозд. 1.3; канд. екон. наук, доцент І. В. Пивавар – підрозд. 3.1; канд. екон. наук, доцент І. С. Пипенко – підрозд. 2.1; канд. екон. наук, доцент О. О. Пономаренко – підрозд. 3.2, висновки; канд. екон. наук, доцент Н. О. Степаненко – підрозд. 2.2; д-р екон. наук, професор Л. О. Українська – підрозд. 1.2; канд. екон. наук, доцент Н. І. Шифріна – підрозд. 1.4; канд. екон. наук, доцент Т. С. Черкашина – вступ, підрозд. 3.3.

Рецензенти: професор кафедри економічної теорії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, д-р екон. наук *О. С. Марченко*; професор кафедри менеджменту та оподаткування Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», д-р екон. наук, доцент *О. С. Маковоз*.

Рекомендовано до видання рішенням ученої ради Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Протокол № 8 від 27.10.2021 р.

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Проблеми адаптації економічної політики України до екзогенних змін [Електронний ресурс] : монографія / М. С. Бріль, О. М. Кліменко, М. А. Мащенко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, доц. М. А. Мащенко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2022. – 368 с.

ISBN 978-966-676-852-3

Розглянуто актуальні питання формування та реалізації економічної політики держави з урахуванням аналізу теоретико-методологічних положень щодо адаптації національної економічної політики України до екзогенних змін. Досліджено наявні теоретико-методологічні підходи до формування економічної політики держави, аналіз процесів диджиталізації, глобалізації й економічної інтеграції як основних екзогенних факторів реалізації державної економічної політики України на глобальному і національному рівні та визначено на цій основі ключові напрями формування нової економічної політики України в умовах глобальних і національних екзогенних змін.

Рекомендовано для наукових працівників, аспірантів, фахівців-практиків і студентів закладів вищої освіти економічного профілю.

УДК 338.2(477)(0.034)

© М. С. Бріль, О. М. Кліменко,
М. А. Мащенко та ін., 2022
© Заг. ред. М. А. Мащенко, 2022
© Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця, 2022

ISBN 978-966-676-852-3

Вступ

У сучасних умовах усе більшою мірою на економічний розвиток країн з ринковою економікою впливають екзогенні фактори – переважно зовнішнього характеру, які обумовлені стрімким поширенням процесів диджиталізації, глобалізації та регіональної економічної інтеграції. Вони призводять до цілої низки проблем в економічній політиці держави: хаотичності, безсистемності, відсутності чітко сформованої системи цілей, порушення контролю за виконання прийнятих управлінських рішень та оцінювання отриманих результатів. Відтак, украї актуальною стає проблема адаптації економічної політики держави до екзогенних факторів на глобальному та національному рівнях. Теоретичні та методологічні засади адаптації національної економічної політики до екзогенних змін розроблено в роботах як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Зокрема, дослідженню екзогенних факторів структурних і суспільних трансформацій у національній економічній системі присвятили свої праці такі відомі вчені як Б. Баллас, С. Ву, М. Келхер, Дж. Кругер, Г. Лафей, І. Ліпсиц, Р. Лукас, Р. Манделл, І. Назаркевич, Д. Норт, О. Підчоса, А. Ревко, О. Родрик, Д. Субраманіан, Я. Тинберген, А. Треббі, В. Штейн, Ф. Шульц, О. Яковлев та ін. Проблеми адаптації системи державного управління до процесів глобалізації, інтернаціоналізації, диджиталізації та регіональної економічної інтеграції досить докладно висвітлені в роботах Е. Балабанова, Л. Беляєвої, П. Бергера, Дж. Беррі, Р. Войтович, Д. Замятіна, В. Кампо, Е. Кастена, Р. Крамаренко, С. Лаша, Ф. Маккінлі, Р. Робертсона, С. Саджаді, М. Фезерстоуна, Х. Ціао, Б. Чена, М. Шабанова, О. Шевчук та ін.

Незважаючи на вагомий науковий та практичний внесок авторів, у сучасній науці відсутній єдиний підхід до формування та реалізації економічної політики держави. Водночас деякі теоретико-методологічні положення щодо адаптації національної економічної політики України до екзогенних змін потребують більш глибокого наукового аналізу та доведення до рівня прикладних розробок. Так, вимагають подальшого наукового опрацювання наявні теоретико-методологічні підходи до формування економічної політики держави, аналіз процесів диджиталізації, глобалізації та регіональної економічної інтеграції як основних екзогенних факторів реалізації державної економічної політики України на глобальному та національному рівнях, виявлення головних досягнень і «провалів», викликів і трендів сучасної економічної політики української держави

і визначення на цій основі ключових напрямів формування нової економічної політики України в умовах глобальних і національних екзогенних змін.

Актуальність, науково-практична значущість і недостатня вивченість означених питань обумовили вибір теми монографії, визначили об'єкт, предмет, мету та завдання наукового дослідження.

Об'єктом дослідження є економічна політика держави.

За предмет дослідження обрано процес формування та реалізації економічної політики держави в умовах екзогенних змін.

Метою монографії є подальший розвиток теоретичних положень і розроблення науково-практичних рекомендацій щодо вдосконалення адаптаційного механізму реалізації національної економічної політики України в умовах внутрішніх суспільних трансформацій та зовнішніх екзогенних змін.

Результати проведених авторами монографії наукових досліджень покладено в основу:

вивчення теоретико-методологічних підходів до реалізації економічної політики держави;

дослідження сучасного інструментарію реалізації економічної політики держави, зокрема наукових підходів, напрямів та інструментів впливу держави на економічні процеси;

розкриття методологічних засад програмування та прогнозування національної економічної політики держави;

визначення загальних принципів і національної специфіки реалізації національної економічної політики в Україні;

аналізу процесів диджиталізації, глобалізації та регіональної економічної інтеграції як основних екзогенних факторів реалізації державної економічної політики України на глобальному та національному рівнях;

вивчення успішного міжнародного досвіду адаптації національної економічної політики до екзогенних змін і виявлення можливостей його імплементації в Україні;

виявлення головних досягнень і «провалів», викликів та трендів економічної політики української держави в умовах внутрішніх суспільних трансформацій і зовнішніх екзогенних змін;

розроблення науково-практичних рекомендацій щодо формування нової економічної політики України в умовах глобальних і національних екзогенних змін;

удосконалення адаптаційного механізму реалізації валютно-курсової політики України в умовах екзогенних змін;

формування організаційно-економічного механізму реалізації економічної політики України щодо забезпечення інвайронментальної безпеки на макро- та мікрорівнях.

Монографія складається з трьох розділів, які поділені на підрозділи та підпорядковані основній ідеї – удосконалення організаційно-економічного механізму адаптації національної економічної політики до екзогенних (зовнішніх) змін. Наведені в підрозділах монографії науково-практичні рекомендації мають на меті формування нової комплексної моделі економічної політики держави, а також виявлення закономірностей та особливостей її реалізації в умовах внутрішніх суспільних трансформацій та зовнішніх екзогенних змін. У межах кожного підрозділу монографії отримано результати, які мають певні елементи наукової новизни, теоретичну та практичну значущість.

Так, у матеріалі першого розділу монографії розкрито методологічні засади формування та реалізації економічної політики держави, які охоплюють не лише еволюцію теорій економічної політики та узагальнення теоретико-методологічних підходів до її реалізації, а й розкривають сучасний інструментарій національної економічної політики, зокрема теоретичні підходи, напрями та інструменти впливу держави на економічні процеси в країні. Також у першому розділі визначено цілі, завдання, критерії, прийоми та методи державного програмування і науково доведено, що в сучасних умовах економічне (індикативне або рекомендаційне) програмування є найбільш ефективним, оскільки базується на складанні комплексних загальнонаціональних програм і макроекономічних прогнозів. Окрім цього, у розділі розкрито стадії (етапи) складання загальнонаціональних економічних програм, які, на відміну від загальнонавживаних, ураховують програмну стадію, що полягає у визначенні потреби в необхідних фінансових ресурсах (кошторис програми), встановленні термінів реалізації програми та визначенні відповідальних за її виконання.

Другий розділ монографії присвячено аналізу процесів диджиталізації, глобалізації та регіональної економічної інтеграції як основних екзогенних факторів реалізації державної економічної політики України на глобальному та національному рівнях. Окрему увагу авторами монографії приділено впливу соціальних факторів на ефективність реалізації економічної політики України. З цією метою проведено ґрунтовний науковий аналіз двох основних моделей соціальної політики (соціалістичної, або патерналістської, та соціально-ринкової – моделі «шведського соціалізму») і встановлено, що найбільш оптимальною для української держави є модель

соціально-ринкового господарства, яка передбачає оптимальне поєднання державного втручання та ринкового саморегулювання.

Третій розділ монографії зорієнтовано на дослідження викликів, трендів і «шоків» економічної політики української держави в умовах внутрішніх суспільних трансформацій та зовнішніх екзогенних змін. Так, виявлено, що основними помилками державного регулювання економіки України є низький рівень інвестиційної привабливості та інноваційності української промисловості, прискорення міграційних процесів, суттєве зниження рівня життя та якості населення. Тренд до погіршення рівня та якості життя населення України підтверджено за допомогою розрахунку інтегрального показника, який містить 28 часткових індикаторів, об'єднаних у шість блоків (відтворення населення, освіта, соціальне становище, гідна праця, комфортне життя, добробут). Окрім цього, у третьому розділі розроблено науково-практичні рекомендації щодо формування нової економічної політики України в умовах глобальних і національних екзогенних змін, а саме – обґрунтовано організаційно-економічний механізм реалізації валютно-курсової політики України, який, на відміну від загальнозживаних, містить три основні блоки (борговий, торговельно-економічний і фінансовий), що дозволить обмежити стрімкі коливання валютного курсу, вплив інвестицій та нелегальний експорт фінансового капіталу. Авторами запропоновано методичний інвайронментальний підхід щодо раціонального використання природних ресурсів України, який, на відміну від усталених, базується на довгостроковому дослідженні процесу відтворення природних ресурсів України та складається з п'яти взаємопов'язаних етапів, тому в перспективі дасть змогу мінімізувати витрати держави на природоохоронні заходи й у такий спосіб гармонізувати економічну, екологічну та соціальну сфери національного господарства країни.

Автори монографії висловлюють щире подяку шановним рецензентам за підтримку нових положень, викладених у монографії: професору кафедри економічної теорії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктору економічних наук, професору *О. С. Марченко*; професору кафедри менеджменту та оподаткування Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», доктору економічних наук, доценту *О. С. Маковоз*.

Автори будуть вдячні за надання будь-яких зауважень і пропозицій щодо матеріалу монографії на електронну адресу: politekonomiya@ukr.net.

Розділ 1

Економічна політика держави: методологічні основи формування та реалізації

1.1. Теорії економічної політики: еволюція та сьогодення

Місце, роль, функції, масштабність завдань, які виникають перед державою в економічній сфері з ускладненням суспільного життя, під впливом глобалізаційних процесів та науково-технічного прогресу, постійно змінюються. На цьому тлі в наукове співтовариство постійно переглядає підходи до розуміння економічної політики, якісь положення заперечуються, якісь уточнюються і розширюються. Об'єктивна дійсність вносить у цей процес свої корективи та розставляє свої акценти.

Для найкращого розуміння проблем адаптації економічної політики України до екзогенних змін у сучасних умовах необхідно розглянути, як змінювалися теоретичні уявлення про економічну політику, роль держави в економіці на різних етапах історичного розвитку.

У загальному розумінні політика (від грец. *politike*), з одного боку, є мистецтвом управління державою; це і громадська діяльність, спрямована на захист тих чи інших соціальних інтересів, з іншого боку є наукою про завдання держави та засоби їх досягнення.

В економічній літературі існують різноманітні визначення сутності економічної політики, які в узагальненому вигляді подано на рис. 1.1.

Отже, економічну політику можна визначити як цілісну систему науково обґрунтованих ідей, цілей, відповідний комплекс заходів держави на коротко-, середньо- та довготерміновий періоди, спрямовані на стабільний розвиток економічної системи в усіх сферах суспільного життя для досягнення стратегічної мети, а також діяльність органів державної влади й управління щодо їх реалізації.

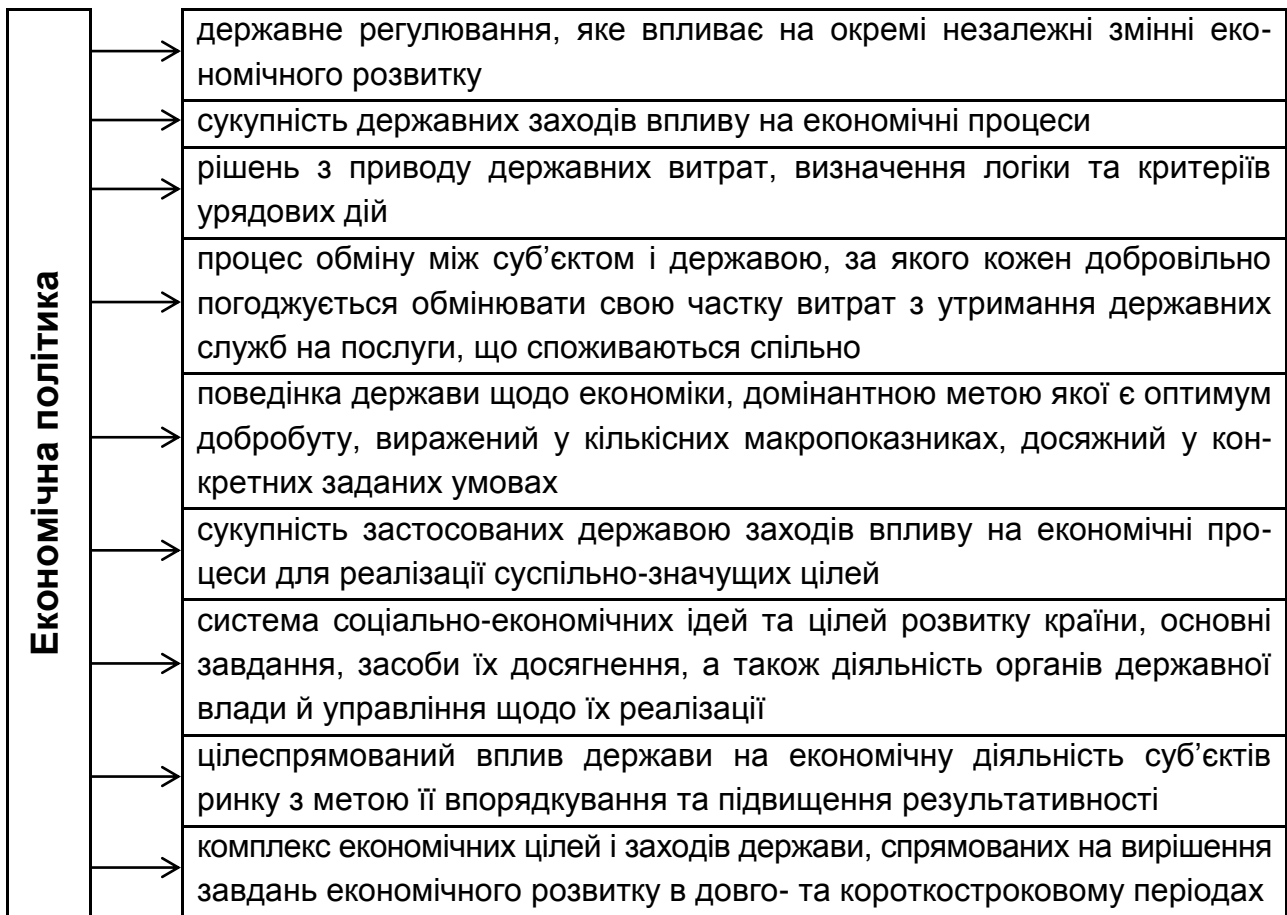

Рис. 1.1. Визначення категорії «економічна політика» за джерелами походження
(складено автором за [8; 27; 41; 89; 92; 100; 104])

На думку деяких економістів, для класифікації концепцій економічної політики в економічній науці можна виділити два етапи: допарадигмальний і парадигмальний (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація концепцій економічної політики

Етапи	Теорії
1	2
Допарадигмальний етап	Меркантилізм
	Класична політекономія
	Дрібнобуржуазна політична економія
	Марксизм

1	2
Парадигмальний етап	Неокласична школа
	Кейнсіанство
	Неокейнсіанство
	Посткейнсіанство
	Неолібералізм: англійська (лондонська) школа; німецька (фрейбуржська) школа (ордолібералізм); французька (паризька) школа (дирижизм); американська школа (монетаризм)
	Теорія «раціональних очікувань»
	«Економіка пропозиції»
	Теорія «неокласичного синтезу»
	Інституціоналізм
	Неоінституціоналізм

Деякі наукоподібні підходи до розгляду питання економічної політики можна спостерігати вже у меркантилістів, коли вони намагалися сформулювати основні принципи економічної політики держави у вигляді протекціонізму.

Меркантилісти шукали джерело багатства в зовнішній торгівлі. У період первинного нагромадження капіталу представники меркантилізму обґрунтовували необхідність активного розроблення та здійснення державою економічної політики. Визначальну роль в економіці вони надавали сфері обігу, ототожнюючи багатство країни із грошми та дорогоцінними металами, які завдяки зовнішній торгівлі набувають у державу, джерелом багатства виступали обіг і торгівля, а не виробництво.

Державній владі пропонувалося здійснити систему заходів, спрямованих на нагромадження й утримання якомога значних коштів у країні. Найважливішим завданням економічної політики стає створення системи активного торговельного балансу, чиєю важливою складовою став протекціонізм, найважливішим засобом якого є мито. Меркантилісти як прихильники сильної влади виступають за державну підтримку торгівлі, ремесел. Умовою росту багатства нації слугує не тільки вигода зовнішньоторговельних зв'язків з іншими країнами, але й розвиток власної промисловості.

Розвиток капіталістичних відносин спричинив занепад меркантилізму, інтереси буржуазії переносяться зі сфери обігу в сферу виробництва.

Промисловість намагалася звільнитися від жорсткого урядового регулювання економічного життя. Ідеї економічного лібералізму, що прийшли на зміну меркантилізму наприкінці XVIII ст., було обґрунтовано в класичній політичній економіці, найбільш значущими представниками якої є А. Сміт і Д. Рикардо.

Лібералізм пропагував ідею мінімального втручання держави в економічні процеси, що здійснюються залежно від попиту та пропозиції. Для всіх суб'єктів господарської діяльності мають гарантуватися основні економічні свободи, а саме: свобода вибору сфери діяльності, відповідальність, свобода конкуренції, торгівлі й особистої ініціативи. А. Сміт вважав що, ринкові закони у кращий спосіб можуть впливати на економіку, коли приватний інтерес стоїть вище суспільного, тобто коли інтереси суспільства загалом розглядаються як сума інтересів складових його осіб, які є його складовими. А. Сміт є першим вченим який був проти втручання держави в підприємницьку діяльність, тому що ринок виділяє ті товари, які бажає отримати суспільство, й у тому обсязі, що потрібно цьому суспільству. Це могутня саморегульована система, і, на думку вченого, надана сама собі, вона буде рости, і багатство нації, в якій працює ця система, буде постійно, збільшуватися. Державі для досягнення правових та інституційних гарантій і окреслення меж свого невтручання залишаються «три досить важливі обов'язки» [див. у 54]. До них відносять: витрати на суспільні роботи; витрати на забезпечення військової безпеки; витрати на відправлення правосуддя, включно з охороною прав власності. Отже, держава має робити те, що індивідуум не в змозі робити самостійно або робить це неефективно.

Дрібнобуржуазна політична економія в особі С. де Сисмонді, критикуючи капіталізм і виявляючи його суперечності, приходять до висновку, що держава має прагнути до такого порядку, який би зрівняв права й економічні інтереси різних верств суспільства.

Марксизм розділив розуміння економічної політики залежно від того: про яку державу йдеться – капіталістичну або комуністичну; в ім'я чийх інтересів держава функціонує і домагається певних результатів; які відносини власності панують і кому належить результат від використання цієї власності.

Парадигмальний етап представлений неокласичним напрямом, який ґрунтується на можливостях саморегулювання ринкової економіки і на допоміжній ролі держави, яка активізується в умовах криз, соціальних

конфліктів. У результаті розвитку соціальної відповідальності держави й ускладнення ринкових зв'язків відбулося розшарування цього напрямку на прихильників помірному регулюванню, представниками якого були А. Пігу і Дж. Б. Кларк, і послідовників радикального лібералізму, який представляли Ф. Хаєк, Л. Мізес та ін. Дж. Б. Кларк. Пояснюючи рух економіки через постійне порушення і відновлення рівноваги останні відстоювали ідею зростання суспільного добробуту. Методологія економічного аналізу Дж. Б. Кларка формувалася в період значного впливу соціалістичних ідей на суспільство. Аналізуючи проблему добробуту, А. Пігу виходить на тлумачення «збільшення частки, що дістається незаможним, реального доходу» [див. у 41]. Тобто передбачається проведення державної політики, спрямованої на більш рівномірний розподіл доходів, що викличе зростання добробуту суспільства. Завдяки таким крокам держава здатна збільшувати свої витрати на підтримку системи освіти, медичне обслуговування, соціальну допомогу бідному населенню. А. Пігу вбачав можливість державної участі в господарській діяльності через механізм державних інвестицій. Таку активну роль держави він вважав визначальною, оскільки уряд через певні види капітальних витрат зможе контролювати їх використання приватним сектором.

На зміну неокласицизму прийшло кейнсіанство. Засновником цього напрямку економічної теорії був Джон Мейнард Кейнс, який, на відміну від неокласиків, вважав, що держава має втручатися в процес економічного розвитку. Теорія Кейнса не тільки внесла нові підходи в теоретичне мислення, але й обґрунтувала практичні рекомендації, які на той час були конче потрібні.

Головною з умов виникнення теоретичної системи кейнсіанства була монополізація виробництва, в результаті якої ринкова система втратила здатність до саморегуляції. Практичним свідченням цього стала світова економічна криза 1929 – 1933 рр. і подальша депресія 30-х рр. У зв'язку з цими негативними явищами постала необхідність у посиленні ролі держави в економіці. Опублікувавши у 1936 р. роботу «Загальна теорія зайнятості, відсотків і грошей», Дж. М. Кейнс став засновником нового напрямку в економічній науці, котрий обґрунтовує неможливість саморегулювання ринкової економіки на макрорівні та необхідність державного втручання в економічні процеси. На думку Дж. М. Кейнса, державне регулювання охоплює три основні сфери: грошовий обіг і грошову політику, нагромадження капіталу та інвестування і реалізацію

вироблених товарів. Ефективність державного регулювання, за Кейнсом, залежить від обсягів коштів від державних інвестицій, досягнення повної зайнятості населення, зниження та фіксування норми відсотку. У разі недостатності державні інвестиції мають гарантуватися випуском додаткових грошей, а можливий дефіцит бюджету буде запобігатися через зростання зайнятості та падіння норми відсотка.

Дж. М. Кейнс причину економічних криз вбачав у відставанні сукупного попиту від сукупної пропозиції, – як кризу надвиробництва. Він показав, що держава, використовуючи бюджетно-податкову та кредитно-грошову політику, може впливати на психологію суб'єкта господарювання, схильного до заощадження, і стимулювати ефективний сукупний попит суспільства, щоб через нього регулювати ринок і прискорювати економічне зростання, підвищувати рівень зайнятості та добробут населення. Розглядаючи роль фіскальних і грошово-кредитних інструментів у стимулюванні сукупного попиту, кейнсіанці віддають перевагу першим. Це пояснюється тим, що під час спаду виробництва інвестиції слабо реагують на зниження відсоткової ставки. Висновки й обґрунтування, наведені в роботі Кейнса, складають основу для формування найважливіших принципів економічної політики.

Використання розробок Кейнса було розраховане на короткостроковий період, проте, з плином часу з'явилися факти значних розбіжностей його теорії та практичних наслідків. Тому послідовники Кейнса (неокейнсіанці та посткейнсіанці) реформували та доповнювали його теорію.

Найбільш відомою з неокейнсіанських стала теорія «економічного зростання» (Е. Хансен, Р. Харрод). Її автори акцентували увагу на кількісній залежності розширеного відтворення – моделях економічної динаміки, економічного зростання; розробляли теоретичне пояснення циклічних коливань. Теоретичним обґрунтуванням цієї концепції було положення про те, що стихійний механізм капіталістичної економіки не може забезпечити рівновагу між попитом і пропозицією. Такий стан призводить до неповної зайнятості людей і матеріальних ресурсів. Вирішальне значення для досягнення рівноваги мала проблема ефективного попиту, який має регулюватися державою.

Значне місце у теорії економічного зростання належить положенню про кількісний зв'язок між накопиченням і споживанням. Вирішення цього питання привело до появи системи «мультиплікатор – акселератор». Мультиплікатор відбиває зв'язок між приростом інвестицій і подальшим

приростом національного доходу, тоді як акселератор – це зв'язок між приростом національного доходу та приростом інвестицій.

Головним фактором економічного зростання неокейнсіанці вважають норму нагромадження капіталу та капіталоємність виробництва. Статистика свідчить про підвищення капіталоємності виробництва у період індустріалізації та зниження цього фактора у період сталої економіки.

Представників посткейнсіанства (П. Самуельсон, П. Давідсон, Е. Домар) об'єднує підхід до державного управління економікою та на його основі – розроблення перспективних прогнозних планів розвитку. Вони поєднують кейнсіанську державну політику регулювання макроекономічних пропорцій розвитку економіки з розвитком максимальної приватної ініціативи на макрорівні. Докорінні зміни в економіці можливі, на їх думку, не на базі ринкових стимулів, а тільки завдяки державному програмуванню. Вони є прихильниками активної міжнародної координації економічної політики.

Кейнсіанство тривалий час домінувало в теорії та практиці макроекономічного регулювання. Вона відповідала тим умовам, коли головна увага приділялась проблемам подолання спаду виробництва та подоланню безробіття. Але наприкінці 1970-х рр. в економіці багатьох країн з'явилися інші негативні явища. Головною стала проблема інфляції з одночасним падінням темпів виробництва. Така ситуація отримала назву «стагфляція». Цей стан було обумовлено такими факторами: кейнсіанство абсолютизувало проблему антициклічного регулювання й економічного зростання на технологічно стабільній виробничій базі, не виробивши механізму структурної перебудови економіки, що стало актуальним у 1970 – 1980-ті рр. Кейнсіанська модель могла бути стійкою тільки в умовах високих темпів зростання національного доходу, які створювали можливість перерозподілу без шкоди нагромадженню капіталу. Відбулося нагромадження негативних наслідків забюрократизованості та зарегульованості господарського життя, зниження ефективності функціонування державних структур і зростання витрат на їх утримання. Кейнсіанські рекомендації, в основу яких закладено збільшення бюджетних витрат і застосування дефіцитного фінансування, в нових умовах показали свою неефективність. У результаті кейнсіанство уступило позиції неоліберальним доктринам, які набули нового імпульсу для свого розвитку, і на цей час перебувало в опозиції до них.

Майже одночасно з кейнсіанством у 30-ті рр. ХХ ст. виник неолібералізм. Цей напрям економічної думки базується на ідеї пріоритету

створення умов для необмеженої вільної конкуренції не всупереч, а завдяки певному втручанню держави в економічні процеси. У такий спосіб він поєднує теорії вільного ринкового господарства з теорією державного регулювання економіки.

Однією з характерних рис неоліберального напрямку є використання подвійної методології. Так, для формулювання основ економічного ладу неолібералісти використовують неокласичний метод. Але, вважаючи, що суспільне середовище суттєво впливає на взаємовідносини між економічною та соціальною сферами, вони використовують історичний метод для визначення конкретних форм цих зв'язків.

Фундаментом неолібералізму є два основні положення:

ринок як найбільш ефективна система господарювання створює найкращі умови для економічного зростання;

свобода суб'єктів економічної діяльності має пріоритетне значення.

Заперечуючи державне втручання в економічний механізм саморегулювання, представники неоліберального напрямку вважали, що держава має сприяти поверненню правил вільної конкуренції та забезпечити їх виконання всіма господарськими суб'єктами. Умови пріоритету приватної власності, свободи угоди та свободи ринків можуть переглядатися державою лише в екстремальних випадках – таких, як війна, стихійне лихо, катастрофа тощо.

Отже, основним завданням економічної науки, на думку неолібералістів, є моделювання раціональної економічної та соціальної політики держави.

Протидіючи кейнсіанським ідеям державного регулювання економіки, що обмежували систему вільної конкуренції, в деяких країнах були створені неоліберальні центри. Ці центри займалися розробленням альтернативних засобів державного втручання в економіку. Найбільш крупні центри знаходилися у Германії, Англії, Франції та Сполучених Штатах. Відтак, у рамках неоліберального напрямку виникли:

- англійська (лондонська) школа;
- німецька (фрейбурзька) школа (ордолібералізм);
- французька (паризька) школа (дирижизм);
- американська школа (монетаризм).

Головним ідеологом лондонської школи був видатний економіст і філософ, нобелівський лауреат Фридрих фон Хайєк (1899 – 1992). Основні його ідеї викладені в роботах: «Чиста теорія капіталу» (1941), «Дорога

до рабства» (1944), «Індивідуалізм і економічний порядок» (1948), «Конституція свободи» (1960), «Роздержавлення грошей» (1976). Слід відзначити, що особливістю праць Хайєка є двоїстий характер. Одні з них, написані під впливом неокласики, присвячені аналізу закономірностей розвитку економіки, здійсненому на мікроекономічному рівні, що відбувається завдяки зіткненню інтересів економічних суб'єктів. В інших працях, викладених під впливом історичної школи, науковець намагався дати загальну соціальну картину життя суспільства, показати, за яких умов, функціонує економіка.

Особливої уваги заслуговує його концепція спонтанного порядку, який не є результатом свідомої діяльності. Згідно з цією теорією, держава має забезпечувати всі умови для вільного розвитку ринкових відносин на засадах абсолютної, всепроникної конкурентності. Такий розвиток економіки є найефективнішим, оскільки відповідає глибинній природі економічних відносин – спонтанності. Ф. фон Хайєк пропонує позбутися соціальної інфраструктури та навіть відмовитися від державного контролю над грошовою політикою, а функцію емісії грошей передати до рук суб'єктів господарювання. Він вважав, що єдина національна валюта не потрібна і найкращий результат може дати конкуренція приватних валют, які випускаються банками, та вільна конкуренція між приватними банками.

Центральне місце в системі поглядів фрейбурзької школи посіла теорія про ідеальні типи господарських систем. Сутність цієї концепції розкрита у праці найбільш яскравого представника цієї школи В. Ойкена «Основи національної економіки» (1947).

Ордолібералістські типи ідеальних господарств – економічні, господарські форми, взяті в чистому вигляді, різняться між собою способом управління і у господарському порядку їм належать граничні позиції. До ідеальних типів господарств належать центрально-кероване та вільне ринкове господарства. Проте, на думку В. Ойкена, в дійсності таких ідеальних типів не існує. Тому поряд з поняттям «ідеальний тип господарства» він використовує поняття «реальний тип господарства», в якому присутні певні «домішки», що спотворюють ідеал.

Формування неоліберальних поглядів на ринкове саморегулювання у Франції відбувалося за умов тотальної монополізації економіки та традиційно активної ролі держави. Слід зазначити, що держава лиш частково

поступилася своїми управлінськими позиціями, тому неоліберальна модель суспільного розвитку закріпила за державою дирижистські функції.

Значним представником паризької школи неолібералізму є М. Алле. В його роботах французька неоліберальна модель набуває узагальненого вигляду. Основу моделі М. Алле складають такі положення:

формування економічно незалежного суспільства здійснюється державою на основі особливої державної структурної політики;

ринкові, конкурентні відносини підпорядковуються загальносуспільним інтересам, наслідком чого може бути розбалансування економіки. Тому важелом збалансування має стати особлива форма державного планування, яка б не суперечила ринковим відносинам;

соціальна політика держави є похідною від її економічної політики і залежить від успіхів ринкової економіки. Але, своєю чергою, і соціальну політику можна розглядати як фактор економічного розвитку.

Монетаризм базується на неокласичних традиціях прихильників ринкового регулювання: система ринкових відносин може забезпечити макроекономічну стабільність; ринки в достатній мірі конкурентні, щоб забезпечити еластичність цін і заробітної платні. Головну роль у регулюванні економіки виконує грошово-кредитна, а не фіскальна політика; основним інструментом регулювання економіки є гроші. Збільшуючи або зменшуючи грошову масу, держава може здійснювати регулятивний вплив на економічну активність.

Дотримуючись положення про стабільність швидкості обертання грошей і передбачуваний характер залежності між грошовою масою та номінальним ВВП, монетаристи роблять висновок: стабільний розвиток економіки можна забезпечити за умов стабільного збільшення грошової маси. З цією метою М. Фридмен запропонував на законодавчій основі встановити спеціальне монетарне правило, згідно з яким грошова маса має збільшуватися щорічно тими самими темпами, що й щорічний темп зростання реального ВВП. Зміна грошової маси безпосередньо впливає на сукупний попит, і це є головною причиною нестабільності рівня цін і виробництва.

Оскільки кількість державних регуляторів скорочується до мінімуму, монетаристи виключають податкове, бюджетне регулювання (так звані адміністративні методи). Основною вимогою до економічної політики є максимальне скорочення видатків держави, тому що їх збільшення веде до утворення надлишку грошей, а отже – до інфляції. Державне втручання

в економіку, підкреслює М. Фридмен, блокує дію стихійних регуляторів, що сприяють установленню рівноваги, будучи орієнтоване на короткострокову перспективу: будь-які непередбачені зовнішні фактори можуть спричинити відхилення від вибраного напрямку. Ідеї Кейнса про те, що основним завданням економічного розвитку є забезпечення максимального рівня зайнятості, монетаристи протиставляють ідею забезпечення стабільності економіки. Діяльність держави обмежується, по-перше, створенням умов для вільного функціонування ринку, а не для його регламентації; по-друге, забезпеченням безпеки громадян; по-третє, законодавчою функцією та контролем за дотриманням законодавства.

Противники монетаристських підходів піддають їх гострій критиці, ставлять під сумнів ефективність використання. Вони підкреслюють, що в умовах перехідної економіки з неефективною структурою та недосконаліми ринковими інститутами фінансова стабілізація не залишає ресурсів для реалізації структурної перебудови економіки, що зумовлює ситуацію, коли фінансова стабілізація не підкріплюється виробничою. Необхідно наголосити на тому факті, що монетарну теорію можна застосовувати в економіці з розвинутою інституційною системою, а в трансформаційній економіці вона спричиняє і поглиблює занепад.

Теорія раціональних очікувань – одна з популярних сучасних концепцій, згідно з якою економічна політика уряду виявляється малоефективною, тому що фірми та домашні господарства оперативно реагують на дії верхів, керуючись власною вигодою. Раціональні економічні агенти, використовуючи інформацію, яку вони мають, діють усупереч розрахункам уряду.

Засновником цієї теорії вважається американський економіст Роберт Лукас (Чиказький університет), який у 1955 р. отримав Нобелівську премію за розроблення теорії раціональних очікувань, яка зумовила зміни у макроекономічному аналізі та поглибила розуміння економічної політики.

У 1960 – 70-х рр. зростає розуміння того, що регуляторного впливу держави недостатньо для забезпечення збалансованого та стабільного економічного зростання, оскільки такий вплив не враховує дії факторів, що не підлягають кількісному оцінюванню (наприклад, інформація та прогнози). Оскільки економічні суб'єкти спроможні діяти раціонально, аналізуючи економічну інформацію, вони можуть у своїх прогнозах враховувати не лише минулий досвід, а й майбутні зміни в економічній кон'юнктурі, зокрема зміни в економічній політиці держави. Володіючи здатністю

передбачати майбутні зміни в економіці, вони спроможні ухвалювати такі рішення, які найбільшою мірою відповідають їх інтересам.

Саморегулівна здатність економічних суб'єктів до раціональних дій може реалізовуватись на практиці лише через ринковий механізм, тобто без державного втручання, що заперечує політику державного регулювання з допомогою кількох аргументів. Один із них – недоцільність, оскільки будь-яке втручання нівелюється поведінкою економічних агентів. Другий – це твердження, що така політика породжує (через раціональні очікування та адаптацію діяльності) результати, протилежні прогнозованим. Третім аргументом був той, що державна політика стосується макро-економічного рівня, ігноруючи мікроекономічний, де саме ухвалюються рішення про економічну поведінку в конкретній економічній ситуації. Будь-яка економічна політика втручання (крім випадків, коли держава свідомо регулює структуру виробництва або підтримує вільні ринкові відносини) завдає шкоди розвитку економіки. Прихильники теорії раціональних очікувань пропонують формувати економічну політику держави так, щоб вона забезпечувала стабільність рішень і законів, зміна грошових і фіскальних правил не зв'язувалася з тимчасовими потребами державного бюджету, нові правила набирали чинності через достатній проміжок часу, щоб агенти могли адаптувати і прогнозувати свої дії. Прямим наслідком цього стала б цілковита деполітизація важливих короткострокових процесів фіскального та грошового регулювання, де основна функція держави зводилась до поставки на ринок своєчасної та якісної інформації.

Економіка пропозиції – це теорія, яка, на відміну від кейнсіанства, віддає перевагу пропозиції як фактору зростання. Загального лідера у цієї школи немає, але є провідні представники – американські економісти А. Лаффер (професор економіки університету Південна Кароліна), М. Фелдстейн (Гарвардський університет) і Р. Риган (колишній міністр фінансів США). Економіка пропозиції не є цілісною концепцією, завершеною та взаємопов'язаною системою поглядів, положень і методів теоретичного аналізу. Скоріше це сукупність практичних пропозицій і рекомендацій, яка охоплює низку питань: рекомендації в сфері податкової політики, політики приватизації державних підприємств; оздоровлення бюджету; скорочення витрат на соціальні потреби тощо.

Економіка пропозиції за основу моделі бере не підприємство, не фірму, а індивідуума – індивідуальний капітал та індивідуальну працю, які функціонують з певною метою. Тому державне регулювання ринку

має спрямовуватись на підвищення прибутковості, дохідності, на розвиток виробництва, а не виходити з проблем бюджету та вирішування їх за допомогою оподаткування. Основний шлях до зростання виробництва вони вбачали в стимулюванні праці, заощаджень та інвестицій. За їх думкою, високі податки знижують прибутковість виробництва, скорочують розміри доходів, а відтак – і заощаджень підприємця. Зниження податків призведе до збільшення доходів і заощаджень, зниження відсоткової ставки, унаслідок чого зростатимуть накопичення та інвестиції.

Основні рекомендації цієї школи сформульовані у такий спосіб [41]: скорочення податків з метою стимулювання інвестицій. Збільшення податкового тягаря породжує бюджетні дефіцити, перешкоджаючи економічного зростання. Висувається пропозиція відмови від прогресивного оподаткування; зниження податкові ставки, насамперед «граничні ставки» на доходи, капітал, а також на заробітну плату та дивіденди. Зниження податків для підприємців збільшить їх доходи та заощадження; у результаті зростатимуть нагромадження, знизиться рівень відсоткової ставки. Зниження податків на заробітну плату збільшить привабливість додаткової роботи, отримання додаткових заробітків. Унаслідок зросте пропозиція робочої сили, підвищаться стимули до участі в продуктивній діяльності;

приватизація державних підприємств як захід, спрямований на скорочення державної участі в господарській діяльності. Вона дозволить отримати додаткові фінансові кошти, скоротити розміри державного боргу, через що зросте ефективність підприємств, які передаються у приватні руки; водночас загостриться конкуренція, підвищиться якість і конкурентоздатність національної продукції;

бюджетне оздоровлення. Теоретики пропозиції виступають проти бюджетного дефіциту. Бюджетна політика має бути відділена від грошової, що впливає з основного положення теорії пропозиції – розрахунку на високу ефективність стимулювання економіки шляхом зниження податків;

«заморожування» соціальних програм. Популярна на Заході система соціального забезпечення має два негативних моменти: викликає невиправдане зростання державних витрат, загострює бюджетний дефіцит; не стимулює, а стримує трудову активність населення. Витрати бюджету на соціальні потреби невиправдано високі. Розміри виплат з безробіття різко зросли, наблизившись до доходів від заробітків. У результаті

ослабнули стимули до пошуку робочих місць; особам, які не мають роботи, найчастіше вигідніше мати у своєму розпорядженні вільний час і не працевлаштовуватися.

Наприкінці 1970-х рр. Д. Хіксом, Ф. Модильяні, П. Самуельсоном було проголошено принцип «неокласичного синтезу». Сутність підходу полягала в тому, що залежно від стану економіки пропонувалося використовувати або кейнсіанські методи регулювання, або рецепти економістів, які відстоювали позиції обмеженого втручання держави в економіку та вважали найліпшими регуляторами грошово-кредитні механізми, що діють за умов вільного ринку, забезпечуючи рівновагу між попитом і пропозицією, виробництвом та споживанням.

П. Самуельсон, аналізуючи ринкову та командну економіку, зазначає, що їх поєднання дає феномен змішаної економіки, яка будується на основі ринкової організації господарських відносин і регуляторного впливу держави на економічні процеси. Порівнюючи ознаки ринкової та командної економіки, він віддає перевагу ринковому механізму, що здатний, на його думку, автоматично підтримувати економіку в стані рівноваги. Науковець указує, що ринкову економіку підпорядковано дії природних сил і вона є економікою суворого порядку. Однак на певному етапі стає необхідним втручання держави, яке має відповідати трьом принципам – бути ефективним, стабільним та справедливим. Ця необхідність зумовлена виникненням монополій, недосконалою конкуренцією, загостренням економічних і соціальних суперечностей. Дії держави мають спрямовуватися проти монополізації економіки, на підтримку стабілізаційних заходів щодо пом'якшення ділового циклу, стримування безробіття та інфляції, стимулювання економічного зростання. Він підтримує впровадження державних програм перерозподілу національного доходу з метою ліквідації соціальних негараздів.

Аналізуючи механізми ринкової економіки, її здатність до саморегулювання з неокласичних позицій, П. Самуельсон указує на те, що, крім функцій забезпечення ефективності та справедливості, держава має здійснювати також і макроекономічне регулювання стабільності за методом Кейнса та його послідовників. На його думку, ринковий механізм визначає ціни та обсяги виробництва, а держава регулює ринок з допомогою податків, державного субсидування та інших економічних методів. Він розглядає чотири види державної діяльності: прямий контроль; суспільне споживання; державне виробництво; витрати

на соціальне забезпечення. Водночас зазначає, що управляти економікою під час відсутності того або іншого регулятора – ніби намагатися аплодувати однією рукою.

Ще однією значною, потужною течією сучасної економічної думки, що виникла на межі XIX – XX ст. і набула загальносвітового значення, є інституціонально-соціологічна. Її засновником вважається Т. Веблен, а найбільш відомими представниками – У. Мітчелл, Д. Гелбрейт, М. Вебер, Й. Шумпетер. Представники цієї течії, розглядаючи економіку як систему, в котрій відносини між агентами господарювання складаються під впливом економічних, політичних і соціально-психологічних факторів, обґрунтовують ідею еволюції економіки відносно нових умов капіталізму. Об'єктом їх досліджень є «інститути» – корпорації, профспілки, ринок, держава, а також правові, морально-етичні, психологічні аспекти суспільного життя.

Перший етап розвитку інституціоналізму (з 90-х рр. XIX ст. до 30-х рр. XX ст.) отримав назву «старого», традиційного інституціоналізму; другий етап продовжувався у повоєнний період – у 50 – 60-х рр. XX ст.; третій етап – неоінституціоналізм – розпочався у 70-х рр. XX ст.

До сучасного періоду не було складено єдиної класифікації інституціональних теорій. Усі вони, маючи загальні фундаментальні положення, значно відрізняються між собою в підходах, методиці, аналізі та трактуванні причин і наслідків економічних явищ, ролі та значенні окремих інститутів у житті суспільства. Однією з найважливіших рис є визнання інституціоналізмом різних суспільних інститутів як головної рушійної сили еволюції суспільства.

Назва напряму походить від латинського «*institutio*» (звичай, настанова) та близького до нього «інститут» (зовнішнє втілення «інституцій», закріплення їх у вигляді законів); часто ці терміни вживають як синоніми. З англійської мови *institute* перекладають як «установлювати», «засновувати». Найбільш поширеним трактуванням інституцій є таке: «Інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певному напрямі. І як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального й економічного» [див. у 54]. Відповідно до підходу, реалізованого традиційними інституціоналістами, інститут може бути виражений у вигляді трьох елементів, що взаємодоповнюють один одного: правил, стандартів поведінки та стереотипів мислення.

Згідно з цією теорією, людина схильна діяти на основі самопідтримувальних соціокультурних норм (звичок, стереотипів) і загальноприйнятої практики – різноманітних традицій поведінки (рутин). Вони стають орієнтиром у складному, мінливому світі, який неможливо відразу та повністю пізнати людині. Отже, звички та стереотипи мислення, що поділяє більшість членів суспільства, називають інститутом. Вони виникають спочатку на базі людських інстинктів і найпростіших потреб, сприяючи їх задоволенню; згодом набувають архаїчного характеру та, згідно з принципом зворотного зв'язку, формують стереотип мислення. Тобто людська свідомість і поведінка є результатами «підпорядкування» почуттєвої емпіричної інформації стереотипам і концепціям, які формуються у свідомості кожної людини у процесі соціалізації та в підсумку визначають, яким чином людина сприймає почуттєву інформацію (що нею визнається, що відкидається, які робляться висновки). Водночас відокремлюються культурні фактори формування інститутів, що походять від традицій, звичаїв (неформальні інститути), а також правові, соціально-політичні (формальні), які передбачають зворотний, активний вплив держави та пов'язаних із нею інститутів на економічні суб'єкти.

Саме інституції, встановлені в суспільстві «правила гри» полегшують економічні трансакції, зменшуючи потреби суб'єктів господарювання у відповідних знаннях, оскільки дають змогу автоматично покластися на виявлені закономірності та традиції поведінки у ситуаціях, що більш-менш регулярно повторюються. У цьому сенсі більш розвинена інституційна структура суспільства сприяє зниженню трансакційних витрат порівняно з менш урегульованим станом соціально-економічних відносин.

Період 20 – 30-х рр. ХХ ст. отримав назву американської, або практичної, школи інституціоналізму (Т. Веблен, Дж. Коммонс, У. К. Мітчелл).

Торстейн Веблен (1857 – 1929) вважається засновником соціально-психологічного інституціоналізму. Його найбільш важливі та відомі праці: «Теорія бездільного класу» (1899), «Теорія бізнесу та підприємництва» (1904), «Місце науки в сучасній цивілізації та інші нариси» (1919), «Інженери та системи цін» (1921), «Нариси сучасної мінливої системи» (1934). Досліджуючи економіку суспільства, Т. Веблен розробив психологічну теорію економічного розвитку. Використовуючи дані соціальної психології, біології та антропології, він вивчає такі економічні явища, як традиції, які після виникнення набувають інерції та авторитету і визначають надалі економічні відносини та соціально-економічний розвиток суспільства.

Джон Коммонс (1862 – 1945) стояв на чолі соціально-правового напрямку в інституціоналізмі. Основні праці вченого: «Правові підстави капіталізму» (1924), «Інституціональна економіка. Її місце в політичній економіці» (1934), «Економічна теорія трудових дій» (опублікована вже після смерті автора у 1950 р.). Головну увагу в проведенні аналізу економічної реальності Дж. Коммонс приділяв вивченню насамперед юридичних і правових норм, аспектів функціонування економічних інститутів. Він також стверджував, що економічні категорії та інститути найчастіше проявляються через їх юридичне оформлення. Власність, наприклад, проявляється як матеріальна (будь-які речі), нематеріальна (гроші, боргові зобов'язання), невідчутна (цінні папери).

Веслі Клер Мітчелл (1874 – 1948) є засновником емпіричного (інколи його називають кон'юнктурно-статистичним) інституціоналізму. Основна робота Мітчелла – «Лекції про типи економічної теорії» (1935). В. К. Мітчелл досліджував циклічні явища та процеси в економіці, проблеми грошового обігу. Починаючи аналіз, він намагався визначити, які фактори та якою мірою впливають на економіку, на фінанси, гроші та кредит. Мітчелл вважав, що ці сфери є найважливішими, а їх розумне регулювання може запобігти кризам. Установивши, які фактори (психологічні, культурні, релігійні чи будь-які інші) максимально впливають на хід господарської еволюції суспільства, науковець, вивчаючи закономірності в їх коливаннях, намагався їх виразити кількістю. Важливою особливістю досліджень В. К. Мітчелла було активне використання кількісного аналізу у вивченні великого статистичного матеріалу.

Сучасний інституціоналізм представлений двома основними напрямками: новою інституційною теорією і неоінституціоналізмом. Нова інституційна теорія, спираючись на старий інституціоналізм Т. Веблена, Дж. Коммонса і В. К. Мітчелла, зрештою приходять до повного заперечення неокласики. Нова інституційна теорія відкидає методи маржинального та рівноважного аналізу, беручи на озброєння еволюційно-соціологічні методи. Йдеться про такі напрями, як концепція конвергенції, постіндустріального, постеконічного суспільства, економіка глобальних проблем. Тому представники даних шкіл вибирають сфери аналізу, що виходять за межі ринкового господарства (проблеми творчої праці, подолання приватної власності, ліквідація експлуатації).

У останні десятиліття незадоволеність неокласичною економічною теорією, що приділяла мало уваги інституційному середовищу, в якому

діють економічні агенти, привела до виникнення нової школи, що виступила під загальною назвою неоінституціоналізм. У своїй методології та в теоретичному змісті вона спирається на традиції неокласичної економічної теорії. Неоінституціоналізм розглядає концепцію раціонального вибору в умовах обмежених ресурсів, але, на відміну від неокласиків, звільняється від деяких передумов: аксіоми повної раціональності, довершеної конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму.

Отже, неоінституціоналізм є сукупністю сучасних концепцій про роль та еволюцію окремих інститутів у «постіндустріальному суспільстві», в трансформаційному суспільстві, можливості зміни інституціональної системи, поведінку окремих індивідів і у цих умовах. Сучасні неоінституціоналісти приділяють велику увагу розробленню теорії можливості трансформації інститутів та інституційних систем.

Засновником неоінституціоналізму по праву вважається лауреат Нобелівської премії у області економіки Рональд Коуз, в чиїх статтях «Природа фірми» (1937) і «Проблеми соціальних витрат» (1960) і була вперше сформульована дослідницька програма неоінституціоналізму.

В останній третині ХХ ст., в умовах «глобальної промислової революції», інституціоналізм відновлюється у вигляді теорій, які відображають трансформацію економічних і соціальних структур. Серед нових концепцій найбільш суттєвими були: теорія дифузії власності (демократизації капіталу) П. Друкера; колективного капіталізму А. Берлі, Г. Мінза; управлінської революції П. Друкера, Дж. Бернхема; технократична теорія Дж. Гелбрейта. У центрі дослідження опиняються промислові корпорації, менеджмент, розвиток людини та суспільства.

Як показує досвід, сьогодні не потрібно доводити, що держава є обов'язковим і найважливішим учасником усіх економічних процесів, які відбуваються в економічній системі. Виконуючи функцію центру ухвалення рішень, обов'язкових для всіх економічних суб'єктів, держава відповідає за посилення конкурентоздатності економіки, за рівень добробуту населення, тому що вони здебільшого визначають місце у світовій економіці. Значущість держави в економічному розвитку суспільства обумовлює ту увагу, яка надається в економічній літературі цілям змістовності та наслідкам реалізації її економічної політики.

Кожному із розглянутих підходів притаманне раціональне зерно. Однак в сучасних умовах просте копіювання одного, будь якого із кон-

цептуальних підходів до економічної політики, без урахування інституційного забезпечення та ментальності українського суспільства, може призвести до ухвалення недостатньо обґрунтованих державно-управлінських рішень.

1.2. Сучасний інструментарій економічної політики держави: теоретичні підходи, напрями та інструменти державного впливу на перебіг економічних процесів

Держава є стрижнем суспільної системи; вона концентрує владу, санкціонує існування державних і недержавних інститутів, формулює принципи й організує форми суспільного життя, утворюючи основу інституційної ієрархії. Ефективність усього спектра державних заходів залежить від науково обґрунтованої економічної політики.

Економічна політика є основою визначення сукупності заходів і дій уряду щодо ухвалення економічних рішень, спрямованих на досягнення суспільно значущих цілей та визначення напрямів їх реалізації на макро-економічному рівні, спираючись на стан і можливості економіки країни. Заходи економічної політики сучасної держави далеко вийшли за рамки «невтручання» або нейтральної економічної поведінки.

Основними напрямками економічної політики держави є стабілізаційний і структурний. Стабілізаційний напрям передбачає оздоровлення економіки, яке реалізується на основі бюджетно-податкової (фіскальної) політики, що використовує інструменти витрат і доходів.

Своєю чергою, структурний напрям, завданням якого є збалансований розвиток економіки, передбачає підтримку стратегічно важливих галузей економіки, приватизацію, сприяння конкуренції, обмеження діяльності монополій.

Науково обґрунтована економічна політика, що спрямована на: забезпечення стабільності й економічне зростання та спирається на аналіз реального стану й потреб національної економіки, покликана забезпечити справедливий розподіл матеріальних благ; економічну ефективність; економічне зростання; повну зайнятість населення; стабільний рівень цін, боротьбу з інфляцією або дефляцією; економічну свободу; справедливий розподіл доходів; економічну забезпеченість (соціальні гарантії);

збалансований зовнішньоторговельний баланс; розумне використання природних ресурсів і захист навколишнього середовища.

Економічна політика держави здійснюється за допомогою комплексу інструментів, які знаходяться в розпорядженні виконавчих органів, і застосовується відповідно до певних методів. Це передбачає виконання державою економічних функцій – основних комплексних напрямів впливу на національну економіку з метою подолання неефективних ситуацій, коли механізм конкурентних ринків не забезпечує максимізації суспільної корисності, що визначається як «провали» ринку. Такі функції спрямовані на: задовільнення потреб у суто суспільних благах; захист конкуренції; обмеження негативних наслідків притаманної ринку асиметрії розподілу інформації, до яких належать значні витрати та ризики учасників трансакцій, оскільки вони володіють різною за обсягом та змістом інформацією про їх об'єкти, цілі сторін ринкових угод, наслідки. Важливість інформації для ринкового механізму зумовлює необхідність державного контролю її повноти та точності. Ефективність економічної політики безпосередньо залежить від дотримання принципів єдності й відповідності стратегії, тактики, методів та інструментів реалізації.

Виконавчі інституції, які мають у своєму розпорядженні систему методів та інструментів, реалізують державну економічну політику, здійснюють регулювання соціально-економічних процесів. Такі методи та інструменти змінюються за змістовністю і спрямованістю дії залежно від економічних завдань, спираючись на матеріальні можливості держави та накопичений досвід регулювання. Отже, інструменти економічної політики як загальні (універсальні), так і локальні є засобами практичної реалізації управлінських рішень відповідно до моделі економічної політики, що є актуальною.

Зважаючи на те, що в економічній науці немає єдиного підходу до визначення категорії «інструменти економічної політики», частіше зустрічаємо таке визначення: «Інструменти економічної політики – це комплекс важелів регулювання, через використання яких держава прагне досягти поставлених цілей. Процес вибору інструментів як засобів досягнення цілей – чи не найважливіший в економічній політиці» [12].

Категорію «інструмент реалізації економічної політики держави» визначають також як сукупність засобів, прийомів, методів політичного, правового, економічного, фінансового та іншого спрямування, які передбачають отримання або перетворення знань, втілених у формі ініціатив,

програм, документів, а також певних дій органів державної влади або органів місцевого самоврядування щодо досягнення конкретної мети та цілей розвитку території не лише у кількісному, але й у якісному вимірнику [9; 10; 12].

З погляду єдності економічної теорії й економічної політики, доцільно приєднатися до такого визначення: «Інструмент економічної політики – це економічна категорія, яка свідомо та цілеспрямовано використовується в інтересах суб'єктів господарювання та держави та спричиняє кількісний і якісний вплив на суспільне виробництво» [12]. І як економічна категорія, «інструмент економічної політики» є одночасно теоретичним узагальненням значущого явища в економічній політиці, та водночас – конкретним методом регулювання спрямованості економічного розвитку.

З погляду класифікаційних підходів існує велика кількість критеріїв, за якими групуються методи та інструменти, до того ж, певні з них підпадають під кілька різних класифікацій. Так, доцільно розглядати: особливості інструментів реалізації економічної політики, що працюють на міжнародному, національному, регіональному та місцевому рівнях тощо; документарні форми інструментів державних рішень у межах обраних моделей розвитку.

До інструментів реалізації міжнародної економічної політики відносять: тарифні (мито, тарифну квоту) та нетарифні (кількісні – квотування, ліцензування, добровільні експортні обмеження, ембарго; приховані – технічні бар'єри, внутрішні податки і збори, державні закупівлі, вимоги змісту місцевих компонентів; фінансові – субсидії, експортне кредитування, демпінг) [23; 49].

До загальних відносять чинні, закріплені в правових актах норми, та правила управлінської діяльності, спрямованої на реалізацію економічної політики. Це закони, статути, нормативні акти, інструкції, обмеження тощо. Локальні інструменти мають обмежений характер, підсилюють дію загальних і набувають форму постанов, наказів, розпоряджень, угод, контрактів тощо.

У розрізі виду й обсягів впливу інструментів економічної політики розрізняють: економічні (податки, державні тарифи оплати праці, внутрішні та зовнішні позики тощо), організаційні інструменти (створення, реорганізація або реструктуризація органів публічної влади; призначення, переміщення, звільнення з посади на державній службі тощо) та політичні (виборчі технології, опитування громадської думки тощо) інструменти [49].

Інструменти економічної політики реалізуються в державному управлінні на макроекономічному та мікроекономічному рівнях. Під макроекономічним управлінням розуміють управління народним господарством країни, окремими сферами суспільного життя на державному та регіональному рівнях. Тут використовуються такі інструменти економічної політики: державні бюджети, національні та регіональні цільові програми, стратегії розвитку та соціально-економічні прогнози, державне інвестування, проведення державних операцій на внутрішньому грошовому ринку, обслуговування державного боргу, державне страхування та соціальне забезпечення, санкції за невиконання зобов'язань (пені, штрафи).

Слід зауважити, що інструментарій впливу економічної політики на мікрорівні покликаний оптимізувати присутність держави, підвищити ефективність управління державною власністю та процесами приватизації, а також держінвестицій і держзакупівель, формувати систему економічних інтересів розвитку ринкового середовища та соціальної сфери тощо.

Доречною є і така класифікація інструментів економічної політики: за видами політики (фінансові, політичні, правові, екологічні, економічні тощо); за терміном реалізації; за документальною формою; за пріоритетністю; за рівнем ризику (безризикові, з низьким рівнем ризику, з помірним рівнем ризику, з високим рівнем ризику, із занадто високим рівнем ризику); за географічним виміром та обсягом впливу [118].

З огляду на те, що протягом останніх років активізувалися процеси співробітництва України з ЄС, виникає необхідність приведення вітчизняної термінології відповідно до європейської [118]. Так, широкого вжитку набувають терміни «інструменти європейської політики», «механізми європейської політики». Водночас часто англійський термін *instrument* в українській науковій, суспільно-політичній, економічній термінології перекладають як «механізм», що, на нашу думку, не відповідає розумінню, яке вкладають у нього дослідники в інших європейських країнах.

Аналіз західних теорій і світового досвіду дозволяє говорити як про формування національних моделей, так і про сформований стандартний набір суспільних форм, методів та інструментів реалізації економічної політики держави. Так, американська модель є ринково-капіталістичною, яка базується на високому рівні продуктивності праці й орієнтації на результат особистого успіху. Її основу формують приватна власність і механізм ринкової конкуренції; відповідно, методи та інструментарій економічної політики переважно спрямовані на активізацію капіталістичних

мотивацій економічного та соціального розвитку. Для США особливості інструментарію економічної політики є стимулювання розвитку науково-технічного потенціалу й удосконалення озброєння, на розвиток чого спрямовується більше, ніж витрачають сукупно Англія, Франція, ФРН і Японія. У пріоритеті також збагачення активної частини населення і встановлення доступного рівня життя за рахунок часткових пільг і допомог [1; 6].

За допомогою методів та інструментів німецької моделі економічної політики формується соціально спрямоване ринкове господарство, що відбувається на основі поєднання розвитку конкуренції з формуванням специфічної соціальної інфраструктури. Реалізація регулятивної функції держави утворює правові та соціальні ринкові умови для економічної активності, що уособлюють соціальну рівність громадян, забезпечуючи баланс між економічними можливостями держави та реалізацією соціальних програм.

Головним напрямом економічної політики КНР, за умов державного контролю за економікою країни та істотним збільшенням ролі держави в економіці, є використання методів та інструментів грошово-кредитної і бюджетної політики. Завдяки цим методам відбулася лібералізація зовнішньоекономічної діяльності Китаю, яка, зокрема, привела до скорочення імпортних мит. Наслідком стало зменшення кількості державного навантаження на всі об'єкти, які забезпечують високі темпи зростання китайської економіки. Загалом ступінь ліберальності та радикальності в КНР не має аналогів, і це є основою швидкого розвитку як стосовно ринкової ефективності, так і соціальної рівності.

Характер економічної політики України, яка має переважно стабілізаційний характер, визначається входженням країни в етап економічної стабілізації, що актуалізує обґрунтування конструктивної моделі післякризового розвитку. Політико-економічна ситуація обумовлює вибір неоліберальної моделі та відповідних методів та інструментів у межах ринкової парадигми. Для реалізації цієї моделі уряд вимушений залучати кошти як на внутрішньому, так і на зовнішньому фінансовому ринках, що обумовлює певну залежність від вимог кредиторів на фінансовому ринку та спрямованість на максимальну збалансованість між витратами та доходами. Відсоткова політика Національного банку України, яка визначає дохід, що виплачується на користь кредиторів, спрямована на підтримку привабливості такої міжнародної фінансової стратегії, як carry trade [21; 49].

Безумовно, в різних країнах використовуються різні системи. Відповідно, завжди пануватимуть елементи ринку або плану, тобто одні країни спираються переважно на командні важелі, інші – на ринкові. Отже, відповідно до обраної моделі управління, а саме спираючись на теоретично вибудовану сукупність уявлень про систему управління, обирається комплекс методів та інструментів реалізації цілей економічної політики.

У світовій практиці накопичено великий досвід з використання методів прямого та непрямого регулювання економіки і її структури. Слід зазначити, що розмежування адміністративних та економічних методів регулювання є досить умовним. Будь-який економічний регулятор має елементи адміністрування: він контролюється конкретною державною службою, яка змінює його після ухвалення відповідного політичного рішення. Своєю чергою, кожен прямий регулятор містить непрямі елементи. Так, забезпечуючи цільове фінансування тих чи інших інвестиційних проєктів, здійснюючи державні закупівлі, застосовуючи гнучку систему оподаткування тощо, уряд тим самим впливає на інтереси економічних суб'єктів.

Спрямованість дії інструментів у межах обраної моделі розвитку залежить від цілей економічної політики держави у певному економічному середовищі. Макроекономічні цілі сучасних держав багатогранні, тому вплив держави на економіку здійснюється за допомогою різних інструментів. Універсальні засоби регулювання, яке і є процесом реалізації економічної політики держави, поділяють на адміністративно-законодавчі та економічні. Причому такий вплив держави може бути як прямим, так і непрямим. Прямий вплив передбачає участь держави у виробничому процесі; непрямий передбачає використання фінансової системи. Отже, ключовими інструментами державної економічної політики є бюджетно-податкова та кредитно-грошова політика.

Разом з тим слід зазначити, що прямі та непрямі методи регулювання істотно різняться. Адміністративні прийоми значно обмежують свободу вибору. У подібному випадку уряд починає не просто впливати, скажімо, на ціни, але і прагне здійснювати контроль над обсягом виробництва, його структурою. Застосування прямих методів спирається насамперед на силу державної влади, чинне законодавство та пов'язане з використанням заходів заборони чи примусу.

Економічні методи регулювання, навпаки, розширюють свободу вибору. Використання кожного з них обертається для підприємства додатковим стимулом, створюючи тим самим основу для приватно-державного

партнерства в здійсненні прогресивних структурних перетворень. Однак попри всі переваги економічних регуляторів існують певні сфери, в яких адміністративні методи не тільки досить ефективні, але і є обов'язковими в силу їх найвищої результативності. Хоча ними пригнічується економічна свобода, втрати окремих суб'єктів виправдані скороченням втрат для економіки загалом.

Адміністративно-законодавчі методи є інструментом створення правового та нормативного простору регулювання відносин власності, визначення умов функціонування недержавних інституцій, суб'єктів господарювання на макро- та мікрорівні, взаємних зобов'язань у галузі трудових відносин профспілок і роботодавців. Інструменти реалізації цих методів мають директивний характер, безпосередньо впливають на зміни стану об'єктів управління, а виконання адміністративно-правових норм та інструментів впливу відстежується відповідними контролювальними інституціями.

До інструментів адміністративного регулювання належать: укази, декрети, антимонопольні заборони, реєстрація, розпорядження, контингентування, ліцензування, квотування; встановлення валютних курсів, фіксованих цін/лімітів цін, мінімальної заробітної плати; визначення економічних, харчових, фармацевтичних, соціальних, екологічних стандартів і нормативів, контроль за дотриманням законів і правил, а також санкції за їх порушення.

За допомогою системи адміністративних інструментів (у вигляді заходів закріплення, дозволу, примусу) здійснюється державний контроль над цінами, доходами, обліковою ставкою, валютним курсом.

Адміністративні інструменти реалізації економічної політики є безальтернативними в випадках:

розроблення технічних, технологічних, виробничих стандартів і контролю над їх дотриманням усіма учасниками економічної системи;

забезпечення антимонопольного контролю над діяльністю природних монополій, посилення контролю над витратами в процесі їх реструктуризації;

захисту та підтримки інтересів громадських промислових компаній в системі світогосподарських зв'язків;

регулювання побічних ефектів від структурних перетворень промисловості, пов'язаних зі збільшенням безробіття, зростанням соціальної напруженості та виникненням регіональних криз;

розроблення та реалізації програм від структурної перебудови національного господарства, зокрема технічного переозброєння науково-виробничої бази оборонно-промислового комплексу.

У механізмі державного регулювання структурної перебудови національного господарства економічні методи грають роль несучої конструкції, а адміністративні – роль індикаторів, які задають пріоритетні напрями структурних трансформацій, які заохочують інвестиційну та інноваційну діяльність, а також роль амортизаторів, що гасять негативні ефекти.

Отже, форми та методи державного регулювання розвитку / структурної перебудови включають сукупність методів, які впливають на основні макроекономічні пропорції та структурні зв'язки. Ці методи покликані гарантувати успішну діяльність державних органів за такими напрямками, як:

- оптимізація галузевої структури економіки, забезпечення прогресивних структурних зрушень у ній (випереджальне зростання наукомістких виробництв, своєчасне науково-технологічне оновлення та розвиток відповідних елементів інфраструктури і, отже, пропорційного розвитку);

- оптимізація співвідношення економічних пропорцій, зокрема накопичення і споживання;

- стимулювання попиту на продукцію пріоритетних галузей;

- сприяння зростанню експорту, оптимізації його структури в напрямі збільшення частки високотехнологічної складової.

Економічні методи передбачають вплив на характер ринкових зв'язків і розширення ринкового поля в рамках національного господарства. Це вплив на сукупний попит, сукупну пропозицію, ступінь концентрації капіталу, структуризацію економіки, використання факторів економічного зростання, соціальних умов.

З цією метою використовуються бюджетна, фіскальна та грошово-кредитна політики, програмування, прогнозування і планування. Ці напрями економічної політики, базуючись на загальнонаукових підходах і принципах, у різних країнах мають певні особливості як традиційно національного характеру, так і такі, що відображають бачення завдань, що стоять перед конкретною країною в галузі розвитку економіки, обороноздатності, соціальної сфери тощо.

Так, для Данії є характерним найбільше в ЄС використання фіскальних можливостей оподаткування капіталу, прогресивне оподаткування

доходів від підприємницької діяльності для фізичних осіб; у Швеції та Фінляндії оподаткування доходів від підприємницької діяльності здійснюється за високими пропорційними ставками. Практично для всіх країн ЄС фіскально значущим є персональне оподаткування (Фінляндія, Австрія, Німеччина та ін.), яке в деяких країнах має прогресивний характер [32]. Характерною рисою фіскального регулювання в країнах ЄС є висока гарантія соціальної захищеності переважно через систему страхування, соціальні трансферти тощо.

Бюджетно-податкова політика є способом фінансового регулювання економіки за допомогою потужних важелів оподаткування і державних витрат. У зв'язку з цим виділяються два типи бюджетно-податкової політики: дискреційна й автоматична (недискреційна). І дискреційна, і автоматична бюджетно-податкова політики відіграють важливу роль у стабілізаційних заходах, проте жодна не є панацеєю від усіх економічних негараздів.

Під дискреційною політикою слід розуміти свідоме маніпулювання податками й урядовими витратами з метою зміни реального обсягу національного виробництва та зайнятості, контролю над інфляцією та прискорення економічного зростання. Її інструментами є: громадські роботи; соціальні програми; урядові закупівлі; державні інвестиції; управління податковим навантаженням; державні закупівлі; податки; трансферти.

Залежно від стану економіки та цілей, що стоять перед урядом, бюджетно-податкова політика може бути:

стимуляційною (експансіоністською), що передбачає стимулювання або сукупного попиту, або пропозиції, або двох цих параметрів одночасно. Для цього, за інших рівних умов, держава підвищує розмір своїх закупівель товарів і послуг, знижує податки та підвищує трансферти, якщо це можливо. Будь-яка з цих змін приведе до збільшення сукупного випуску, що має збільшувати сукупний попит і параметри системи національних рахунків;

стримувальною (рестриктивною). Цю обмежувальну грошово-кредитну політику спрямовано переважно на стримання інфляційних процесів шляхом обмеження можливостей комерційних банків і фінансових установ у наданні кредитів і насиченні економіки грошима, тобто до стиснення грошової маси в обігу.

Слід зауважити, що стимуляційна політика здійснюється в період спаду та передбачає зниження податків і збільшення державних витрат,

що веде до виникнення або збільшення бюджетного дефіциту. Своєю чергою, стримувальна політика, яка проводиться в період інфляції, передбачає збільшення податків і скорочення державних витрат, що викликає появу бюджетного надлишку.

Автоматична бюджетно-податкова політика полягає в автоматичній зміні величини державних витрат, податків і сальдо державного бюджету в результаті циклічних коливань сукупного доходу.

Автоматичні стабілізатори дозволяють зменшити амплітуду циклічних коливань рівня зайнятості та виробництва, не вдаючись до безпосереднього втручання держави. Такими автоматичними стабілізаторами (або регуляторами) в економіці є прогресивне оподаткування, трансфертні платежі населенню та споживчі витрати домогосподарств. У фазі економічного піднесення зі збільшенням сукупної пропозиції податкові надходження до бюджету автоматично зростають, а трансфертні платежі з бюджету автоматично знижуються. Це зменшує особисті доходи, скорочує споживчі витрати та сукупний попит загалом. У підсумку бюджетний надлишок (профіцит) зростає, а надмірне розширення економіки й інфляція стримуються. У фазі економічного спаду зі зниженням сукупної пропозиції податкові надходження до бюджету автоматично скорочуються, а трансфертні платежі населенню зростають. У результаті збільшується бюджетний дефіцит, проте водночас зростає сукупний попит, що обмежує глибину спаду. Отже, автоматичні зміни податкових надходжень і державних видатків хоча й мають стабілізаційний вплив, але не можуть повністю усунути макроекономічну нестабільність, адже автоматичні стабілізатори лише зменшують, а не нівелюють вплив податків і державних видатків на економіку.

Недискреційна бюджетно-податкова політика передбачає автоматичне збільшення чистих податкових надходжень до державного бюджету в періоди зростання ВВП, яке надає стабілізаційну дію на економіку. Ці зміни відбуваються під дією вбудованих стабілізаторів.

Убудований стабілізатор – це економічний механізм, що дозволяє знизити амплітуду циклічних коливань рівнів зайнятості та випуску, не вдаючись до частих змін економічної політики уряду. Такими автоматичними стабілізаторами є:

прогресивна податкова система, яка стримує зростання сукупного попиту в періоди економічного зростання;

допомога з безробіття та інші соціальні виплати, які в ситуації економічного спаду збільшуються внаслідок збільшення кількості безробітних;

субсидії.

Убудовані стабілізатори не усувають причин циклічних коливань рівноважного ВВП у розрізі його потенційного розміру, а тільки обмежують їх розмах.

Недискреційна (автоматична) бюджетно-податкова політика передбачає автоматичну зміну рівня зайнятості, обсягів виробництва та темпів інфляції внаслідок дії автоматичних стабілізаторів економіки в умовах циклічних коливань сукупного доходу.

Дискреційна бюджетно-податкова політика, яка орієнтується імовірно на економічну ситуацію, ніж на рішення законодавчих і виконавчих органів, застосовується у разі необхідності подолання рецесійного розриву (розриву між сукупним попитом і пропозицією) на будь-якій фазі економічного циклу. Так, за дискреційної бюджетно-податкової політики для стимулювання сукупного попиту в період економічного спаду утворюється дефіцит державного бюджету (внаслідок збільшення державних видатків або зниження податків). Відповідно, у період економічного піднесення цілеспрямовано створюється бюджетний надлишок (профіцит) [2]. Коли рецесійний розрив є незначним або відсутнім, стимулювання сукупної пропозиції шляхом здійснення державних видатків із метою збільшення сукупного попиту є недоцільним, оскільки викликає інфляцію.

Стадія реалізації бюджетно-податкової політики передбачає вибір і використання бюджетно-податкових методів та інструментів, розвиток кадрової складової бюджетно-податкової політики, забезпечення повноти та своєчасності бюджетних надходжень і ефективного та цільового використання бюджетних видатків. Методи бюджетно-податкової політики, як і методи будь-якого впливу держави на соціально-економічні процеси, можна розподілити на три групи:

правові – уміщують розроблення нормативно правового забезпечення з метою створення єдиних для усіх економічних суб'єктів умов стягнення податкових і неподаткових платежів, а також використання бюджетних коштів;

адміністративні – полягають у встановленні порядку застосування та проведення заходів контролю за дотриманням законодавчо закріпленого порядку стягнення платежів до бюджету та здійснення бюджетних

асигнувань, а також передбачають застосування всіх видів відповідальності за порушення норм бюджетно-податкового законодавства;

економічні – передбачають застосування економічних стимуляційних або стримувальних заходів з метою досягнення макроекономічної стабільності на різних фазах економічного циклу та забезпечення суспільного добробуту.

Проведення бюджетно-податкової політики передбачає використання бюджетно-податкових інструментів, які забезпечують досягнення цілей соціально-економічного розвитку держави. Бюджетно-податкові інструменти відображають і регулюють дві взаємопов'язані та взаємообумовлені аспекти бюджетно-податкової політики держави: податкову, що містить інструменти, за допомогою яких чиниться вплив на систему оподаткування, та податкові надходження до бюджету; бюджетну, яка включає інструменти, за допомогою яких здійснюється вплив на неподаткові надходження до бюджету, витрачання бюджетних коштів і бюджетний дефіцит.

Фіскальне регулювання базується на єдності бюджетних і податкових механізмів із застосуванням відповідних інструментів. До бюджетних, зокрема, відносять структуру видатків бюджету, бюджетні інвестиції, трансферти, бюджетний дефіцит. Своєю чергою, податкове навантаження, податкові пільги, спеціальні режими оподаткування, податкові ставки, альтернативні режими оподаткування, розстрочення та відстрочення податкових платежів – це інструменти реалізації фіскальної політики.

Будучи одними з найдієвіших, податкові інструменти є одними з найнебезпечніших через специфіку короткострокових і довгострокових наслідків їх впливу на економіку. Короткостроковий ефект їх дії пов'язаний зі зміною податкових ставок або так званих автономних податків, які безпосередньо змінюють доходи та відповідно величину споживання. Тобто, податки впливають передусім на сукупний попит, зміна якого стимулює динаміку пропозиції. Проте для того щоб ефект від зміни податків став очевидним, необхідний певний проміжок часу, а також упевненість споживачів у тривалості дії нових податків. У зв'язку з цим використання податків як інструментів фіскального регулювання значно ускладнюється, а часті зміни податкового законодавства в країні унеможливають достовірний моніторинг результатів регулятивного впливу на економіку.

Важливою умовою використання фіскальних інструментів є те, що вони мають взаємоузгоджуватися між собою в часі, щоб дія одного інструменту не порушувала позитивну дію іншого, щоб не виникав конфлікт

у процесі їх застосування [6; 34]. Здійснення бюджетно-податкової політики передбачає постійний розвиток її кадрової складової. Останнє полягає у проведенні низки заходів щодо підвищення ефективності кадрового забезпечення бюджетно-податкової політики, зокрема, у таких напрямках, як: формування та використання інтелектуального потенціалу державного управління бюджетно-податковою сферою; укомплектування відповідних кадрів на професійній основі з врахуванням їх можливостей і здібностей з метою подальшого раціонального використання. Для цього пропонується розробити на офіційному рівні алгоритм ухвалення державними службовцями рішень управлінського характеру, що надасть можливість мобільно реагувати на зміни в процесі суспільного розвитку, забезпечувати оптимальний варіант реалізації стратегії державного управління в площині бюджетно-податкової політики [37].

Безпосередня реалізація бюджетно-податкової політики відбувається під час виконання бюджету, яке передбачає повне та своєчасне надходження всіх передбачених на відповідний бюджетний період податкових і неподаткових доходів бюджету та розподіл зібраних (наявних) бюджетних коштів між їх отримувачами, внаслідок чого і здійснюється заплановане фінансування діяльності держави й органів місцевого самоврядування.

Стадія визначення результатів бюджетно-податкової політики передбачає оцінювання її ефективності. Ефективна бюджетно-податкова політика використовує таку сукупність методів та інструментів, що дозволяє сформувати доходи бюджету в необхідному обсязі та водночас не спровокувати неконтрольоване зростання бюджетного дефіциту. Неefективна бюджетно-податкова політика передбачає таке формування бюджетних доходів і здійснення видатків, що призводить до кумулятивного збільшення бюджетного дефіциту, яке за відсутності мікроекономічної стабільності може призвести до дефолту держави. Ефективність бюджетно-податкової політики базується на дотриманні бюджетно-податкових правил, які є офіційно встановленими обмеженнями на певні фіскальні показники/індикатори: величина бюджетних доходів і бюджетних видатків, масштаби дефіциту бюджету, рівень державного боргу. Бюджетно-податкові правила як критерії ефективності бюджетно-податкової політики встановлюються з метою: забезпечення макроекономічної стабільності; підвищення довіри до бюджетно-податкової політики держави та полегшення тягаря державного боргу; забезпечення довгострокової

стійкості/збалансованості бюджетно-податкової політики; вирівнювання бюджетно-податкової політики у межах міжнародної інтеграції; зниження проциклічності бюджетно-податкової політики [71]. До бюджетно-податкових належать правила:

обмеження бюджетних доходів, які регулюють режим фіскального навантаження на економіку (рівень оподаткування);

обмеження бюджетних видатків, що регулюють загальні видатки або видатки певного виду (наприклад, на кінцеве споживання державного сектора);

обмеження бюджетного дефіциту, які таргетують змінні, що впливають на обсяг державного боргу, але перебувають під безпосереднім контролем фіскальної влади (такі, як доходи та видатки бюджету);

обмеження державного боргу, що встановлюють гранично допустимий обсяг державного боргу (зокрема щодо ВВП держави).

Стадія зміни чи коригування бюджетно-податкової політики передбачає адаптацію бюджетно-податкової доктрини, стратегії та тактики відповідно до зміни соціально-економічних умов, особливо у випадках посилення ризиків розбалансування доходної та видаткової частин бюджету. Якщо формування бюджетних доходів стає невідповідним можливостям розвитку економіки, це призводить до зростання бюджетного дефіциту та необхідності досягнення рівноваги шляхом подальшого нарощування державного боргу. Тоді виникає потреба у запровадженні коригувальних заходів бюджетно-податкової політики або повного її реформатування.

У фіскальній політиці основним інструментом економічної політики держави є державний бюджет. Його дієвість у цьому ключі заснована на таких категоріях, як доходи та надходження. Розглянемо докладніше структуру бюджету як інструменту державного управління економікою. До бюджету відносять:

податки, акцизи, мита та ін. (здебільшого ця категорія становить близько 80 – 85 % від усіх доходів бюджету);

доходи від державної власності (питома вага становить зазвичай 7 – 10 %);

приріст надходжень з фондів соціального страхування та пенсійного фонду (або створення громадського обов'язку – близько 7 %);

інші доходи.

Витрати бюджету охоплюють:

трансферти (виплати на охорону здоров'я, освіту тощо) і субсидії. Переважно ця категорія становить близько 50 % всіх витрат;

розвиток кон'юнктури ринку та стимулювання економічного зростання. Ця стаття витрат становить близько 12 %, охоплюючи інвестиції в аграрний сектор, цільові програми, дотації підприємствам та ін.;

утримання оборонного комплексу країни, державних апаратів і ведення зовнішньої політики (25 – 30 % від загального числа витрат);

інші витрати [15; 71].

Отже, з розглянутої структури видно, що державний бюджет як інструмент регулювання економіки може брати участь в управлінні соціально-економічними процесами перерозподілу та централізації фінансових ресурсів, стимулювання виробництва та контролю фінансового стану держави.

Загалом бюджетно-податкові інструменти економічної політики держави допомагають забезпечувати повну зайнятість і виробництво неінфляційного ВВП за допомогою зміни державних витрат і податків.

Оподаткування, будучи інструментом фіскальної політики держави, впливає як на рахунок отримувача коштів – держави, так і на громадян, підприємства й установи країни, тобто платників податків. Тому дія оподаткування в системі державного регулювання заснована на таких принципах, як:

принцип отримання благ. Економічні агенти (такі, як підприємці) можуть придбати товари та послуги, що надаються їм державою, так само, як і будь-які інші товари. Тобто підприємець, отримуючи дохід від наданих державою товарів або послуг, зобов'язується сплачувати податки, що забезпечують фінансування виробництва цих товарів і послуг. Такими товарами або послугами можуть бути сировина, що належить державі, енергія та ін. Крім того, мова тут може йти про юридичні послуги або послуги правоохоронних органів, адже, користуючись ними, економічні агенти мають за допомогою сплати податків підтримувати їх утримання;

принцип платоспроможності. Податки мають стягуватися з тих, у чиєму розпорядженні є певний дохід і добробут. До того ж громадяни або підприємці, що володіють високими доходами, мають платити вищі податки, ніж економічні агенти з більш низьким добробутом. Отже, тягар податків розподіляється. Це необхідно, тому що за допомогою цього

принципу дотримується певний морально-етичний баланс в оподаткуванні та частково – в перерозподілі доходів.

Отже, використовуючи розглянуті інструменти, фіскальна політика може бути стимуляційною, коли збільшення витрат держави та зниження податків сприяє подоланню циклічного спаду в економіці, або обмежувальною, якщо зниження державних витрат і підвищення податків визначає зниження циклічного підйому.

Дія ж інструментів кредитно-грошової політики допомагає регулювати сукупний обсяг виробництва, зайнятість і рівень цін за допомогою зміни грошової пропозиції. Тут головними інструментами Центрального банку в регулюванні пропозиції грошей є:

ставка рефінансування – це облікова ставка відсотка, з підвищенням якої обсяг позик у Центрального банку знижується, зменшуються операції інших (комерційних) банків: вони отримують кредит дорожче і через це підвищують власні ставки до позик. Отже, загальна пропозиція грошей в економіці країни знижується;

норма обов'язкових резервів. Стан економіки регулюється за допомогою її зміни;

операції на відкритому ринку. Купівля-продаж Центробанком державних цінних паперів також обумовлює зміну грошової маси в країні. Наприклад, якщо Центральний банк купить цінні папери у комерційному банку, сума на його резервному рахунку зросте, і тоді починає діяти мультиплікатор розширення грошової маси. Тут важливо пам'ятати, що обсяг розширення грошової маси залежить від того, як її приріст розподілиться на депозитах і на готівці. Відповідно, у разі продажу Центробанком цінних паперів відбудеться зворотній процес.

Отже, за допомогою розглянутих інструментів кредитно-грошової політики держава може контролювати потік грошової маси, регулювати інфляцію й управляти попитом.

Одним з податкових інструментів реалізації економічної політики є прискорена амортизація, що застосовується вибірково в оподаткуванні стратегічно важливих галузей і підприємств.

З погляду економічної теорії, прискорена амортизація означає, з одного боку, збільшення частки основного капіталу в вартості/ціні товару. Як наслідок не тільки речові елементи основного капіталу окупаються в більш короткі терміни, але й в загальній вартості продукту зменшується частка прибутку, що означає звуження бази оподаткування та є вигідним

власнику виробництва. З іншого – після закінчення терміну амортизації вартість основного капіталу повністю переходить на продукт, у вартості/ціні цього продукту частка прибутку відповідно збільшується та розширюється база оподаткування, що стимулює власника до оновлення основного капіталу. Водночас, щоб отримати знову можливість прискореного перенесення вартості основного капіталу, потрібно здійснювати інноваційні вкладення, стратегічно важливі для економіки країни.

Не менш вагомим є визнання відповідними регуляторами загальнонаціональної значущості розвитку виробництва/проєкту тощо. Таке положення пов'язане з тим, що прискорення окупності елементів основного капіталу та, як наслідок, звуження бази оподаткування зменшує надходження в державний бюджет, скорочуючи можливість виконання загальнодержавних, соціальних та інших програм, що фінансуються з Держбюджету. Тобто те, що вигідно для економіки та значуще в перспективі, не доцільне для бюджету, що пояснює обмеженість застосування і вибірковість суб'єктів переважно стратегічних галузей і напрямів як об'єктів оподаткування із застосування методу прискореної амортизації.

У системі інструментів реалізації державної економічної політики особливе місце займають фінансові інструменти. Вони використовуються не тільки для цілеспрямованого фінансування окремих виробників або галузей, а й для формування загальної сприятливої фінансової інфраструктури, що сприяє нарощуванню обсягів виробництва. Необхідність використання даних інструментів обумовлена недосконалістю класичного ринкового механізму, в якому відсутні інститути, націлені на довгострокове кредитування високоризикових і комерційно непривабливих промислових проєктів. У зв'язку з цим у структурі економік багатьох держав давно створені й успішно застосовуються різні фінансові інститути розвитку, що є потужним інструментом промислового успіху в різних економічних умовах.

Фінансові інститути розвитку є організаціями з повною або частковою державною участю, на які покладено функції з підтримки довгострокового фінансування соціально значущих проєктів і які сприяють економічному зростанню, модернізації економіки та вирішенню суспільних завдань [5]. Подібні інститути можуть створюватися як на національному, так і на міжнародному рівнях. У першому випадку вони перетворюються на інструмент реалізації державних інтересів на фінансовому та банківському ринках, у системі страхування, будівництві та, природно,

в промисловості. Серед основних типів фінансових інститутів розвитку, які застосовуються для реалізації промислової політики, сьогодні найбільш часто зустрічаються: банки та фонди розвитку, агентства розвитку, експортні та страхові агентства, боргові агентства, експортно-імпортні банки, інвестиційні фонди, фінансові корпорації [5]. Значущість фінансових інститутів розвитку привела до створення широкої мережі подібних організацій у всьому світі. У XXI ст. ці інститути вважаються невід'ємною частиною процесу реалізації державної промислової політики, а сам феномен фінансових інститутів розвитку став одним з найбільш популярних об'єктів для науковців у останні роки, що підтверджується безліччю досліджень, присвячених цьому питанню. Фінансові інститути розвитку з кожним роком відіграють усе більшу роль у розвитку промисловості та економіки в багатьох країнах.

Реалізація завдань стратегії економічного розвитку передбачає використання різноманітних заходів загальнодержавної та регіональної політики. Це підвищує вимоги до вибору найбільш ефективних інструментів впливу. Актуальність вирішення цього завдання підвищується, коли пошук додаткових джерел зростання пов'язаний з цілісною системою оцінювання ефективності вже задіяних заходів. Слід визнати, що така система в Україні, як і раніше, перебуває в стадії формування. Тому критичний аналіз найбільш значущих напрямів методології оцінювання ефективності набуває особливого значення для реалізації прикладної державної політики. Поняття «ефективність» охоплює як власне ефективність, так і результативність, вплив, корисність інструменту. У різних країнах практика оцінювання має різне коріння. Оцінювання ефективності інструментів економічної політики можна подати як єдину практику, вільну від «обтяжень» географічного та історичного контексту. Проте в оцінювання такої ефективності мають бути включені соціальні, культурні та політичні елементи, а саме оцінювання слід розглядати як гнучкий інструмент управління. Оцінювання ефективності інструментів економічної політики має проводитися на різних щаблях просторової ієрархії: макро-, мезо- та мікрорегіональних рівнях – на основі виділення великих класів прикладних завдань, на вирішення яких вона спрямована. Це оцінювання:

- ефективності надання суспільних благ;
- форм просторової організації економіки;
- реалізації загальнонаціональних, регіональних і макрорегіональних програм та великих проєктів.

Особливості оцінювання ефективності економічної політики мають бути диференційовані залежно від спирання на засади теорії ендогенного або екзогенного зростання, в більш широкому ракурсі, а не тільки як завдання здійснення фінансового та адміністративного контролю. Мова йде про створення комплексної системи, що дозволяє забезпечувати зворотний зв'язок, систематизуючи наслідки впливу інструментів економічної політики й ефекти досягнення національних цілей розвитку.

Така система, підкреслюючи важливість визначення поточної і перспективної спеціалізації державних інституцій, суб'єктів і регіонального розвитку в довгостроковій перспективі, покликана привернути увагу до необхідності виявлення основних тенденцій і викликів сучасного просторового розвитку. Комплексний підхід до становлення такої системи передбачає формування відповідного правового простору, нормативної бази, комплексу методів оцінювання дієвості інструментів економічної політики.

В ідеалі кожен інструмент економічної політики мав застосовуватися на підставі зрозумілих і вимірюваних критеріїв, за допомогою яких однозначно оцінювалася б ефективність його застосування. Але рішення про застосування інструментів формуються з огляду на різні міркування, де гострота проблем загальнодержавного та регіонального розвитку займає далеко не перше місце. Тобто інструменти економічної політики дійсно орієнтуються більше не на «розвиток», а на «підтримку» економічної діяльності в державі та регіонах. До того ж практично відсутнє оцінювання ефективності інструментів регіональної політики саме для розвитку регіонів.

Низка проблем пов'язана з браком даних про побудову ендогенних моделей регіонального розвитку – з суперечливими зв'язками між центром і регіонами, з відсутністю критеріїв щодо визначення ступеня значущості ефектів від застосування певних інструментів, що в сукупності ускладнює процес їх оцінювання.

До того ж на сучасному етапі не вистачає детального огляду сучасної зарубіжної методології застосування інструментарію оцінювання регіональної (і ширше – просторової) політики, який би показав спектр досягнень світової науки в цьому напрямі. Це стосується розуміння ефективності, рівнів застосування і ролі горизонту такого оцінювання.

Оцінювання ефективності інструментів економічної політики має в різних країнах різне походження, проте його можна розглядати як єдину

практику, вільну від «обтяжень» свого географічного походження та історичного контексту. Така практика в кожній країні є результатом історичної еволюції (будь то в Європі або в Північній Америці як в основних сучасних центрах) проведення багаторівневої економічної політики.

Розгляд проблеми ефективності інструментів економічної політики сконцентровано навколо таких концепцій:

efficiency (ефективність) – власне аналіз досягнення запланованих результатів у співвідношенні з вкладеними коштами;

effectiveness (результативність) – аналіз дієвості інструменту або заходу. Пріоритетно оцінюється потужність інструментів без прив'язки до їх вартості;

impact analysis (оцінювання впливу) – оцінюється вплив певних інструментів у процесі розроблення нових або зміни старих. Різноманітні техніки засновані на тому, що у ході застосування заходів виникають ситуації перехресних ефектів впливу на всю економічну систему або її частини;

implementation (імплементация, впровадження) – аналіз успішності впровадження, адаптації будь-якого економічного механізму. У такому випадку широко використовуються якісно-кількісні методи;

value for money (вартість фінансових коштів) – перевірка рентабельності витрат, віддачі на вкладені кошти, загалом співвідношення ціни та якості;

utility (утилітарність, корисність) – аналіз корисності економічного заходу загалом.

Найбільш популярним є розуміння ефективності як співвідношення очікуваних результатів і очікуваних витрат від реалізації тих чи інших заходів. Стосовно до оцінювання ефективності інструментів економічної політики це може формулюватися як очікування максимально можливого результату загалом в економіці, в регіоні (збільшення темпів зростання ВВП, ВВП на душу населення, власних доходів населення, інвестицій в основний капітал та ін.) у розрізі визначених витрат державного бюджету.

Зазначимо, що умови для кращого розвитку методів оцінювання ефективності та формування «культури» оцінювання впливу інструментів економічної політики складаються там, де є розуміння важливості «відмінної продуманості» як кращої відправної точки.

Для підвищення об'єктивності результатів такого оцінювання важливими є прозорість програм, чіткий опис цілей політики, систематичне

збирання даних, збільшення багатоперіодності та ретроспективності аналізу витрат та вигод, постійний моніторинг, розроблення нових методів оцінювання та можливість використання його результатів у реальній прикладній просторової політиці [77; 114].

Оцінювання ефективності інструментів здійснюється на різних рівнях просторової ієрархії: на макро-, мезо- та мікро- регіональному. Успішність різних заходів підтримки оцінюється кількісними та якісними методами: дотацій і субсидій, ефектів від підтримки великих інфраструктурних проєктів, створення спеціальних територіальних зон та ін.

На наш погляд, можна виділити чотири великі класи прикладних завдань, на розв'язання яких спрямоване оцінювання ефективності інструментів економічної політики. За такого підходу визначаються:

оцінка ефективності надання суспільних благ загалом у країні та в регіонах зокрема (наприклад, розмір селективної фінансової допомоги територіям, підрахунок витрат і результатів за реєстром видаткових зобов'язань відомств, інститутів розвитку тощо);

оцінка ефективності форм (точкових феноменів) просторової організації економіки (індустріальних парків, спеціальних зон та ін.) [74; 77];

оцінка підтримки регіональних і макрорегіональних цільових програм як сукупності реалізації програмноцільових завдань з каскадами прямих, непрямих та індукованих ефектів у регіонах, що викликаються ними [79];

оцінка ефекту від формування макрорегіонів, в основу яких закладена реалізація великих проєктів.

Очевидно, що оцінку ефективності можна розглядати в кількох часових перспективах: коротко-, середньо- та довгостроковій. Аналіз багатьох публікацій свідчить, що розроблення рекомендацій за результатами оцінювання істотно залежить від горизонту ухвалених рішень, який закладається для проведення процесу оцінювання ефективності.

Так, якщо первинною метою є вихід на траєкторію стійкого економічного зростання в середньостроковій перспективі, то в оцінюванні ефективності слід зробити акцент на ефективності заходів державної підтримки, спрямованих на посилення економічної конкурентоспроможності об'єктів цільової економічної політики за допомогою НДДКР, розвитку інфраструктури, заходів з розвитку малого та середнього підприємства та великих компаній [94].

Зазначене середньострокове завдання може доповнюватися забезпеченням економічного зростання в довгостроковій перспективі. Тоді

оцінювання ефективності заходів державної підтримки має містити дослідження з просування такими напрямками, як підвищення територіальної згуртованості регіонів, стійкості їх розвитку, скорочення нерівності та балансування зазначених цілей з іншими соціальними та політичними цілями довгострокового розвитку.

Економічні та соціальні зрушення, нові завдання розвитку обумовлюють зміни парадигми економічної політики та її складових, що об'єктивно вимагає оновлення підходів до оцінювання ефективності відповідного інструментарію впливу. Тобто сучасний процес оцінювання ефективності інструментів економічної політики зазнає методологічних змін у контексті змін парадигми політики розвитку. Такі зміни стали можливими внаслідок трансформації розуміння процесів розвитку загальнодержавних і територіальногалузевих систем. Зокрема, нову парадигму регіональної політики було розроблено на базі ідей ендогенного зростання. Теорія ендогенного зростання стверджує, що інвестиції в людський капітал, інновації та знання роблять суттєвий внесок у економічне зростання. Вона також фокусується на позитивних зовнішніх ефектах і побічних ефектах економіки, заснованої на знаннях, які ведуть до економічного розвитку.

Раніше інструменти регіональної політики було спрямовано на усунення відмінностей між регіонами шляхом надання субсидій для вирівнювання більш низьких доходів. Регіональна політика розроблялася переважно центральними урядами, які здійснювали вузькоспрямовані програми економічного розвитку. Цей підхід поступово був визнаний неефективним і нестійким з фіскального погляду.

Застосування інструментів регіональної політики в новій концепції базується на ідеї інтеграції окремих політик як на горизонталі (забезпечення взаємодії між регіональною, промисловою і дослідницькою політикою), так і на вертикалі (з залученням усіх рівнів державного управління) [76].

Зазначена зміна парадигми в регіональній політиці ставить нові завдання перед розробниками методик оцінювання ефективності. Це означає, що в критерії оцінювання ефективності інструментів слід включити соціальні, культурні та політичні елементи, а саме оцінювання слід сприймати як гнучкий інструмент управління, що інтегрує можливі зміни умов і потреб регіональних суб'єктів.

Зі зміною об'єктів та інструментів економічної політики тісно пов'язана і логіка проведення оцінювання впливу останніх: відповідно до низхідного підходу «зверху вниз» (централізованого) і висхідного «знизу

вгору» (від регіону та його потреб), між якими у оцінювачів зазвичай виникає дилема. Перший підхід орієнтований переважно на загальну ефективність, а другий – на детальне пізнання. Слід ураховувати, що підхід «зверху – вниз» у загальному вигляді оперує більш укрупненими оцінками можливих заходів і, отже, дає приблизні результати. Висхідний підхід, заснований на логіці «від низу до верху» докладно описує відмінності та можливості заходів, але, безумовно, спрощує результат впливу заходів підтримки, не дозволяючи побачити їх у загальній системі регіонів країни зі складним переплетінням взаємозв'язків і взаємозалежностей.

У сучасних умовах доступні методи дозволяють проводити детальний аналіз у розрізі заходів (інструментів) підтримки з використанням різних підходів, проте відсутня методологія їх ув'язки з метою проведення одночасного крос-регіонально-інструментального аналізу.

Складність визначення оцінки ефективності, що виникає головним чином внаслідок розбіжностей інтересів, посилюється тим, що вона може проявлятися у багатьох формах. Так, різноманітні керівні принципи та робочі документи, які діють як правила, тільки створюють основу, тоді як національне та регіональне середовища, інституційна система та характер освоєння державних коштів у різних країнах різні. Культура оцінювання й адміністративний потенціал для вирішення таких завдань також різняться у різних національних моделях. Якщо, наприклад, в країнах Північної Європи існує сильна традиція оцінювання регіонального розвитку, то в південних країнах Європи (таких, як Греція та Італія) спеціалізоване оцінювання ефективності ще не стало невід'ємною частиною адміністративної системи [74; 91].

У підвищенні рівня об'єктивності оцінки ефективності інструментів економічної політики позитивну роль відіграє сполучення неокласичного й ендогенного підходів. Підходи до оцінювання ефективності інструментів регіональної політики також залежать від базового розуміння процесу виникнення регіонального економічного зростання – відповідно до неокласичних або ендогенних підходів.

Характерними рисами парадигми неокласичного росту, важливими з погляду оцінювання ефективності інструментів економічної політики, є:

заперечення регіональних відмінностей як об'єкта державного регулювання в довгостроковій перспективі;

можливість регіональних ринків приходити в стан рівноваги через заміщення праці капіталом, і навпаки;

необхідність підтримки регіональних проєктів лише соціальної спрямованості;

визначення ролі держави як гравця, який виступає переважно на боці інших сильних гравців ринку (сильних конкурентоспроможних регіонів, підприємств) [103; 111].

Своєю чергою, теорія ендогенного зростання намагається подолати обмеження неокласичного підходу, даючи пояснення регіонального зростання через вбудований механізм пошуку регіональних інновацій, що є внутрішньо властивим науково-технічному прогресу [111].

Відповідно до зазначеного підходу, саме процес поширення технологій може принести користь навіть малим регіонам і країнам, яким не доведеться покладатися на знання, створені виключно в їх власних кордонах. Останнім часом, з розширенням багатонаціональних корпорацій і розвитком інформаційних технологій, нові ідеї швидко просуваються в глобальному просторі, поверх національних і регіональних кордонів. У моделі наздоганяючого зростання постулюється, що властивості знань про технології (як суспільне благо) можуть мати міжнародний вимір, що сприяє розвитку менш розвинених країн.

Відповідно до моделі ендогенного зростання, чим більшою мірою технології того чи іншого регіону пов'язані з технологіями самого передового регіону, тим швидше відбуватиметься у ньому технічний прогрес. Основна ідея проста: послідовники можуть імітувати винаходи технологічного лідера, не вдаючись до власних досліджень. Отже, маючи здатність поглинати й адаптувати іноземні технології, слабкіші країни або регіони можуть використовувати знання, отримані в розвинених країнах, щоб надолужити згаяне. У цій перспективі технологічна відсталість залишає можливість для успішної імітації, приводячи до зближення рівнів розвитку, водночас виключаючи для відсталого регіону шанси на випереджальний розвиток.

Теорія ендогенного зростання як основа багатьох сучасних теорій, що ставлять на перше місце саморозкриття внутрішнього потенціалу регіону, виходить з того, що аргументи неокласичного підходу не відповідають дійсності. У реальному економічному світі відбуваються періоди підйому та спаду в різних регіонах, різних країнах або різних секторах. Розриви та відмінності в розвитку регіонів і країн є повсюдними. Тому постулюється, що ринок не сприяє зближенню рівнів розвитку регіонів, а, навпаки, сприяє концентрації економічної активності. Унаслідок регіональні відмінності поглиблюються. У цьому випадку методичні підходи

до оцінювання ефективності заходів підтримки мають спиратися на темпи скорочення міжрегіональних і внутрішньорегіональних відмінностей у забезпеченості різними об'єктами соціально-економічної інфраструктури, а також темпів пом'якшення інших диспропорцій.

Характерними рисами парадигми ендогенного зростання, важливими з погляду оцінювання ефективності заходів підтримки регіонального розвитку, є:

природність регіональних відмінностей, іманентна регіону; розроблення заходів підтримки щодо їх скорочення;

відсутність еквівалентного перетікання праці та капіталу між регіонами; «виховний характер» інструментів регіональної політики для території, яка формує «правильне» розкриття власних можливостей (відповідно до концепції національної економіки Ф. Ліста);

існування в кожному осередку національної території «сплячою програми розвитку», яку необхідно виявити, розкрити, щоб «розбудити» регіон до використання власних конкурентних переваг;

виконання державою ролі незалежного арбітра для всіх гравців єдиного економічного простору.

Оцінки ефективності заходів підтримки регіонального розвитку можуть спиратися на положення обох підходів, враховуючи їх порівняльну застосовність до оцінки конкретної країнової та регіональної ситуації, а також особливості аналізованого періоду розвитку країн і регіонів.

Розвиток методів і підходів до оцінювання ефективності регіональної політики на сучасному етапі відбувається за кількома векторами.

З одного боку, відбувається подальше розроблення традиційних методів, включення в них нових показників. Наприклад, для оцінювання інструментів регіональної політики широко використовується методологія багатокритеріального аналізу. Спочатку ця форма аналізу виходила з необхідності застосування багатоскладового оцінювання результатів регіональної політики як складного багатовимірного процесу, в ході якого ухвалені рішення мають ураховувати природні, економічні, демографічні, планові, інженерні, управлінські та інші фактори.

У багатокритеріальному підході завжди присутнє завдання вибору найбільш доцільного складу показників для конкретної мети. Поступово накопичувалися різні варіації багатокритеріального методу, його почали застосовувати для систематичного оцінювання складних програм – таких, як програми структурних фондів ЄС [94].

З іншого боку, з розвитком економетричних технік і появою наборів мікроданих розвиваються нові методи (наприклад, оцінювання різниці в різницях – difference-in-difference). Цей метод заснований на аналізі впливу регіональної політики на продуктивність підприємств. Ефекти вивчаються на агрегованих рівнях – таких, як регіони. На першому етапі формуються групи схожих регіонів (підприємств). Потім порівнюється розподіл характеристик за фірмами в регіонах, які отримали та які не отримали підтримку [74; 79]. На наш погляд, незважаючи на розвиток економетричних методів і спеціалізованих програмно-модельних комплексів, їх пояснення для вирішення завдань прикладної регіональної політики рідко бувають очевидними. Велика частина роботи з розвитку методів оцінювання, як і раніше, полягає у виборі з усієї безлічі прийнятних методів проведення оцінювання для конкретної ситуації й отримання результатів з урахуванням доступності вихідних даних, і навпаки.

Ще одним способом розвитку методів оцінювання є спроби обліку кількісно слабковимірюваних показників або слабкоструктурованих альтернатив. Наприклад, класичний метод порівняння витрат і вигод збагачується за рахунок одночасного розгляду екологічних і соціальних факторів та оцінювання показників, які важко «монетизувати» (наприклад, визначення непрямих ефектів від використання нових технологій, нових ефектів від транспортної зв'язності, що є характерною для великих просторових проєктів економічного розвитку). Ігнорування цих факторів може призвести до однозначних рішень, які ухвалюються лише з огляду на оцінки поточної та майбутньої вартості проєкту й містять багато прихованих невизначеностей.

Поширений метод оцінювання ефективності інструментів, що спирається на аналіз кейсів, перетворює сам процес вимірювання ефективності в дуже конкретний проєкт зі специфічним соціально-економічним та інституційним контекстом. Він може охоплювати цілий ряд різних методів якісного та кількісного оцінювання. Водночас кейсовий підхід супроводжується низкою обмежень: результати є складними, часто громіздкими (оскільки оцінювання спрямоване на облік складності конкретного соціально-економічного контексту) і можуть не суміщуватися між собою.

Досить новим підходом є метааналіз (або метаоцінювання) як спосіб, що включає аналіз сукупності даних, отриманих у результаті низки оцінних досліджень і зведених в єдину базу даних. Це дозволяє як аналізувати результати всіх зібраних даних у сукупності, так і розглядати різні

вибірки-узагальнення за регіонами або інструментами. Однак цей підхід також пов'язаний з рядом обмежень: у рамках цього підходу не створюються нові дані; за своєю сутністю цей підхід є обмеженим, з ризиком вилучення інструментів або методів. Також може бути утрудненим порівняння параметрів окремих досліджень, проведених раніше, недосяжним опис методів досліджень. Такі ситуації потенційно призводять до упередженості, суб'єктивізму. Крім цього, дослідники, які проводять метаоцінювання, можуть бути, своєю чергою, суб'єктивні та додатково упереджені.

Проте оцінювання дієвості інструментарію економічної політики формування єдиного інтегрального підходу має переваги перед методикою за допомогою кластерів, індустриальних парків тощо, що практикується зарубіжними школами. Такий підхід є необхідним для об'єктивізації процесу оцінювання зі збереженням необхідної для порівняння різних проєктів гнучкості, транспарентності та відтворюваності результатів. Методологічно важливо, що за кордоном не існує універсальної загальноприйнятої та задовільної з погляду експертного співтовариства методики оцінювання ефективності та вибору інструментів економічної політики.

Загалом зазначимо, що критеріями ефективності інструментів регіональної політики в рамках абсолютної більшості підходів є:

- об'єктивне та суб'єктивне сприйняття динаміки рівня якості життя;
- прискорення економічного розвитку, «підтягування» регіонів до рівня більш розвинених (або до середнього у країні);

- зменшення міжрегіональних відмінностей за рівнем ВВП на душу населення;

- збільшення інвестиційної привабливості регіону й активності приватних інвесторів;

- наявність позитивних структурних зрушень в економіці (наприклад, зростання зовнішньоекономічної діяльності зі збільшенням частки обробних виробництв).

Якщо інструменти регіональної політики за підсумками оцінювання показували незначну ефективність, то найчастіше причинами називають:

- нераціональний вибір архітектури інструментів, слабку пріоритетність їх використання;

- надмірно оптимістичні припущення про терміни застосування інструментів для досягнення ефективних результатів;

- дисбаланс між інвестиціями державного та приватного секторів на різних етапах реалізації інвестиційних проєктів;

недостатня увага до просторових або територіальних особливостей регіонів, недооблік регіональних відмінностей.

На підставі аналізу зарубіжного досвіду з оцінювання ефективності інструментів можна дати такі рекомендації. Ефективність застосування інструментів багато в чому залежить від того, наскільки вдало вони поєднуються один з одним, тобто працюють синхронно, наскільки їх специфіка та дії відповідають завданням розвитку, гостроті проблем конкретної території.

Для успішного застосування інструментів необхідні організація контролю за цільовим використанням інвестиційних стимулів і, поряд з урахуванням приватних/комерційних критеріїв ефективності, облік узагальнювальних критеріїв (наприклад, прискорення економічного розвитку регіонів). Різні інструменти можуть спричиняти неоднаковий вплив на різноманітні фактори розміщення. Але якщо метою просторового розвитку є підтримка розвитку та локалізації високотехнологічних галузей (наприклад, біотехнологій, нанотехнологій), то інструменти реалізації проєктів мають бути прецизійно налаштованими на ті фактори, які сприяють становленню високонаукоємного виробництва та прискореного економічного зростання.

В оцінюванні інструментів економічної політики зростає роль науково-технологічного фактора як основного джерела розвитку. Тому кожен інструмент необхідно повірити на відповідність цьому ключовому фактору (наскільки він сприяє переходу підтримуваного ним проєкту до інноваційної економіки).

Звісно, необхідним є врахування специфіки галузі, з тим щоб застосувати інструменти до тих видів економічної діяльності в просторі, які знаходяться далеко від поточного технологічного рівня загалом, і поступово згортати підтримку з досягненням бажаного рівня відповідною галуззю.

У практиці розвинених країн інструменти реалізації проєктів просторового розвитку є функцією від вибору стратегічних напрямів розвитку країни, а не поточної адміністративної діяльності (наприклад, розвитку інфраструктури, яка становить рутинні прямі зобов'язання державної діяльності). Після вибору стратегічних пріоритетів слід визначити пріоритетні галузі (в будь-якому випадку галузеве планування займає сильні позиції в розвинених країнах) і вибрати певний інструмент розвитку.

Оцінку інструментів регіональної політики доцільно позиціонувати не як результат вузької «підтримки», а як інструмент запуску інноваційного

локального виробничого циклу створення та впровадження знань на певній території, які б відповідали стратегічним інтересам країни. Саме за таким принципом, наприклад, застосовуються численні програми розвитку інноваційної діяльності в слаборозвинених в економічному відношенні Східних землях об'єднаної Німеччини.

У державній політиці регіонального розвитку кожен інструмент має зайняти своє місце. Можна говорити про певне «ядро» інструментів (найчастіше це державні та цільові програми) і решту варіативної частини, яка налаштовується державою залежно від обставин поточної ситуації в країні та конкретних регіонах.

У виборі інструментів регіональної політики доцільно розпочинати з великих вузлових регіональних проблем просторового розвитку. Також значення має сам характер проведення просторової політики: її нейтральність щодо простору (або, як трактують західні вчені, «просторова сліпота») або локальна орієнтованість зі спробою налаштуватися на особливості територіального розвитку. Інший підхід видається більш ефективним, оскільки дозволяє регіоналізувати технологічну й інноваційну політику, яка значно посилилася в останні роки, управляючи її ключовими процесами для досягнення економічного зростання: базовими та прикладними дослідженнями, механізмами передання технологій, зміцненням регіональних інноваційних мереж.

Отже, огляд зарубіжних теоретичних і практичних підходів і методів оцінювання ефективності інструментів регіональної політики підтверджує, що завдання ефективного управління просторовим розвитком висувують на передній план вимоги до забезпечення наявності точної та своєчасної інформації про ефективність досягнення цілей загальнодержавної та регіональної економічної політики, що проводиться.

Оцінка ефективності має обов'язково враховувати багатоцільовий характер сучасної економічної політики, яка в усьому світі все більшою мірою стає політикою, акцентованою одночасно на вирішенні базових завдань із забезпечення стійких темпів економічного зростання, конкурентоспроможності регіонів (тобто досягнення просторової ефективності) та вирівнювання рівнів їх соціально-економічного розвитку (тобто забезпечення просторової справедливості).

У зв'язку з цим завдання оцінювання ефективності інструментів економічної політики слід розглядати у ширшій експозиції, а не тільки як завдання здійснення якогось фінансового та адміністративного контролю,

тобто з позиції забезпечення обліку подій, що ведуть до економічного та соціального розвитку й удосконалення програм, у рамках яких здійснюється його підтримка.

З метою реалізації стратегії просторового розвитку доцільним є створення комплексної системи оцінювання інструментів регіонального розвитку, що дозволяє визначати оцінку ефективності впливу інструментів на постійній основі (до, під час, після здійснення оцінювання). Сам процес оцінювання має відбуватись у розрізі всіх заходів та інструментів підтримки, із забезпеченням зворотного зв'язку (здійснюваних заходів з досягненням цілей), а також з систематизацією наслідків соціально-економічної політики в регіонах.

Для вітчизняних досліджень у сфері оцінювання ефективності проведеної регіональної (просторової) політики критично важлива творча переробка зарубіжного досвіду з неминучим коригуванням на специфічні регіональні та галузеві особливості проведення економічної політики.

1.3. Економічна політика української держави: загальні принципи та національна специфіка

Стабільність економіки залежить від дії багатьох факторів: природних, національних, історичних. Однак багато в чому економіка країни обумовлена успадкованим минулим, що склалося в країні економічними обставинами: станом господарства та ринку, попитом і пропозицією на товари та послуги, темпами економічної активності; якістю ухвалених рішень. Саме цим спричинена відсутність законодавчо встановленого порядку ухвалення рішень, чітко сформованої піраміди цілей, закріплення відповідальних інститутів за їх досягнення, контролю за виконанням ухвалених рішень і оцінювання отриманих результатів. Це значною мірою пояснюється недостатнім розвитком теорії економічної політики, відсутністю єдності поглядів вчених-економістів на сутність і змістовність, процесів формування та реалізації економічної політики держави, системного підходу до розроблення і реалізації економічної політики. Водночас економічна політика держави обумовлена не тільки історичними передумовами та завданнями, зафіксованими в державних планах, а й поточними рішеннями, які ухвалюються ситуативно та здатні змінити нестабільну

економічну політику, яка виникає через соціально-економічні, військово-політичні та природно-екологічні ситуації. Адже за темпами соціально-економічного розвитку та рівнем науково-технічного потенціалу Україна значно відстає від розвинених країн.

Соціально-економічний розвиток в Україні йде досить суперечливим шляхом. В останні роки зберігаються великі проблеми в реалізації першочергових соціально-економічних завдань. Україна має достатньо внутрішніх ресурсів для переходу на інноваційний шлях розвитку, для подолання економічної відсталості, а також поліпшення якості життя населення. Але цьому перешкоджає відставання в інституційній сфері: багато державних інститутів, а також сформовані в суспільстві традиції та законодавчі обмеження не сприяють перерозподілу валової доданої вартості в інтересах тих галузей, які забезпечують технологічний розвиток.

Інституційні та інтеграційні процеси в сучасному становищі економіки України набувають все більшого значення, впливаючи на всі аспекти життя як індивідуума, підприємства так і суспільства загалом.

Способи та методи підвищення конкурентоспроможності національної економіки впливають на економічну модель розвитку України, виявляють її роль у високоінтегрованому світовому господарстві.

Вітчизняні вчені-економісти (такі, як І. Б. Гурков, М. І. Долішний, Н. А. Дробитько, І. П. Булеєв, П. Ю. Бєленький, Ю. Б. Іванов, А. Н. Тищенко, О. С. Абрамова та інші) досліджували проблему конкурентоспроможності підприємств та її впливу як на процеси в межах держави, так і на позиціонування країни в світовому просторі. На думку авторів, рівень конкурентоспроможності підприємства залежить не тільки від тих факторів, які розглядаються в багатьох монографіях і статтях, а й від такого важливого показника, як інфляція.

З погляду відомого сучасного дослідника економічної політики німецького вченого Пауля Вельфенса «економічна політика є сукупністю заходів і обмежень правового характеру, спрямованих на створення в економіці сприятливих умов для стабільної та ефективної взаємодії економічних суб'єктів і так само – на усунення або зменшення негативних факторів економічного розвитку країни» [див. у 21]. Отже, П. Вельфенс (слідом за Я. Тинбергеном) не протиставляє економічну політику економічній теорії. Основним інструментом державного регулювання економіки вчений вважає інститути: «Зокрема в завдання економічної політики

входить установлення рамкових умов, що обмежують свободу» [див. у 21]. Інструментами для цього слугують правила, норми та інститути. П. Вельфенс, як і Я. Тинберген, говорить про те, що ефективна економічна політика має спиратися на результати як теоретичних, так і практичних досліджень (з упором на практичні дослідження і конкретні завдання).

Економічна політика має будуватися з урахуванням економічних умов у країні. П. Вельфенс виділяє в економічній політиці шість основних трендів, одним із яких (слідом за В. Ойкеном) є політика економічного порядку. Політика економічного порядку – це встановлення рамкових норм довготривалого характеру для визначення поля допустимих дій економічних суб'єктів. Науковець виділяє: політику заохочення конкуренції (плюс політика регулювання економіки та політика приватизації); політику відносин валютної системи; політику відносин кредитної системи. «Завдання політики економічного порядку – встановлення правил, що визначають поле допустимих дій приватних осіб, фірм та інститутів», – зауважує він, пояснюючи механізм установлення обмежень [див. у 21].

Нарівні з політикою економічного порядку сферами дії економічної політики визнаються:

- політика щодо правових норм, що регулюють економічну діяльність;
- інтеграційна політика;
- політика впливу на господарські процеси;
- політика зростання;
- політика охорони навколишнього середовища.

Отже, для досягнення бажаних результатів економічної політики необхідно вибрати домінуючу мету – теоретичну концепцію, за допомогою якої можна визначити шляхи досягнення цієї мети, та окреслити певний формат бажаних результатів. Наступним етапом є вироблення пріоритетів цілей і вибудовування так званої піраміди цілей економічної політики.

Так, якщо домінуючою метою обрати громадський добробут, то цілями першого рівня (основні стратегічні завдання) можуть бути: забезпечення умов для нормальної роботи ринкового механізму; стабільне економічне зростання; повну зайнятість; стійкість грошової системи; зовнішньоекономічна безпека. Основу піраміди утворюють більш часткові, зазвичай короткострокові завдання, які змінюються залежно від конкретної соціально-економічної ситуації в країні в певний період. На жаль, у деяких авторів

спостерігається або надмірна різноманітність, або тенденція до змішування, коли в піраміду цілей включають і функції держави, і суто політичні та політико-соціальні домінанти розвитку суспільства.

На вибір теоретичної концепції впливає стан стартових умов у країні. Так, можна обрати ліберальну модель, що передбачає «точковий» вплив держави на економіку, або, на противагу, модель активної ролі держави. Проте, як показує практика, використання лише одного підходу малопродуктивне, тому цілком обґрунтоване застосування елементів теорій різних економічних шкіл.

Після того як ми визначилися з положеннями економічної теорії, яка стане основою економічної політики, необхідно переходити до пріоритетів економічної політики, до умов, за яких ці пріоритети можуть бути задані, до реалізації заходів економічної політики. Можна стверджувати, що пріоритети можна умовно розподілити на постійні (іманентно властиві країні з погляду порівняльного аналізу, наприклад *Pax Romana*) та змінні (залежні від економічної кон'юнктури й особливостей державного регулювання на конкретному етапі розвитку країни). У запропонованому алгоритмі теорії та системи обмежень реалізації економічної політики орієнтуються переважно на постійні пріоритети, а методологія її проведення на змінні пріоритети.

Конкуренція як суперництво між учасниками ринкового господарства за кращі умови виробництва, закупівлі та продажу товарів є невід'ємною рисою ринку та породжується об'єктивними умовами в економіці. До об'єктивних умов належать: повна господарська відокремленість кожного суб'єкта ринку; його повна залежність тільки від господарської кон'юнктури; вільне протиборство з іншими претендентами за найбільший дохід. Проте руйнівний вплив інфляції на економічне становище підприємств загрожує падінням виробництва. У ринковій економіці циклічний спад виробництва супроводжується зниженням цін і накопиченням підприємствами амортизаційних відрахувань. Це спонукає суб'єктів господарювання інвестувати кошти у нове обладнання, що дає можливість вийти з кризи через технічне переоснащення виробництва [45, с. 169–170].

В умовах інфляції суб'єкти господарювання змушені переорієнтувати пріоритети на вирішення першочергових проблем. Відмовившись від придбання інноваційних розробок, вони спрямовують кошти на реалізацію короткострокових цілей, головною серед яких є закупівля сировини. Не бажаючи зупиняти виробництво, підприємці у такий спосіб

підстраховуються від підвищення цін, виділяючи частку оборотних фондів на проведення повного циклу виробництва. Проте така політика має певні ризики, оскільки далеко не всі матеріальні ресурси мають властивість зберігатися тривалий час. Товари, вироблені з такої сировини, не є конкурентоспроможними як такі, що не відповідають вимогам до якості. З іншого боку, у процесі виробництва ціна товару може підвищитись. З огляду на це рівень підвищення має закладатися у калькуляцію, інакше виробник не отримає прибутку. Отже, в ланцюжку суспільного відтворення інфляція стає неконтрольованою.

Як бачимо, проблема якості продукції дуже гостро постає особливо тоді, коли мова йде про інфляційні складові. Щоб підприємство мало змогу конкурувати з підприємствами інших держав, керівництву треба вибрати стратегію розвитку з урахуванням інфляції. Щоб негативні процеси впливу інфляції на якість продукції не перевищували рівня, коли великою швидкістю спадає конкурентоспроможність, треба велику увагу приділяти інноваційним складовим. Політика інноваційного розвитку підприємства пов'язана з багатьма іншими внутрішніми показниками.

Отже, залучення інноваційних технологій і техніки, безумовно, послабить дію інфляції, допоможе вітчизняним підприємствам рівноважно і якісно використовувати сировину та матеріали, а також підтримувати та поліпшувати позиції на світовому рівні.

Усі розглянуті аспекти мають велике теоретичне та практичне значення. Ураховуючи взаємозв'язки інфляції та конкурентоспроможності, підприємство може підготуватися до наслідків інфляції, не жертвуючи якістю продукції, що впливає на позицію підприємства на міжнародному ринку.

Для швидкої адаптації до умов інфляції підприємству потрібно:

створити спецфонд для постійного залучення інноваційних технологій;

слідкувати за інноваційним розвитком, використовуючи інноваційні показники;

підвищити чисельність співробітників НДДКР, мотивуючи їх працю;

використовувати сировину та матеріали тільки вищого ґатунку, створюючи якнайкращі умови для їх зберігання;

слідкувати за економічними процесами в державі для швидкого реагування на посилення інфляції;

прагнути створити унікальний якісний продукт, на який буде попит навіть в умовах інфляції.

Сучасна економіка набула специфічних рис; змінивши локальний характер на розповсюджений, всесвітній, періодичність – на хронічний перебіг, супроводжуючи від початку і до кінця весь виробничий процес.

Фактори, що породжують інфляцію, розподіляють на монетарні та немонетарні. Монетарні переважно виражаються через грошовий вимірник. Характерним їх проявом є дефіцит державного бюджету. Центральний банк може замінювати дефіцит грошей емісією банкнот, а комерційні банки – розширенням кредиту, тобто депозитно-чековою емісією. Збільшення кількості грошей спричиняє їх знецінення, оскільки грошова маса значно перевищує потреби товарообігу, вираженого сумою цін усього обсягу товарів і послуг. Негативним наслідком знецінення грошей є зростання цін. У минулому саме цей фактор був вирішальним у виникненні потужних інфляцій (включно з так званими гіперінфляціями), які вражали капіталістичні держави в періоди війн і післявоєнних господарських руїн. Певну роль цей фактор і по лінії надлишкової емісії, і кредитної експансії грає в процесах сучасної інфляції [26, с. 10].

Однак роль у виникненні та розвитку інфляційних процесів навіть такого важливого фактора, як переповнення капіталів паперово-грошового обміну, далеко не однозначна в різних умовах і в різні періоди. Саме збільшення маси паперових грошей не є активною причиною зростання цін. В одних випадках переповнення каналів обміну паперовими грошима передують зростанню цін у той чи інший період і, відповідно, найважливішим фактором, що визначає зростання. Характерними прикладами подібної ситуації є інфляції, які були типовими для часів війни та господарської розрухи. Але в інших випадках зростання цін на товарних ринках передують збільшенню паперово-грошової маси; подальше збільшення якої ніби «підпирає» рівень цін [26, с. 10].

Зусилля уряду з реформування податково-бюджетної системи, поглиблення фондового ринку, посилення сегменту страхування, підвищення гнучкості ринку робочої сили, розвитку пенсійної системи, створення стимулів для активізації інвестицій та зростання їх ефективності сприятимуть не лише підвищенню загальної ефективності вітчизняної економіки, але й посилюватимуть у ній дезінфляційні тенденції.

Центральний банк має підтримати їх через виважену монетарну політику, що не формуватиме додаткового інфляційного тиску [26, с. 47].

Сьогодні більшість центральних банків у світі запроваджує інфляційне таргетування.

У країнах, що здійснюють пряме таргетування інфляції, публікація звітів про інфляцію є чи не головним елементом стратегій комунікації між центральними банками.

Звіт про інфляцію здебільшого вміщує такі блоки інформації:

аналіз факторів інфляції, що діють упродовж звітного періоду;

прогнози інфляції та інших ключових макроекономічних змінних і пояснення, як ці прогнози логічно узгоджуються між собою;

пояснення монетарної політики – як Комітет з монетарної політики інтерпретує поточну ситуацію та прогнози, включно з поточного та майбутнього невизначеністю; оцінювання попереднього аналізу, прогнозів і рішень.

У більшості випадків такі звіти виходять щоквартально, і частота їх публікації не збігається з частотою ухвалення рішень у монетарній політиці (лише дві країни – Канада та Нова Зеландія – чітко встановлюють зв'язок між ними) [26, с. 84].

Найбільш успішною серед країн зі змішаними монетарними режимами є США, чий досвід є досить корисним у контексті досягнення цінової стабільності.

Федеральна резервна система США, що виконує в цій країні функції Центрального банку, надає питанню утримання інфляції під контролем величезного значення. Один з основних методів управління інфляцією ґрунтується на використанні відсоткових ставок. Більш високі ставки сприяють уповільненню економічного зростання, а їх зниження здебільшого допомагає прискорити цей процес. На рівень відсоткової ставки впливає багато факторів, які залежать від попиту та пропозиції з боку кредиторів і позичальників на грошових ринках. Федеральна резервна система в ролі Центрального банку може впливати на економіку кількома способами: знижувати або підвищувати відсоткові ставки; підвищувати вимоги до обсягу обов'язкових резервів банків, що є її членами, і в такий спосіб скорочувати кількість грошей, що знаходиться у вільному обігу; купувати або продавати фінансові активи [67, с. 23–24].

Отже, жорстка або пом'якшена політика Центрального банку безпосередньо регулює поведінку споживачів на ринку та діяльність підприємств.

Це дозволяє контролювати інфляцію, стримувати інфляційний тиск і впливати на економічне зростання, що є метою кожної держави.

Проте інфляції може сприяти політика доходів, яка передбачає надмірне порівняно з товарною масою зростання грошових доходів населення. Водночас підвищення грошового попиту з боку населення може підштовхнути пропозицію товарів, розширення виробництва, і навпаки, відсутність належного попиту на товари, скорочення грошової маси створюють ситуацію застою у виробництві товарів і послуг через відсутність у населення грошей [41, с. 140].

Окрім розглянутих, економісти виділяють і немонетарні фактори інфляції, до яких можна віднести інфляцію витрат. На відміну від інфляції попиту, за якої зростання цін супроводжується збільшенням виробництва, інфляція витрат обтяжує тим, що зростання цін супроводжується падінням виробництва. Інфляція витрат пояснюється не тільки збільшенням заробітної платні, але й збільшенням витрат на сировину, матеріали, енергію, а також монополізацією економіки.

Для стримування інфляційних тенденцій, вважає Н. Б. Малахова, починати треба з контролю та регулювання розриву між цінами та вартістю товарів, базуючись на закономірностях усіх форм недосконалої, перш за все монополістичної, конкуренції, оскільки розрив між цінами та вартістю зумовлений монополістичною владою товаровиробників і відповідає монополістичній ренті [39, с. 161].

Поряд з технічним підходом до визначення монетарної стратегії існує і більш широкий – інституційний, який наближує стратегію не до правила політики, а до монетарного устрою. У цьому сенсі монетарна стратегія визначається як систематизований устрій для організації та структуризації інформації у ході проведення монетарної політики [24, с. 723].

Ще на етапі підготовки до створення монетарного союзу була спеціально створена інституція – Європейський монетарний інститут, який провів велику роботу з метою вибору оптимальної монетарної стратегії Європейського центрального банку.

У результаті було визначено принципи успішної монетарної політики, що стали її базовою стратегією. У принципах зазначено, що монетарна політика має:

- твердо закріплювати інфляційні очікування;
- бути прогнозованою, далекоглядною;
- бути спрямованою на середньострокову перспективу;

спиратися на широку базу статистичних даних та економічних індикаторів [24, с. 732].

До немонетарних факторів інфляції належать також зміни в податковій політиці.

В умовах гіперінфляції інвестиційний попит різко падає через: те, що частина коштів підприємств вилучається до державного бюджету; механізм податкового обмеження; механізм заниження собівартості продукції та оподаткування завищеного розрахункового прибутку, який не відповідає економічно достовірним фінансовим результатам діяльності підприємства. Фактична собівартість матеріальних ресурсів, які списуються на виробництво, в умовах інфляції здебільшого знижується. Побоюючись підвищення цін на сировину, підприємства запасують матеріальні ресурси наперед. Унаслідок цього на собівартість готової продукції сировина списується за цінами нижчими, ніж поточні, що завищує прибуток. Створюється переплата податку на прибуток. Отже, оборотні кошти підприємств перераховуються до бюджету в формі податків, що тягне за собою неповне відшкодування витрат виробництва з виручки підприємств. Це призводить до того, що дефіцит оборотних коштів стає настільки гострим, що штовхає підприємства на скорочення обсягу виробництва. А якщо держава вирішує підтримати підприємства за рахунок кредитної емісії, то це веде лише до подальшого посилення інфляції, яка і була першопричиною цих процесів [45, с. 170–171].

До монетарного фактора інфляції належать зміни у валютній політиці. Валютна політика стає одним з найважливіших елементів, які впливають на інфляційний стан у державі.

Функціонуючи у межах національної економіки і торкаючись усіх сфер економічної системи, валютний механізм об'єктивно включений до системи міжнародних економічних зв'язків країни. Метою постійного розвитку й удосконалення валютної системи є підтримання стабільних вартісних співвідношень між національною та іноземною валютами, що досягається завдяки валютному механізму. У цьому контексті валютний механізм регулювання економічного розвитку складовою загального економічного механізму і забезпечує вплив держави на монетарні й економічні процеси. Я. Белінська виділяє кілька принципів структурування та функціонування валютного механізму:

принцип відкритості та прозорості (функціонування валютного механізму має перебувати під контролем як держави, так і суспільства

загалом. Це підвищить можливість раціональних економічних агентів оцінити спроможність монетарної влади дотримуватись відповідних зобов'язань);

принцип визначеності (економічні агенти зможуть ефективніше планувати свою діяльність, спираючись на передбачуваність у застосуванні валютних важелів);

принцип адекватності (зі змінами економічного середовища окремі елементи зокрема та механізм загалом також мають трансформуватися);

принцип стратегічної спрямованості (підпорядкованість кожного елемента механізму завданню реалізації валютної політики як складової стратегії розвитку суспільства);

принцип використання раціональних стимулів (методи та інструменти валютного механізму регулювання добираються відповідно до мотивації та інтересів економічних агентів і спираються на індивідуальний раціоналізм).

Для реалізації цього принципу в суспільстві має існувати високий рівень інформаційної прозорості, що забезпечить отримання керівними органами адекватної інформації щодо інтересів господарювання [48, с. 22–23].

Ми вважаємо, що інформаційна відкритість, яка була притаманна останньому розглянутому принципу функціонування валютної системи, може спричинити негативні наслідки. Тобто, переходячи до інформаційного суспільства, економічні агенти можуть не тільки правильно врахувати майбутні зміни економічного становища, а й викликати ажіотаж, який, стрімко розвиваючись, підірве нормальний і закономірний хід економічної історії країни, сприяючи подальшому розкручуванню інфляційних коливань.

Необхідним для реалізації базових пріоритетів політики держави є державне регулювання промисловості. Найчастіше поняття промислової політики ототожнюють з державним регулюванням промисловості. Однак вони не синонімічні, оскільки, з одного боку, промислова політика охоплює стратегічний рівень, а з іншого – державне регулювання економіки найчастіше виходить за межі економічної політики держави, зачіпаючи аналогічні сфери регулювання. Вітчизняні та зарубіжні вчені по-різному трактують ці терміни [41, с. 254]. Як правило, у визначенні вітчизняних

науковців промислової політики впливає на вже наявну промисловість (тобто роль її вторинна), тоді як зарубіжні автори надають промисловій політиці стратегічного значення. Однак аналіз робіт показує, що незважаючи на високу роль промислової політики, досліджується переважно державне регулювання промисловості.

Державне регулювання промисловості – це «сукупність дій держави як інституту, що вживаються для здійснення впливу на діяльність господарюючих суб'єктів (підприємств, корпорацій, підприємців тощо), а також на окремі аспекти цієї діяльності. Тут задіюються фактори виробництва, організації виробництва, розподілу та реалізації товарів і послуг у всіх фазах життєвого циклу господарюючого суб'єкта та життєвого циклу його продукції» [див. у 64]. Особливість такого підходу полягає в тому, що об'єктом є виробник незалежно від розміру – від індивідуального підприємця до великої виробничої корпорації.

Важливу роль у формуванні немонетарного фактора інфляції відіграють інфляційні очікування, відкритість державного ринку, світові процеси та зміни в них. Очевидно, що ступінь відкритості та залежності економіки тої чи іншої держави від зовнішнього ринку, впливає на діяльність підприємств. Цей немонетарний фактор останнім часом набуває особливого значення з поширенням інтегрованості. Багато підприємств залежить від зарубіжної сировини та пального, ціна на які, своєю чергою, регулюється курсом національної валюти відносно іноземної.

Сучасні інфляційні коливання впливають на економічне становище як держави, так і на макrorівень – підприємства.

Щоб запобігти подальшому поглибленню інфляції та адаптуватися до її умов, на погляд авторів, доцільно застосовувати такі заходи:

- поглиблений контроль державних органів емісії грошей;

- держава має ввести податкові пільги для прибутку або знизити податкові ставки, що йде на інвестування вкладань основного капіталу для організації, розширення та розвиток виробництва, освоєння нових виробів;

- ввести податок на основні й амортизаційні фонди для поглибленого контролювання діяльності підприємства;

- стабілізація національної валюти як найважливішого показника стану економіки; узгодження дій Уряду та Національного банку щодо національної валюти;

підприємствам зі зменшенням обсягів виробництва слід зменшувати фонд оплати праці; вибрати політику ціноутворення, яка буде найбільш піддаватися коригуванню в умовах інфляційних коливань; не виключається повна зміна стратегії підприємства.

Явище інфляції викликало цікавість таких видатних економістів кінця XVIII – середини XIX ст., як А. Сміт, Д. Рикардо, Дж. С. Міль і К. Маркс, кінця XIX – першої половини XX ст. Дж. Кейнса, А. Маршалла, А. Пігу, М. Туган-Барановського, І. Фішера. Вони тлумачили інфляцію як процес знецінення грошей. Можна сказати, що перші теорії інфляції ґрунтувалися на розумінні цього явища як суто грошового феномена. Але таке пояснення правильне в основному для того механізму інфляції, який діяв у XIX – першій половині XX ст., оскільки тоді інфляція була грошовим явищем: підвищення цін викликало реакцію на збільшення паперово-грошової маси з ефектом відриву від її металевої основи.

Так, наприклад, Є. М. Воробйов вважає, що сутність інфляції полягає в підвищенні цін, пов'язуючи її з глибоким спадом економіки, збільшенням рівня безробіття, відсутністю блокування ринкових сил державою; зростанням прибутків монополій [див. у 64]. В. Казарез підкреслює, що сучасна інфляція є результатом систематичного збільшення випуску паперових грошей у розмірах, що завищують потреби внутрішнього обігу [див. у 21].

А. І. Даниленко говорить про те, що інфляція – це дисбаланс між пропозицією та попитом на гроші [див. у 43]. Поняття інфляції М. Озель зводить до того, що інфляція – це зміна цін на товари споживчого ринку [48, с. 16]. Л. С. Томашник вважає доцільним трактування явища інфляції як зростання загального рівня цін у країні впродовж певного періоду, що супроводжується знеціненням грошової одиниці (зниженням її реальної вартості в умовах ринкової економіки) [див. у 64]. Цікава позиція у визначенні інфляції у Б. М. Соколіна: «Інфляція – це не тільки неспівпадіння між товарною та грошовою масами. Це насамперед неспівпадіння між розумним, раціональним і нерозумним, нераціональним людським споживанням» [див. у 43].

Ми вважаємо, що всі ці твердження можна вважати правильними: причини інфляції та основні риси закладені в неспівпадінні, в розриві вартості товару та його ціни.

Слід також зауважити, що підприємство в таких умовах вирішує короткострокову проблему придбання сировини, бо вона може подорожчати.

Унаслідок цього на собівартість готової продукції сировина може списуватись за цінами, які нижче поточних. Це завищує прибуток. У такому випадку підприємство переплачує податок не тільки на прибуток, а й на додану вартість. До бюджету в вигляді податків надходять оборотні кошти підприємства. Таке положення може призвести до дефіциту оборотних коштів, що може стати дуже гострою проблемою і штовхнути підприємство на скорочення обсягу виробництва [45, с. 131].

Інституційна архітектура оподаткування є складною системою формальних норм і правил, рівновага якої забезпечується поведінням сторін податкових відносин. З одного боку, конфлікти цих відносин викликають напруження тих чи інших елементів у системі, яке може призвести до структурних змін, зокрема деформації та розриви. З іншого – система може набути стану неефективної рівноваги, який характеризується низькою результативністю системи у досягненні мети.

Платники інституційного типу йдуть на усвідомлене порушення податкових правил, найімовірніше вже тоді, коли опортуністична поведінка щодо держави стає нормою, типовим, розповсюдженим явищем.

Завдання збалансованості податків і благ можна вирішити не тільки шляхом зниження податкового навантаження, але й шляхом поліпшення якості послуг, що пропонує держава, та концентрування фінансування в тих сферах, де ефективна діяльність держави отримала схвалення суспільства. Недоцільно розпорозувати кошти за тими напрямками, фінансування яких у достатньому обсязі неможливе в умовах звуженої бази оподаткування, що має місце в Україні. Доцільне підвищення дієвості формального інституту податків через цілеспрямоване формування адекватних стереотипів податкової поведінки, втілення формальних норм у неформальні практики [24, с. 635–636].

Особлива ситуація складається у ході дослідження економічного зростання. Щодо розгляду економічного зростання та відмінності в рівнях доходу на душу населення на міждержавному рівні передбачається, що інституції й економічна політика задані апіорі. Проте різні типи економічної політики та форми інститутів по-різному регулюють розподіл ресурсів у економіці держави. Це впливає на темпи зростання економіки або на рівень випуску продукції за умов збалансованого зростання. Інститути породжують переможців і переможених, спричиняючи конфлікти на конкурентних теренах.

Економічне зростання залежить від типу інституцій, спроможних провадити ефективну економічну політику. Формування суспільного вибору в умовах суспільного конфлікту відбувається взаємодія двох факторів: типу політичних інститутів і політичної сили різних груп населення, які відіграють важливу роль. Окремі індивіди та групи населення певною мірою можуть впливати на вибір політики, яка узгоджується з їх уподобаннями. Індивіди, що представляють певну політичну силу, за прямої або представницької демократії використовують демократичні інститути. У диктаторському або будь-якому іншому недемократичного режимі державного правління політичні сили перебуватимуть в руках невеликої групи індивідів. Позитивний ефект демократичного режиму закладений безпосередньо в прямій або представницькій демократії. Оскільки за прямої демократії громадянин висловлює власну думку, то важлива модель медіанного виборця, згідно з якою рішення ухвалюються відповідно до інтересів виборця – центриста. Медіанний виборець (виборець – центрист) перебуває в середині шкали інтересів суспільства, і облік його інтересів утримує суспільство від односторонніх рішень, які не враховують інтереси виборців з протилежною думкою.

За великої кількості виборців пряма демократія неможлива або вимагає значних витрат для виявлення переваг. У такому випадку необхідним є вибір представників від громадян країни, тому в сучасному світі найбільш поширеною є система представницької демократії, за якої громадяни, наділені правом голосу, делегують представників до виборних органів влади.

Різні політичні системи оперують різними типами економічних інститутів і економічної політики, приводячи до різних економічних результатів. Своєю чергою, фактори виробництва, технології, природні ресурси, система розподілу доходів в економіці впливають на структуру переваг і розподіл політичної сили в суспільстві. Наприклад, система політекономічної рівноваги буде розбалансована в суспільстві, де велика частина природних ресурсів і капіталу зосереджена в руках невеликої групи індивідів і їх сімей. Існуватимуть відмінності між політичними механізмами суспільства, де основним активом є людський капітал, і такого, де основним активом є природні ресурси. Отже, оскільки економічні інститути й економічна політика безпосередньо впливають на економічні результати, визначальним фактором у виборі її форм буде розподіл ресурсів.

У цьому ракурсі доречно згадати теорію суспільного вибору. Ця теорія як напрям економічної науки виникла в 50 – 60-х рр. минулого століття К. Ерроу, Д. Блек, Е. Даун, Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, В. Нісканен та інші її прихильники поставили під сумнів ефективність державного втручання в економіку, зробивши об'єктом аналізу процес ухвалення урядових рішень. Політика розглядалась ними як особливий різновид ринку, де є свої товари, свої покупці та продавці. Основною тезою теорії суспільного вибору є те, що люди діють у політичній сфері, в своїх інтересах, а між політикою і бізнесом не існує непереборного кордону.

Теорія суспільного вибору вивчає різні способи та методи, за допомогою яких люди використовують державні інститути у власних цілях. Основним предметом теорії суспільного вибору є дослідження взаємозалежності політичних і економічних явищ.

Дж. Б'юкенен і Г. Таллок у роботі «Розрахунок згоди», опублікованій у 1962 р., проаналізували процес ухвалення політичних рішень за допомогою методів економічної теорії, трактуючи інститути держави та політику як ринок особливого роду. Виборці та політики торгуються на цьому своєрідному ринку як раціональні індивіди (*homo economicus*), порівнюють граничні вигоди та граничні витрати, пов'язані з ухваленням рішень. На думку Дж. Б'юкенена, політика – це складна система обміну між індивідами, як колективно прагнуть до досягнення приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. «Товарами» тут є голоси виборців і передвиборні обіцянки [див. у 43].

Прихильники теорії суспільного вибору розглядають державу як свого роду політичний ринок, де політик як підприємець на свій ризик пропонує споживачам-виборцям певні економічні блага, готовий до конкуренції з такими самими політиками та знаходить схвалення своїм обіцянкам у голосах виборців на виборах. Завдяки цьому в різних політичних системах створюються та діють різні типи економічних інститутів і економічної політики, що приводить до різних економічних результатів, включно з економічним розвитком і розподілом ресурсів.

Історія еволюції науки свідчить, що інерція минулого економічного мислення сильніша за інерцію реальної економіки. З певним запізненням циклічну траєкторію повторює в своєму розвитку і наука про економіку, створюючи обмеженим, неповним і невчасним знанням передумову для кожного наступного циклу. Сучасна світова економіка є досить

глобалізованою, багаторівневою системою, в якій відбуваються хаотичні та суперечливі структурні зрушення. У ній втілилися не тільки стихійні початки еволюційного процесу, а й суб'єктивовані знання, дії політиків, менеджерів. На жаль, економічна наука майже не враховує це співвідношення об'єктивного та суб'єктивного.

До того ж жодна серйозна економічна криза не була передбачена економічною наукою як громадським і впливовим інститутом. Наприклад, руйнівна світова криза 1929 – 1933 рр. абсолютно не справдила прогнози відомих економістів Дж. Кейнса, І. Фішера, Р. Хоутрі й В. Мітчелла, які ще за кілька днів писали оптимістичні статті про позитивні тренди розвитку. Криза 2008 р. також виявилася неочікуваною.

Системні трансформації суперечливо проявили себе як у господарській практиці, так і в національній економічній науці. Час і кількісні зміни дозволяють зафіксувати вже не постсоціалістичну спадщину, а результати перехідного економічного мислення і практичних перетворень нинішньої епохи. Специфіка наукової діяльності в політико-економічній сфері не дозволяє зазначити позитивних змін парадигмального, методологічного й інструментального змісту теорії. Наразі спостерігається інтуїтивно-емпірична методологія в дослідженнях і хаотична невизначеність регулятивних заходів у практиці. Більшою чи меншою мірою така ситуація характерна для всіх країн. Навіть економічна наука, яка формується в рамках американської ідеології, не може претендувати сьогодні на абсолютне лідерство в образах мислення і національній політиці реформ.

Позитивний аналіз сучасного світового господарства свідчить про те, що:

динаміка його розвитку вкрай нестійка і має нестабільні темпи економічного зростання;

різкі коливання кон'юнктури спостерігаються в системі світогосподарських зв'язків і відносин. У торгівлі має місце тенденція до скорочення в загальній структурі трансакційних угод (близько 2 %), що підриває мотиви інноваційного розвитку продуктивного капіталу як її основи. Світова фінансова система перетворилася на глобальний самостійний спекулятивний конгломерат – квазіекономіку, що функціонує не в інтересах національних економік і людей планети;

світова економіка як ціле (світ-економіка) спирається сьогодні на гігантську піраміду боргів не тільки бідних, але і заможних країн.

Парадоксально те, що сама кризовість світу забезпечує значну глобальну ренту фінансового капіталу, який проводить ризиковані операції на фондових і валютних ринках. Ситуація на рівні глобальних фінансів ускладнюються тим, що зростає ризик некерованості, неконтрольованості і, отже, чергової загальної кризи;

коливання валютних курсів пояснюються насамперед упровадженням у господарську діяльність спекулятивної мотивації своєрідної казино-економіки. Коливання цін на нафту як стратегічний товар підтверджують висловлену тезу, оскільки ніяк не пов'язані ні з витратами, ні з сучасними технологіями, ні навіть з новими ринками та динамікою світового ВВП [45, с. 173].

Майже повсюдно джерелами зростання були особисте споживання і збільшення товарних запасів (крім зерна). Експорт позитивно впливав на зростання ВВП у Німеччині, Італії, Великобританії, Канаді та гальмував його в США, Японії і Франції. Короткострокове зростання забезпечувалося за рахунок збільшення кінцевого споживання, що загалом відповідало доктрині суспільства споживання. Нестійкість економічного зростання з низькими показниками супроводжувалося десинхронізацією регіональних економічних циклів. Експорт (зокрема інституційний), який став головним джерелом зростання, є основною ареною конкурентної боротьби. Політика міжнародних інститутів спрямувалася на свідоме зниження стабільності національних валют, консервуючи тим самим конкурентоспроможність країн. Сьогодні, в світі відбуваються очевидні технологічний, демографічний, економічний і соціальний перекося. Інновації та, природно, капіталовкладення проникли в фінансову сферу, забезпечуючи рентні доходи, проте дестабілізуючи ринкову стратегію розвитку.

Наприкінці ХХ ст. виникає новий етап нерівності, не менш глибокий, ніж за рівнем бідності та споживання. Глобальна мережа, створена інформаційно-комп'ютерними технологіями, сформувала нерівність у доступі до інформаційного ресурсу. Виникла серйозна соціально-моральна проблема інформаційної дискримінації, яка розкладає суспільний капітал, тим самим порушуючи крихку інституційну рівновагу.

Тенденції світового господарства до глобалізації обмежують потенційний розвиток. Це проявляється в поділі світової економіки на частини, які іноді називають великими світовими розломами. У сучасному суспільстві спостерігається заміна виробничих відносин господарськими

зв'язками, в яких завдяки комп'ютерно-комунікаційним технологіям розв'язує суперечності між працею та капіталом [7, с. 66]. Проте конфлікт переходить у площину більш глибокого протистояння між логікою розвитку капіталу та культурними цінностями людського буття, логікою спекулятивної економіки та створеними в епоху класицизму демократичними цінностями. Об'єктом жорсткої конкуренції й експлуатації стає розподіл функцій і ролей держав щодо участі в світовому управлінні.

Оцінюючи під кутом зору світових тенденцій рівень досягнень економічної науки в традиціях мейнстриму, слід зазначити, що її предмет не отримав чіткого статусного визначення. Інвентаризація ідей економічної теорії показує її зацикленість на системних властивостях абстрактного ринку. Вона може запропонувати лише загальний набір принципів функціонування такої моделі економічного устрою без філософського, історичного, політичного та соціального контекстів. Наука про економіку традиційно базувалася на відповідних вартісних категоріях, доповнених ціннісними характеристиками, тому багато в чому втратила свої історико-логічну евристичність, самостійність, цілісність і практичність. Проявом цивілізаційної кризи є виникнення параекономіки та гетероекономіки як своєї протилежності, що переходить в тіньову, а згодом і в антиекономіку. У зв'язку з цим почали з'являтися лжетеорії, що пояснюють ці нові явища в заданому руслі. Господарська діяльність останніх років уже не постсоціалістична, але і не капіталістична, не ринкова, а наслідок якоїсь іншої теорії.

Визначаючи предмет і обираючи відповідний підхід до аналізу економіки (а це вихідна умова теоретичного переосмислення), слід зауважити, що предмет теорії економіки вийшов сьогодні за звичні межі обміну, який часто ототожнюють з ринком і ринковою економікою. Причому ринок як господарська система охоплює не тільки всі фази відтворення, які були в центрі уваги Дж. Ст. Мілля, К. Маркса, Й. Шумпетера, В. Леонт'єва, Л. Мізеса, П. Сраффа та ін., але і величезний пласт історико-інституційних умов.

Якщо слідувати канонічним традиціям логіки розвитку економічної науки, то можна виділити предмет теорії меркантилізму, фізіократів, предмет політичної економії, неокласику.

Поява назви «економікс» позначилася і на самій дисципліні – політекономії, яка розпалася на ряд спеціальностей. «Чиста» наука про економіку з її моделлю «економічної людини» відокремилася від проблем

державної та соціальної політики, соціології й історії, менеджменту та психології. Макро- та мікроекономічний аналіз, грошові й фінансові теорії слід віднести до прикладних, більш часткових концепцій, не об'єднаних загальним філософським змістом [41, с. 221].

Сучасні практичні господарські проблеми та рівень теоретичних напрацювань дозволяють виділити в предметі економічної науки досить оформлене, цілісне інституційно-економічний та соціокультурний простір, основним завданням якого є дослідження комплексу проблем геополітичного та соціально-економічного розвитку. Інституційні інновації тут мають першорядне значення та детермінованість щодо інших змін, зростання тощо.

Як свідчить історія логіки економічного аналізу, сучасні теорії мають тенденцію до закритості та відособленості від «незручних фактів», які підривають основи самої теорії. Для різних теорій існує своє розуміння і ставлення до фактів. Наприклад, для інституціоналізму факти господарського життя виходять за межі суто економічного поля і відповідних категорій. Поняття «інституції» визначає вихідну фактологічну базу для представників цього напрямку науки, де генерується й акумулюється соціально-економічний потенціал несуперечливого розвитку.

Але науковий метод має першорядне значення перед фактами раціональності та навіть окремими відкриттями. Саме він задає напрям і спосіб дослідження, результати, відображені в певних категоріях, а в кінцевому рахунку і право економіки вважатися наукою. Однак слід підкреслити, що у виборі методу або окремих методик економічних досліджень необхідне звернення до економіки як конструктивного пристрою. Необхідно закладати еволюційні настанови та здатність до самоорганізації та порядку. Теоретична економіка в своїй фундаментальній основі забезпечить евристичну функцію лише за умови апріорної гуманістичної позиції. Таке твердження має рацію, оскільки економічна наука є насамперед наукою про людську діяльність.

Проблеми методологічного характеру, властиві для сучасного етапу економічної науки, найкраще можна зрозуміти, якщо звернутися до історії логіки економічних досліджень. Перша цілісна картина економічної реальності, якщо не брати до уваги ранні стадії становлення теоретичної економіки, описана класичною політичною економією. Світ багатства виступив предметним світом політекономії, а об'єктивні закони-тенденції стали евристичною метою і головною

функцією економічної науки на той період. Стрижнем загальної економічної картини світу був рух, або кругообіг, суспільного продукту з його складовими [24, с. 528].

Класиками були з'ясовані причинно-наслідкові та функціональні взаємозв'язки між головними джерелами багатства – землею, працею, капіталом, формами багатства та його розподілом через відповідну систему доходів. У русі багатства вчені шукали універсальні закономірності та закони економії, прагнучи передбачити та пояснити тенденції економічного розвитку.

Використовувана парадигма марксизму дозволяє вважати це вчення продовженням еволюції класичної школи. Конкретний світ на теоретичному рівні відтворюється К. Марксом як сукупність суперечностей: у розвитку виробничих відносин між працею і капіталом; усередині різних видів капіталу; між інститутами (приватної власності, держави, релігії, моралі, сім'ї та ін.), що склалися історично та новими інституційними змінами (демократична мораль, буржуазне право, нова роль банків, капіталістична й акціонерна власність, виробнича кооперація на рівні капіталів, монополістичні об'єднання). У дослідницькій програмі К. Маркса діалектична позиція втілювалася безпосередньо через метод сходження від абстрактного до конкретного, що доповнювалася принципом єдності логічного й історичного. І в цьому проявилася новизна методології марксистської політекономії. Ніби прийнявши виклик історичної школи, К. Маркс робить дедуктивні висновки про еволюцію суспільства загалом й економіки зокрема – природно-історичного процесу, в якому товар як елементарна форма суспільного багатства фіксує в собі синкретичні початки історії господарського буття і логіки [див. у 21].

Історична школа не сприйняла парадигму класичної політичної економії, що створило науковий конфлікт. Формування історичної школи як противагу класичній було фактом величезного значення для розвитку методології соціальної економії, оскільки вперше в історії науки чітко та критично було усвідомлено сформульовано саму проблему методу економічного дослідження. Представники історичних традицій в економіці своїми роботами дали можливість зафіксувати національну самосвідомість європейських країн, для яких розуміння і, природно, розвиток економіки можливі лише в контексті освоєння надбань цивілізації.

Наступний значущий парадигмальний зсув у теорії економіки був пов'язаним з австрійською школою і з маржиналістами. Об'єктивна картина економічного світу змінилася суб'єктивним сприйняттям економічного агента; гранично чуттєвий початок кожного з них виводився від певного абстрактного суб'єкта, який наділявся тими чи іншими рисами; реальна ж картина економічного світу інтерпретується як образ цього суб'єкта. Маржиналісти своїми теоріями довели, що економічна реальність сама народжується в процесі активної діяльності суб'єкта [41, с. 305].

Отже, еволюція економічної науки сформувала чотири головні картини складного, динамічного реального господарського світу: світ багатства та модель розвитку класичної політичної економії й політекономії К. Маркса; господарська картина всієї культури національної економіки, до чого в своїх дослідженнях звертаються представники історико-інституціонального напрямку; світ суб'єкта господарювання маржиналістів; активний діяльний світ, запропонований Дж. Кейнсом. У кожному з цих підходів здійснюється і своєрідна інтерпретація раціональності, до якої зверталися економісти. Аналіз методології економічної науки в ХХ ст. не дозволяє виявити нових парадигм теорії. Для еволюції практично всіх сформованих напрямів і шкіл економічної науки характерно використання плюралістичних парадигм. Найімовірніше, плюралізм економічної теорії ХХ ст. цілком відповідає ускладненій реальності глобального капіталу, в розвитку якого переважають суперечливі процеси не тільки на рівні політико-економічних, а й господарсько-психологічних зв'язків. Він охоплює як відомі параметри, що впливають з попередньої економіки, так і глибинні аналогії.

У сучасних економічних теоріях прослідковуються етичні засади англійської політекономії, конституційно-правова основа американської теорії, історико-культурні коріння західноєвропейської науки та патріархально-самодержавні елементи економічної науки. Своєю чергою, ці особливості проявляються і в реальних політико-економічних моделях.

Під впливом ідей нової економіки в теорію вносяться важливі зміни. Її формування пов'язане з циклами технологічних укладів, структурою виробничих відносин, господарських зв'язків і форм власності. Властиві для нової економіки прояви почали домінувати як у загальній стратегії розвитку, так і в традиційних галузях, відносинах, зв'язках.

Теорія нової економіки має будуватися на методологічному підході, що враховує принципово інші гносеологічні компоненти. Перший – визнання в пізнавальному об'єкті активного свідомого початку. Він уже володіє якоюсь мірою інформацією та має в своєму розпорядженні комплекс психологічних властивостей, адекватних сучасному економічному соціуму, що дозволяють останньому реагувати на мінливе, зокрема конкурентне середовище. Другий аспект теорії тривалий час ігнорувалася економістами: визнання в людях властивостей і цілей, що виходять за вузькі утилітарні межі, якими науковці традиційно обмежують свої аналітичні конструкції, та включення активних рефлексивних моделей спочатку в пізнавальну діяльність, а згодом і в управлінські рішення. Третій постулат проголошує вплив нової норми, що не тільки регламентує поведінку суб'єктів господарювання, але і додає цілісність сучасній економічній системі: мислення категоріями «інформаційної економіки»; норма прибутку високотехнологічних галузей, що визначає критерій рівноваги й ефективності системи. Інформація, інформаційні технології роблять свідомість людини не скільки предметом праці, стільки економічної науки, що проявляється в різних громадських формах. Це, отже, має стати предметом науки. Для нової теорії передбачаються різні назви. Автори пропонують власну версію назви – теоретична економіка; це формулювання загальних законів інституційного устрою та розвитку світогосподарської системи, вироблення оптимальних господарських «порядків», визначення норм, принципів і форм координації стосунків між людьми, соціальними групами, класами, що реалізують у процесі своєї діяльності певні цілі й інтереси.

Аналізуючи епістемологічні дискусії, можна прослідкувати, що парадигма сучасної науки про економіку має кілька рівнів або ж, образно кажучи, «фільтрів»: онтологічний, мовний, риторичний і методологічний. Сучасний етап розвитку економічної науки, що відповідає четвертому рівню раціональності, вимагає переосмислення самої теорії, реалізованої безпосередньо в поточній господарській і політико-економічній системі. Йдеться про те, наскільки нинішній порядок світогосподарських відносин відповідає економічній меті – розвитку людини, яку в традиційно розглядали як певного роду фактор [24, с. 384].

Попри важливість в умовах сучасності дослідницька програма інституціоналізму все ж буде окремим випадком теорії. Об'єкт і предмет аналізу інституціоналістів виходять за звичні, обмежені об'єктно-суб'єктні

межі «ресурси-результати» та виробничі відносини. Інститути як ендогенні властивості в теорії виступають головною одиницею аналізу, а принцип цілісності (холізму) дозволяє характеристики поведінки індивідумів виводити з характеристик інститутів, а не навпаки, як це робить неокласична теорія. Залежно від обраного критерію систему інститутів можна класифікувати на: формальні та неформальні, системоутворювальні та другорядні, первинні та похідні (метаінститути, вторинні, третинні та ін.), міжнародні та національні, економічні та політичні, базові та перехідні. Програма інституційних досліджень звертається також до кумулятивного початку суспільства – як цілого, так і окремих його частин. Авторський підхід до наявних політико-економічних і інституційно-соціологічних теорій дозволив узагальнити та включити в структуру інституціонального аналізу теорію капіталу К. Маркса, соціал-демократичні теорії, теорії індустріалізму, конвергенції, геоекономіки, теорії структурних накопичень і розвитку економіки. Це дає господарській практиці основу для прогнозування, планування та проектування інститутів розвитку країни, формуючи арсенал інструментів держуправління.

Теоретичний синтез закладає основи для визначення багаторівневої природи таких базових інститутів, як власність та ідеологія (економічна, як вважає Д. Норт), фіксуючи в них загальноекономічні властивості, політико-економічну змістовність, суспільно-правові форми, взаємозв'язок. Такий підхід розширює вибір ефективних політико-економічних та інституційних форм реалізації власності відповідно до різних природних, техніко-економічних, правових і соціальних умов господарювання, за якими відрізняються країни. Визнання доцільності «формули» економічної ідеології для цих умов є вкрай важливою теоретичною і практичною проблемою, яка охоплює різні аспекти людської діяльності, включно з відносинами власності на неформальному та формальному рівнях, що забезпечує підвищення конкурентоспроможності економік, соціально-економічний розвиток і зростання з урахуванням їх джерел, факторів і умов. Зокрема, інституційне середовище може як обмежувати, так і розширювати межі виробничих можливостей за рахунок формування соціального капіталу, що має складну структуру та механізми діяльності в просторі та в часі. Це пов'язано насамперед з інституційними змінами, що мають дискретну траєкторію еволюції та супроводжуються, своєю чергою, нерівномірним

розподілом витрат на створення нових інститутів, витяганням і присвоєнням ініціаторами реформ різного роду трансформаційної ренти.

Зміна величини витрат і рентних доходів між членами суспільства створює умови для підтримки або ж гальмування політико-економічних заходів. Як показує аналіз історії та теорії реформ, будь-яка інституційна система має свою межу позитивної віддачі від функціонування, оскільки витрати на її підтримку в колишній якості перевищуватимуть загальний корисний ефект. Тому вкрай важливе інституційне планування і проектування з позицій історичної обумовленості та переваг. Вибір правил і норм координації позначається на шляхах і механізмах перетворення неформальних відносин у формальні через ефективну роботу інститутів. Інституційне планування має стати прерогативою не тільки держави, а й громадських органів, щоб виключити привласнення трансформаційної ренти державою або приватними особами.

Особливою сферою досліджень в умовах системних трансформацій є процес інституціоналізації – як найбільш характерний для перехідного періоду. Його розгляд у якості самостійної епохи викриває теоретичну слабкість, оскільки всі процеси виявилися непередбачуваними, а суспільство – неготовими приймати раціональні дії в політико-економічному вакуумі. Для реального перехідного періоду характерна та перехідна економічна теорія, яка відображує зміну не тільки парадигмальної оболонки, але і її основи – жорсткого ядра. Перехідний період є зміною базових, системо-утворювальних інститутів суспільства, що дозволяє виділити ряд етапів цього процесу. Для нього характерна інституційна нерівновага, в подоланні якої з різним ступенем активності беруть участь різні соціальні верстви і професійні групи. Імпорт гетерогенних інститутів підсилює цей дисбаланс. Критерієм зміни одних інститутів на інші виступають співвідношення витрат і вигід, суспільна користь від інституційних інновацій. Перехідні інститути в епоху системних трансформацій відіграють роль суспільно-економічних стабілізаторів, а тому повинні мати особливе значення в економічній політиці. Економічна політика, своєю чергою, набуває на цьому етапі вирішального значення для результатів системних трансформацій, оскільки її головною метою є створення не просто іншої, а більш ефективної інституційної системи. Закономірністю для країн з перехідною економікою стало і те, що цілей висувається значно більше, ніж інструментів, які інститут держави може запропонувати. Типовим прикладом може слугувати валютно-грошова невизначеність у 2011 р.

Треба розуміти, що політичні цілі є похідними від загальних тенденцій розвитку країни, а у процесі моделювання економічної політики необхідно звертати увагу на такі проблеми: чи є адекватною інформація і яка її доступність; чи існують витрати придбання інформації; чи автори з політичних і економічних проблем економлять на рідкісній інформації, формулюючи спрощені моделі навколишнього середовища; чи можливості та здатності політиків щодо засвоєння і обробки інформації; якими є ступінь доступності інформації для широкої публіки та правильність її розуміння проведеного курсу. Ці та інші питання мають свої характеристики і стають частиною теорії і практики економічної політики [24].

Сьогодні інформація еквівалентна грошам, а гроші – синтетичній інформації. І це справедливо, оскільки власне банки як сховища універсального суспільного багатства зрослися з банками даних. Таке зрощення зможлилось завдяки новій – інформаційній функції грошей, яку вони почали виконувати в період переходу від паперової форми до електронного виду. Банки, на перевагу від вкладників, завжди мають значні обсяги інформації, що обумовлено їх опортуністичною поведінкою. Зиск заснований на маніпулюванні ступенем довіри з боку власників грошових коштів; цим і визначається цінність грошей і самих банків.

Ваучерна приватизація створила інституційний конфлікт, в якому специфікація прав власності стала більш розмитою, а отже, не створила умов для економічної активізації трудової діяльності нових власників, менеджерів і тим більше – осіб найманої праці, про що свідчать низькі показники продуктивності праці. З аналізу теорії і практики випливає, що політика приватизації-націоналізації є єдиною з двома важелями управління, в ході якої на практиці досягається відносно кращий набір відносин з приводу інституційного закріплення прав власності. Такі права реалізують переваги вартісних, грошових, капітальних та інших форм ресурсів, на яких ґрунтується сучасна економіка, але мають різну домінанту впливу. Як громадський норматив, який регламентує соціально-економічну поведінку індивідів, вартість, закріплюється та посилюється в грошовому феномені соціально-психологічними властивостями, якими його наділяють люди та інститути.

Аналіз показує, що фінансовий капітал вступив у суперечність з капіталом як економічним феноменом, заснованим на приватній власності,

та продуктивною нормою поведінки. Крім загальної світової нестабільності, система відносин виступила проти людини як виду і як соціуму. В умовах глобалізації намітився перехід традиційної влади від грошей і держави до інших форм. Водночас було закладено основа для дестимулювання, оскільки перерозподіл прав власності, не маючи економічного характеру, зумовив значне відхилення від відомої рівноваги за Паретто. Закони розподілу, на які кредитно-грошова система вплинула в першу чергу, вступили в протистояння з законами власне виробництва. Природно, це був ґрунтовний крок, спрямований на підрив довіри до колишніх валют, банківської системи, реформ у цілому. Як перехідний інститут, банки на перших етапах свого існування заклали спекулятивну норму поведінки економічних агентів. Створення нових банків за рахунок оборотних коштів підприємств порушило відтворювальний цикл загалом. Банки посилюють цей процес затримкою розрахунків, високими відсотками за кредити, ризикованими кредитними операціями.

Для стимулювання економік, що розвиваються, треба виходити не з облікової ставки банківського відсотка як норми поведінки економічних агентів, а з планованої норми прибутку на витрати промислового капіталу. Сьогодні норма прибутковості підприємств високотехнологічних галузей слугує критерієм ефективності й орієнтиром для цін на товари, заробітну плату, податки, трансферти тощо. З інституційної точки зору слід урахувувати те, що монетарна мотивація з відповідною поведінкою і організацією суспільства не є домінантою у стратегіях багатьох нових країн (включаючи, наприклад, Білорусь і Україну), де грошовий пріоритет перебуває в другому ряду цінностей [24].

Еволюція традицій і формальних правил, їх використання безпосередньо пов'язані зі зміною економічного способу мислення, з якого починається справжня реформа. Ситуацію в економічній науці можна охарактеризувати як зміну однієї схоластичної теорії – ортодоксального марксизму на іншу – ортодоксію неокласики. Економічна наука має будуватися на базі сучасних досягнень економіки з урахуванням її філософського контексту, тенденцій розвитку світового господарства та наявних конкурентних переваг. Аналіз навчальних планів, програм з економічних дисциплін показує, що сталася експансія неокласичної теорії економіки, що не поліпшило підготовку фахівців. Схема університетської освіти передбачає висунення на перше місце наукових досліджень, у які активно

залучаються і студенти. Це орієнтує на отримання накопичуваного знання. Відповідною має бути і система навчальних дисциплін і предметів, що відображають різні інституційні норми та суперечливі тенденції розвитку сучасної світ-економіки.

Сучасна економічна наука втратила свою евристичну об'єктивність. На жаль, сучасна наука пропонує лише фрагментарні знання, не позбавлені впливу індивідуально-групових інтересів. Проте хаотична реальність і невизначеність змусять теоретиків вибудовувати свої погляди відповідно до вимог життя, заснованих на інституційних тенденціях світової практики.

Ефективність державного управління є результатом політичних, соціальних, економічних досягнень, які спрямовані на вирішення суспільно важливих завдань, зокрема на підвищення якості життя населення.

З одного боку, збільшення соціального благополуччя країни, реалізацію єдиних цілей держави, забезпечення сталого економічного зростання, впровадження нових технологій, формування стратегічної лінії зовнішньої та внутрішньої політики можна розглядати як позитивні результати державного управління, його високу ефективність. З іншого боку, низька ефективність державного управління спричиняє зниження рівня та якості життя населення, стримування темпів зростання економіки, зростання безробіття тощо.

Для успішного функціонування держави та покращення якості життя населення важливо підвищувати ефективність і якість державного управління. Саме держава має акумулювати кошти, розробляти та реалізовувати програми із забезпечення матеріального та духовного розвитку суспільства, визначати правила й умови функціонування всього комплексу економічних, політичних і духовних інститутів, які забезпечують розвиток суспільства як єдиного цілого, його стан, дійсність, соціальну реальність.

Загальновідомо, що зміст державності є ширшим за поняття «держава». Державність є своєрідною основою, сутністю, корінням держави, а остання, своєю чергою, є однією зі складових, своєрідним венцем державності, формою її прояву. Сьогодні ми можемо стверджувати, що є взаємозумовлений зв'язок між державою та державністю, але саме держава має відігравати активну роль: шукати ресурси для підтримки, збереження та подальшого розвитку нашої державності.

1.4. Методологічні основи прогнозування та програмування економічної політики держави

В умовах нестабільної ринкової економіки актуальними є питання, пов'язані з ефективним прогнозуванням і програмуванням економічної політики держави, яка б повною мірою відображала потреби всіх сфер життя населення країни, мала гнучку структуру протидії великій кількості макроекономічних дестабілізаційних процесів. Сьогодні досить активно, проте стрибкоподібно відбувається активізація негативних економічних процесів, швидкість яких постійно посилюється. Світова економіка вступає на новий шлях, вибираючи вектор свого подальшого розвитку серед багатьох складних, суперечливих змін. З одного боку, всебічно поширюється сфера дії ринкової системи господарства: до неї, зокрема, приєднується могутній економічний сектор країн колишнього Радянського Союзу, що розвивалися раніше в умовах адміністративно-командної економіки. З іншого – сама ринкова система набуває нових рис, пов'язаних з появою ознак нового, постіндустріального суспільства, для якого, з урахуванням умов світової пандемії, важливими стають людський капітал, нарощення інтелектуального потенціалу суспільства, переваги інформаційних технологій, глобалізація господарських зв'язків. Увесь цей комплекс різноманітних змін завдає впливу на роль держави в проведенні соціально-економічної політики як однієї з вагомих і найскладніших складових економічної системи країни.

Подальше формування стратегії і тактики державної економічної політики має відбуватися в площині, яка головні пріоритети вбачає в трансформуванні місця та значення державного бюджету в країні у такий спосіб, щоб відбувалася комплексна збалансованість потреб суспільства. Шляхом реформування доходів і видатків бюджету, податкової системи, формування оптимальної та розгалуженої бюджетної системи на всіх рівнях держави можуть створюватися гідні умови для ринків банківських і страхових послуг.

Поточний стан справ у галузі державного регулювання нестабільних економічних процесів, темпи та глибину їх перетворень не можна визнавати як задовільні. Завданнями залишаються формування гнучкої структури прогнозування і програмування економічної політики, здатної в повній мірі протидіяти дестабілізаційним факторам і процесам нестабільного зовнішнього середовища, забезпечення відповідності

економіки України науково-технічному простору сучасного постіндустриального рівня.

Серед основних механізмів виникнення і поширення негативних дестабілізаційних явищ в економічній системі України є:

погіршення фінансового стану підприємств-експортерів, що обертається для економіки загостренням ситуації на валютному ринку, скороченням дохідної частини бюджету, виникненням ускладнень з обслуговуванням зовнішнього боргу та внутрішніх банківських кредитів підприємствами банківського сектора;

зниження курсу національної валюти за наявності значних валютних дисбалансів у банківському секторі;

послаблення цінової кон'юнктури на світових товарних ринках, зменшення доступності зовнішнього фінансування, вихід іноземних інвесторів з фінансового ринку України, а також зниження довіри до банківської системи, що стають факторами знецінення національної валюти;

зменшення надходження нових позик в умовах високого рівня зовнішньо боргового навантаження, а також масове вилучення короткострокових фінансових вкладень нерезидентами, що загострює проблеми ліквідності для вітчизняних позичальників і породжують суттєвий тиск на офіційні валютні курси та ін.

Проблеми ефективного державного економічного регулювання пов'язують з питанням економічного багатства країни, наявності джерел матеріальних, трудових і фінансових ресурсів. Парадоксальним є те, що дешеві джерела ресурсів призводять до їх малоефективного використання, велика кількість дешевої робочої сили породжує її міграцію. У сучасних умовах багато країн регулює дані процеси за допомогою державного програмування, результат якого досягається завдяки скороченню отримання доходів від продажу державної або муніципальної власності, від реалізації державних запасів і резервів, перегляду напрямів бюджетних коштів на додаткові погашення боргових зобов'язань та ін.

Водночас посилення соціальної спрямованості державної політики стає характерною тенденцією останніх років для більшості західних країн. Уряди зарубіжних країн давно зрозуміли, що соціальний консенсус – баланс інтересів різних верств суспільства щодо розподілу суспільного продукту, встановлення розмірів мінімальної заробітної плати, соціальних виплат – підвищує соціальну стійкість, сприяючи зростанню

інвестицій і прискоренню економічного зростання. Соціальна спрямованість останнім часом характерна і для бюджету України. Саме тому значна увага приділяється програмуванню економічної політики з урахуванням широкого кола питань, які стосуються соціального захисту та забезпечення.

Однак саме видатки на соціальний захист населення і фінансування соціальної сфери, які сьогодні досягли практично половини всіх видатків зведеного бюджету, є основним фактором, що викликає дефіцит бюджету. Сформувалося свого роду замкнене коло: низький рівень доходів громадян вимагає відповідних державних витрат, які спричиняють дефіцит бюджету. Водночас у світовій практиці використовуються більш прогресивні методи прогнозування і адекватного програмування соціально-економічних програм.

Основними напрямками вдосконалення державного регулювання в соціальній сфері мають бути:

- удосконалення системи пенсійного забезпечення та медичного страхування;

- розвиток соціальної сфери, насамперед освіти, як у кількісному, так і в якісному плані для отримання можливості освоювати новітні технологічні надбання та продукувати власні;

- удосконалення міжбюджетних відносин з метою вирішення проблеми достатності фінансових ресурсів для виконання соціальних програм;

- термінове впровадження програмно-цільового планування соціальних заходів з метою забезпечення стійкості бюджетної системи на певному інтервалі часу.

Розвиток економіки України в період глобальної пандемії та нестабільної економічної ситуації значною мірою залежить від ефективного й обґрунтованого державного регулювання соціально-економічної політики. Отже, для зменшення гостроти дестабілізаційних впливів на економіку України в період нестабільності ринкового середовища пріоритетними напрямками державного регулювання є такі:

- застосування Національним банком України механізмів «кредитування надзвичайного стану» та виконання ролі кредитора останньої інстанції, що надасть змогу компенсувати відплив внутрішніх депозитів і припинення зовнішнього фінансування;

- ініціювання Урядом країни підтримки процесу реструктуризації зовнішніх боргів корпоративних позичальників шляхом їх пролонгації на 3 – 4 роки за ставками, під які були надано первинні позики, що відверне

загрозу масових дефолтів підприємств і банків України та сприятиме стабілізації платіжного балансу країни;

упровадження гнучкої та комплексної бюджетної політики, збалансованої між державними доходами та видатками, що суттєво сприятиме ефективній організації не тільки державного сектора, а й усієї національної економіки;

оптимізація державного бюджету, формування його саме на таких засадах, які б повністю відповідали потребам населення та підвищенню інноваційно-інвестиційного клімату вітчизняних підприємств, що дасть змогу досягти значної політичної стабільності, гармонізувати стосунки між державою та підприємництвом, забезпечить гнучкість і динамізм економічного зростання.

Сучасна економіка поєднує в собі елементи як ринкового механізму, так і державного регулювання. Сфера діяльності держави в економіці розширюється з розвитком суспільства, особливо з удосконаленням господарських зв'язків. Дослідженню ролі держави завжди належало особливе місце в економічних науках.

Державне регулювання економіки є комплексом заходів і дій, що застосовуються для корекції та встановлення основ економічних процесів, підтримки стабільності економіки або зміни її в потрібному суспільству напрямі.

Для здійснення своїх функцій держава використовує різні методи регулювання економічних процесів, які, своєю чергою, розподіляють на методи прямого та непрямого впливу.

Методи прямого впливу передбачають використання адміністративних заходів, тобто ґрунтуються на нормативно-законодавчій базі держави. Ці методи є найбільш ефективними через швидке досягнення бажаного стану економічної системи. До них можна віднести зміну розмірів податків і соціальних виплат, величини амортизаційних відрахувань, введення квот тощо. Але, як і всі методи, прямі мають низку недоліків: вони діють не тільки на суб'єкти ринку, на яких спрямовані, але і на тих, хто пов'язаний з ними ринковими відносинами.

Непрямі методи передбачають тільки економічні заходи, що не обмежують свободу підприємницького вибору. Такі методи задають напрям економічним агентам в ухваленні рішень відповідно до економічної політики держави. До них належать: засоби грошово-кредитної, бюджетної,

податкової амортизаційної політик; ціноутворення; економічне прогнозування та програмування.

Метод (від грец. μέθοδος – спосіб, шлях до чого-небудь) – це сукупність певних дій, виконуваних, виконання яких дозволяє вирішити поставлене завдання або досягти мети.

Стосовно вирішення макроекономічних завдань метод є алгоритмом вирішення економічних проблем, де суб'єктом (тим, хто здійснює дії) є органи державного управління, а об'єктом (на що спрямовані дії) – досягнення необхідного стану будь-якого елемента економічної системи.

Методологія є системою прийомів, способів і засобів прогнозування та програмування економічної політики держави, тобто сукупністю методів.

Прогнозування та програмування економічної політики держави є різними за сутністю процесами, які нерозривно пов'язані між собою (рис. 1.2):

прогнозування – це процес визначення майбутніх параметрів функціонування та розвитку національної економіки або її окремих елементів;

програмування – це процес державного регулювання, який базується на досягненні перспективних цілей економічного розвитку за певний період часу.

Рис. 1.2. **Взаємозв'язок прогнозування та програмування економічної політики держави**

Отже, прогнозування здійснюється для визначення цілей і завдань економічної політики, а програмування – для їх досягнення.

Як цілі й завдання можна використовувати кількісні та якісні показники економічної, політичної, фінансової, соціальної, демографічної та екологічної сфер, а також загальноприйняті індикатори функціонування та розвитку економічної системи (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Загальноприйняті індикатори функціонування та розвитку економічної системи

№ з/п	Показник	Норма
1	2	3
1	Щорічний приріст реального ВВП (Темп зростання промислового виробництва повинен мати позитивну тенденцію)	Не менше 2,7 %
2	Рівень безробіття: за теорією Дж. Кейнса; для України; критичний рівень за світовими стандартами	3 – 4 %; не більше 10 %; 8 – 10 %
3	Погодинна заробітна плата (Заробітна плата нижче критичного рівня спричиняє руйнування трудового потенціалу економіки регіону)	За оцінкою ООН, критичний рівень – нижче 3 дол. США
4	Доцільний коефіцієнт (індекс диференціації доходів) (Розраховується як відношення мінімального доходу 10 % найбільш забезпечених осіб до максимального доходу 10 % найменш забезпечених)	Не має перевищувати 10 %
5	Рівень інфляції (У розвинених країнах за рівня інфляції 6 – 10 % вводиться комплекс антиінфляційних методів. Для зниження інфляції на 1 % необхідно пожертвувати 5 % річного ВВП)	5 – 6 %
6	Співвідношення між ціною масою товарів і грошовою масою	Граничне значення 1 : 1,3

Закінчення табл. 1.2

1	2	3
7	Витрати на науку (Досвід розвинених стан свідчить, що за величини цього показника менше 2 % суспільство деградує)	Більше 2 % ВВП
8	Витрати на освіту (За величини цього показника менше 5 % суспільство приречене на зникнення)	Більше 5 % ВВП
9	Співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання	0,65 : 0,35
10	Частка зайнятих у сфері послуг	Більше 50 – 60 %
11	Питома вага проблемних регіонів у загальній чисельності	Не більше 10 – 15 %
12	Питома вага активних ринкових суб'єктів (приватних, акціонерних, спільних) з перспективою зростання 70 – 80 %. (Для ефективної роботи економічної системи в кожному регіоні має бути так звана «критична маса»)	30 – 40 % від загальної кількості суб'єктів господарювання
13	Питома вага інфраструктурних потужностей (За відсутності цього резерву порушується взаємодія суб'єктів господарювання, ритмічність поставок, виконання господарських договорів)	30 – 35 %
14	Частина населення, що проживає за межею бідності	10 %
15	Середня тривалість навчання	15 років
16	Рівень старіння населення (частина населення старше 65 років від загальної чисельності)	7 %
17	Співвідношення мінімальної та середньої заробітної плати	1 : 3
18	Рівень депопуляції населення (співвідношення між кількістю новонароджених і померлих)	50 : 50
19	Розораність земель	Не більше 40 %
20	Питома вага витрат на охорону природного середовища	2 – 3 % ВВП
21	Розмір інвестицій	19 – 25 % ВВП
22	Стабільність податкової системи	5 – 10 років
23	Приріст продуктивності праці	Більше 5 %

Визначення цілей і завдань функціонування та розвитку економічної системи має задовільнювати певним критеріям прогнозування:

доцільність – обґрунтованість і можливість досягнення;

пріоритетність – визначення ієрархічної послідовності;

збалансованість – досягнення необхідної взаємоузгодженості між об'єктами впливу;

адекватність – відповідність отриманих результатів прогнозування дійсному стану економічної системи у майбутньому;

варіантність – визначення кількох варіантів прогнозів щодо стану економічної системи;

економічна ефективність – зіставлення результатів і витрат;

системність – урахування взаємопов'язаності елементів економічної системи;

верифікованість – точність та обґрунтоване здійснення прогнозу;

гнучкість – можливість коректування.

Сутність прогнозування полягає у визначенні можливих варіантів розвитку економічної системи з урахуванням їх ймовірності стосовно факторів впливу. Прогнозування в економіці базується на перенесенні на майбутнє закономірностей, що діяли у минулому. Головна умова формування прогнозу міститься у правильному, об'єктивному формулюванні передумов. Зазвичай прогноз розробляється у кількох варіантах, кожен з яких наділений певною ймовірністю. Доцільність прогнозу визначається шляхом зіставлення фактичної динаміки досліджуваних параметрів із прогнозними значеннями [13].

Класифікації прийомів і методів прогнозування економічної політики держави властиві різноманітні класифікаційні ознаки, які стосуються строків прогнозування, підходів, способів визначення параметрів, методів:

Строк прогнозування – вважається, що тривалість прогнозованого періоду й адекватність (або верифікованість) прогнозу перебувають у зворотній залежності. Це пояснюється виникненням непередбачуваних і відповідно неврахованих факторів впливу, ймовірність прояву яких буде вище у довгостроковому прогнозуванні. За строком прогнозування розрізняють:

короткострокові – до 1 року;

середньострокові – від 1 до 3 років;

довгострокові – більше 3 років.

Підхід – на основі аналізу рядів динаміки й екстраполяції їх значень на майбутню перспективу прогнозуються або безпосередньо значення досліджуваного економічного показника, або фактори, які на нього впливають. Розрізняють такі види підходів:

трендовий – прогнозування значень досліджуваного економічного показника. Даний підхід використовується за відсутності різких і непередбачуваних коливань, тобто основна тенденція зміни досліджуваного показника має бути більш-менш стабільною;

факторний – прогнозування базується на дослідженні змін у часі факторів впливу та їх взаємозв'язків.

Спосіб визначення параметрів – обирається прогнозування майбутніх параметрів на основі зміни тенденцій у минулому або визначається, якими мають бути поточні значення ключових показників для досягнення їх цільових параметрів у майбутньому. Залежно від цього спосіб визначення параметрів є:

генетичний – майбутні показники на основі даних минулого;

нормативний – визначення нормативних значень сучасних показників для досягнення їх запланованих параметрів у майбутньому.

Метод – залежно від наявності кількісних значень досліджуваного параметру або значної кількості непередбачуваних факторів впливу основою для прогнозування можуть бути експертні судження або математико-статистичне моделювання. З огляду на це розрізняють такі види методів:

1) евристичний (експертний) на експертних судженнях; використовується в разі наявності атрибутивних (не мають кількісного виразу) факторів впливу. Брак кількісної інформації надолужується за допомогою методики експертного опитування, яка, як відмічають науковці В. М. Геєць, Т. С. Клебанова, О. І. Черняк та ін., використовується приблизно у 40 – 50 % усіх випадків прогнозування. Експертні, чи евристичні, методи припускають використання інтуїції та досвіду фахівців, науковців, експертів, які на основі аналізу та синтезу різних напрямів знань і інформації можуть продукувати варіанти розвитку того чи іншого економічного явища. Застосування експертних методів засновано на таких передумовах:

кожен експерт створює індивідуальну інтуїтивну модель аналізованого явища на основі власного розуміння причинно-наслідкових зв'язків,

що визначають його еволюцію та дозволяють формувати наближені кількісні оцінки;

з надходженням нової інформації експерт може творчо переробити її, удосконаливши свою модель аналізованого явища та тим самим підвищуючи достовірність оцінок [2].

А. І. Орлов робить зауваження, що методика експертного опитування досить часто і ефективно використовується для вибору одного варіанта рішення проблеми з декількох. Проте сьогодні не існує загальноприйнятої, науково обґрунтованої класифікації методів експертних оцінок і тим більше – однозначних рекомендацій щодо їх застосування, тому реальні експертизи є переважно комбінацією різних (евристичних і математико-статистичних) методів [див. у 36];

2) формалізований – засновується на математичній або математико-економічній моделі дійсності, для будувannya якої використовують статистичні дані та залежності між економічними факторами. До формалізованих відносять методи:

а) екстраполяції – вважається найбільш простим з методів прогнозування; полягає у екстраполяції тренду динамічного ряду, що розраховується за минулий період. Тренд відображає спостережувану тенденцію динаміки за допомогою лінійних або нелінійних функцій часу, отриманих методом найменших квадратів або іншим шляхом;

б) інтерполяції – основується на знаходженні проміжних значень економічної величини за відомих заданих значень її параметрів;

в) математичного моделювання – це математичний опис економічного явища, що відображає найбільш важливі для розв'язання заданого завдання параметри. Для побудови математичної моделі кожному досліджуваному економічному об'єкту ставиться у відповідність математичний об'єкт (функція, число, матриця та ін.). Модель будується за допомогою математичних відношень і відповідностей (рівнянь, таблиць, нерівностей та ін.). Водночас математична модель спрощує, ідеалізує досліджуване явище, нехтує другорядним і побічним, через що не повністю відображає всі причинно-наслідкові зв'язки [13];

г) теорії ймовірності – розраховується ймовірність отриманих результатів прогнозування або його декількох варіантів;

г') математичної статистики – проведення розрахунків на основі аналізу статистичних даних.

У практиці проведення макроекономічного прогнозування методи та способи використовують у комплексі або в певних комбінаціях, що дозволяє підвищити ймовірність оцінних прогнозів майбутнього стану соціально-економічної системи.

На основі макроекономічного прогнозування кожна країна світу планує свою господарську діяльність і необхідні умови ефективного, стабільного, безризикового функціонування національної економіки, що безпосередньо стосується завдань з економічного програмування на макрорівні.

Сучасне економічне програмування, або індикативне (рекомендаційне), планування, завдання якого полягає в комплексному використанні всіх елементів і методів регулювання економіки з метою вирішення найважливіших проблем розвитку країни, є найбільш високою формою державного регулювання економіки, що набуває широкого використання.

Під економічним програмуванням прийнято розуміти систему державного регулювання соціально-економічної сфери на основі комплексних загальнонаціональних програм. Управління економікою країни базується на основі економічних прогнозів, оцінні результати яких є визначальними для розроблення та впровадження державних програм соціально-економічного розвитку, комплексності й термінів виконання.

Історично економічне програмування знайшло своє застосування в країнах, що зазнавали занепаду після Другої світової війни: Німеччини, Італії, Франції. У той період основним його напрямом було зміцнення міжнародних позицій, а також сприяння в політичному й економічному відродженню цих країн. Сам процес економічного програмування полягав лише в прогнозуванні. Розроблення коротко- та довгострокових програм відбувалося без обґрунтування точних цілей діяльності держави та шляхів їх досягнення. Згодом прогнозування доповнилося складанням короткострокових програм з обмеженими цілями. Історично програмування розвивалося спочатку від окремих галузевих і регіональних програм до загальнонаціональних.

Об'єктами державного економічного програмування є економічні явища та процеси, а також елементи економічної системи країни, на які безпосередньо спрямоване регулювання і які мають важливе значення

для розвитку держави загалом. Їх сутність можна окреслити за напрямками впливу:

1) економічний – об'єктом є ключові показники економічного розвитку, регулювання яких спрямоване на досягнення необхідного рівня їх показників або їх динаміки:

- валовий внутрішній продукт;
- рівень цін (інфляція);
- зайнятість і безробіття;
- курсова стабільність національної грошової одиниці;
- рівновага торговельного балансу;
- дефіцит державного бюджету тощо;

2) соціальний – об'єктом є соціальна сфера; регулювання спрямоване на досягнення бажаного рівня якості життя населення:

- соціальні виплати (пенсії, допомоги, субсидії та ін.);
- медичне обслуговування;
- житлово-комунальне господарство;
- екологічна ситуація та ін.;

3) демографічний – об'єктом є населення країни; регулювання спрямоване на досягнення бажаного рівня розвитку таких показників:

природного руху населення (рівень народжуваності та смертності);

- механічного руху населення (міграційні процеси);
- щільності населення та його розподілу на території країни;
- рівня економічної активності;
- складу населення (стать, вік, національність, освіта та ін.);

4) галузевий – об'єктом є ключові галузі економічної системи, регулювання спрямоване на підтримку досягнення ними необхідного рівня розвитку, стабільності функціонування та економічної ефективності:

- транспорт;
- інфраструктура;
- енергетична сфера;
- банківська сфера;
- машинобудування;
- добувна промисловість;
- експортні галузі;
- сільське господарство;
- обороздатність та ін.;

5) територіальний – об'єктом є окремі регіони країни; регулювання спрямоване на досягнення необхідного рівня їх економічного розвитку й активності;

6) науковий – об'єктом є наукові розробки в ключових сферах соціально-економічного розвитку держави; регулювання спрямоване на стимулювання розвитку наукової діяльності та впровадження досягнень науково-технічного прогресу.

Суб'єктами державного економічного програмування виступають державні установи, які здійснюють розроблення, приведення в дію і контроль виконання програм. Програми зазвичай розробляються спеціальними органами (наприклад, у Франції – комісаріатом з планування) або міністерствами економіки і фінансів за відсутності спеціалізованих органів. Також створюються різні комісії, залучаються представники інших структур – таких, як Національний банк; кожне міністерство відповідає за розробку державних програм в своїй сфері.

Серед функцій, які виконуються економічним програмуванням, можна виділити такі:

- проведення дослідження поточного стану економіки, ресурсів і джерел їх використання;

- розроблення прогнозу розвитку економічної системи або її окремих елементів на майбутнє;

- визначення раціонального, з точки зору держави, варіанта розвитку економічної ситуації;

- координація впровадження економічної політики;

- розроблення, реалізація та контроль заходів щодо досягнення намічених цілей.

Процес розроблення державних програм стабілізації та розвитку є досить складною, багатостадійною роботою з планування, регулювання, контролю та постійного коректування процесів, що відбуваються в національній економічній системі.

Розроблення економічної державної програми засновується на попередньому складанні певного плану дій, який уміщує задум, проєкт програми та систему заходів. Методологія розроблення таких програм складається з сукупності прийомів і методів дослідження з метою ретроспективного пізнання, визначення можливостей досягнення необхідних умов соціально-економічного розвитку та перетворення дієвих факторів економічної системи.

Процес розроблення економічних державних програм передбачає кілька стадій і етапів.

Перша стадія – планова. Передбачає вибір та обґрунтування об'єктів програмування з огляду на формування переліку виниклих соціально-економічних проблем і ключових стратегічних напрямів розвитку країни.

Друга стадія – аналітична. Дозволяє отримати цифрову інформацію для дослідження напрямів і закономірностей розвитку соціально-економічного стану країни, її секторів та окремих галузей, наявності й ефективності використання ресурсів, темпів зростання виробництва, цін, зайнятості та ін. Інструментарій цієї стадії ґрунтується на вимогах і рекомендаціях міжнародних організацій щодо використання системи показників, які викладені в таких основних документах:

Система національних рахунків (2008) – System of National Accounts (2008). Це система взаємопов'язаних статистичних показників, що характеризують економічні процеси;

Керівництво з платіжного балансу та міжнародної інвестиційної позиції (шосте видання МВФ, 2009) – Balance of Payments and International Investment Position Manual – Sixth Edition (BPM6) (IMF, 2009);

Керівні принципи щодо комплексної економічної статистики (ООН, 2013) – Guidelines on Integrated Economic Statistics (United Nations, 2013);

Резолюція про статистику праці, зайнятості та недовикористання робочої сили (19-а МКСП, 2013) – Resolution concerning statistics of work, employment and labour underutilization (19th International Conference of Labour Statisticians, 2013);

Керівництво з укладання грошово-кредитної та фінансової статистики (МВФ, 2008) – Monetary and Financial Statistics Compilation Guide (IMF, 2008);

Керівництво з укладання показників фінансової стабільності (МВФ, 2006) – Financial Soundness Indicators Compilation Guide (IMF, 2006);

Керівництво зі статистики державних фінансів (МВФ, 2014) – Government Finance Statistics Manual (IMF, 2014);

Керівництво з укладання індексів цін експорту та імпорту: теорія і практика (МВФ, 2009) – Export and Import Price Index Manual: Theory and Practice (IMF, 2009);

Керівництво з індексів споживчих цін. Теорія і практика (МВФ, 2004) – Producer Price Index Manual: Theory and Practice (IMF, 2004);

Практичне Керівництво зі складання індексів споживчих цін. Додатковий довідник до Керівництва з індексів споживчих цін (ЄЕК ООН, 2009) – Practical Guide to Producing Consumer Price Indices. A Supplementary handbook to the Consumer Price Index Manual (UNECE, 2009);

Базове визначення прямих іноземних інвестицій ОЕСР, 4-те видання (ОЕСР, 2008) – OECD Benchmark Definition of Foreign Direct Investment, 4th edition (OECD, 2008);

Керівництво з координованого обстеження прямих інвестицій (МВФ, 2009) – Coordinated Direct Investment Survey Guide (IMF, 2009);

Керівництво з координованого обстеження прямих інвестицій. Проект попередньої публікації (МВФ, 2015) – Coordinated Direct Investment Survey Guide – 2015. Pre-Publication Draft (IMF, 2015);

Керівництво зі статистики цінних паперів (МВФ, 2015) – Handbook on securities statistics (IMF, 2015);

та інших регулятивних документах.

Аналітична стадія налічує три етапи:

1) на першому етапі проводяться збирання необхідної статистичної інформації щодо сучасного стану, визначеного на першій стадії об'єкта програмування;

2) на другому етапі відбувається ретроспективне комплексне аналітичне дослідження ключових показників і стану розвитку об'єкта програмування; визначається його динаміка за минулі періоди, фактори впливу, а також порівняння отриманих даних у часі (зіставлення з показниками минулих періодів), просторі (зіставлення з показниками інших аналогічних об'єктів) або з еталонними (нормативними, плановими) значеннями;

3) на третьому етапі проводиться аналітичне дослідження об'єкта програмування на майбутню перспективу, що включає предпрограмане прогнозування зміни його складових і факторів впливу.

Третя стадія – цільова. Базується на формуванні стратегічних, тактичних і поточних цілей програми. На цій стадії відбувається визначення необхідного стану об'єкта програмування в майбутній перспективі, розроблення стратегії його розвитку, визначення черговості основних цілей і необхідного рівня їх розвитку, опис основних кінцевих результатів програми. Важливість і складність цієї стадії обумовлюється адекватністю та своєчасністю встановлення стратегічних цілей розвитку об'єкта програмування, що у разі недотримання зазначених критеріїв може призвести

до протилежного результату (наприклад, не прискорити розвиток, а, навпаки, уповільнити) за рахунок зміни хибно розрахованих обставин. Ця стадія передбачає розроблення дерева цілей від загального до часткового та проходження наступних етапів:

1) на першому етапі визначається стратегічна межа на довгострокову перспективу з огляду на загальну спрямованість соціально-економічного розвитку країни з урахуванням можливого впливу бажаної зміни об'єкта програмування на інші, стратегічно значущі показники економічної системи (наприклад, проведення стримувальної антиінфляційної політики знижує темпи економічного розвитку);

2) на другому етапі встановлюються тактичні (проміжні) цілі на середньострокову перспективу;

3) на третьому етапі розробляються короткострокові (поточні) цілі стану об'єкта програмування.

Четверта стадія – програмна. Полягає у розробленні комплексу програмних заходів для досягнення бажаного рівня розвитку об'єкта. На цій стадії також визначається потреба в необхідних ресурсах (кошторис програми), встановлюється термін її реалізації, визначаються органи та система управління програмою та відповідальні за її виконання особи. Поетапність проведення цієї стадії обумовлюється визначенням найбільш ефективного варіанта досягнення поставлених цілей:

1) на першому етапі – підготовка різних варіантів програмних заходів, які застосовуються для досягнення встановлених цілей;

2) на другому етапі – формування пакетів варіантів програм з метою визначення необхідних критеріїв і вибору одного з найбільш оптимальних варіантів;

3) на третьому етапі – аналіз і оцінювання ризиків, а також розроблення заходів з їх управління у ході реалізації програми;

4) на четвертому етапі – визначення фінансового забезпечення, системи управління та контролю реалізації програми.

П'ята стадія – реалізаційна. Відбувається реалізація програми, яка передбачає розроблення допоміжних варіантів з метою внесення уточнень, коригувань і доповнень в економічну програму в зв'язку зі змінами зовнішніх і внутрішніх умов та факторів впливу.

Шоста стадія – оціночна. Вона є завершальною: проводиться оцінювання результатів і витрат реалізованої програми, складається

висновок щодо її впливу на соціально-економічний розвиток об'єкта програмування.

1.4.1. Класифікація економічного державного програмування

На сучасному етапі в розвинених країнах розповсюдження набувають три форми економічного програмування: кон'юнктурне, структурне та частково структурне.

Кон'юнктурне (антициклічне) програмування – це короткострокове програмування, спрямоване на встановлення загальної економічної рівноваги шляхом застосування методів й інструментів фіскальної, фінансової та монетарної політик. Характерним є для Швеції і Норвегії. Реалізація даних програм передбачає необхідність досягнення високого рівня таких макроекономічних показників:

- стійких темпів економічного розвитку;
- стабілізації рівня цін і курсу національної грошової одиниці;
- зайнятості населення;
- збалансованого платіжного балансу.

Структурне (галузеве та регіональне) програмування ґрунтується на кон'юнктурному програмуванні з доповненням його вузькими спеціалізованими планами соціально-економічного розвитку країни. Структурне програмування передбачає забезпечення економічного зростання на більш тривалий період (порівняно з кон'юнктурним) шляхом досягнення певних структурних змін. Структурне програмування значну роль у регулюванні ринкового механізму відводить державі, яка шляхом не тільки непрямих методів впливу на ринковий механізм, а й прямого субсидування господарських одиниць дозволяє перерозподіляти фінансово-економічні ресурси національної економіки. Спочатку було ефективно застосовано після Другої світової війни у Франції. Нині впроваджене у Франції, Італії, Німеччині та Японії.

Частково структурне – основується на бюджетній політиці держави. Економічні програми частково структурного програмування розробляються в ключових секторах економіки з метою підтримання високого рівня їх економічної активності. Програмування спрямоване на досягнення короткострокових цілей і завдань. У разі значного терміну реалізації (середньої тривалості) та з урахуванням зміни ключових факторів

розвитку може трансформуватися в структурне програмування. Застосовується в Голландії.

За тимчасовим діапазоном державні програми можна розподілити на три категорії: коротко-, середньо- та довгострокові.

Короткострокові програми (терміном до двох років) – виконують посередницьку функцію між поточним і перспективним регулюванням економіки; є елементом взаємозв'язку між кон'юнктурним і структурним програмуванням. У багатьох країнах як основу для короткострокового регулювання використовують бюджетні програми державних і місцевих органів влади.

Середньострокові програми (терміном від двох до п'яти років) є визначальними для короткострокових і слугують орієнтовною базою для їх розроблення.

Довгострокові програми (понад п'ять років) використовують для глибоких перетворень виробництва, соціально-економічної сфери, реалізації інтеграційних процесів і розв'язання різного рівня складності проблем на всіх рівнях державного управління. Такі програми призначені для прогнозування загального рівня державних витрат, установлення пріоритетів фінансування за напрямками економічного розвитку країни, визначення кошторису витрат на виконання окремих програм.

У сучасному світі проведення економічної політики набуває ефективності з використанням поряд зі структурним програмуванням кон'юнктурного. Загалом спостерігається тенденція до поступового переходу від кон'юнктурного до структурного програмування та від поточного – до середньострокового.

Залежно від змістовності, об'єкта та спрямованості дії програми розрізняють на:

- соціально-економічні;
- науково-технічні;
- виробничо-економічні;
- територіальні;
- організаційно-господарські.

Залежно від суб'єкта програми підрозділяють на:

- загальнодержавні;
- національні;
- регіональні.

Основою планування подальшого економічного розвитку країни є загальнонаціональні програми, які містять усі значущі показники економічної діяльності, встановлюють бажані орієнтири та цілі розвитку для суспільства загалом. Здебільшого вони є довгостроковими, терміном на п'ять років із внесенням щорічних коректувань, доповнень і можливості пролонгації.

Залежно від можливості планування і передбачення та за способом їх прийняття програми розмежовують на:

цільові (звичайні) – спрямовані на регулювання окремих елементів економічної системи країни (підтримку ключових галузей господарського комплексу, розвиток окремих регіонів, проведення наукових досліджень, упровадження досягнень науково-технічного прогресу та ін.);

надзвичайні – розробляються і впроваджуються в дію в разі виникнення критичних, непередбачуваних ситуацій (військові конфлікти, стихійні лиха, техногенні аварії та катастрофи, пандемії та ін.).

Методи побудови державних соціально-економічних програм складають набір певних способів і процедур, за допомогою яких здійснюється встановлення стратегічних, тактичних і поточних цілей програмування, визначення й обґрунтування необхідності застосування заходів і забезпечення їх потрібними ресурсами. Програмування базується на використанні загальнонаукових і специфічних методів.

До загальнонаукових або класичних методів державного економічного програмування відносять:

1) запропонований Ф. Беконем принцип наукової індукції, що передбачає врахування всіх наявних фактів і явищ;

2) гіпотетико-дедуктивний метод, який полягає в формуванні гіпотез, висновки з яких перевіряються досвідом;

3) кількісний аналіз – передбачає збирання, оброблення та використання інформації, насамперед статистичних даних;

4) якісний аналіз полягає у вивченні якісних показників економічного розвитку;

5) системний аналіз – підхід до вивчення економічної системи як до сукупності взаємопов'язаних елементів;

6) функціональний аналіз – коректне та дієве дослідження ролей і функцій, які виконує система загалом, усі її підсистеми й окремі елементи, а також виявлення залежностей між складовими системи;

7) метод математичного моделювання – дослідження економічних явищ і процесів за допомогою їх спрощеного опису на основі математичного апарату;

8) міждисциплінарний підхід передбачає дослідження національної економіки методами сукупності дисциплін – соціології, економіки, статистики тощо, що дає можливість отримати інтегровані дані про її стан та перспективи розвитку;

9) соціологічні дослідження – теоретичні й емпіричні – уможливають аналіз трансформації в пошуках оптимальних моделей розвитку;

10) аналіз витрат і вигод порівнює дані, зібрані у ході проведення заходів у будь-якій сфері діяльності.

У сучасній практиці існують чотири основні специфічні методичні підходи до розроблення державних програм соціально-економічного розвитку: обліковий метод; стрічкові графіки Ганта; програмно-цільовий метод; метод критичного шляху.

Обліковий метод державного програмування економіки передбачає розташування переліку всіх необхідних засобів у вигляді списку, із зазначенням для кожного таких елементів:

необхідний обсяг і джерела фінансування;

терміни виконання;

відповідальні особи;

інші показники, врахування яких обумовлено сутністю і специфікою програми дій, що розробляються.

Список необхідних засобів з елементами, що їх характеризують, формується у вигляді таблиці, затверджується і, в якості офіційного документа, передається до відповідальних осіб для подальшої реалізації. Ефективне використання методу обмежується простими в реалізаційному плані короткостроковими та середньостроковими програмами.

Стрічкові графіки (діаграми) Ганта – були розроблені та застосовані на початку ХХ ст. американським інженером Генрі Гантом для управління роботою декількох працівників суднобудівельного заводу з метою більш ефективного опрацювання взаємопов'язаних завдань з різними термінами виконання. Первісний графік Ганта містив:

перелік проєктних завдань;

список відповідальних за виконання завдань осіб;

строк виконання кожного завдання;

взаємозалежність термінів виконання завдань.

Ефективність цього методу обумовила його подальше використання для управління проектами на інших виробництвах, а також для виконання інженерно-будівельних робіт державного масштабу (греблі, автостради та ін.). Упровадження комп'ютерної техніки і технологій наприкінці ХХ ст. дозволило застосовувати метод для вирішення значного кола проєктів, зокрема соціально-економічних державних програм різної складності.

У спрощеному вигляді графік Ганта – це календарний план або дорожня карта, оформлена як лінійчата, з накопиченням діаграма. На вертикальній осі діаграми розташовані стадії, етапи та заходи з виконання програми, а на горизонтальній – необхідні терміни виконання, що дозволяє продемонструвати загальний комплекс запланованих робіт з реалізації соціально-економічної державної програми (рис. 1.3).

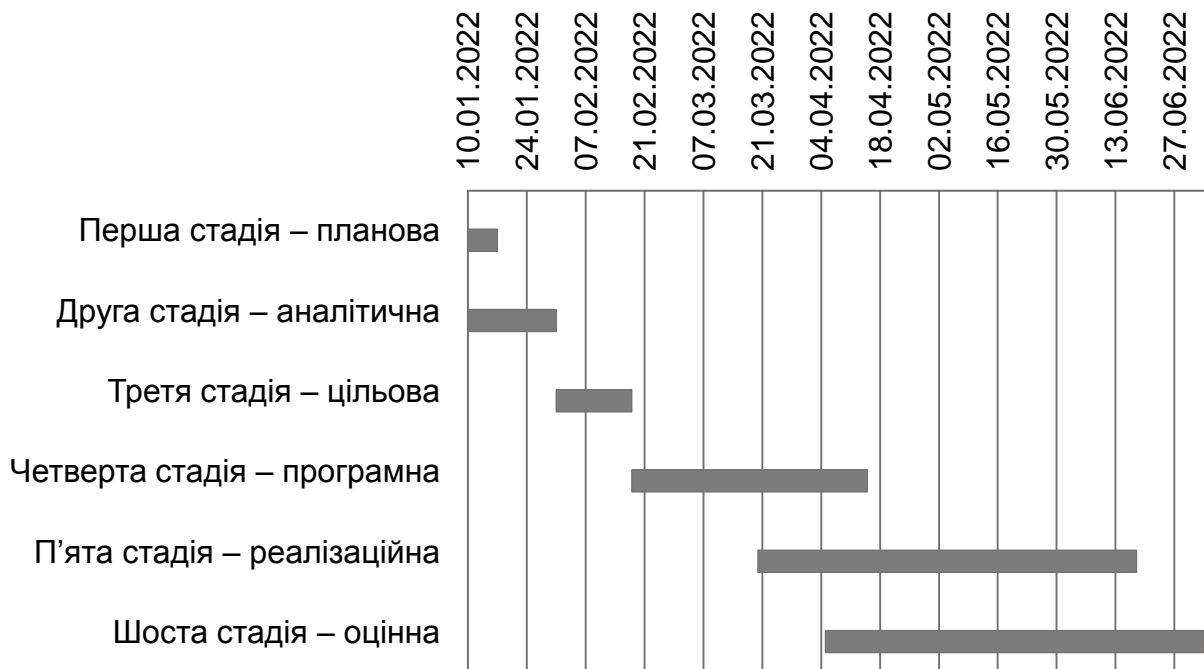

Рис. 1.3. Схематичний приклад графіка Ганта

Метод стрічкових графіків Ганта дозволяє:

окреслити послідовність, взаємозв'язок і взаємозалежність програмних етапів – комплексно й у часі;

розділити складний і багатостадійний процес програмування на складові й етапи, окреме виконання яких є більш простим у плані управління програмою;

наочно продемонструвати, на якому етапі перебуває програма в режимі реального часу;

відобразити терміни виконання окремих етапів із прив'язкою до певного часу (початок, завершення та/або контрольні точки) та визначити необхідні часові рамки для проведення всієї програми;

скоректувати терміни виконання етапів програми залежно від появи непередбачуваних затримок;

з'ясувати, як зміна окремого етапу може вплинути на весь процес програмування;

контролювати організацію управління;

оцінити ефективність проведення кожного етапу.

Використання графіка Ганта з урахуванням того, що державне економічне програмування характеризується регулярними уточненнями, доповненнями та коригуванням цілей і завдань у процесі реалізації програмних дій, дає інструментальну можливість якісніше оцінити потребу в ресурсах і взаємозв'язок етапів. Такий підхід сприяє зменшенню кількості подальших змін у ході реалізації проектних заходів.

Метод Ганта використовують переважно для визначення повної тривалості проєкту, яка ґрунтується на термінах виконання окремих етапів, послідовність і строки виконання яких співпадають з ієрархічною структурою програми, можливістю залучення матеріальних і фінансових ресурсів, а також робочої сили потрібної кваліфікації.

Чітке та своєчасне виконання програмних етапів багато в чому залежить від можливості швидко залучити необхідних співробітників, бюджетні кошти та матеріальні ресурси. Контроль за якістю, дотриманням термінів виконання і послідовністю проведення етапів програми здійснюється на основі координації календарного плану робіт.

Між програмними стадіями й етапами можливе існування таких типів зв'язків:

незалежний від термінів виконання інших етапів початок роботи;

початок – початок: наступний етап починається не раніше попереднього;

початок – закінчення: наступний етап не може завершитися раніше початку попереднього;

закінчення – закінчення: наступний етап має завершитися не раніше закінчення попереднього;

закінчення – початок: наступний етап не може початися до завершення попереднього.

Зв'язки між етапами програми можуть відобразитися на графіку у вигляді фігурних стрілок – це є показником їх ієрархічної послідовності та взаємозалежності. Крім фігурних стрілок, на діаграмі Ганта можна розмістити додаткові інформаційні позначення, що стосуються:

- сукупності програмних етапів;

- відсотків завершення;

- мітки поточного моменту (вертикальна смужка, яка вказує на сьогоднішню дату на календарній шкалі);

- мітки віх (контрольних точок).

Віхою на графіку Ганта називають мітку значущого (ключового, контрольного) моменту в програмуванні, який настає в ході виконання особливо важливих стадій або спільного закінчення декількох етапів. За віхами визначається необхідність в уточненні наступних термінів виконання і внесення коригувань та доповнень. Віха не є тотожною календарній даті, але її зрушення призводить до зміщення строків реалізації всієї програми.

Поряд з зазначеними перевагами застосування, метод Ганта має ряд недоліків і обмежень:

- великі програми, які складаються зі значної кількості взаємопов'язаних етапів інформаційно й ілюстративно перевантажують графік;

- недостатня гнучкість у відображенні постійно змінюваних програм;

- неможливість подати кілька програмних варіантів на одному графіку;

- не демонструє пріоритетності та значущості окремих етапів програми;

- не відображає витрат ресурсів.

Програмно-цільовий метод державного економічного програмування передбачає ув'язування цілей з ресурсами за допомогою програм. Метод ґрунтується на застосуванні системного підходу. Його сутність полягає в формулюванні цілей соціально-економічного розвитку, їх розподілі на підцілі, визначенні ресурсів, необхідних для їх ефективної реалізації, та оцінювання отриманих результатів.

Сутність програмно-цільового методу програмування полягає у відборі найбільш пріоритетних цілей соціального, економічного, екологічного та науково-технічного розвитку, в розробленні взаємозв'язаних заходів з їх досягнення в намічені терміни за умови збалансованого забезпечення ресурсами та з урахуванням їх ефективного використання. Програмно-цільовий метод побудовано за логічною схемою «цілі – шляхи – методи – засоби – результат».

Алгоритм розроблення програмно-цільового методу соціально-економічного програмування передбачає (в загальному вигляді) декілька етапів:

1) найбільш пріоритетні цілі, для вирішення яких створюється програма, експертно-логічним шляхом розподіляють на напрями та підцілі другого рівня;

2) кожна підціль поділяється на більш конкретні завдання третього рівня і т. д. Процес триває до тих пір, поки не окреслюється рівень конкретних і ясних завдань, які можна реалізувати як програмні заходи;

3) формується «дерево цілей» («дерево проблем»), структуризація якого оформляється у вигляді схеми;

4) розраховуються коефіцієнти відносної важливості щодо кожної підцілі та завдання.

Ефективна реалізація програмно-цільового підходу до розроблення програми соціально-економічного розвитку передбачає дотримання таких умов:

сформоване «дерево цілей» має уможливити контроль за їх реалізацією;

цілі програми повинні мати конкретні, зрозумілі та досяжні індикатори розвитку;

завдання мають бути збалансованими з іншими завданнями та цілями програми, а також з іншими напрямками соціально-економічного розвитку країни;

програма має бути адаптованою до мінливих факторів зовнішнього середовища;

побудова «дерева цілей» у вигляді ієрархічної системи завдань має ґрунтуватися на принципах: системності, послідовності, переходу від загального до конкретного та підпорядкованості.

Програма, розроблена на основі цього методу, має відповідати ряду критеріям: цілісності; актуальності; прогнозованості; раціональності; реалістичності; контрольованості.

Особливістю методичного підходу є не просто прогнозування майбутніх станів системи, а складання конкретної програми досягнення бажаних результатів. Програмно-цільовий метод програмування – «активний»: дозволяючи не тільки спостерігати за ситуацією, а й впливати на її наслідки, він вигідно відрізняється від більшості інших методик.

Програмно-цільовий метод прогнозування використовується як один з основних інструментів формування бюджету, орієнтованого на результат, і найбільш якісно дозволяє дотримуватися його основних принципів.

Цей метод полягає у встановленні або відборі ключових цілей і завдань використання бюджетних коштів та в розробленні обґрунтованих, взаємопов'язаних заходів з їх досягнення в обмежений період часу.

Метод економічного програмування витрат як інструмент вирівнювання різних рівнів розвитку економічної системи сприяє дотриманню єдиного підходу до раціонального використання коштів з метою вирішення найбільш гострих проблем соціально-економічного розвитку окремих територій, регіонів та країни загалом.

В основу програмно-цільового підходу закладено систему програм, які реалізуються державними органами влади різного рівня за участю приватних компаній або організаціями, що мають державну підтримку.

Сьогодні програмно-цільовий метод соціально-економічного програмування є одним з найбільш поширених і ефективних у державному регулюванні економіки, що застосовуються в більшості розвинених країн.

Уперше програмно-цільовий метод було застосовано в приватному секторі економіки на автомобілебудівному підприємстві «Форд». У середині 1960-х рр. він був ефективно реалізований для вирішення ключових завдань міністерства оборони США, що сприяло ухвалення рішення про його використання в державних цілях. Метод застосовується у практиці розвинених країн, що мають багатий позитивний досвід подібної роботи. Його ефективно використано в комплексній територіальній програмі «Долина річки Теннесі» в США, програмі підтримки малого та середнього бізнесу в Німеччині, міжнародній європейській інноваційній науково-технічній програмі «Еурека» в ЄЕС та ін.

Навіть СРСР у 60 – 80-ті рр. ХХ ст. цільові комплексні програми набули широкого поширення як найважливіші складові державних перспективних планів економічного та соціального розвитку. У їх складі виділялися науково-технічні, економічні, соціальні, регіональні, екологічні програми, а також програми розвитку окремих територіально-виробничих комплексів. Вихідну базу для програмних розробок у зазначений період становили такі великомасштабні проекти, як Комплексна програма науково-технічного прогресу СРСР і його соціально-економічних наслідків на прогностичний період до двадцяти років, Генеральна схема розвитку та розміщення продуктивних сил СРСР на прогностичний період до п'ятнадцяти років з більш детальним розробленням прогностичних показників на найближче п'ятиріччя.

Програмно-цільовий підхід до управління економікою регіону набув широкого поширення в європейських країнах, де методами регіонального

програмування здійснювався вплив на розвиток 2/3 території Німеччини; 40 % – території Великобританії; 90 % – території Норвегії, відсталих в економічному розвитку регіонів Італії та Швеції. Більшість країн з ринковою економікою використовують елементи цього методу в бюджетному процесі (насамперед – Канада, країни Європи, Нова Зеландія, Австралія, і багато інших, серед яких і країни колишнього Радянського Союзу). Значних успіхів у використанні програмно-цільового методу досягли країни Балтії та Казахстан. Сьогодні більшість країн ЄС допомагають іншим країнам у формі програм, спрямованих на досягнення конкретних результатів.

Важливим інструментом програмно-цільового методу є цільові програми, що дозволяють об'єднати зусилля для комплексного та системного вирішення середньострокових і довгострокових проблем соціально-економічної політики країни.

Цільові програми, розроблені за допомогою методу, взаємопов'язані за завданнями, ресурсами та термінами виконання як комплекс науково-дослідних, дослідно-конструкторських, виробничих, соціально-економічних, організаційно-господарських та інших заходів, які забезпечують ефективно вирішення системних проблем у галузі державного, економічного, екологічного, соціального та інноваційного розвитку.

Цільові програми є одним з найважливіших засобів реалізації структурної політики держави, активного впливу на соціально-економічний розвиток і стосуються переважно реалізації великомасштабних, найбільш важливих для держави інвестиційних і науково-технічних проєктів, спрямованих на вирішення системних проблем, що входять до сфери компетенції органів виконавчої влади.

Програмно-цільовий метод планування використовують також і міжнародні фінансові організації (Міжнародний валютний фонд, Світовий Банк), які надають свої позики іншим країнам за визначеними програмами. Це окремі програми розширеного фінансування, програмні системні позики для реалізації конкретних проєктів у різних галузях економіки. Усі програми чітко описують мету й очікувані результати від спрямування коштів у ту чи іншу галузь.

Метод критичного шляху отримав узагальнену назву – системи мережевого планування і управління (СПУ). Метод ґрунтується на теорії графів. Його можна віднести до так званих графоаналітичних методів аналізу. Основними елементами графічного зображення методу критичного шляху є:

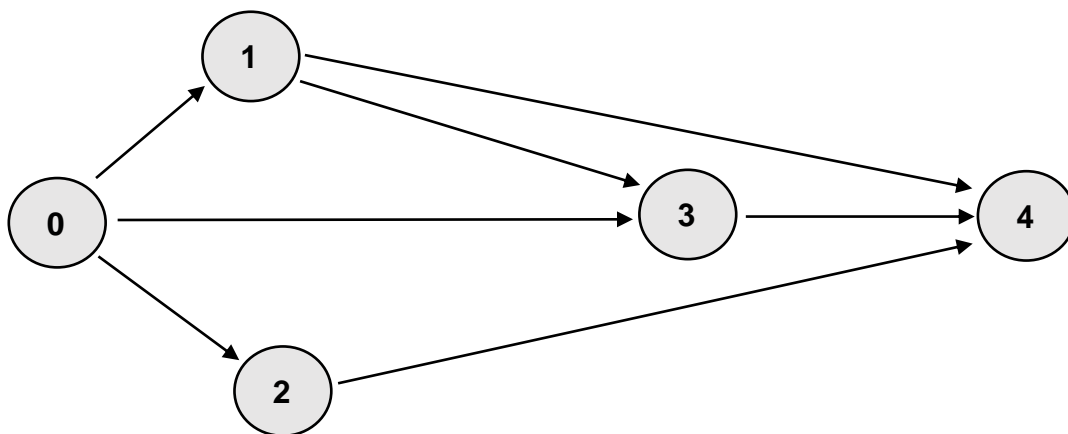
програмильний захід, що зображується графічно у вигляді стрілки, спрямованої зліва направо;

подія, що символізує початок і закінчення програмного заходу, яка зображується у вигляді гуртків;

критичний шлях робіт – це обчислена послідовність програмних заходів від початку до кінця всієї програми. Зображена своєрідною «павутиною» робіт, яка показує найбільшу за тривалістю виконання послідовність програмних заходів з усіх можливих варіантів для досягнення необхідного стану соціально-економічної системи або її частини;

критичні програмні заходи – перебувають безпосередньо на критичному шляху.

Схематичний приклад графічного зображення методу критичного шляху подано на рис. 1.4.

- 0 – початкова подія;
- 1 – проміжна подія;
- 2 – проміжна подія;
- 3 – проміжна подія;
- 4 – кінцева подія.

Рис. 1.4. Схематична діаграма методу критичного шляху

Застосування методу критичного шляху має ряд особливостей: програмні заходи можуть оцінюватися як за часом (у днях, місяцях, роках), так і у вартісному вираженні;

тривалість критичних програмних заходів, які знаходяться на критичному шляху, повинна залишатись незмінною; в іншому випадку, це призведе до зміщення строків виконання усієї програми;

решта програмних заходів, які не знаходяться на критичному шляху, мають певний резерв часу, протягом якого може відбутися затримка терміну виконання, що, своєю чергою, не призведе до зміщення строків виконання програми;

розроблення, контроль і своєчасне оцінювання можливих ризиків щодо визначення тривалості критичних програмних заходів мають здійснюватися з особливою ретельністю.

Програмування соціально-економічної політики держави методом критичного шляху передбачає визначення таких параметрів:

- усієї сукупності програмних заходів;
- взаємозалежності між програмними заходами;
- тривалості кожного програмного заходу;
- календарний план виконання всієї програми (за необхідністю може бути розроблений календарний план виконання кожного програмного заходу);
- календарний план використання ресурсів;
- обмеження строків початку та/або закінчення окремих програмних заходів.

Перевагами методу критичного шляху є:

- чітке визначення тривалості всієї програми та критичних програмних заходів;
- можливість паралельного виконання програмних заходів;
- можливість визначення мінімального часу реалізації програми;
- взаємозв'язок календарного плану виконання програмних заходів із забезпеченням необхідною ресурсною базою;
- визначення певної послідовності та черговості виконання програмних заходів;
- можливість (в екстрених випадках) прискорення реалізації програми.

Метод критичного шляху вважається досить ефективним для побудови й управління середніми та великими цільовими програмами не тільки в плануванні соціально-економічної політики, а і в самих різних областях людської діяльності, яка характеризується наявністю складних комплексних проєктів:

- проведення складних трудомістких науково-дослідних і проєктно-конструкторських робіт, у яких бере участь кілька підприємств і організацій;
- будівництво та реконструкція складних інженерних (будівельних) споруд;
- проведення військових операцій, переоснащення армії;
- організація транспортної інфраструктури, вантажопотоків;
- освоєння родовищ корисних копалин.

Методи економічного державного програмування можуть застосовуватися окремо або в комплексі, доповнюючи необхідні елементи залежно від складності завдання розроблення програми.

Розділ 2

Екзогенні фактори державної економічної політики: глобальний та національний рівні

2.1. Індустрія 4.0 і цифровізація економіки

Інформаційна доба, особливістю якої був стрімкий розвиток потоків даних, які містять інформацію про ідеї та інновації, логічно стала підґрунтям для розвитку цифрової ери людства.

Мета цього дослідження – вивчити сучасні тенденції цифровізації світової економіки та визначити перспективи її впровадження в економіку України. Ця мета конкретизована в таких завданнях:

- вивчити передумови цифровізації світової економіки;
- дослідити сучасний стан цифровізації світової економіки;
- зробити уточнення сутності поняття «цифрова економіка»;
- обґрунтувати керівні принципи цифровізації економіки та шляхи їх реалізації в Україні.

2.1.1. Розвиток технологій як рушійна сила цифровізації та четвертої промислової революції

Промисловість – це частина економіки, яка виробляє матеріальні товари, які є високомеханізованими й автоматизованими. З самого початку індустріалізації технологічні стрибки привели до зрушень парадигм, які сьогодні називають «промисловими революціями»: в області механізації (так звана перша промислова революція), інтенсивного використання електроенергії (так звана друга промислова революція) і повсюдної цифровізації (так звана третя промислова революція). На основі просунутої цифровізації на підприємствах поєднання Інтернет-технологій та орієнтованих на майбутнє технологій в області «розумних» об'єктів (машин і продуктів) приводить до нового фундаментального зрушення парадигми в промисловому виробництві. Бачення майбутнього виробництва охоплює ефективні модульні виробничі системи та характеризує сценарії, в яких

продукти контролюють власний виробничий процес. Передбачається, що буде реалізовано виробництво зі збереженням економічних умов масового виробництва. В очікуванні наступу четвертої промислової революції був створений термін «Індустрія 4.0» як допоміжний аспект в управлінні версіями програмного забезпечення.

Нині промислова платформа, що складається з трьох відомих галузевих асоціацій під назвою Індустрія 4.0, сприяє поширенню цього терміну.

Термін «Індустрія 4.0» описує майбутній проєкт, який можна визначити за двома напрямками розвитку. З одного боку, існує величезна потреба в додатках, що викликає значну потребу в змінах через мінливі умови операційного середовища. Причинами цього є загальні соціальні, економічні та політичні зміни, серед них:

стислі періоди розвитку: необхідно скоротити періоди розроблення та інновацій. Висока інноваційна здатність стає важливим фактором успіху для багатьох підприємств («час виходу на ринок»);

індивідуалізація за запитом: перехід від ринку продавця до ринку покупця стає очевидним; це означає, що покупці можуть визначати умови торгівлі. Така тенденція приводить до посилення індивідуалізації продуктів. Стратегія «розміру партії один». Ураховує побажання клієнтів у багатьох галузях промисловості; у таких, як текстильна, меблева, комп'ютерна, автомобільна та машинна, такий підхід стає стандартом. Переваги традиційного промислового масового виробництва, заснованого на автоматизації, економії на масштабі та знаннях через досвід, які довгий час були основою міжнародних виробничих компаній, поступово зникають. Сьогодні увага приділяється бажанням та індивідуальним потребам клієнтів, що дозволяє значно збільшити кількість персоналізованих продуктів. З цією метою важливо адаптувати виробничі процеси і технології до змінюваних вимог. Уже реалізовані, такі концепції, як масове налаштування й універсальне серійне виробництво на основі модульних систем; вони можуть зберегти переваги стандартизованих виробничих систем. Галузь буде змушена впоратися з майже повною інтеграцією клієнтів в свої процеси в середньостроковій і довгостроковій перспективах. Кількість моделей і версій продовжуватиме знижуватися в майбутньому; замовник буде одночасно виробником. Замовник висловлює побажання, вносить пропозиції щодо інноваційних продуктів («відкриті інновації»), бере активну участь у процесах розроблення і виробництва;

гнучкість: з огляду на нові рамкові вимоги, необхідна більша гнучкість у розробленні нової продукції, особливо під час виробництва;

децентралізація: щоб впоратися зі змінюваними умовами, необхідно пришвидшити процедури ухвалення рішень. Для цього необхідно скоротити організаційні ієрархії;

ефективність використання ресурсів: зростання дефіциту та, відповідно, цін на ресурси, а також соціальні зміни в контексті екологічних аспектів вимагають зосередити зусилля на сталості процесів у промислових умовах з метою економічної та екологічної ефективності. Стійкі та надійні поставки сировини й енергії життєво важливі для конкурентоспроможності галузі. Майбутній розвиток енергетичного сектора буде визначатися амбітними кліматичними цілями, зростанням населення у всьому світі та глобальним зростанням добробуту. У довгостроковому плані таке поєднання призведе до експоненційного збільшення попиту на енергію та мінеральну сировину. За оцінками експертів, до 2050 р. загальний попит на ці продукти зросте вдвічі. Проте спосіб використання природних ресурсів суспільством має радикально змінитися – з огляду на вичерпність викопних ресурсів. Переробна промисловість, без сумніву, несе особливу відповідальність з погляду енергоефективності й економії ресурсів, оскільки має найвищий рівень кінцевого та первинного споживання енергії серед інших галузей. Продуктивність та ефективність використання ресурсів повинні включатись до стратегічних цілей кожної компанії-виробника. Будь-які виробничі відходи (наприклад, спричинені надмірним виробництвом, проблемами якості або невикористаним оптимізаційним потенціалом) мають негативні економічні та соціальні наслідки;

волатильність: як показали події після глобальної економічної кризи, робота з мінливими ринками з короткими циклами є вирішальним фактором збереження конкурентоспроможності. З погляду макро- та мікро-економічних змін, волатильність описує відносний розмір коливань цін, ціни на акції та обмінні курси, відсоткові ставки, а також цілей ринків у межах певного часового горизонту, хоча волатильність не є показником наряду коливань. Нестійкі ринки з коливаннями попиту особливо впливають на промисловість через різні джерела волатильності. Короткострокові ефекти, характерні для компаній, сезонні коливання, життєвий цикл продукту та інші коливання ринку є основними факторами впливу на волатильність компаній-виробників, особливо в продажах, оскільки для цього потрібні більш гнучкі й адаптовані структури, процеси, продукти

та системи виробництва. У майбутньому компаніям доведеться інвестувати в гнучкість і адаптованість, оскільки класичні інструменти більше не зможуть справлятися з волатильністю.

З іншого боку, у виробничій практиці існує винятковий технологічний поштовх, який уже вплинув порядок денний у приватних зонах. Попри популярність Web 2.0, різноманітних програм, смартфонів, ноутбуків, 3D-принтерів тощо, безпосередньо на робочих місцях (особливо в промислових умовах) інноваційні технології не набули широкого поширення. Отже, доцільно виділити широкі перспективи технологічного поштовху:

подальше посилення механізації й автоматизації: в робочих процесах переважатимуть технічні засоби, що підтримують фізичну працю. Крім того, в автоматичних рішеннях буде реалізовано виконання універсальних операцій, які складаються з операційних, керівних і аналітичних компонентів (таких, як «автономні» виробничі осередки), які незалежно контролюють і оптимізують виробництво на різних етапах;

цифровізація та створення мереж: посилення цифровізації всіх виробничих і допоміжних інструментів призводить до реєстрації великої кількості даних про учасників і апарати, які можуть підтримувати функції контролю й аналізу. Цифрові процеси розвиваються в результаті розширення мереж технічних компонентів і, в поєднанні зі зростанням оцифрування вироблених товарів і послуг, створюють повністю оцифровані середовища. Вони є рушійними силами для нових технологій – таких, як моделювання, цифровий захист або віртуальний захист доповненої реальності;

мініатюризація: спостерігається тенденція до мініатюризації. Якщо кілька років тому комп'ютери були громіздкими, то сучасні пристрої з порівнянною або навіть значно кращою продуктивністю можна встановлювати на кількох кубічних сантиметрах. Це відкриває нові сфери застосування, особливо в контексті виробництва та логістики.

Термін «Індустрія 4.0» базується на широкому колі сучасних концепцій, чітка класифікація яких і точне розмежування неможливе. У ньому сконцентровані такі поняття, як розумна фабрика, кіберфізичні системи, самоорганізація; нові системи розподілу та закупівель і розроблення продуктів та послуг; адаптація до людських потреб, корпоративна відповідальність.

Розумна фабрика (Smart Factory): виробництво буде повністю оснащене датчиками, автономними системами. Використовуючи «розумну технологію», пов'язану з повністю оцифрованими моделями продуктів і фабрик (цифрова фабрика), із застосуванням різних технологій повсюдного обчислення розробляються так звані «розумні фабрики», які контролюються автономно.

На думку експертів, розумні фабрики наділені кількома новими характеристиками, які дозволяють компаніям справлятися зі складнощами та несподіваними збоями, а також більш ефективно виробляти продукцію. В умовах розумної фабрики люди, машини та ресурси спілкуються між собою так само природно, як у соціальній мережі.

Кіберфізичні системи: злиття фізичного та цифрового рівнів. Якщо такі системи охоплюватимуть рівень виробництва та рівень продукції, виникне нова якість, параметри якої можна фіксувати за допомогою розумних пристроїв. Приклад можна спостерігати в сфері профілактичного обслуговування: параметри процесу (напруга, час виробництва тощо) механічних компонентів, що закладені в основу фізичного зносу, реєструються в цифровому вигляді. Реальний стан системи залежить від фізичного об'єкта і параметрів його цифрового процесу. Кіберфізична виробнича система характеризується автономними діями, незалежними від місця розташування, широкою інтеграцією, різними автоматизованими послугами та здатністю реагувати залежно від контексту на потреби та вимоги клієнтів.

Самоорганізація: усучаснені виробничі системи стають більш децентралізованими. Це супроводжується декомпозицією класичної виробничої ієрархії та переходом до децентралізованої самоорганізації.

Нові системи розподілу та закупівель: розподіл і закупівлі будуть все більш індивідуалізованими. Взаємопов'язані процеси будуть оброблятися з використанням спеціальних каналів.

Нові системи в розробленні продуктів і послуг: розроблення продуктів і послуг буде індивідуалізоване. У цьому контексті велике значення мають підходи до відкритих інновацій та аналізу продуктів, а також їх запам'ятовування.

Адаптація до людських потреб: нові виробничі системи мають розроблятися з урахуванням потреб людини, а не навпаки.

Корпоративна соціальна відповідальність: стійкість і ресурсо-ефективність усе частіше потрапляють у центр уваги у ході розроблення

промислових виробничих процесів. Ці фактори є фундаментальними рамковими умовами для створення успішних продуктів.

Індустрію 4.0 не слід розглядати як закриту систему, а скоріше як істотну частину кількох ключових галузей. В інтелектуальному, взаємозалежному світі, заснованому на інтернеті речей і послуг, ключові сектори економіки будуть перетворені в інтелектуальні інфраструктури й угруповання. Ця трансформація викликає появу інтелектуальних мереж та інтелектуальних будівель у галузях енергопостачання, інтелектуальної та сталої мобільності логістичних рішень, інтелектуального здоров'я та ін. Отже, Індустрія 4.0 має осмислюватися, впроваджуватися і здійснюватися на міждисциплінарній основі й у тісній співпраці з іншими ключовими сферами.

Підходи та ідеї в контексті Індустрії 4.0 перебувають на стику таких дисциплін, як: електротехніка, бізнес-адміністрування, інформатика, бізнес-інженерія, розроблення інформаційних систем, машинобудування, які становлять особливий інтерес для дисципліни бізнесу та інженерії інформаційних систем.

В епоху Індустрії 4.0 підвищуються вимоги до належного ступеня інтеграції, автоматизації та децентралізації інформаційних систем підприємства, формуються багатопланові сфери застосування, серед них такі:

методи моделювання та еталонні моделі: нові концепції в межах Індустрії 4.0 вимагають передових методів моделювання та конкретних еталонних моделей;

інноваційні підходи MES/ERP: окремі наукові дослідження вивчають інноваційні концепції системи управління виробництвом (MES) і системи планування ресурсів підприємства (ERP);

бізнес-аналітика: на основі використання кількісних методів бізнес-аналітики вихідні концепції та моделі вже розроблені й оцінені [95];

цифрова пам'ять продукту: ці системи дозволяють збирати записи даних на всіх етапах життєвого циклу продукту, вони додатково зберігають їх і поширюють для аналізу. Сюди входять дані про індивідуальне виробництво, складання, поширення і т. д.;

розроблення методології: в Індустрії 4.0 потрібні інноваційні методичні підходи до планування і розвитку виробничих систем. Наприклад, автори роботи [2; 3] описують конкретні методологічні концепції для планування, регулювання та контролю послуг на заводі, які відповідають вимогам новітніх технологічних можливостей;

інноваційні архітектури платформ: В. Вальстер [131] стверджує, що майбутні виробничі системи будуть засновані на інноваційній платформі, яка об'єднає інтелектуальні продукти, дані та послуги і зробить їх постійно придатними для використання;

моделі даних і формати обміну: нові виробничі технології (такі, як адитивне виробництво) приводять до нових вимог щодо моделей даних і форматів обміну даними. Це стосується інженерних прикладних систем, а також прикладних систем для бізнес-адміністрування.

Отже, термін «Індустрія 4.0» описує різні – в основному пов'язані з ІТ – зміни в виробничих системах. Ці розробки мають не тільки технологічні, але і різноманітні організаційні наслідки. У результаті очікується перехід від орієнтації на продукти до послуг, навіть у традиційних галузях. Можна очікувати появи нових типів підприємств, які візьмуть на себе нові специфічні ролі в виробничому процесі, відповідно до мережі створення цінності. Можливо, що аналогічні типи підприємств, які можна порівняти з брокерами та кліринговими точками в галузі фінансових послуг, також з'являться в фінансовій галузі.

З плануванням, аналізом, моделюванням, проєктуванням, упровадженням та обслуговуванням таких дуже складних, динамічних та інтегрованих інформаційних систем виникають привабливі та водночас складні завдання, які можуть забезпечити та підвищити конкурентоспроможність промислових підприємств. Наукові нароби та розробки майбутніх технологій у виробництві є рушійною силою дослідних ініціатив у цій галузі. Зрозуміло, що майже кожен учасник ринку (приватний і державний) готовий визначити, пояснити та створити «загальну картину» виробничого майбутнього, щоб йти в ногу з іншими. У цьому є певна легітимність. Хоча необхідно більш глибоке розуміння концепцій, ідей і технологій, а також їх взаємозв'язків, особливо для реалізації на практиці.

У проведенні розроблень і впровадженні рішень Індустрії 4.0 основна увага приділяється трьом всеосяжним функціям, що визначають пріоритетні напрями дій:

горизонтальна інтеграція через мережі створення цінності – інтеграція різних ІТ-систем, котрі використовуються на різних етапах процесів виробництва та бізнес-планування і які включають обмін матеріалами, енергією та інформацією як всередині компанії (на вході – логістика, виробництво; на виході – логістика, маркетинг), так і між декількома різними компаніями (мережі цінностей);

повна цифрова інтеграція інженерії на всьому ланцюжку створення вартості. Відповідні ІТ-системи можуть забезпечити наскрізну підтримку всього ланцюжка створення вартості – від розроблення продукту до проектування виробничих систем, виробництва та послуг. Потрібний цілісний підхід до системної інженерії на базі різних технічних дисциплін;

вертикальна інтеграція та мережеві виробничі системи – інтеграція різних ІТ-систем на різних ієрархічних рівнях всередині компанії (наприклад, виконавчий механізм і датчик, контроль, управління виробництвом, виробництво та виконання, а також рівні корпоративного планування) для надання комплексного рішення. Об'єктом розгляду є розумна фабрика, де використовуються ці системи та технології.

Розглянуті ключові особливості процесу трансформації матимуть далекосяжні наслідки не тільки на економічному рівні у вигляді нових бізнес-можливостей і нових бізнес-моделей, але і з погляду нових соціальних інфраструктур, організаційних структур. Спектр завдань для співробітників, необхідна кваліфікація й інноваційна взаємодія людини та машини нададуть значний вплив на майбутні соціально-економічні системи виробничих процесів. Оновлені взаємопов'язані виробничо-збутові ланцюжки замінять традиційні бізнес-моделі, переспрямувавши конкурентних учасників ринку на терени співпраці.

Водночас у впровадженні Індустрії 4.0 виникають певні проблеми, котрі можна подати як виклики:

1) інтелектуальний механізм ухвалення рішень і переговорів: у розумній виробничій системі потрібна більша автономія та соціальні можливості як ключові фактори самоорганізованих систем, тоді як сучасна система має можливості 3С, тобто автономія в системах відсутня;

2) високошвидкісні протоколи IWN: мережа IWN, що використовується сьогодні, не може забезпечити достатню пропускну здатність для інтенсивного зв'язку та передання великого обсягу даних, але вона перевершує чудову мережу у виробничому середовищі;

3) виробничі специфічні великі дані й аналітика: необхідність забезпечити високу якість і цілісність даних, записаних із виробничої системи. Анотації сутностей даних дуже різноманітні, і проблемою стає впровадження різноманітних сховищ даних з різною семантикою для розширеної аналітики даних;

4) системне моделювання та аналіз: щоб зменшити динамічні рівняння та створити відповідну модель управління, систему слід моделювати як самоорганізовану виробничу;

5) кібербезпека: зі збільшенням зв'язку та використанням стандартних протоколів зв'язку, що поставляються з Індустрією 4.0, потреба в захисті критичних промислових систем і виробничих ліній та системних даних від загроз кібербезпеки різко зростає;

6) модулізовані та гнучкі фізичні артефакти: обладнання для механічного оброблення або випробування продукту має бути згруповано та працювати разом для розподіленого ухвалення рішень. Тож існує потреба у створенні модульної та розумного конвеєрного устаткування, яке може динамічно змінювати конфігурацію виробничих маршрутів;

7) інвестиційні питання: інвестиційне питання є досить загальним для більшості нових технологічних ініціатив у виробництві. Значні інвестиції необхідні для впровадження галузі 4.0, починаючи з SME. Упровадження всіх основ промисловості 4.0 вимагає величезних інвестицій для галузі. Потенціал четвертої промислової революції для всього виробничого середовища величезний. Учені формулюють вісім фундаментальних змін, які, ймовірно, будуть зумовлені процесом трансформації: виконання індивідуальних вимог замовника; гнучкість; оптимізоване ухвалення рішень; продуктивність та ефективність використання ресурсів; створення ціннісних можливостей за допомогою нових послуг; реагування на демографічні зміни на робочому місці; баланс між роботою та життям; економіка з високими зарплатами, яка все ще є конкурентоспроможною;

8) виконання індивідуальних вимог замовника: Індустрія 4.0 дозволяє включати індивідуальні критерії, специфічні для замовника, на етапи проектування, конфігурації, замовлення, планування, виробництва й експлуатації, а також включає зміни в останній момент. Індустрія 4.0 дозволяє виготовляти одноразові вироби та мати дуже низькі обсяги виробництва («розмір партії один»), водночас отримуючи прибуток;

9) гнучкість: спеціальна мережа на основі CPS дозволяє динамічно налагоджувати різні аспекти бізнес-процесів – такі, як якість, час, ризик, надійність, ціна й екологічність. Це полегшує безперервну «обрізку» матеріалів і ланцюгів поставок. Це також означає, що можна пришвидшити інженерні процеси, трансформувати виробничі процеси, компенсувати часові дефіцити (наприклад, через проблеми з постачанням) і досягти значного збільшення виробництва за стислий проміжок часу;

10) оптимізоване ухвалення рішень: щоб досягти успіху на світовому ринку, критично важливі правильні рішення, часто в дуже короткий

термін. Індустрія 4.0 забезпечує наскрізну прозорість у режимі реального часу, дозволяючи ранню перевірку проєктних рішень у сфері інженерії, а також більш гнучку реакцію на порушення та глобальну оптимізацію на всіх сайтах компанії у сфері виробництва;

11) продуктивність та ефективність використання ресурсів: принципи Індустрії 4.0 впливають на стратегічні цілі промислових виробничих процесів: постачання максимально можливого випуску продукції із заданого обсягу ресурсів (продуктивність ресурсів) і використання найменшого можливого обсягу ресурсів для забезпечення конкретного випуску продукції (ефективність використання ресурсів). CPS дозволяє оптимізувати виробничі процеси в кожному конкретному випадку на всій мережі цінностей. Щоб не припиняти виробництво, систему можна постійно оптимізувати з погляду споживання ресурсів та енергії або скорочення викидів;

12) створення ціннісних можливостей за допомогою нових послуг: Індустрія 4.0 відкриває нові способи створення вартості та нові форми працевлаштування, наприклад, за допомогою сервісів нижчого рівня. Розумні алгоритми можна застосовувати до великої кількості різноманітних даних (великих даних), записаних розумними пристроями, для надання інноваційних послуг. Для SME та стартапів існують значні можливості розвитку B2B (бізнес-до-бізнесу) послуг у рамках Індустрії 4.0;

13) реагування на демографічні зміни на робочому місці: у поєднанні з організацією роботи й ініціативами з підвищення кваліфікації інтернактивна співпраця між людьми та технологічними системами надасть підприємствам нові способи перетворення демографічних змін на свою користь. В умовах дефіциту кваліфікованої робочої сили та посилення різноманіття робочої сили (з погляду віку, статі та культурного походження), Індустрія 4.0 дозволить забезпечити різноманітні та гнучкі шляхи кар'єрного зростання, які дозволять персоналу продовжувати працювати та залишатися продуктивними тривалий час;

14) баланс між роботою та життям: гнучкіші моделі організації праці компаній, які використовують CPS, надають можливості задоволення потреби працівників у досягненні кращого балансу між своєю роботою та особистим життям, а також між особистим і постійним професійним розвитком. Розумні системи допомоги, наприклад, дадуть нові можливості для організації роботи у такий спосіб, щоб забезпечити новий стандарт гнучкості для задоволення потреб компаній та особистих

потреб працівників. Оскільки чисельність робочої сили зменшується, це дасть компаніям CPS явну перевагу в найманні найкращих працівників;

15) економіка з високими зарплатами, яка все ще є конкурентоспроможною: подвійна стратегія Індустрії 4.0 дозволить розвинути позицію провідного постачальника, а також стати провідним ринком для рішень Індустрії 4.0.

Однак Індустрія 4.0 не поставить перед відповідними галузями виключно технологічні чи пов'язані з ІТ проблеми. Зміна технологій матиме далекосяжні організаційні наслідки, надаючи можливість розвивати нові бізнесові та корпоративні моделі та сприяючи залученості співробітників. Ці зміни корелюють з потенціалом зниження витрат. Незважаючи на те, що в заданий момент складно зробити оцінювання надійних потенціалів економії витрат. Можливі втручання й оптимізації поточних операцій на всьому ланцюжку створення вартості зроблять величезний вплив на капітальні витрати, вартість енергії та витрати на робочу силу.

Інтелектуальні об'єкти виконують різні функції завдяки своїм технологічним засобам. Цим об'єктам потрібна енергія для виконання процесів і завдань, для яких вони призначені. Інтелектуальні об'єкти збирають необхідну енергію або з зовнішніх джерел, або шляхом її автономного виробництва. Зазвичай складність завдань пропорційна споживанню енергії. Отже, чим більше енергії отримують об'єкти, тим складнішими стають виконувані ними функції.

Мобільне електропостачання інтелектуальних об'єктів, як і раніше, є великою проблемою. Незважаючи на значні зусилля щодо збільшення питомої енергії батарей, поточні успіхи не можуть наздогнати щораз більше споживання енергії сучасними процесорами. За десять років щільність енергії батарей у середньому збільшується в чотири рази, тоді як продуктивність процесорів подвоюється майже кожні два роки. Отже, енергопостачання мобільних інтелектуальних об'єктів є стримувальним фактором для практичного використання інтелектуальних об'єктів. В основному існує чотири різних можливості подання енергії для інтелектуальних об'єктів: відсутність енергопостачання, дротове енергопостачання, індуктивне енергопостачання та внутрішня енергетична поставка. Дротове електроживлення застосовне тільки до стаціонарних, обмежених за місцем інтелектуальних об'єктів (наприклад, виробничих машин), які мають дротове з'єднання з електромережею. Хорошим прикладом індуктивного енергопостачання є пасивні системи RFID. Енергія, необхідна для роботи

чипа RFID і обміну даними, передається пристроєм читання або запису. Активні транспондери мають батарею і, отже, можуть забезпечувати себе енергією; вони є залежним джерелом енергії. Цей вид енергопостачання реалізується за рахунок використання батареї або літій-іонного акумулятора, який необхідно перезаряджати через певні проміжки часу, що робить цю форму не вигідною. Отже, необхідні розумні, енергетично самодостатні об'єкти. Енергетично самодостатні інтелектуальні об'єкти генерують необхідну енергію з навколишнього середовища без використання будь-яких додаткових джерел енергії. Це технологія збирання енергії. Підходи до використання природної енергії з навколишнього середовища засновані на термоелектричних джерелах, п'єзоелектричних генераторах або джерелах сонячної енергії (фотоелектричних). Найвідоміша форма реалізується через накопичення сонячної енергії. Такий вид збирання енергії має великий виробничий потенціал, наприклад, використовується в логістиці для відстеження контейнерів.

Жива істота може існувати лише тоді, якщо може реагувати на вплив навколишнього середовища. Кожна жива істота природно оснащена біологічними структурами для сприйняття зовнішніх подразників, які описуються як рецептори. Нерви перетворюють зовнішні подразники в електричні сигнали, а потім передаються в центральну нервову систему (мозок), де виникає чуттєве враження (сприйняття, відчуття). Датчики, зокрема, є технічним відтворенням цих природних процесів. Однією з функцій інтелектуальних об'єктів є збирання даних з навколишнього середовища за допомогою датчиків. Згодом фізичний світ можна правильно відтворити в режимі реального часу, завдяки чому можна гарантувати точний контроль фізичних процесів. Результатом є злиття цифрового та матеріального світу. Датчики та відповідні вимірювальні системи забезпечують істотну, безпосередньо вимірювану інформацію для механотронних систем. Отже, вони є важливими сполучними ланками між процесами та вузлами мікроелектроніки, що обробляють інформацію. У цьому контексті найбільш актуальними є датчики, які збирають механічні або теплові вимірювання та створюють електричний вимірювальний сигнал. Технічні датчики можна класифікувати відповідно до їх вимірюваної змінної. Найважливішими є механічні, термічні, електричні, хімічні та фізичні змінні.

Щодо технологій зондування, класичні датчики слугують першим елементом цілісного вимірювального ланцюга, який включає основні

вимірювальні процеси – такі, як збирання вимірювальних змінних, попередні оброблення сигналів, поточне оброблення сигналів, посилення сигналу й аналого-цифрове перетворення. Класичні датчики перетворюють на електричний сигнал зібрані вимірювальні змінні. Нові покоління напівпровідникових датчиків, так звані розумні датчики, мають здатність перетворювати зібрані сигнали на цифрові дані з подальшим переробленням їх у цінну інформацію. Отже кажучи, вони можуть охоплювати весь вимірювальний ланцюг. У поєднанні з вбудованим мікропроцесором ці системи створюють MEMS (мікроелектромеханічні системи). Прогрес технологій зондування розвиває нову форму збирання даних з використанням бездротових сенсорних мереж. За допомогою комунікаційного інтерфейсу інтелектуальні датчики можуть обмінюватись обробленими даними між собою.

Концепція бездротових сенсорних мереж подібна до концепції інтелектуальних об'єктів; інтенсифікація розвитку інтелектуальних об'єктів відбулася в громадах, забезпечених бездротовими сенсорними мережами. Вузли бездротових сенсорних мереж автономно налаштовуються в мережі на передання показань датчиків. За допомогою сенсорних мереж можна здійснювати точні спостереження за реальним станом у різних секторах. Важливими критеріями впровадження бездротових сенсорних мереж є швидкість, можливість роботи в режимі реального часу, надійність передавання та низький рівень цін на з'єднання.

CPS і IoTS є сучасними теоретичними технологічними концепціями Індустрії 4.0. Вони нематеріальні; робота з ними складна для користувачів технологій. Отже, практичне значення цих концепцій спрямоване на інтелектуальні об'єкти, які складаються з апаратних і програмних технологічних змін. Сукупне використання апаратних технологій утворює механотронну систему. Ця комбінація налагоджує апаратне налаштування інтелектуального об'єкта. Механотронна система об'єднує в собі три різні області технологій: машинобудування, електротехніку й інформаційні технології. Вона переводить взаємозв'язок цих технологічних дисциплін і робить їх реалізованими. Вибір ідентифікованих технологій для формування інтелектуального об'єкта залежить від завдань використання, тобто технологічної парадигми.

Технології на основі програмного забезпечення використовуються переважно для покращення функціональних можливостей блоку оброблення інформації інтелектуальних об'єктів. Інтелектуальні об'єкти можна

реалізувати у виробничій логістиці з різними технологічними складовими. Інтелектуальні об'єкти як практичне відображення CPS у рамках IoTS мають значний технологічний потенціал щодо наскрізної цифрової інтеграції у виробничу логістику. Різноманітні функції та відповідні їм основні технології по-різному впливають на шляхи до «цифрової інтегрованої» компанії. Зокрема, очікування користувачів технологій інтелектуальних об'єктів у виробничій логістиці мають стати предметом майбутніх дослідницьких ініціатив. Ступінь інтелекту фізичних об'єктів не обов'язково корелюватиме з впливом на наскрізну цифрову інтеграцію. Отже, серед дискусій щодо розроблення суперінтелектуальних об'єктів слід брати до уваги технологічну мету їх реалізації та передбачувані переваги. Проведення змін у парадигмі виробничої логістики має відбуватися у сферах практичного застосування, щодо яких інтелектуальні об'єкти класифікують за вимогами діяльності (планування, контролю тощо). Процеси планування в майбутніх дослідницьких ініціативах слід розглядати окремо – з метою формулювання вимог до інтелекту технологічної парадигми. Крім того, щоб отримати цілісне уявлення про потенціал технологій, слід брати до уваги критерії оцінювання – такі, як витрати на впровадження та міграцію інтелектуальних об'єктів, питання безпеки, та ін.

Сутність Індустрії 4.0 характеризують такі аспекти:

1) новий рівень соціотехнічної взаємодії між усіма суб'єктами та ресурсами, задіяними у виробництві. Це стосується безпосередньо мереж виробничих ресурсів (виробничих машин, роботів; конвеєрних і складських систем; виробничих потужностей). Вони є автономними, здатними до самоконтролю відповідно до поточних ситуацій і самоконфігуруватися, базуються на знаннях, сенсорно обладнані та просторово розпошені. Як ключовий компонент розумні (smart) підприємства вбудовуватимуться у міжфірмові мережі цінностей і характеризуватимуться наскрізною інженерією, яка охоплює як процес виробництва, так і виготовлений продукт, досягаючи безперервної конвергенції цифрового та фізичного механізмів. На розумному підприємстві складні виробничі процеси стануть керованими для персоналу, а сам трудовий процес – привабливим, стабільним і прибутковим;

2) розумні продукти в Індустрії 4.0 унікально ідентифікуються і завжди доступні. Під час виготовлення вони «усвідомлюють» смисл процедур виробничого процесу. Це означає, що в певних секторах розумні продукти зможуть напіваавтономно контролювати окремі етапи свого виробництва. Крім того, готові вироби «знають» параметри, в межах яких

вони можуть функціонувати оптимально, тому здатні розпізнавати ознаки зносу протягом свого життєвого циклу. Ця інформація може бути об'єднана для оптимізації розумного підприємства з точки зору логістики, розгортання та обслуговування, а також для інтеграції з програмами управління бізнесом;

3) у майбутньому в рамках Індустрії 4.0 з'явиться можливість узгоджувати індивідуальні особливості клієнта та продукту на етапах проектування конфігурації, замовлення, планування, виробництва, експлуатації та переробки. Можна буде навіть включити запити на внесення змін безпосередньо перед початком або під час виробничого процесу та навіть експлуатації. Це дозволить вигідно виготовляти одиничні вироби та невеликі партії товарів;

4) упровадження концепції Індустрії 4.0 дозволить контролювати, регулювати та налаштовувати інтелектуальні мережі виробничих ресурсів та етапи виробництва на основі ситуативних і контекстно-залежних цілей. Позбавлений рутинних завдань персонал зможе зосередитися на творчій діяльності з доданою вартістю. Водночас гнучкі умови праці дозволять поєднувати роботу з особистими потребами;

5) реалізація концепції Індустрії 4.0 перебуватиме подальшого розширення відповідної мережевої інфраструктури й уточнення якості мережевих послуг за допомогою угод про рівень обслуговування. Це дозволить забезпечити високу пропускну здатність додатків з інтенсивним використанням даних, а для постачальників послуг – гарантувати терміни експлуатації критичних до часу додатків.

Сценарії використання Індустрії 4.0, що стосуються, наприклад, мережевого виробництва, самоорганізованої адаптивної логістики й інтегрованого проектування з клієнтами, вимагатимуть бізнес-моделей, здатних реалізовуватись у рамках високодинамічної мережі підприємств, а не тільки однієї компанії. Це підніме ряд питань щодо фінансування, розвитку, надійності, ризикованості, відповідальності та захисту інтелектуальної власності та ноу-хау. Стосовно організації самої мережі та кваліфікованої диференціації її послуг вкрай важливий правильний розподіл функцій всередині бізнес-мережі, підкріплений відповідною обов'язковою документацією. Докладний моніторинг бізнес-моделей у режимі реального часу відіграватиме ключову роль у документуванні етапів оброблення та станів системи, щоб підтвердити виконання договірних і нормативних умов. Окремі етапи бізнес-процесів будуть постійно відстежуватися,

забезпечуючи документальне підтвердження їх завершення. Щоб забезпечити ефективне надання окремих послуг, необхідно встановити параметри відповідного життєвого циклу послуги, їх обіцянки моделі, та які умови ліцензування спонукають нових партнерів, особливо SME, приєднатися до бізнес-мережі.

Водночас Індустрія 4.0 може привести до непередбачуваних глобальних наслідків у високодинамічному середовищі. Підривний характер нових технологій і їх вплив на правові питання (наприклад, щодо технологій, конфіденційних корпоративних даних, відповідальності, захисту даних, торгових обмежень, використання криптографії) становитимуть загрозу недотримання чинного законодавства. Короткі інноваційні цикли вимагають постійного оновлення нормативної бази, встановлення чітких рамок з погляду правозастосування. Отже, необхідний новий підхід, за якого технології можна перевіряти на сумісність із законом як до, так і під час їх розроблення.

Ще одним фактором, ключовим для успіху ініціативи Індустрії 4.0, є безпека, яка також потребує усучасненого підходу. Крім того, важливо переконатися, що концепція Security by Design не обмежувалася тільки функціональними компонентами.

Важливу роль відіграватиме зміна парадигми у взаємодії «людина – технологія» та «людина – середовище». Індустрією 4.0 створено нові форми спільної праці, які можна виконувати за межами підприємства на віртуальних мобільних робочих місцях. Трудові процеси підтримуватимуть розумні системи допомоги з мультимодальними, зручними для користувача інтерфейсами.

Крім всебічного навчання і заходів CPD, моделі організації роботи та проєктування стануть ключовими у забезпеченні успішних трансформацій, які вітається робочою силою. Новітні моделі мають поєднувати високу ступінь саморегульованої автономії з децентралізованими підходами до лідерства й управління. Працівники отримають більше свободи в ухваленні власних рішень, стануть більш активними та зможуть регулювати своє робоче навантаження.

Соціально-технічний підхід ініціативи Індустрії 4.0 відкриє новий потенціал для розвитку нагально необхідних інновацій на основі поглибленого усвідомлення важливості людської праці в інноваційному процесі.

2.1.2. Сучасні тенденції цифровізації світової економіки та перспективи її впровадження в економіку України

Цифровізація світової економіки як засіб підвищення якості життєдіяльності людини набуває великого значення в порядках денних політиків та економістів. Тотальне оцифрування стає трендом і відмітною рисою обіцянок цих діячів щодо розширення прав і можливостей фізичних і юридичних осіб, бізнесу, різних галузей виробництва тощо. Однак для реалізації цих обіцянок і планів необхідне підґрунтя. Саме тут виникають проблеми як у теоретичному плані (сьогодні не існує єдиного визначення цифрової економіки, відсутні обґрунтовані керівні принципи цифровізації економіки та ін.), так і у практичному (в більшості країн світу відсутнє фінансове, правове, організаційне та інші види регулювання цієї діяльності).

Це ускладнює визначення загальних, глобальних тенденцій і перспектив цифровізації економіки для розвитку конкретної країни та навіть окремої галузі.

Розвинені країни розпочали процеси оцифрування своїх галузей, і насамперед – економічної. Це стало вимогою часу, з орієнтацією на яку пришвидшується розвиток економіки з переважанням новітніх технологій, цифрових платформ, штучного інтелекту тощо.

Крім того, цифровізація змінює соціальне бачення світу, оскільки сприймається як позитивна характеристика розвитку суспільства.

Всесвітній банк у своєму огляді «Цифрові дивіденди» (2016) зазначає такі позитивні тенденції цифрової економіки:

- зростання продуктивності праці;
- підвищення конкурентоспроможності компаній;
- зниження витрат виробництва;
- створення нових робочих місць (і нових професій);
- подолання бідності та соціальної нерівності.

Утім, чимало науковців зазначає не тільки переваги цифровізації, а й наголошують на виникненні ряду проблем, пов'язаних із глобальною цифровізацією суспільства.

М. Антікайнен та ін. [75] указують, що цифровізація економіки сприяє більш раціональному управлінню ресурсами, проте наряду з цим задаються запитанням, чи не будуть порушені права людини на приватність та анонімність.

М. Речінгер, С. Хівін, Д. Пауер та ін. [13; 7] серед переваг цифрової економіки виділяють можливість оптимізації моделей управління бізнесом і структурних змін; водночас визнають складність державних інституцій розвитку та відносин, які базуються на сучасних цифрових технологіях, оскільки це спричиняє експоненційне збільшення потоків даних.

Б. Латос, М. Харлахер, Ф. Бургерт [81] зазначають, що цифровізація прискорює інноваційні цикли, проте ускладнює технологічні процеси.

Дж. Шрі та Г. Лоренц [126] серед переваг цифровізації вказують її спроможність покращувати управління ланцюгами поставок.

Ф. Парітала та ін. [117] акцентують увагу на тому, що завдяки цифровізації сучасне виробництво індивідуалізується, надаючи можливість розробляти продукт відповідно до вимог окремого клієнта.

М. Абу-Фул та ін. [168], досліджуючи проблеми та перспективи цифровізації в країнах Європи та США, зазначають, що емпіричні дані вказують на те, що цифровізація виробничих компаній позитивно позначалася на фінансових результатах.

А. Мазурченко та К. Маршикова [112] зауважують важливість цифровізації для людських ресурсів і зростання попиту на цифрові навички.

М. Нойберт [116] наголошує на інтернаціоналізації стартапів і появі нових галузей, які виникли завдяки цифровізації.

В. Алькасер та В. Круз-Мачадо [73] серед переваг цифровізації визнають створення виробничих екосистем.

Г. Грубер [96], досліджуючи процеси впровадження цифрових технологій, наголошує, що вони є унікальною метою промислової політики; нехтування цієї проблеми спричиняє негативні економічні наслідки, оскільки цифрова економіка складається з ринків, що базуються на цифрових технологіях.

П. А. Бальцерзак і Б. М. П'єтрак [78] стверджують, що розширення цифрового сектора було ключовим фактором економічного зростання в останні роки, і перехід до цифрового світу вплинув на суспільство, яке виходить далеко за рамки одного лише контексту цифрових технологій.

М. Фукс [93], досліджуючи розуміння минулих перспектив, проливає світло на поточні дебати, розкриваючи утопічні уявлення про технічну здійсненність, а також антиутопічні сценарії соціальної поляризації та просторової нерівності. Цей автор наголошує, що цифровізація вже тривалий час сприймається як рушійна сила ринку праці, соціальна сфера діяльності та політична арена.

М. Муро та ін. [86] звертають увагу на те, що «не дивлячись на безліч свідчень того, що відбуваються великі зміни, існує напрочуд мало даних, що дозволяють відслідковувати поширення цифрових технологій в різних галузях і на робочих місцях. У разі відсутності такої інформації тенденція цифровізації, якою помітною вона б не була, залишається розпливчастою, і її важко визначити».

Отже, на сучасному етапі розвитку цифровізації економічної галузі розвинених країн можна певним чином оцінити її переваги та недоліки, а також визначити перспективи її впровадження в економіку України. З цією метою необхідно розглянути генезис виникнення терміну «цифрова економіка» та розуміння сутності цього поняття серед науковців і практиків.

З кінця минулого століття в науковому обігу вже почали використовувати термін «цифрова економіка».

Уперше термін з'являється в науковому обігу в 1989 р. у роботі Н. Костелло [82].

У 1991 р. Дж. Мічі [173] досліджує масштабні економічні та політичні зрушення на порозі 1990-х рр. – глобалізацію ринків і виробництва та передбачає розвиток цифрової економіки.

У 1995 р. Н. Негропonte [115] у книзі «Життя в цифровому світі» пророкує, що «перехід від атомів до бітів є незворотнім і нестримним».

Цього самого Д. Тапскотт [128] публікує ряд робіт, які безпосередньо присвячені явищу цифрової економіки, а саме: «Цифрова економіка: світанок нової ери»; «Цифрова економіка: перспективи та небезпека в епоху мережевого інтелекту»; «Цифрова економіка: конкуренція в новій мережевій економіці».

Н. Лейн [109] наголошує, що «цифрова економіка зараз є головною рушійною силою економічного зростання та соціальних змін».

У 2000 р. видано книгу «Розуміння цифрової економіки: дані, інструменти та дослідження» [80], в якій вперше здійснено аналіз економічних наслідків роботи мережі «Інтернет» та світової електронної торгівлі, а також розглянуті нові типи збирання даних і досліджень, які можуть проводити державні та приватні організації. Автори дають оцінку поточному стану цифрової економіки, сприяючи кращому розумінню соціально-економічних наслідків інформаційних технологій та електронної торгівлі. Е. Брайнджолфсон та Б. Кахін [80] стверджують, що для оцінюванню впливу ІТ-технологій на цифровізацію економіки необхідно враховувати зміни щодо: ІТ-інфраструктури; електронної комерції; фірм та виробничих

підприємств; демографічних та ринкових характеристик праці осіб, які використовують ІТ; цінової поведінки.

У 2001 р. Т. Мезенбург [172], досліджуючи окремі стратегії вимірювання цифрової економіки США, визначає три основні компоненти цифрової економіки: підтримка інфраструктури; електронні бізнес-процеси (способи ведення бізнесу); операції електронної комерції (продаж товарів і послуг у мережі «Інтернет»).

Т. Мезенбург [172] указує, що електронні бізнес-процеси й операції електронної комерції перекладено на комп'ютерні мережі. «Ця залежність від комп'ютерних мереж і переваг, які вони можуть забезпечити, є основною різницею між електронним та іншими видами бізнесу».

Отже, ІТ-технології та комп'ютерні мережі стали базисом зародження нового явища – цифрової економіки.

І. Охріменко та ін. [84] зазначають, що поняття «цифрові технології» та «цифрова економіка» були введені в науковий словник завдяки технологічним змінам ХХІ ст. щодо «злиття» телекомунікаційних, інформаційно-комунікаційних технологій та інновацій.

Дж. Бреннен і Д. Крайс [169], досліджуючи витоки поняття «цифровізація», зазначають його тісний зв'язок з поняттям «оцифрування». У науковій літературі обидва терміни використовуються як взаємозамінні. Проте кожен з них має свою аналітичну цінність і сутність. Зокрема, оцифрування – це матеріальний процес перетворення аналогових потоків інформації на цифрові біти, тоді як цифровізація є способом реструктуризації багатьох сфер соціального життя навколо цифрових комунікацій та медіаінфраструктури. Г. Гасанов і Т. Гасанов [9] визначають цифрову економіку як «систему інституційних категорій в економіці, що базується на передових наукових досягненнях і прогресивних технологіях, насамперед на цифрових інформаційно-комунікаційних технологіях, функціонування яких призначене для посилення ефективності суспільного виробництва, для забезпечення стійких темпів зростання економіки за рахунок підвищення благополуччя та якості життя населення країни».

К. Ріхтер та ін. [83] наводять такі основні властивості цифрової економіки: оцифрована, відстежувана, підключена, пов'язана, персоналізована, безпосередня.

М. Антикайнен та ін. [75] характеризують цифровізацію як невід'ємний компонент сучасної світової економіки, що сприяє більш раціональному управлінню ресурсами.

Отже, поняття «цифрова економіка» тісно пов'язано з такими поняттями, як «цифрові технології», «цифровізація», «оцифрування» та іншими, однак має свої специфічні ознаки та характеризується власними показниками. За цих умов виникає критична необхідність в уточненні сутності поняття «цифрова економіка». Дослідження генезису виникнення терміну «цифрова економіка» та сутності розуміння цього поняття науковцями різних галузей дозволило авторам зробити його уточнення.

Отже, цифрова економіка – це вид економічної діяльності в системі соціально-поведінкових і культурних відносин з використанням цифрових технологій, що характеризується створенням, збиранням, обробленням, зберіганням, переданням і використанням оцифрованих ресурсів.

Сьогодні неможливо уявити економічну діяльність будь-якої держави без використання оцифрованих ресурсів: від нормативно-правової бази до надання онлайн-послуг, електронних платежів, інтернет-торгівлі тощо.

Н. Краус, К. Краусі і О. Голобородько [144] слушно зауважують, що звичними стають такі цифрові технології, продукти та послуги, які нещодавно вважалися інноваційними трендами сучасного соціально-економічного середовища: BioTech, NanoTech, RetailTech, FinTech, LegalTech, InsurTech, GovTech, BlockChain, Digital marketing, CRM&BPM, Grid-технології, Digital-страхування, ePrescription.

Стрімкий розвиток цифрової економіки в усьому світі вимагав розроблення нового понятійно-категоріального апарату. Науковцями запроваджуються нові терміни та поняття, серед них: цифровий продукт (інформаційна послуга та результат праці, виражені у цифровому форматі та записані у вигляді бінарного коду [121]); цифровий актив (інформаційний ресурс, похідний від права на цінність і такий, що обертається у розподіленому реєстрі у вигляді унікального ідентифікатора [106]) тощо. Доцільно зауважити, що Україна вже почала робити важливі кроки у напрямі цифровізації економіки [55]: створено Міністерство та Комітет цифрової трансформації України, запроваджено е-документообіг у державних установах, адміністраціях, судах тощо.

Важливим і необхідним кроком щодо нормативного забезпечення переходу до цифрової економіки України стали розроблення та розгляд профільними комітетами Верховної ради України низки законопроектів: «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» [158], № 4328 від 05.11.2020 р. «Про токенизовані активи та криптоактиви» [159] та ін.

Наступним етапом є визначення керівних принципів цифровізації економіки держави. У періодичних виданнях та інтернеті з'являються публікації стосовно розроблення або огляду деяких принципів цифрової економіки. Як приклад розглянемо декілька таких публікацій.

А. Плотников у статті «Основні принципи концепції цифрової економіки» [див. у 47] наводить перелік принципів цифрової економіки: оцифрована інформація, гіпертрофоване зростання прибутковості, нові моделі промислового виробництва. Утім, автор не дає обґрунтування цих принципів, не визначена їх необхідність і достатність, іноді порушений логічний зв'язок між ними, не вказані шляхи їх реалізації.

А. Краснова в публікації «10 публічних принципів цифрової економіки» [див. у 33] рекомендує міністерствам і адміністраціям власне бачення принципів цифрової економіки. Однак не наводить жодного конкретного принципу, підмінює або плутає їх із проблемою, метою, завданнями, індикаторами, джерелами фінансування тощо. Ця публікація має популістичний характер, оскільки позбавлена конкретики.

Т. Батракова та В. Линовецька у статті «Особливості та принципи цифрової економіки в Україні» [3] не наводять жодного з принципів.

Автори статті «Справедливість і принцип витягнутої руки в цифровій економіці» [171] концентруються на одному з принципів цифрової економіки – принципі «витягнутої руки». Автори погоджуються з авторами статті і вважають, що, беззаперечно, цей принцип є важливим. Проте, на погляд авторів наведеної монографії, він має реалізовуватися комплексно з іншими, інакше важко буде передбачити результативність діяльності.

Н. Різник у роботі «Принципи цифровізації економіки України» [56] пропонує принципи: доступності, стандартизації, інформаційної безпеки, інтегрованості, конкурентоспроможності, інноваційності. На жаль, стислий обсяг цієї публікації (одна сторінка тез у матеріалах конференції) не дає повного розуміння того, з чого автор виходив, обираючи ці принципи, та як саме вони мають реалізовуватися в Україні. Утім, ця публікація підтверджує нагальність обґрунтування принципів цифровізації економіки, його актуалізації в наукових колах України та потреб у подальшому розробленні.

Отже, огляд літератури доводить, що сьогодні не існує обґрунтованої системи чи комплексу принципів, якими слід керуватись у процесі цифровізації економіки нашої держави.

Аналіз переваг і недоліків практики запровадження цифровізації економіки у країнах світу з високим економічним розвитком, а також проведене нами наукове дослідження стосовно цієї проблеми дозволило обґрунтувати такі керівні принципи цифровізації економіки: цілісність, поетапність, керованість, інноваційність, адаптивність, простота (доступність). До кожного із визначених нами принципів запропоновано шляхи їх реалізації, що забезпечать ефективність цифровізації економіки. Слід зауважити, що шляхи реалізації наведених принципів можуть мати певні особливості в різних країнах і навіть галузях (рис. 2.1).

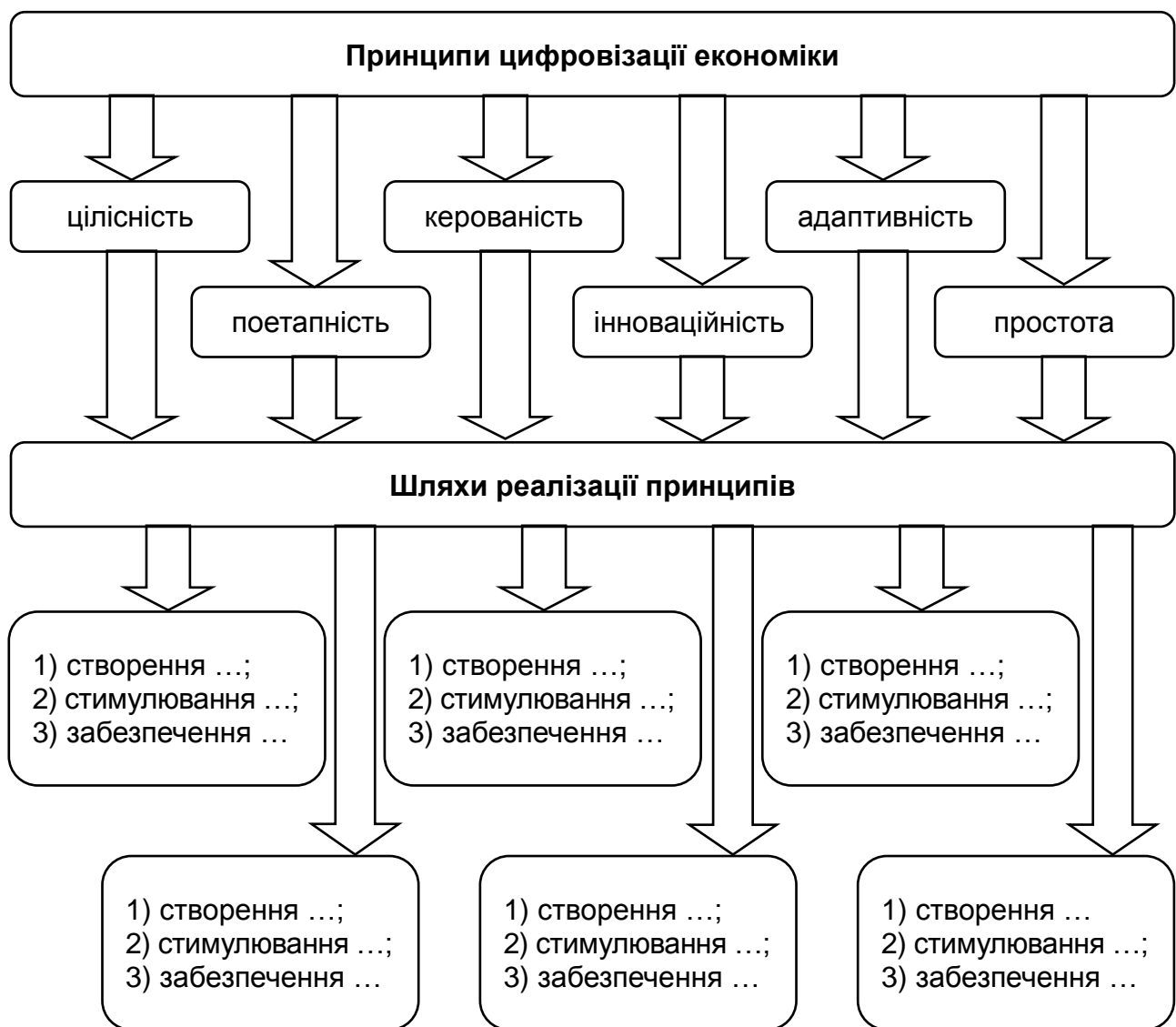

Рис. 2.1. Керівні принципи цифровізації економіки

Охарактеризуємо кожен з цих принципів, а також шляхи їх реалізації відповідно до реалій України.

Принцип цілісності передбачає цифровізацію економіки на основі внутрішньої єдності та взаємозв'язок частин цифрових систем як єдиного цілого.

Шляхи реалізації:

створення міцних внутрішніх зв'язків систем на перевагу зовнішнім зв'язкам та їх впливу;

стимулювання розвитку всіх частин цифрових систем держави;

забезпечення певної автономії інформаційних систем держави.

Принцип поетапності передбачає цифровізацію економіки на основі цілеспрямованого, організованого процесу цифровізації, в якому виділяють етапи, які характеризуються своїми цілями, завданнями, змістовністю, методами та формами діяльності.

Шляхи реалізації:

створення нормативно-правової бази цифрової економіки держави;

стимулювання розроблення національних стартапів, проєктів і державних програм цифровізації;

забезпечення державної підтримки та затвердження директивних документів щодо імплементації цифрової економіки в країні.

Принцип керованості передбачає цифровізацію економіки на основі управління процесом цифровізації для забезпечення керованого переведення економічної системи на всіх етапах на більш високий якісний рівень.

Шляхи реалізації:

створення організаційних структур (міністерства, інституційні та відомчі підрозділи) з цифровізації економіки держави;

стимулювання підготовки та перепідготовки фахівців у галузі цифрової економіки в країні;

забезпечення кадрами та сучасними програмами (використання крос-функціональних команд, аналітики тощо).

Принцип інноваційності передбачає цифровізацію економіки на основі запровадження найсучасніших цифрових технологій, а також підтримку науки й освіти держави у сфері апробації та розроблення новітніх цифрових продуктів.

Шляхи реалізації:

створення умов для розроблення, апробації й освоєння новацій;

стимулювання розвитку інновацій, які забезпечують потреби споживача в країні та є конкурентоспроможними на міжнародному ринку (запровадження Robotic Process Automation, smart-технологій та ін.);

забезпечення та підтримка нових цифрових технологій на державному рівні.

Принцип адаптивності передбачає цифровізацію економіки на основі використання гнучких цифрових технологій і програмних продуктів, здатних швидко модернізуватися, пристосуватися до нових умов і факторів впливу зовнішнього та внутрішнього середовищ.

Шляхи реалізації:

створення гнучких цифрових технологій і програмних продуктів, які можуть використовуватись як на державному, так і міжнародному рівнях;

стимулювання розроблення та запровадження інновацій, що враховують сучасні тенденції та зміни (Agile-маркетинг, штучний інтелект тощо);

забезпечення підтримки інновацій у державі на всіх етапах – від авторських ідей до їх комерціалізації.

Принцип простоти (доступності) передбачає цифровізацію економіки на основі використання простих (нескладних) у використанні цифрових технологій – переважно мобільних та низької вартості.

Шляхи реалізації:

створення сприятливих умов для провайдерів, які за невелику ціну забезпечують якісний доступ до мережі «Інтернет» у державі;

стимулювання та допомога держави фізичним та юридичним суб'єктам в оцифруванні документації й іншої інформації, яка спрощує доступ до отримання послуг, забезпечує мінімізацію зусиль, а також сприяє покращенню рівня життя населення країни;

забезпечення вільного та недорогого доступу до WiFi для усього населення держави.

Вважаємо, що з урахуванням особливостей цифровізації України визначені нами принципи та запропоновані шляхи їх реалізації є доцільними та достатніми для ефективної цифровізації економіки країни.

Запровадження цифрових технологій та цифровізація економіки України забезпечать прискорення процесів трансформації відносини між суб'єктами в різних галузях – таких, як економіка, енергетика, транспорт, безпека, освіта, охорона здоров'я, торгівля та ін.

Отримані результати доповнюють попередні дослідження [51; 107; 108; 113; 120; 122 – 124] і розширюють висновки багатьох досліджень [75; 80; 83; 109; 168; 169].

Отже, під впливом різноманітних факторів і новацій в галузі ІТ-технологій відбулося зародження нового економічного явища – цифрової економіки.

Результати нашого дослідження показують, що запровадження поняття «цифрова економіка» є закономірною тенденцією в розвитку економічної теорії та практики, що ґрунтуються на різноманітних факторах, і насамперед – розвитку галузі ІТ-технологій.

Дослідження генезису цифрової економіки й аналіз запропонованих науковцями понять і ознак дозволили нам зробити уточнення сутності цього поняття. Цифрову економіку ми розуміємо як вид економічної діяльності в системі соціально-поведінкових і культурних відносин з використанням цифрових технологій, що характеризуються створенням, збиранням, обробленням, зберіганням, переданням та використанням оцифрованих ресурсів.

Проведена робота розкриває сучасні тенденції цифровізації світової економіки та надає відповідальним особам, що визначають політику, керівні принципи для формування та реалізації стратегій цифровізації в найбільш важливих галузях економіки України.

На нашу думку, керівні принципами цифровізації економіки нашої держави є: цілісність, поетапність, керованість, інноваційність, адаптивність, простота (доступність). До кожного з принципів розроблені шляхи реалізації, в яких міститься відповідь на ключові запитання: що треба зробити; як стимулювати; яке забезпечення необхідне з боку держави?

Водночас автори не претендують на вичерпність поданого переліку принципів цифровізації економіки держави та шляхів їх реалізації. Утім, автори вважають їх необхідними та достатніми для врахування особливостей цифровізації, а також визначення передумов і можливих позитивних наслідків для ефективної цифровізації економіки України.

Отже, цифровізація економіки України, яка ґрунтуватиметься на досвіді розвитку цифровізації економічної галузі розвинених країн і врахуватиме національні та субнаціональні особливості, сприятиме вирішенню цілої низки економічних і соціальних проблем держави, серед яких: зменшення цифрового розриву між різними соціальними групами й особами різного віку, підвищення рівня якості життя населення, стимулювання розроблень і запровадження власних інформаційних технологій, засобів зв'язку та інших комунікацій тощо.

2.2. Глобалізація та регіональна економічна інтеграція: сучасний погляд

Початок третього тисячоліття характеризується якісними структурними змінами в глобальному масштабі, що зумовлено прискоренням розвитку науково-технічного прогресу зі зміною традиційних факторів динамізації соціальних мотивацій та потреб. Це, своєю чергою, має системний характер, уніфікує саме суспільну свідомість і синхронізує умови співіснування мікро- та макроекономічної систем незалежно від країни їх походження. Однак нові можливості розвитку супроводжуються появою нових ризиків дисбалансу між суб'єктами господарювання та між країнами тощо.

Від початку нового тисячоліття в колах учених, економістів і політиків тривають палкі дискусії з приводу розроблення теоретико-дескриптивних моделей світоцілісності. Сучасний етап розвитку світ-системи вимагає нових моделей економічної поведінки. Ускладненість процесів глобалізації потребує оновлення підходів до досліджень і перегляду фундаментальних концепцій світопорядку. Водночас формальний підхід до розгляду світових економічних процесів породжує нові методологічні проблеми, оскільки сучасні парадигми глобалізації підпорядковані певній логіці, яка враховує циклічність еволюційного поступу.

Співіснування старих і нових тенденцій розвитку сучасного суспільства формує альтернативність функціонування світової економічної системи. Отже, перед науковцями постає складне завдання пошуку принципово усучаснених сценаріїв розвитку економіки.

Глобалізація економічного розвитку впливає з глибокої взаємозалежності складових світового господарства, їх цілісності та єдності, що посилюються за умов широкої інтернаціоналізації виробництва, активізації інтеграційних процесів. Відбувається суперечливий процес глобального синтезу в світовому масштабі, який залучає майже всі країни до свого функціонування. Цей розвиток не є односпрямованим, лінійним, що передбачає створення єдиної та монолітної міжнародної економічної системи. Поряд із глобальною інтеграцією існують тенденції дезінтеграції не лише у глобальному масштабі, але й усередині окремих країн.

Українська нестабільний стан світової економіки вкотре привертає увагу представників різних наукових течій і вчених щодо проблеми управління глобальними економічними процесами. Загострюються питання щодо

можливостей і меж участі вже міжнародних інститутів у регулюванні світогосподарських зв'язків, необхідності їх модернізації або створення нових структур глобального управління, що здатні мінімізувати негативний вплив глобалізації і забезпечити стабільність функціонування світової економічної системи.

Дебати навколо створення світової моделі управління розгортаються на наукових семінарах і конференціях, у наукових виданнях і на численних міжнародних майданчиках, де об'єктами глобального регулювання є проблеми забезпечення поступового стійкого зростання, стабільного розвитку світової фінансової системи, регулювання торгівлі та інвестицій, стійкості сировинних ринків і ряд інших важливих питань.

Сучасна система регулювання світогосподарських зв'язків, що сформувалася наприкінці минулого століття, охоплює різні елементи, має певну структуру, основні цілі та загальні характеристики: динамічність, взаємодію та координацію з суб'єктами інших підсистем, комунікативність та інформативність. Базою для регулювання є комплекс організаційно-правових форм і методів впливу з боку міжнародних суб'єктів та інструментів на об'єкти міжнародних економічних відносин. Метою такого глобального регулювання є ліквідація дисбалансу в розвитку окремих елементів системи. Ефективність регуляторних процесів, безумовно, залежить від узгодженості дій усіх суб'єктів світового господарства.

Сучасний механізм регулювання має багаторівневу структуру, оскільки здійснюється на національному, регіональному, транснаціональному та глобальному рівнях і використовується різними типами суб'єктів: національними державами, інтеграційними асоціаціями, міжнародними організаціями, транснаціональними структурами та численними учасниками громадянського суспільства.

Характерними рисами сучасної світової економіки є:

поступовий розвиток міжнародного руху таких факторів виробництва, як капітал, робоча сила, технології;

зростання міжнародних форм виробництва в компаніях, що територіально знаходяться в різних країнах;

підтримувальний економічної політики держав (щодо міжнародного руху факторів виробництва та готової продукції);

функціонування відкритої економіки в багатьох державах і міжурядових об'єднаннях.

Механізми державного управління пов'язані з діяльністю національних урядів, укладанням міжнародних угод та ухваленням рішень на національному рівні та на рівні міжнародних організацій.

Недержавні механізми щодо регулювання представлені неурядовими організаціями та транснаціональними структурами, які можуть лише опосередковано брати участь в ухваленні рішень з огляду на досвід, лобіювання або формування громадської думки: водночас вони мають великий потенціал розроблення пропозицій стосовно цілого ряду проблем.

Різноманітність суб'єктів і різноплановість їх економічних інтересів та регуляторних інструментів вимагають координації діяльності кожного з них з іншими учасниками. Отже, формування порядку взаємодії та визначення пріоритетних сфер регулювання, розроблення та введення в дію нових правил, моніторинг їх виконання, формування ефективних механізмів пошуку компромісів у розв'язанні ключових суперечностей розвитку дають новий напрям міжнародній взаємодії між державними та недержавними суб'єктами економіки.

Взаємодія між державними та недержавними економічними суб'єктами може вивести глобальне управління на новий рівень. Водночас глобальна інфраструктура міжнародної взаємодії є надзвичайно мобільною та розвивається досить різноманітно. У міру подолання дисбалансу та неоднорідностей в економічному розвитку окремих країн і регіонів у взаємозв'язку зі світовою економікою загалом, у межах системи, не тільки формується нове розташування зон впливу, впроваджуються нові центри ухвалення глобальних економічних рішень, але й виникають суперечності між ними.

Ці фактори впливають на природу механізмів регулювання світових економічних відносин, у яких альтернативні інститути діють у межах уже встановлених нормативно-правових актів. Старе та нове корелюють через два контрпроцеси: під впливом зовнішніх ефектів відбувається зміна механізмів, які, своєю чергою, трансформують саму систему.

У ході тривалих дискусій з приводу способів регулювання міжнародних економічних відносин представники різних шкіл і наукових течій доклали значного внеску в теорію управління світовою економікою, розробивши нормативний, структурно-функціональний і глобалістичний підходи.

Удосконалення дії глобальних процесів, низка локальних, регіональних і глобальних спадів у розвитку національних економік змінили

уявлення про ефективність наявної моделі управління, переспрямувавши теоретично-методологічні дослідження в галузі міжнародного регулювання світової економіки. Деякі вчені пропонують своєрідний інтегрований підхід до глобальної моделі управління, беручи до уваги найкращі практики альтернативних теорій. На цій основі вони прагнуть розробити новий механізм регулювання, який влаштуватиме більшість його учасників. Сформульовані в останні десятиріччя ідеї щодо можливої організації глобального управління світовою економікою спонукають практиків до пошуку найбільш ефективного балансу участі державних, міжнародних і недержавних структур та установ у моделях глобального управління.

Поняття «глобалізація» сьогодні використовується досить широко, однак його змістовність трактується неоднозначно. Більшість дослідників стверджує, що процеси сучасної світової глобалізації є переходом від історично сформованої загальносвітової практики життєдіяльності людства в умовах різноманіття економік, культур, ідентичностей, державних порядків, побутових умов до історично нової для суспільства форми функціонування в умовах формування єдиної універсальної цивілізаційної цілісності – глобального суспільства.

Глобалізація – це процес перетворення світової економіки на єдиний ринок товарів, послуг, капіталу, робочої сили та знань, поступовий розвиток інтернаціоналізації [10].

Передумовами для виникнення глобалізаційної економіки, що викликали створення узагальнювальних механізмів координації й управління для всіх країн, світу, були: кризи 30-х років попереднього століття; Друга світова війна; розбалансованість усієї світової економіки; торговельні проблеми між країнами; грошові обмеження. Це спричинило появу цілої системи міждержавних економічних і фінансових організацій з метою моніторингу глобального економічного розвитку, протистояння виниклим дисбалансам і надання всебічної підтримки країнам, що її потребують.

Необхідність подальшого формування глобальної економіки обумовлена такими факторами:

- прорив у інформаційному середовищі та створення глобальної мережі;

- стрімке зростання дефіциту природних ресурсів у багатьох країнах;
- швидкий приріст населення в різних країнах світу (демографічний вибух);

поява та поширення у світі зброї масового знищення;
великий техногенний тиск, що погіршує стан навколишнього середовища;

виникнення жорсткої конкуренції на світових ринках, різка інтернаціоналізація капіталу.

Ці процеси стали причиною глобалізації світової економіки – складного багаторівневого явища, що уособлює якісні зміни в світовій економіці, які відбуваються через усупільнення виробництва та поглиблення багатоскладових інтеграційних процесів. У результаті глобалізаційних зрушень очікується стовідсоткове економічне зростання, прискорення міжнародного руху робочої сили, капіталу, готової продукції, широкий розвиток інформаційних технологій, глобальних телекомунікаційних мереж.

Інтенсивна глобалізація економіки виражається в пришвидшенні темпів і масштабів переміщення капіталів, випереджальному зростанні міжнародної торгівлі порівняно з валовим внутрішнім продуктом (ВВП), виникненням світових фінансових ринків, що працюють цілодобово в реальному масштабі часу.

Напрями формування елементів світового господарства пов'язані з реалізацією товарів і послуг на внутрішньому ринку в умовах, з одного боку, значного збільшення виробництва, з іншого – відносного насичення внутрішнього попиту на товари та послуги, що виробляються вітчизняним виробництвом. Отже, виникає постійна потреба у пошуку зовнішніх ринків збуту валового продукту у вартісному та натуральному вираженні.

Глобалізаційні процеси розширюють доступ до світового ринку навіть для країн, які в національному господарстві не мають комплексу інструментів і дієвих засобів для виготовлення повного спектра товарів і послуг належної якості. Використання досвіду провідних держав і взаємний обмін продукцією позбавляють виробників необхідності вкладати кошти у витратні розроблення, вивільняючи ресурси на інші цілі.

Глобальна економіка – це уніфікована система, яка має багаторівневу структуру й об'єднує економіки різних країн світу [10]. Термін «глобальна економіка» часто трактують як зовнішньоекономічну діяльність різних країн світу незалежно від державних кордонів. Однак формування світової економіки пояснюється міжнародним поділом праці, що викликав виникнення відособлених галузей економіки та їх об'єднання в єдину систему.

Отже, принцип глобалізації полягає у злитті економік багатьох країн в єдину систему функціонування. Основними причинами цього є підвищення рівня конкуренції та прискорене зростання науково-технічного прогресу. Сутність процесів світової економіки перейшла у сферу розширення та оптимізації усталених зв'язків між державами та населенням. Ці фактори впливають на формування світових ринків робочої сили, товарів і капіталу, розвиток інформаційних технологій, виникнення політичних, економічних конфліктів між різними країнами.

Основними елементами глобальної економіки є: міжнародна науково-технічна сфера; сфера міжнародного виробництва; світовий ринок і міжнародна торгівля; міжнародна валютно-фінансова система.

Протягом усього існування людства економічний розвиток відбувався на основі науково-технічного прогресу (НТП). Так, науково-технічний прогрес у середині ХХ ст. прискорився і набув характеристик науково-технічної революції (НТР). Особливістю НТР є стрімке перетворення розвитку науки в безпосередню продуктивну силу – саморегульований процес, постійно вдосконалює економіку.

Науково-технічна революція докорінно змінила структуру та територіальну організацію світової економіки. Світовий ринок технологій, інновацій, патентів і ліцензій формувався дуже швидко. Передові технології, створені в країні чи науковому центрі через світовий ринок інформаційно-технологічних послуг, швидко стають надбанням усього людства; у такий спосіб сформувалася світова науково-технічна сфера.

Сфера міжнародного виробництва як елемент глобальної економіки складається в результаті взаємодії таких головних процесів: міжнародна спеціалізація та результативне співробітництво; інвестиційна діяльність; створення спільного бізнесу (транснаціональних корпорацій – ТНК, спільних підприємств, вільних економічних зон тощо).

Відносини у сфері міжнародного виробництва впливають на змістовність, структуру та динаміку взаємодії економічних систем і їх підсистем у рамках світового господарства. Поглиблення глобалізації економічного життя спонукає національні та міжнародні форми виробництва до органічного поєднання. І це стає підставою для розвитку міжнародного (мультинаціонального) виробництва шляхом взаємодії джерел і факторів різного походження в одному виробничому процесі. Це наочно відображається в діяльності ТНК, спільних підприємств, у реалізації міжнародних інвестиційних проєктів, функціонуванні вільних економічних зон тощо.

Дієвими сферами світової економіки, що відображає рух різноманітних ресурсів, які переміщуються між країнами, регіонами, компаніями та юридичними особами, є світовий ринок і міжнародна торгівля.

Можна констатувати зростання ролі міжнародної торгівлі у сучасному світовому економічному порядку. Найважливіші тенденції розвитку міжнародної торгівлі обумовлені вирішальним впливом на її динаміку та структуру сучасних НТР, докорінними змінами, що відбуваються в системі застосування новітніх технологій у виробництві. Водночас різко загострюється конкуренція на світових ринках товарів і послуг, посилюється регіоналізація міжнародної торгівлі та відповідна сегментація єдиного світового ринку; збільшується інтернаціоналізація торгівлі, тобто торгівля між компаніями більш вираженими стають процеси натуралізації торгівлі (бартер), що загрожує відкинути ці відносини на рівень примітивної форми обміну.

Головними формами міжнародних економічних відносин є міжнародне співробітництво в таких сферах, як виробництво, науково-технічний прогрес, вивіз капіталу, світова торгівля, обмін технологіями, міграція робочої сили, міжнародні валютні відносини тощо. У цій системі існує взаємозв'язок всіх її елементів, вони взаємно переплетені та впливають один на одного.

Оскільки міжнародні економічні відносини є системою господарських відносин між різними країнами світу, вони залежать від характеру національних економічних відносин, зумовлюються особливостями національної економіки та перебувають під значним впливом зовнішньої економічної політики держави.

Міжнародні економічні відносини організують взаємодію національних економік, які включаються в світове господарство, і в такий спосіб виражають його як систему, що базується на глобальносвітовому характері сучасних продуктивних сил.

Рівень міжнародних економічних відносин визначає сутність світового господарства. На них впливають економічні відносини, які функціонують на національних рівнях. Отже, інтернаціональна вартість продукту формується шляхом становлення національних цінностей відповідно до внеску країни у всесвітній рівень тривалості, інтенсивності та продуктивності праці й загалом залежить від ступеня включення до світового господарства певної національної економіки.

Розглянуті форми міжнародних економічних відносин мають вартісне вираження й опосередковуються грошовими відносинами. Грошові відносини, своєю чергою, в рамках всесвітнього господарства складають найважливішу їх форму – валютно-фінансові відносини.

Валютно-фінансові відносини – це сукупність економічних відносин, що виникають у функціонуванні валюти в рамках світового господарства та обслуговування взаємного обміну результатами діяльності національних економік. На валютно-фінансові відносини впливає розвиток продуктивних сил, формування світового ринку, поглиблення міжнародного поділу праці, інтернаціоналізація господарських зв'язків.

Глобальні процеси породжують глобальні проблеми, але їх виникнення не завжди пов'язане виключно з прискоренням науково-технічного прогресу. Головною глобальною кризою в історії людства можна вважати зміну клімату в останній льодовиковий період, коли людина була змушена пристосуватися до нових кліматичних умов. Саме ці зміни не були пов'язані з людською діяльністю. Сьогодні, обговорюючи загрозу глобального потепління, вчені й експерти серед основних причин називають постійне збільшення обсягів і розширення масштабів промислового виробництва, що спричиняє парниковий ефект. Тому можна говорити принаймні про два типи глобальних проблем: природні та соціально-природного походження.

У зв'язку з розгортанням глобалізації починають формуватися і глобальні ризики. Глобальний ризик – це невизначена подія чи стан, які можуть спричинити значні несприятливі наслідки для різних країн або галузей у майбутньому [29]. До основних світових ризиків належать такі: кліматичні зміни (глобальне потепління); виробництво зброї масового знищення; водні катаклізми; неконтрольована широкомасштабна міграція; коливання цін на енергоресурси.

До найвірогідніших ризиків відносять: втрату біорізноманіття, масові безлади, кризу природних ресурсів, шкоду навколишньому середовищу, життєві кризи, зміну погодних умов, економічні кризи та серйозні погіршення умов для технічних досягнень.

Залишаються зміни клімату та погіршення екологічної ситуації.

Так, Всесвітній економічний форум (World Economic Forum) оприлюднив Звіт про глобальні ризики 2020 (The Global Risks Report 2020). У ньому було проаналізовано події минулого року та виклики, які постали перед людством: пандемія, кліматичні умови, політичні конфлікти тощо.

Найголовнішим був визнаний ризик інфекційних захворювань, пов'язаний з пандемією COVID-19 (у 2020 р. цьому ризику належало десяте місце) [138]. З огляду на це було запропоновано методи та заходи боротьби з COVID-19, які допоможуть оцінити ситуацію та підвищити глобальну стійкість. До таких належать, зокрема, створення нових форматів партнерства, зміцнення довіри та засоби спільного реагування держав на ризику.

Геополітичні аспекти посідають чільне місце серед глобальних ризиків. Глобальні ризики значно впливають на темпи і якість соціального розвитку через їх вплив на економіку, включно з фінансовими кризами. Це проявляється високим рівнем безробіття та неповною зайнятістю, що ускладнюються соціальною нестабільністю. Глобальні ризики мають потенційний вплив на суспільство, вимагаючи термінового перегляду принципів функціонування соціально-економічних сфер.

Глобальні ризики та загрози ведуть до появи глобальних проблем розвитку суспільства. Глобальні проблеми – це ті явища, питання, ситуації, які створюють ускладнення або загрози та потребують резолюції та врегулювання на глобальному рівні. Сама проблема за своєю сутністю не є негативною; вона постає як явище, що розвивається, отже, набуває суперечливого характеру, викликаючи непорозуміння [10].

Глобальні проблеми мають спільні риси: зачіпають майбутнє та інтереси всього людства; для їх вирішення потрібні зусилля всього людства; вони вимагають невідкладного вирішення; перебувають у складному взаємозв'язку між собою.

Глобальні (всесвітні) проблеми, будучи результатом суперечностей суспільного розвитку, не виникають раптово. Деякі з них (як проблеми здоров'я, війни та миру) є первісними, що були актуальними в усі часи існування людства. Інші глобальні проблеми (як, наприклад, екологічні) з'явилися в зв'язку з інтенсивним впливом суспільства на функціонування природного середовища.

Від початку такі проблеми актуалізувалися в межах окремих країн; згодом переростали в регіональні та ставали глобальними, що життєво важливі для всього суспільства. Цілком зрозуміло, що не кожна проблема суспільного розвитку може стати глобальною. Одним з найважливіших критеріїв визначення глобальних проблем є кількісний – геополітичний фактор. Мається на увазі просторовий масштаб, тобто території, для яких

ці проблеми є значущими. Відповідно до цього критерію проблему можна назвати глобальною, якщо вона стосується всієї планети, будь-якого її регіону загалом, на відміну від регіональних або локальних, притаманних одній державі або групі держав.

До глобальних проблем відносять:

відвернення світової термоядерної війни, створення ненасильницького світу, що забезпечує мирні умови для розвитку соціального прогресу всіх народів;

подолання що раз більшого розриву в рівні економічного та культурного розвитку між країнами, усунення в усьому світі економічної відсталості;

забезпечення подальшого економічного розвитку людства необхідними для цього природними ресурсами (продовольством, сировиною, джерелами енергії);

подолання екологічної кризи, що породжується вторгненням людини в біосферу;

припинення стрімкого зростання населення (зростання чисельності населення в країнах, що розвиваються; падіння народжуваності в розвинених);

своєчасне передбачення та запобігання різним негативним наслідкам НТР і раціональне, ефективне використання її досягнень на благо цілого суспільства й окремої особистості.

Глобальні проблеми мають, з одного боку, природний характер, з іншого, – соціальний. У зв'язку з цим їх можна розглядати як вплив або результат людської діяльності з негативною дією на природу. Іншим варіантом виникнення глобальних проблем є криза у стосунках між людьми, яка зачіпає весь комплекс взаємовідносин між членами світового співтовариства.

Усім глобальним проблемам суспільного розвитку властива мобільність: не перебувають у статичному стані, а постійно змінюються, набуваючи різної інтенсивності, а отже, і значущості у різні історичні епохи. У міру вирішення глобальні проблеми можуть втрачати свою актуальність у рамках світового значення, переходити на інший рівень (наприклад, локальний, регіональний) або зникають. Усі глобальні проблеми перебувають у складному взаємозв'язку та взаємозалежності. Це означає, що розв'язання однієї проблеми потребує врахування впливу на неї комплексу інших проблем.

Глобальні проблеми тісно пов'язані між собою та мають загальні джерела виникнення і розвитку, тому важливо у певний спосіб їх класифікувати і систематизувати, зрозуміти причини їх появи й умови, за яких вони можуть бути вирішені суспільством.

Одні вчені виникнення цих загальних ситуацій-проблем сучасної світової історії вбачають у науково-технічному прогресі, його витратах. Вони вважають, що проблеми людства спричинені науково-технічними досягненнями, які створені самими людьми: саме технічне середовище формує марнотратний спосіб життя.

Інші науковці причину виникнення сучасних глобальних проблем суспільства пов'язують з руйнівними властивостями самої людини, зокрема з природною агресивністю, прагненням до безмежного споживання, відсутністю загальних цілей розвитку.

Разом з тим, розвиток сучасного світу настійно вимагає не тільки пильної уваги до глобальних проблем, їх вивчення та обговорення світовою спільнотою, а й своєчасного практичного вирішення. З огляду на це необхідний комплексний аналіз посталих проблем усією системою наукового знання. Це пов'язано з тим, що глобальна проблематика вимагає одночасного розгляду з позицій біосфери, техносфери та соціосфери, причому на різних рівнях аналізу кожної з названих сфер.

Глобальні проблеми об'єднуються в групи за найбільш характерними ознаками. Класифікація дозволяє встановити ступінь їх актуальності, послідовність теоретичного аналізу, методику й алгоритм рішень.

Суспільні проблеми можна класифікувати за такими ознаками:

за природою походження (генетично зумовлені, сформовані під впливом середовища, штучні);

за ступенем реальності (реальні, об'єктивні та суб'єктивні проблеми, віртуальні, псевдопроблеми);

за середовищем розгортання (природні, економічні, соціальні, технічні й управлінські);

за ступенем передбачуваності (очікувані та несподівані);

за ступенем безпеки (безпечні та небезпечні);

за ступенем можливості подолання (розв'язувані та нерозв'язні);

за терміном присутності або впливу (тимчасові, поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові);

за терміном походження (минулі, проблеми сьогодення, майбутні);

за сферою діяльності (продовольчі, сировинні, енергетичні).

Надана класифікація показує, що всі глобальні проблеми є взаємопов'язаними і розв'язуються в комплексі. Доцільно виділити деякі з основних процесів, які впливають на загострення глобальних проблем:

суперечності, що виникають у суспільному житті (економічні, політичні, соціокультурні), визначають доміанти у ставленні людини до природи, насамперед як до джерела ресурсів;

характер матеріального виробництва, за якого відбувається руйнування найважливіших екологічних взаємозв'язків, що визначають цілісність біосфери. Цим навколишньому середовищу завдається незворотна шкода, що безпосередньо загрожує життєдіяльності людства;

демографічні коливання, що виражені надмірним або недостатнім приростом населення. Сьогодні більшість експертів вважає, що постійний приріст населення спричиняє екологічну небезпеку, оскільки може призвести до незворотного використання природних ресурсів;

різноманітні природні та техногенні катастрофи. У цьому сенсі особливої небезпеки набуває накопичення ядерної зброї;

прискорення глобалізаційних процесів і взаємозалежності світових економік.

Глобальні проблеми сучасності породжені саме всепроникною нерівномірністю розвитку світової цивілізації, коли технічна могутність людства незмірно перевершила досягнутий ним рівень громадської організації, політичне мислення явно відстало від політичної дійсності, а спонукальні мотиви діяльності переважної маси людей і їх моральні цінності дуже далекі від соціального, екологічного та демографічного імперативів епохи.

Глобальні проблеми підлягають вирішенню на глобальному, міжнародному рівні шляхом їх попереднього дослідження, обговорення основних напрямів і стратегій виконання.

Центральним елементом міжнародних відносин є їх політичний аспект, який у взаємозв'язку з іншими параметрами спрямовує політику держави як головного суб'єкта. Сьогодні на міжнародній арені діють неурядові організації, громадські та політичні рухи; проте їх активність не можна порівняти до ролі держав у міжнародних відносинах, особливо в політичному плані.

Міжнародна політика реалізовується через дії суб'єктів щодо здійснення та захисту своїх інтересів на міжнародній арені. На міжнародних

теренах саме держави представляють суспільство загалом, тоді як окремі соціальні групи чи політичні організації не мають таких повноважень. Питання щодо суверенітету держави, її безпеки та територіальної цілісності вирішується лише державою через її відповідні структури. Це єдиний національний інститут, який має законні повноваження щодо впровадження політики на міжнародній арені: укладення двосторонніх і багатосторонніх угод про співробітництво в певних сферах, оголошення війни тощо. Сукупна зовнішньополітична діяльність суверенних держав визначає всю світову політику.

В умовах глобалізації актуалізується проблема формування світового порядку, заснованого на політиці гарантованої загальної безпеки, оптимального співвідношення національних і загальнолюдських інтересів, пріоритетності прав людини.

Міжнародне співтовариство є складною системою різноманітних зв'язків на міждержавному рівні: економічних, політичних, військових, фінансових, інформаційних та ін. Ця система загалом має політичний характер і виконує політичні функції.

Під міжнародним співтовариством слід розуміти глобальну політичну систему, елементами якої є держави, а сама вона має міждержавний характер. Поняття «світова спільнота», яке в сучасній науковій літературі є спірною організацією, використовується переважно для позначення глобальної соціально-економічної системи. Міжнародне співтовариство виконує функції керівної системи щодо світової спільноти, а останнє є його соціально-економічною основою. Міжнародне співтовариство та світова спільнота взаємопов'язані та є підсистемами глобальної соціально-політичної системи, яку часто також називають світовою спільнотою. Міжнародна та світова спільноти як частини єдиної системи мають перебувати в певній відповідності одна одній.

Поглиблення взаємозалежності між державами вимагає нових шляхів до визначення співвідношення національних інтересів та інтересів світового співтовариства. Інтереси спільноти вимагають якнайповнішого задовільнення інтересів держав, тоді як стан самого співтовариства залежить від цього. У міру розвитку суспільства та зростання його значення у задовільненні потреб окремого індивіда, в міру реалізації прав і свобод людини на перший план висуватиметься завдання забезпечення саме спільних інтересів завдяки ефективній міжнародній політиці.

Одною з декларованих цілей міжнародної політики є донесення позитивного ефекту глобалізації до якнайбільшої кількості країн і водночас пом'якшити негативні наслідки.

Створені за останні десятиліття інформаційні системи незмірно посилили здатність фінансового капіталу до швидкого переміщення. Проте це процес двоякої дії, оскільки здійснює потенційний вплив на здатність до руйнування стійких економічних систем.

Слід зазначити, що глобалізація економіки є складним і суперечливим процесом. З одного боку, вона полегшує господарські взаємовідносини між державами, створює умови для доступу країн до передових досягнень людства, забезпечує економію ресурсів, стимулює світовий прогрес. З іншого – глобалізація веде до негативних наслідків: закріплення периферійної моделі економіки; втрати власних ресурсів країнами, що не входять у «золотий мільярд». Глобалізація поширює конкурентну боротьбу на всіх учасників, зокрема на слабкі країни, що призводить до руйнування малого бізнесу, зниження рівня життя населення та ін.

Завдяки новим теоретичним дослідженням триває пошук міжнародних інструментів управління світовими процесами, адекватних сучасному стану розвитку економічних систем та їх взаємодії.

Відсутність чітких і прозорих правил взаємодії державних та недержавних суб'єктів управління принципово перешкоджає формуванню ефективної системи глобального управління. Для успішної співпраці доцільно внести зміни до законодавства щодо основної діяльності та статутів міжнародних економічних організацій. Це дозволить залучати інститути громадянського суспільства не тільки до обговорення пріоритетних сфер глобального управління, а й до розроблення рішень та контролю за їх виконанням. Створення таких правил має першочергове значення.

При всьому значенні перетворень, що відбуваються у міжнародному регулюванні, можна зафіксувати, що протягом останніх десятиліть реакція міжнародних економічних організацій на низку глобальних викликів була не завжди позитивною. У кризових ситуаціях вони часто вживали заходів, які сприяли на розповсюдження кризи на всі країни глобального середовища. Через обмеженість фінансових ресурсів, відмінність в ідеологічних і політичних засадах, невідповідність інтересів, використання часткового підходу до вирішення найскладніших соціально-економічних проблем ефективність роботи більшості міжнародних установ була незначною.

У процесі взаємодії роль учасників світових економічних відносин набувають додаткових властивостей, що відрізняються від притаманної їм абстрактності. Ними є глобальні детермінанти функціонування національної економіки, коли прагнення до співпраці та взаємодії для досягнення спільних цілей простежується на всіх рівнях сучасних відносин у світовій економіці:

на рівні компанії: практика соціального співробітництва;

на рівні мікроінтеграції: тенденція до розвитку громади;

на рівні місцевих регіонів: консолідація комерційних, соціальних та адміністративних структур з метою соціального й інноваційного розвитку;

на державному рівні: зростання ролі громадянського суспільства (зокрема, неурядових організацій) у розвитку науки, культури, освіти й охорони здоров'я;

на міждержавному рівні: прагнення розробити загальні «правила гри», запровадження принципу субсидіарності, який передбачає поступове делегування своїх суверенних прерогатив на наднаціональний або субдержавний (регіональний, муніципальний) рівень, ринковий космос, уніфіковані механізми запобігання глобальним кризам і катастрофам;

на рівні світового співтовариства: зростання ролі неурядових організацій в економіці та політиці, початок формування глобального громадянського суспільства [40].

Отже, зазначені зміни не лише об'єднують колись роз'єднані фрагменти світової економічної системи, а й впливають на них у напрямі їх трансформації. І трансформація попередніх структур, і формування глобальної цілісності пов'язані з вирішенням найважливішого функціонального завдання – забезпечення керованості в новому масштабі від місцевого до глобального рівнів. Розв'язання цієї проблеми є водночас відповіддю на еволюційний виклик переходу до більш складного типу організації світової економіки та її складових.

У XXI ст. поряд із глобалізаційними відбуваються процеси регіоналізації. Зростає вплив регіонів на стан системи міжнародних відносин, набуваючи значення фактора, відбувається трансформування взаємозв'язку між глобальною та регіональною складовими світової політики, посилюється вплив регіонів на внутрішню політику держави.

За своєю сутністю глобалізація і регіоналізація стають головними процесами й основними напрямками сучасного етапу світового розвитку.

У світовому просторі глобалізація і регіоналізація розвиваються динамічно, взаємодіючи між собою. Глобалізація передбачає посилення взаємозв'язку між різними державами та характеризується не тільки системою міжнародних відносин, а й процесами регіоналізації. Тобто саму регіоналізацію можна розглядати як засіб збереження ідентичності регіону в умовах глобалізації.

Удосконалення регіональної кооперації та вихід її на якісно новий рівень стає реакцією на глобалізаційні процеси. Більшість країн розглядає інтеграційні союзи як спосіб нівелювання впливу негативних процесів, що пов'язані з глобалізацією, а також як найефективніший захід підвищення рівня конкурентоспроможності регіону й окремих країн, що входять до нього. Чим сильнішими і сталими є регіональні економічні зв'язки, тим більш плідними є умови та перспективи розвитку в усіх сферах: економічній, політичній, культурній, військовій. Тим самим створюються нові можливості для вирішення проблем глобалізації [40].

Регіоналізація – це емпіричний за характером процес, що сприяє формуванню відносно цілісного за структурою регіону. Стрімкий розвиток інтеграційних процесів у регіонах був спричинений зростанням міжнародного руху капіталів, товарів і факторів виробництва, що підштовхнуло до формування стійких виробничо-торгівельних відносин між країнами й усунення численних бар'єрів для міжнародної торгівлі та руху факторів виробництва. Це стало можливим тільки за умов укладення багатосторонніх угод між країнами – членами регіональних об'єднань.

Регіональні об'єднання утворюють цілісну систему, здатну витримувати випробування на якість взаємовідносин між країнами-членами через єдність історичних, економічних, політичних інтересів, стратегічної мети, захист ідеологічних складових. Процеси інтеграції всередині об'єднань надають змогу грамотно скомбінувати наукові дослідження, матеріальні ресурси, створити сприятливі умови для економічного розвитку та сформуванню конкурентні переваги регіону в рамках світового ринку.

Важливо розуміти, що існують дві взаємозалежні форми регіоналізму: національна та міжнародна. У першому випадку це об'єднання суб'єктів у самій державі, тобто створення нових, вітчизняних регіонів на території держави. За міжнародної регіоналізації здійснюється вихід територіальних утворень і регіонів на міжнародний рівень. Отже, регіоналізація є стійким процесом регіонального структурування територій, що підвищує роль регіонів у соціально-економічній і політичній сфері життя суспільства загалом та окремих його громадян.

Для того щоб певна спільнота (сукупність держав) стала регіоном, необхідна наявність таких характеристик: спільний історичний досвід цієї групи держав: наявність особливостей розвитку культури, властивих тільки їм; наближеність у географічному розташуванні; подібні типи господарства та економічних систем; спільна робота в регіональних міжнародних організаціях.

Будучи узгодженою з розвитком економічних процесів, регіоналізація є результатом саме міжнародного поділу праці, що виник під впливом зовнішніх факторів, що вивело виробничі процеси за межі національних кордонів. Отже, регіоналізація виступає інструментом прискорення розвитку економіки і засобом підтримки відносного балансу в світі. Більше того, регіоналізація – це продукт глобалізації та водночас інструмент протидії негативним наслідкам глобалізації.

Застосування принципу регіоналізації сприяє створенню умов для розподілення в регіонах владних повноважень і виробничих ресурсів між різними групами населення. Доцільно зазначити, що регіоналізація властива всім типам сучасних спільнот – незалежно від рівня їх розвитку, масштабів, характеристики політичних і державних структур. Регіоналізація відбувається у внутрішній структурі держави. Отже, ці процеси відіграють роль головної рушійної сили в перетворенні унітарних держав на федеративні. Як новостворені федерації вони докладають значного внеску в подальший розвиток федеративних відносин. Міжнародні відносини держав на регіональному рівні цілковито залежать від цих процесів.

Останніми роками посилилася динаміка перетворення унітарних держав на федеративні, розширилися якісні та кількісні показники і міжнародні географічні зв'язки регіонів. Обсяг і змістовність співпраці поглиблюються; спостерігається формування сталої системи міжнародних зв'язків між регіонами; вдосконалюється механізм їх співпраці тощо. Міжрегіональні контакти набувають важливості і стають складовою світової міжнародної системи.

Крім того, процеси регіоналізації стають характерними як для держав з федеративною формою устрою, так і для унітарних держав, розповсюджуючись на цілі континенти та частини світу. Європейський Союз (ЄС) є гарним прикладом регіоналізації, де природний розвиток процесу регіоналізації привів до розвитку концепції «Європи регіонів», відображаючи тим самим посилення важливості регіонів і визначаючи

їх місце в ЄС. Вагому роль на теренах ЄС відіграють такі організації, як Асамблея регіонів Європи та Комітет регіонів [11].

Наукові дослідження та вивчення регіональних процесів уможливають аналіз політики державних органів регіону з метою чіткого формування національних інтересів і сприяння розширенню зовнішніх можливостей для міждержавного співробітництва в регіональних межах.

Сформована регіональна кооперація має орієнтуватися на вирішенні різноманітних завдань. Ці завдання можуть торкатися суспільно-господарського освоєння прикордонних територій, виконання спільних програм щодо інвайронментального розвитку, перетрансформації системи міжнародних економічних відносин, розроблення складних важелів підвищення рівня регіональної безпеки.

Цілком зрозуміло, що одній країні складно домогтися розв'язання таких проблем, але в складі об'єднання з іншими країнами потенціал економічних, політичних і військових ресурсів значно зростає. Такі об'єднання мають стати центрами сили, що потужно впливають на глобальний світ. Доцільно сформоване, таке інтеграційне об'єднання може виступати повноцінним стратегічним союзом із загальними економічними та політичними інтересами для учасників.

Сучасні проблеми глобальної політики вирішуються переважно двома клубами – Великою сімкою та Великою двадцяткою.

Міжнародна економічна інтеграція – це процес міжнародного об'єднання економік країн на спільному ринку, на якому відбувається поступова ліквідація тарифних і нетарифних обмежень, що приводить до уніфікації економічної політики між секторами економіки та має ряд яскраво виражених наслідків, серед яких такі:

- функціонування закону вирівнювання цін;
- стрімке зростання обсягів торгівлі;
- підвищення продуктивності праці;
- міграція потоків робочої сили;
- поява єдиних тарифів на кордонах економічного об'єднання [68].

За ступенем сприяння (стимулювання) економічна інтеграція є найкращим варіантом після режиму вільної торгівлі.

Економічну інтеграцію можна визначити як процес зближення, майже зрощування національних систем господарювання, що мають здатність

до саморегулювання та саморозвитку, на основі узгодженої міждержавної економіки та політики.

Процеси інтеграції у світову економіку є не випадковими, а скоріше наслідком еволюційного, об'єктивного та природного процесу взаємодії між економічними системами країн світу. Розвиток економічної інтеграції перебуває у взаємозв'язку з процесами глобалізації та регіоналізації, які існують паралельно, оскільки і глобалізація, і економічна інтеграція є формами інтернаціоналізації економічних, політичних, культурних та інших аспектів життя. Сьогодні інтеграція і глобалізація розглядаються як етапи у розвитку інтернаціоналізації в широкому розумінні [69].

Об'єднання, поглинання та розпад держав, імперій і економічних систем мали свої історичні наративи ще до настання інтеграції. Під «регіональною економічною інтеграцією» можна розуміти процес поступового об'єднання країн саме як суб'єктів господарювання. У цьому аспекті відбувається формування нового економічного органу, яким є міжнародний регіональний комплекс. Поняття «регіональний» у цьому випадку означає історично створену регіональну подібність, яка передбачає схожу економічну, географічну та демографічну структури, а також спільну культуру та історію.

Регіональна схожість створює об'єктивні можливості для формування різноманітних політичних та економічних утворень, відповідних її конкретному історичному періоду. Метою таких утворень стає ефективне функціонування скоріше як реальних суб'єктів міжнародних економічних відносин, ніж національних держав.

Значення інтеграції визначається створюваною нею можливістю посилювати конкурентні позиції країн, що об'єднуються в безкомпромісній боротьбі за світові ринки, джерела сировинних і енергетичних ресурсів, нові технології, інвестиції і т. д. Поряд з цим багатий досвід держав Західної Європи свідчить, що інтеграція забезпечує підвищення конкурентоспроможності національних економік.

Створення інтеграційних об'єднань сприяє їх протистоянню потужним транснаціональним і національним економічним структурам, від яких можуть виходити реальні загрози суверенітету країн, що розвиваються, і ринків, що формуються. Загальновідомо, що на рубежі 80 – 90-х рр. ХХ ст. процес глобалізації викликав два взаємопов'язаних між собою явища: занепад деякою мірою ролі держави та виникнення регіональних

об'єднань. У сучасних умовах регіональна інтеграція стає домінантною тенденцією світового розвитку.

Можна зазначити, що сучасний світ став сукупністю регіональних блоків. У Західній Європі, Північній і Південній Америці, Південно-Східній Азії, на пострадянському просторі, в Африці діють великі регіональні об'єднання, які пов'язані між собою спільними економічними та геополітичними інтересами. Вони мали різні цілі та причини створення, але в умовах глобалізації економіки світу всі вони спрямовані на відстоювання національних інтересів групи об'єднаних ними держав. У цьому полягає їх вплив, непорівнянний з можливостями окремої країни. Саме тому особливістю сучасного етапу розвитку світової економіки є те, що в умовах наростання глобальної невизначеності посилюються процеси регіональної інтеграції.

У цьому контексті цілісність (інтеграція) сучасного організаційного типу світової економіки визначається не стільки єдністю фізичного простору, скільки можливістю синхронного глобального економічного та соціального моніторингу подій у реальному часі, здатністю установ до багаторівневого оперативного проєктування глобальних управлінських рішень.

Такі тренди спостерігаються в сфері торгових відносин у рамках Світової організації торгівлі (СОТ). Укладені угоди вимагають від членів СОТ дотримання національного законодавства й економічної політики відповідно до міжнародних стандартів. Це передбачає постійний моніторинг змін торгових режимів країн-учасниць. Невиконання може призвести до відповідних санкцій, які є важливим інструментом впливу СОТ на окремі країни. Формування світової національної економічної політики все частіше відбувається в процесі переговорів у рамках СОТ, Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Світового Банку.

У результаті створюється перспектива, суттєво відмінна від попередньої, розвиток світової економіки зазнає певних метаморфоз конфігурації цивілізаційних суперечностей; відбувається трансформація усталених і встановлення нових форм взаємозв'язків між компонентами світової економіки на різних рівнях.

Водночас глобалізація породжує нові суперечності та проблеми у світовій економіці. Сьогодні процес глобалізації в різній мірі завдає впливу на всі країни світу – прояв глобалізації є багатовимірним. Окрім суперечливості та непослідовності, глобалізація викликає формування інших процесів, що суперечать один одному від самого початку трансформації,

демонструючи тим самим залежність, яка впливає на регіональний розвиток, безпеку як окремих регіонів, так і національної економіки загалом.

Як було зазначено, глобалізація зумовлена ринком, який стирає міждержавні кордони. Отже, цей процес стимулює концентрацію високотехнологічного виробництва в більш розвинених країнах, дозволяючи їм розвиватися ще швидше та збільшуючи тим самим розрив із країнами, що відстають у своєму розвитку. Здебільшого видобувні галузі, виробництво сировини, а також ресурсоємні та забруднюючі повітря галузі зосереджуються в слаборозвинутих країнах. Це призводить до посилення економічної залежності національних економік від світових умов господарювання.

Отже, можна констатувати той факт, що міжнародні асоціації та об'єднання держав утворюються для захисту власних інтересів розвинених країн, зокрема забезпечення національних економік від негативних наслідків світової кризи.

Процес глобалізації пройшов у своєму розвитку декілька етапів (рис. 2.2). На початку розвитку глобалізації саме регіональні аспекти впровадження національної економіки в світове господарство обмежувалися лише проблемами транскордонного співробітництва, розвитку галузей, що виробляли товари з метою експортування та залучення інвестицій в економіку регіонів.

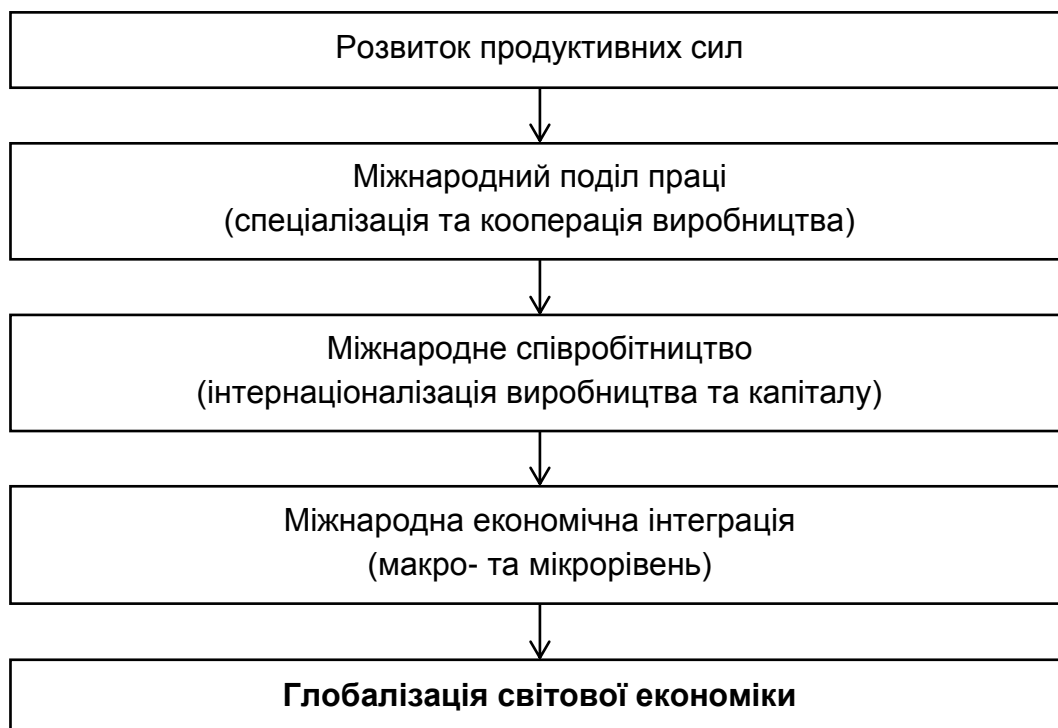

Рис. 2.2. Етапи розвитку глобалізації світового господарства

У глобалізованому світі, який стає все більш конкурентоспроможним, боротьба виробників товарів і послуг на світовому та внутрішньому ринках притягує все більший інтерес науковців і професіоналів до просторових економічних досліджень, оскільки це дозволяє вирішувати питання вдосконалення територіальної організації виробництва на макро-, мезо- та мікрорівнях. Її оптимізація, як свідчить багатомісячний досвід різних країн світу, в деяких випадках відіграє не меншу роль у підвищенні конкурентоспроможності національних економік і соціально-економічного розвитку країн, що використовують технологічні інновації.

У зв'язку з перспективами та проблемами сучасного етапу розвитку світової економіки необхідно приділяти пильну увагу до розвитку та вдосконалення зовнішньоекономічної діяльності країн.

Зовнішньоекономічна діяльність – одна із сфер економічної діяльності, пов'язана з міжнародним виробництвом і науково-технічним співробітництвом, експортом та імпортом товарів і послуг, доступом компаній та організацій на зовнішні ринки. Зовнішньоекономічна діяльність країни полягає у встановленні зовнішніх зв'язків держави з іншими країнами та міжнародними організаціями – партнерами у міжнародній діяльності.

Зовнішні зв'язки держави здійснюються через взаємообмін з іншими країнами світу продуктами матеріального виробництва, послугами, інформацією на основі міжнародний поділу праці. Це прояв співдружності політичних органів, спрямований на ефективне вирішення глобальних проблем людства, та задоволення особистих потреб громадян.

Зовнішні зв'язки України мають розгалужену структуру. За змістовністю, характером, предметами обміну їх розподіляють на політичні, економічні, наукові, культурні, інформаційні, військові, екологічні, релігійні, гуманітарні відносини, особисті стосунки громадян. Їх можна групувати і за іншими ознаками:

часовою тривалістю: тимчасові та стабільні, довготривалі;

за територією: з країнами Європи, Азії, Америки тощо;

за рівнем розвитку країн: з розвиненими країнами та країнами, що розвиваються тощо [11].

Водночас кожна група зв'язків має свою ієрархічну, багаторівневу структуру. Наприклад, економічні зв'язки розрізняють на зовнішньоторговельні, науково-технічні, інвестиційні, кредитно-фінансові, туристичні тощо.

Різноманітними є функції світових зв'язків України. Вони покликані сприяти органічному її інтегруванню у всесвітні структури з метою зміцнення миру та безпеки, ефективного розвитку економіки, науки, освіти та культури, формування єдиного екологічно чистого простору Землі, задовільнення особистих потреб громадян [9].

Зовнішні зв'язки України можна подати у вигляді схеми (рис. 2.3).

Рис. 2.3. **Схема зовнішніх зв'язків України**

Зовнішньоекономічні зв'язки є інструментом впливу на економічну систему держави, який здійснюється через механізм зовнішньоекономічної діяльності. Вони є комплексною системою різноманітних форм міжнародного співробітництва держав і їх суб'єктів у всіх галузях економіки як сукупність торгово-економічних, виробничо-господарських, науково-технічних, коопераційних, валютно-фінансових і кредитно-розрахункових відносин країни з іноземними державами.

Розвиток світової економіки сьогодні стикається з очевидними проблемами, пов'язаними з обмеженням у розвитку, браком ресурсів для сталого зростання, гальмуванням кооперативних відносин [61].

Країни, що розвиваються, змушені ухвалювати ключові рішення в умовах високої конкуренції. Хибна політика ухвалення рішень може не тільки призвести до поточного зниження конкурентоспроможності економіки, але може мати довгострокові негативні наслідки, що впливають на рівень життя та стійкість економічного зростання [61].

Перспективи розвитку будь-якої країни у світовій економіці зумовлені конкурентоспроможністю національної економіки. Оновлення стратегій конкурентного суперництва та формування конкурентних переваг вимагають нового підходу до вдосконалення та створення сприятливих умов щодо забезпечення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання.

На думку членів Європейської економічної комісії ООН, для досягнення високого рівня конкурентоспроможності слід дотримувати такі умови:

- експортери мають підтримувати та збільшувати свою участь на зовнішніх ринках;

- продукція з високою доданою вартістю та сучасними технологіями має складати зростаючу частку експорту;

- має збільшитися середня питома вартість експорту країни [69].

Визначають такі фактори конкурентного розвитку національної економіки:

- орієнтація державної політики на консолідацію суб'єктів господарювання;

- ефективне впровадження економічних інструментів державного регулювання економіки;

- адаптація міжнародного законодавства про конкуренцію до національних умов;

- активізація інструментів інноваційної політики;

- реалізація політики інтелектуалізації соціально-економічного розвитку [60].

У сучасних умовах формування конкурентоспроможності зумовлено різними формами співпраці: починаючи з утворення інтеграційних об'єднань до створення коаліцій, союзів та інших форм «особливих відносин»

між учасниками ринку. Такий тип відносин зазвичай притаманний новітнім ринковим структурам, відмінності яких проявляються як організаційно, так і шляхом співпраці, аналізу сутності міжкультурних принципів організації бізнесу, взаємної довіри, етнічної лояльності тощо. Поділ накопичених компетенцій, розподілення ризиків і витрат, побудова окремих складових пропозиції ринку дозволяє компаніям сформувати рівень конкурентоспроможності, недосяжний для інших суб'єктів господарювання.

Міжнародні економічні відносини завжди мали значний вплив на розвиток економік країн. Історія їх формування, види та шляхи еволюції значно відрізняються. Сьогодні кожна країна світу задіяна у функціонуванні світової економіки. Отже, членство країни в тій чи іншій групі країн, а саме – інтеграція, набуває особливого значення, тому більшість регіональних інтеграційних асоціацій беруть за мету посилення розвитку країни в системі міжнародних відносин.

Важливою для України проблемою сьогодення стає вирішення соціально-економічних проблем і проблем розвитку інноваційної економіки не тільки на основі поновлення основного капіталу, але й через упровадження новітніх технологій та інновацій.

Щодо України, значним фактором економічного розвитку є інтеграція економіки та соціальної сфери країни у світове суспільство. Інтеграційні процеси дають змогу підвищити ефективність функціонування економіки. Надзвичайно привабливим для України є те, що більшість країн ЄС мають високий інноваційний потенціал.

Європейська інтеграція та членство України в Європейському Союзі є одним з головних інструментів реалізації національних інтересів, правового розвитку демократичної держави, вдосконалення механізмів функціонування громадянського суспільства відповідно до європейської моделі. Вступ України до ЄС є ознакою зміцнення національних позицій на міжнародному рівні [61].

Перехід інтеграції в глобальну політико-економічну систему, розширення Європейського Союзу та його наближення до кордонів України створили умови для активізації зусиль щодо участі в цих процесах. Прискорення інтеграції нашої держави в європейський економічний, політичний і правовий простір є одним з головних пріоритетів зовнішньоекономічної політики України, що потребує радикальних дій із проведення реформ у різних сферах суспільного життя.

Курс руху в європейську спільноту є очікуваним здобутком незалежної України, історично обумовленим прагненням створити демократичну, економічно розвинену, соціально орієнтовану країну. Метою курсу євроінтеграції є створення за допомогою масштабних внутрішніх перетворень умов для вступу до спільноти розвинених європейських країн. Сьогодні цей курс є одним з пріоритетних у державній політиці України [61].

Приєднання України до Європейського Союзу сприятиме процесу зміцнення безпеки на глобальному рівні, забезпеченню стабільності та уникненню передумов для створення штучних перешкод між пострадянськими країнами.

Приєднання до світового співтовариства виявилось непростим і неоднозначним процесом, зокрема через такі фактори, як:

відсутність єдиної концепції економічних реформ і їх недосконалість;
формування олігархічної системи, боротьба політичної еліти за перерозподіл суспільних благ;

умисне створення штучних бар'єрів у економіці з метою недопущення великого іноземного капіталу на ринок України;

агресивний тиск Російської Федерації на політичну владу в Україні.

На жаль, перепонами щодо вступу України в Євросоюз є корупція, низький рівень життя населення, війна на Донбасі, проблеми з демократією і правами людини та недостатній економічний розвиток країни. Одною з головних проблем в Україні, що гальмують економічний розвиток держави, є нерівність різних верств населення.

Особливого значення щодо сталого розвитку української економіки набуває оптимізація інтеграційної стратегії держави з метою найбільш повного використання конкурентних переваг з урахуванням вимог сучасного етапу глобалізації, необхідності вирішення соціальних, економічних, політичних проблем та активізації участі в міжнародному співробітництві у різноманітних сферах.

Розвиток інтеграційних процесів у сучасний період функціонування системи міжнародних економічних відносин став абсолютно природним результатом впливу факторів виробництва та переміщення потоку товарів і послуг між ринками різних держав. Це вимагає формування більш надійних виробничих і збутових зв'язків між країнами й усунення

багатьох перешкод для торгівлі та руху факторів виробництва на міжнародному шляху.

Високі темпи зростання світової економічної системи висувають підвищені вимоги до національних економік країн, значні резерви зростання яких сконцентровані у сфері інтеграції. Основною метою регіональної інтеграції є поступове підвищення ефективності використання потенціалів національних господарств за рахунок взаємовигідного об'єднання ідей і ресурсів для інтенсифікації економічного зростання та інших міжнародних проблем. Але світовий досвід указує на те, що позитивний ефект регіональної інтеграції проявляється лише за умови попереднього аналізу та всебічного опрацювання стратегії і тактики її реалізації.

Розуміння регіональної інтеграції як прояву глобалізації дає підстави вважати, що її глибинною рушійною силою є прагнення держави-учасниці досягнути високого рівня розвитку, забезпечивши якісно новий рівень участі в міжнародних економічних відносин [60].

Аналізуючи інтеграційні процеси в Європі, варто зазначити, що вони починаються з ослаблення і розпаду колоніальній імперій, які задавали напрям стратифікації в попередню історичну епоху. Зміни в міжнародному керівництві та формування нової ієрархії міжнародних відносин означали перерозподіл ролей на світовій арені.

Перед західноєвропейською елітою постало завдання зберегти за регіоном провідні позиції у світовій ієрархії та запобігти його переходу на периферію.

Інтеграція є вкрай ефективним інструментом, оскільки, стимулюючи внутрішній розвиток регіону, дозволяє максимально скористатися перевагами глобалізації, водночас обмежуючи її негативний вплив. У сучасній геополітичній ситуації саме регіональні інтеграційні об'єднання визначають характер глобальних змін і сприяють розвитку економік країн-членів.

Створювана регіональною інтеграцією цілісність є цілісністю групи факторів, що діють воедино в процесі глобалізації. Отже, регіональна інтеграція є моделлю активної та свідомої участі груп країн у світових рейтингових процесах, зумовлених глобалізацією. У ході реалізації торговельних відносин країни-учасниці прагнуть до підвищення ефективності. Саме тому позитивним є регіональні інтеграційні об'єднання, які забезпечують рангу системі міжнародних економічних відносин у контексті глобалізації.

Інтенсифікація відносин між учасниками, інтеграція їх економічних і політичних систем не є основною метою регіональної інтеграції. Таке взаємопроникнення є інструментом та продуктом інтеграції.

Глобалізація, яка веде до посилення наднаціональних сил, поглиблює диверсифікацію та закріплює міжрегіональні зв'язки, які базуються на взаємній координації інтересів держав.

Функції регіону в умовах глобалізації суттєво ускладнюються тим, що елементами внутрішнього середовища (структурою регіональної економіки) стають транснаціональні корпорації (ТНК), які є феноменом світової економіки. Тому регіони мають виконувати не лише внутрішні та зовнішні функції, а й функцію фільтрації небезпечного впливу глобального середовища на національну економіку загалом. Безперечно, що ефективність соціального розвитку регіонів загалом глобалізації не досягається лише на основі вирішення внутрішніх соціально-економічних проблем. Сучасний регіональний розвиток стає результатом суперечливої взаємодії глобалізації та регіоналізації, перетинання глобальних і локальних процесів еволюції світового господарства.

2.3. Глобальні та національні проблеми економіки: імплементация світового досвіду

Сучасна економічна ситуація та процеси її становлення у світовому вимірі обумовлюються ступенем забезпечення та розвитку конкурентного середовища, яке стосується всіх рівнів людської життєдіяльності. Звичайно, такий вектор розвитку поступово перетворюється на процеси формування, розвитку та функціонування окремих систем, що сприяють досягненням у світовому суспільстві. Національна економіка як цілісна система або як цілісний організм характеризується такими ознаками: спільною системою національного захисту, що передбачає наявність економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот тощо; наявністю тісних економічних зв'язків між суб'єктами господарювання країни, що базуються на поділі праці; загальним економічним середовищем, в якому діють суб'єкти господарювання зі спільним законодавством, єдиною грошовою одиницею, загальними грошово-кредитною та фінансовою системами; територіальною визначеністю з єдиним політичним та економічним центром, яким є державні інституції та який виконує регулятивну

і координаційну роль щодо діяльності суб'єктів господарювання. Слід розуміти, що нинішній стан економічних і соціальних зв'язків сприяє побудові бачення про нестійкі та диференційовані зв'язки між основними об'єктами та суб'єктами, показниками та характеристиками. Така ситуація дозволяє звернути особливу увагу на найбільш значущі економічні та соціальні елементи, котрі отримують функції «передового механізму» у поточному часі в рамках розвитку соціально-економічних процесів. Багато вітчизняних і зарубіжних науковців оперують великим обсягом інформації стосовно стану конкурентного середовища на міжнародних ринках і між різноманітними країнами, роблячи акцент на всебічному дослідженні соціально-економічних показників.

Незважаючи на світову пандемію та спричинені нею локальні кризи, процеси глобалізації істотно впливають на розвиток економіки. Характерною рисою процесу глобалізації є інвестиції, а також залучення інвестицій є однією з основних проблем сучасних українських реалій. Висока інвестиційна привабливість є головним фактором підвищення конкурентоспроможності країни або регіону, у такий спосіб забезпечуючи високий і стійкий темп соціально-економічного зростання. Сьогодні ця тема особливо актуальна, тому що неможливо зміцнити економіку країни, зокрема України, без інвестиційного буму, зокрема без іноземних інвестицій, без пошуку надійних і стабільних джерел капіталу і, в кінцевому підсумку, без створення сприятливого інвестиційного клімату. Україна залишається серед країн з найменш привабливим інвестиційним кліматом, що підтверджує ряд міжнародних рейтингів і оцінок порівняно з іншими країнами. Тому виникає потреба в поглибленні та прискоренні в Україні економічних і регуляторних реформ.

Однак, Україна потенційно може стати однією з країн-лідерів за обсягами прямих і портфельних іноземних інвестицій. Це обумовлено великим внутрішнім ринком України, порівняно кваліфікованою, але недорогою робочою силою, великим науковим і технологічним потенціалом, багатими природними ресурсами та наявною, хоча й не дуже розвиненою, інфраструктурою. Україна відчуває гостру потребу в іноземному капіталі. Однак для зацікавленості іноземного інвестора необхідно забезпечити сприятливі умови прямого іноземного інвестування. В Україні назріла потреба кардинальної зміни ділового іміджу. Усі зусилля держави мають бути спрямовані на забезпечення сприятливих умов ведення як національного, так і міжнародного бізнесу.

Нині приплив іноземного капіталу вже є життєво важливим для досягнення середньострокових цілей, таких як вихід з поточної кризи та відновлення економічного зростання. Водночас національні інтереси України не завжди збігаються з інтересами іноземних інвесторів. Це робить важливим залучення іноземного капіталу у такий спосіб, щоб інвестори могли задовольнити свої власні потреби, одночасно допомагаючи країні в досягненні. На рис. 2.4 наведено динаміку прямих іноземних інвестицій в Україну.

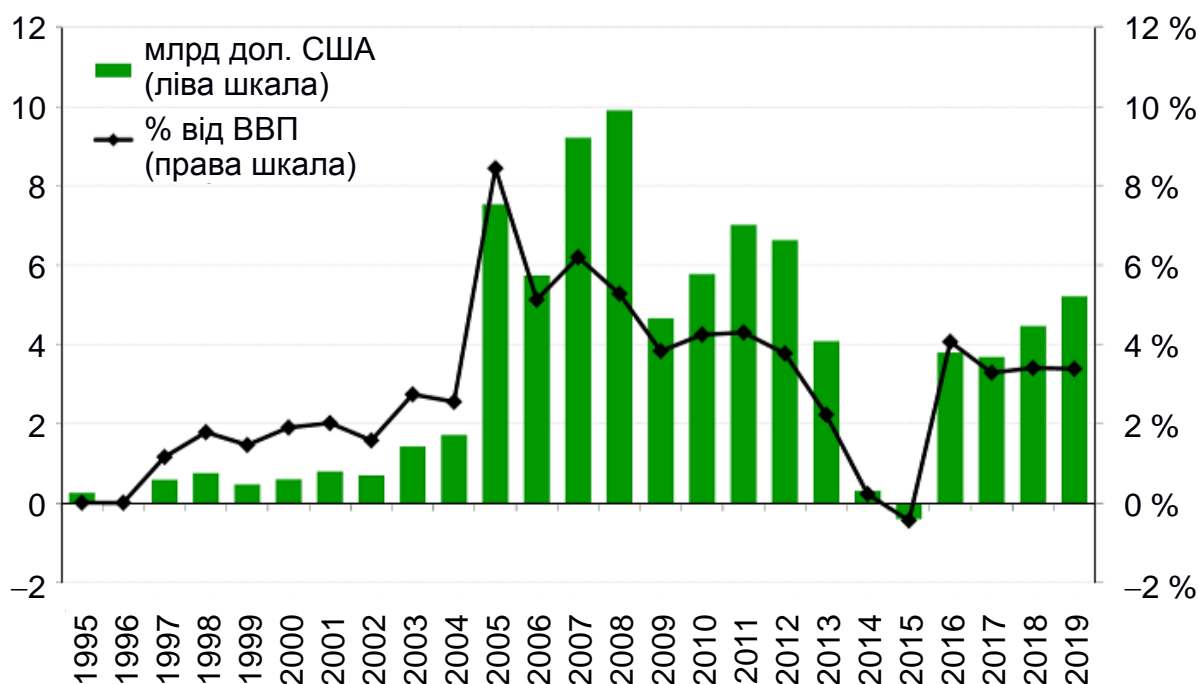

Рис. 2.4. Динаміка прямих іноземних інвестицій в Україну за період 1995 – 2019 рр.

Зараз Україна знаходиться на 64 сходинці світового рейтингу легкості ведення бізнесу (Doing Business). У 2019 році країна займала 71 місце, тобто порівнюючи з минулим роком, Україна піднялась на 7 позицій вище, обігнавши тим самим Пуерто-Рико. Загалом за 2014 – 2020 рр. Україна піднялась в рейтингу на 24 позиції.

Резюмуючи результати аналізу вкладення інвестицій в різні галузі України, можна зробити висновки, що найбільш перспективною є ІТ-сфера. За цією галуззю майбутнє країни. Які ж фактори заважають інвесторам нарощувати свою присутність в Україні? За результатами п'ятого

щорічного опитування іноземних інвесторів, яке Європейська Бізнес Асоціація (ЄБА), Dragon Capital і Центр економічної стратегії (ЦЕС) провели в кінці жовтня 2020 року, 48 % опитаних іноземних інвесторів вважають, що інвестиційна привабливість України знижується, 42 % не вбачають істотних змін, при цьому тільки 9 % бачать поліпшення, наочно результати опитування показані на рис. 2.5.

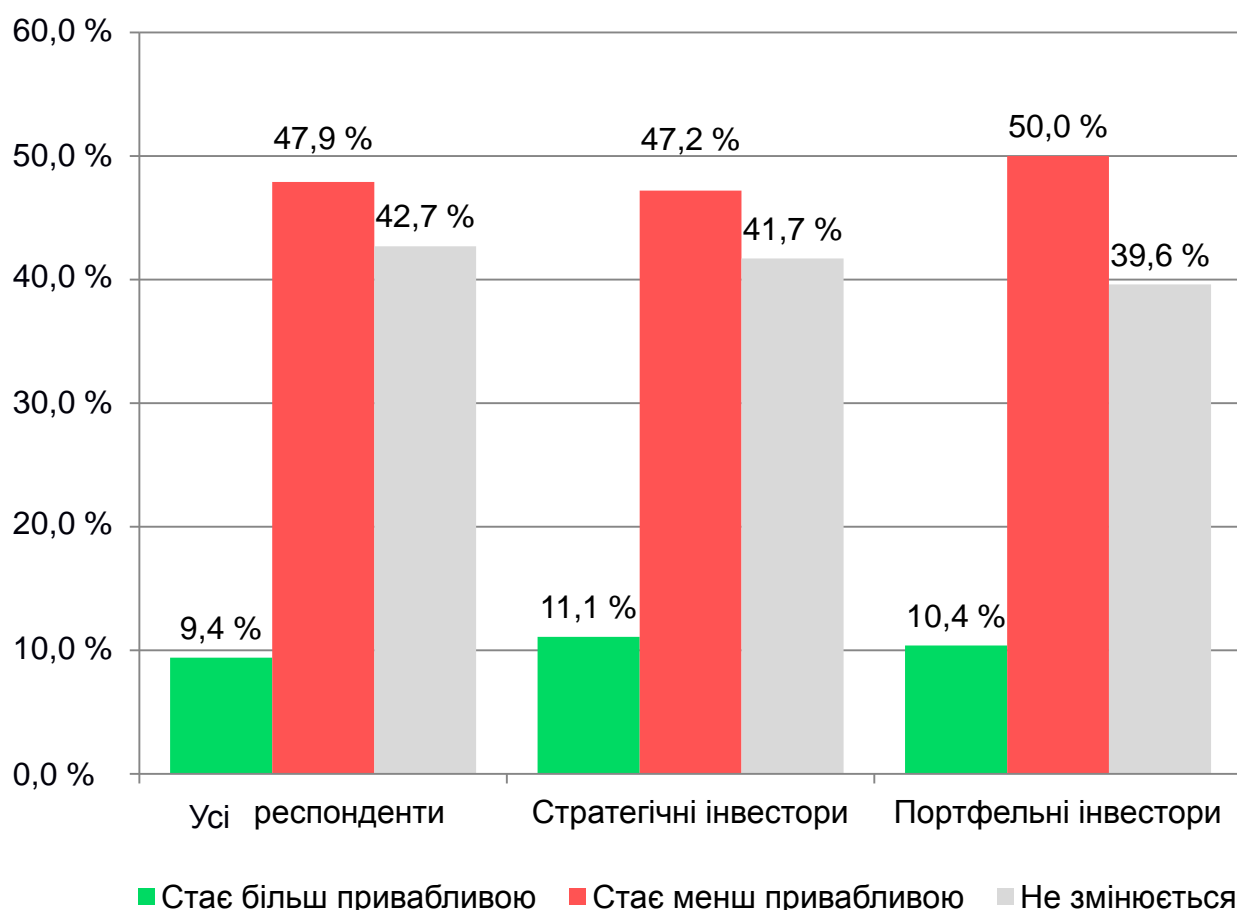

Рис. 2.5. Результати опитування іноземних інвесторів про інвестиційну привабливість України
(джерело: ЄБА, Dragon Capital, ЦЕС)

Іноземні інвестори виокремлюють кілька головних перешкод для вкладення грошових коштів в Україну, результати опитування наведено на рис. 2.6. В ході даного опитування також були виділені кроки щодо поліпшення інвестиційної привабливості України для інших держав (рис. 2.7).

Рис. 2.6. Головні перешкоди для вкладення інвестицій в Україну (джерело ЄБА, Dragon Capital, ЦЕС)

Рис. 2.7. Кроки щодо поліпшення інвестиційного середовища в Україні (джерело: ЄБА, Dragon Capital, ЦЕС)

Як можна помітити, більшість голосів інвесторів відзначає «Ефективні заходи боротьби з корупцією», що говорить про недовіру до уряду України і про його некомпетентність в управлінні державою, низький рівень життя, а це своєю чергою негативно впливає на стан країни на світовому ринку. Рівень життя населення та продуктивність праці працівників знаходяться під суттєвим впливом такого фактору як економічна політика держави. Ця політика дає можливість державі поширювати свій вплив на величину капіталу як людського, так і фізичного. Тому у разі наміру уряду збільшити продуктивність, прискорити економічне зростання країни та підвищити рівень життя своїх громадян, йому необхідно орієнтуватися на вжиті ряду кроків стимулювального характеру. Необхідно забезпечити стимулювання: внутрішніх заощаджень та інвестицій з-за кордону; освіти, досліджень і розробок; вільної торгівлі.

На думку авторів, розвиток конкурентної національної економіки, з одного боку, забезпечується досягненням високого рівня соціально-економічного розвитку територій, з іншого – зниженням рівня соціальної напруженості у суспільстві, що виступає стимулом його розвитку, але в процесі загострення може приводити до революцій, акцій протесту, мітингів тощо, тобто до зворотного ефекту.

Отже, з урахуванням наведеного раніше вищевикладене можна стверджувати, що в Україні мають місце такі негативні явища, як низький рівень доходів населення, негативна диспропорція в їх структурі, висока диференціація заробітної плати. У зв'язку з цим, з метою оптимізації механізму регулювання формування, структури та рівня доходів населення заданих країн, потрібно вивчати, аналізувати дану проблему та шукати шляхи подолання проблем, які постали перед населенням на цьому етапі економічних та політичних відносин. Проблеми прибутків і рівня життя населення посідають провідне місце у системі управління трудовим потенціалом суспільства. Саме тому необхідно розглянути їх джерела, структуру, види тощо.

Національний дохід (НД) – це сукупність усіх доходів у економіці домашніх господарств і підприємців незалежно від того, де вони використовують ресурси – у своїй країні чи за межами своєї країни [28; 139; 140].

У результаті розподілу й перерозподілу національного доходу формуються фонд споживання і фонд нагромадження. Їх співвідношення в кожній країні різне (20 – 25 % на нагромадження і 80 – 75 % на споживання), бо визначається, насамперед, рівнем продуктивності праці.

Розподіл виробленого національного доходу веде до утворення особистих доходів. Вони розрізняються не тільки за основними джерелами, а й за розмірами. Унаслідок цього в суспільстві виникає певна майнова диференціація. Остання є невід’ємним атрибутом ринкової економіки, але коли ця диференціація між окремими верствами населення стає дуже великою – у суспільстві загострюються соціальні суперечності.

На рис. 2.8 наведено показники національного доходу країн-членів ЄС за 2019 р.

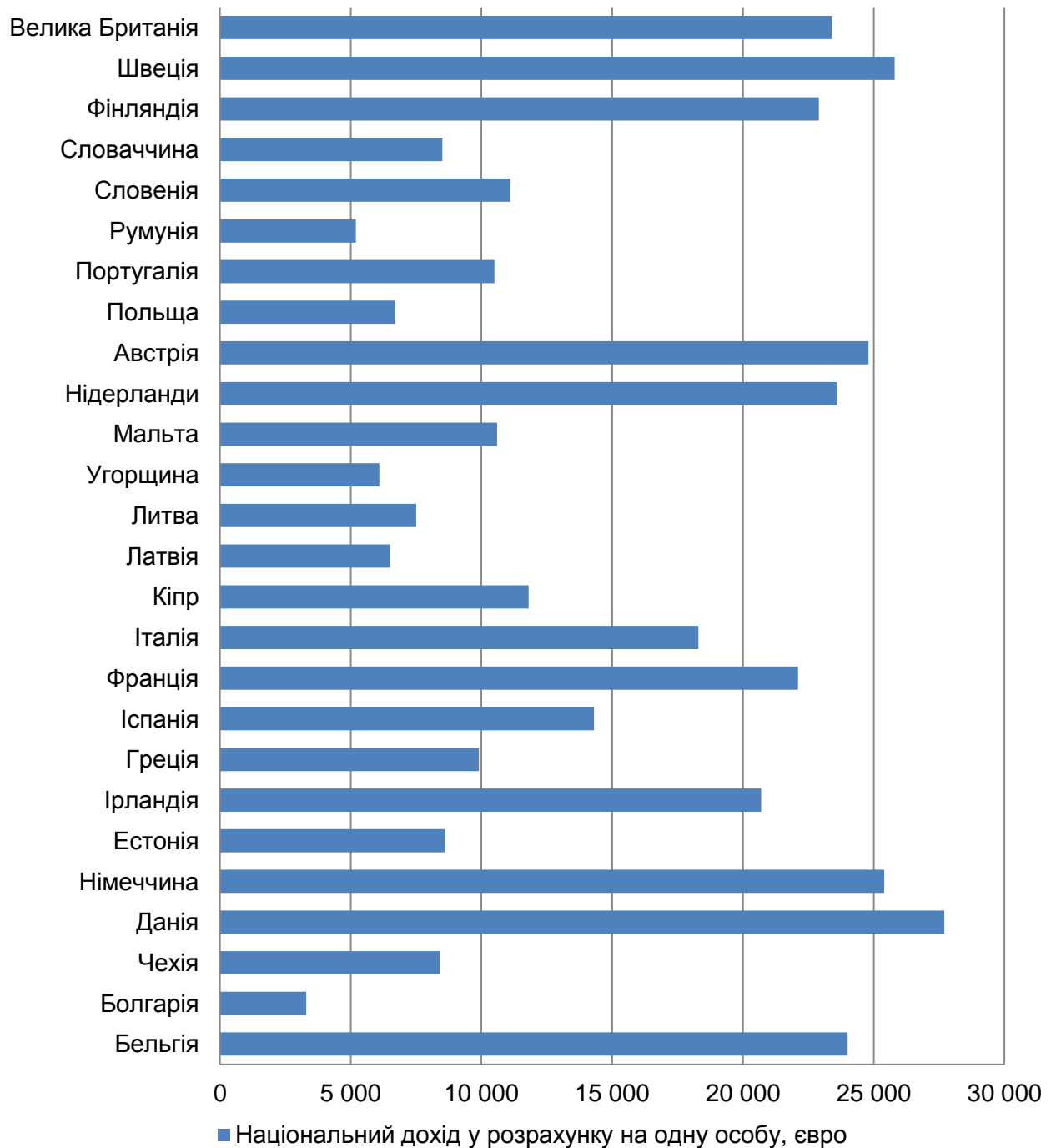

Рис. 2.8. Національний дохід країн ЄС за 2016 р.

Найвищі показники НД, що коливаються в межах 22 000 – 28 000 євро, мають такі країни: Данія, Швеція, Німеччина, Велика Британія, Фінляндія, Австрія, Нідерланди та Бельгія. Нині вже загальноновизнано, що більшу частину національного доходу створюють працівники сфери послуг. Тобто, в наведених економічно розвинутих країнах понад половини працівників зайнята у сфері послуг, а це означає, що більша частина доходів надходить саме від цієї сфери. Найменший показник національного доходу мають Румунія та Болгарія, з показниками 5 200 та 3 300 євро у розрахунку на одну особу.

З огляду на це метою наведеного дослідження обрано аналіз концептуальної схеми оцінювання конкурентоспроможності національної економіки в контексті національних і глобальних проблем. Інструментом аналізу стали множини економіко-математичних методів і моделей, що дозволяють підвищити наукову обґрунтованість оцінки конкурентної позиції національної економіки в світовій системі координат, оцінити рівень соціально-економічного розвитку та рівень соціальної напруженості національної економіки, розробити рекомендації щодо коригування стратегій соціально-економічного розвитку в сфері забезпечення конкурентного, безпечного, стійкого розвитку через мінімізацію соціальної напруженості.

Процес дослідження розподілено на етапи. В алгоритмічному записі загальна схема дослідження оцінки конкурентоспроможності національної економіки подана на рис. 2.9.

Звичайно, що перший крок стосується ознайомлення із теоретичними засадами формування поняття конкурентоспроможності національної економіки, а також механізмів управління конкурентоспроможністю національної економіки. Надалі відбувається перехід до пошуку моделей для проведення аналітичних розрахунків. Для аналізу було зібрано статистичні показники діяльності понад ста країн, які є об'єктом просторово-динамічної класифікації. Основні індикатори для проведення групування розглянуто у динамічному розрізі з наголосом на використанні функціоналів якості для проведення оцінювання якості розбиття.

Унаслідок реалізації алгоритму для української держави формуються різноманітні сценарії досягнення значущих показників з підвищення рівня конкурентоспроможності національної економіки. На основі отриманих даних визначаються вектори майбутнього напрямку розвитку та розуміння, до досягнень яких країн варто прагнути, щоб покращити реальний стан національної економіки.

Рис. 2.9. Концептуальна схема оцінювання конкурентоспроможності національної економіки в контексті національних і глобальних проблем

Відповідно до запропонованої концептуальної схеми дослідження (див. рис. 2.9), першим блоком є моделі групування країн за рівнем конкурентоспроможності на основі побудови мережі Кохонена.

Інформаційною базою дослідження є множина показників оцінки конкурентоспроможності країн, що складається з: двох кількісних – ВВП на душу населення і споживання (у дол. США); двох, поданих у відсотковому відношенні – рівень безробіття та рівень інфляції; п'яти показників, що створені за рахунок формування оцінних даних для кожної із розглянутих країн. Це, відповідно, індекси: глобальної конкурентоспроможності (Global competitiveness index, GCI); глобальний інноваційний (Global innovation index, GII); людського розвитку (Human development index, HDI); розвитку ІКТ (ICT development index, ICTDI); економічної свободи (Index of economic freedom, IoEF).

Для розрахунку беруться до уваги дані за період 2015 – 2020 рр. за 108 країнами [154; 160]. Вибір сукупності країн здійснювався на підставі інформаційної забезпеченості оцінки конкурентоспроможності [65; 155].

У результаті проведених розрахунків на основі мереж Кохонена [164] було визначено, які країни отримали високу, середню та низьку оцінку конкурентоспроможності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Класифікація країн після побудови мережі Кохонена

Кластери	Склад кластерів
Країни з низьким рівнем конкурентоспроможності (30 країн)	Алжир, Бангладеш, Камбоджа, Камерун, Домініканська Республіка, Єгипет, Сальвадор, Ефіопія, Гватемала, Гондурас, Індія, Індонезія, Киргизстан, Мадагаскар, Малі, Марокко, Мозамбік, Намібія, Непал, Нігерія, Пакистан, Парагвай, Філіппіни, Руанда, Сенегал, Шри-Ланка, Танзанія, Уганда, Замбія, Зімбабве
Країни з середнім рівнем конкурентоспроможності (49 країн)	Албанія, Аргентина, Вірменія, Азербайджан, Бахрейн, Ботсвана, Бразилія, Болгарія, Чилі, Китай, Колумбія, Коста-Рика, Хорватія, Кіпр, Грузія, Греція, Угорщина, Іран, Ямайка, Казахстан, Кувейт, Латвія, Литва, Малайзія, Маврикій, Мексика, Молдова, Монголія, Чорногорія, Оман, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Саудівська Аравія, Сербія, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Таїланд, Тринідад і Тобаго, Туніс, Туреччина, Україна, Уругвай, В'єтнам
Країни з високим рівнем конкурентоспроможності (29 країн)	Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Чехія, Данія, Естонія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гонконг, Ісландія, Ірландія, Ізраїль, Італія, Японія, Південна Корея, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Катар, Сінгапур, Швеція, Швейцарія, Об'єднані Арабські Емірати, Велика Британія, США

Методи кластерного аналізу дозволяють вирішити такі завдання [58; 142]:

проведення класифікації об'єктів з урахуванням ознак, що відбивають сутність, природу об'єктів. Вирішення такого завдання приводить до поглиблення знань про сукупності об'єктів, які піддаються класифікації;

перевірка висунутих припущень про наявність певної структури в досліджуваній сукупності об'єктів, тобто відбувається пошук наявної структури;

побудова нових класифікацій для явищ, які вивчені мало, коли потрібно установити наявність зв'язків усередині сукупності і спробувати привнести в неї певну структуру.

Алгоритми кластеризації зазвичай будується як певний спосіб перебору кількості кластерів і визначення його оптимального значення в процесі перебору та включають 5 основних кроків (рис. 2.10).

Рис. 2.10. Алгоритм побудови класифікацій та проведення угруповання

Далі було проаналізовано рівень конкурентоспроможності країн за такою ж множиною показників з використанням методу К-середніх у R [58; 142]. Результати аналізу наведено у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Класифікація країн за методом К-середніх

Кластери	Склад кластерів
Країни з низьким рівнем конкурентоспроможності (37 країн)	Алжир, Аргентина, Бангладеш, Камбоджа, Камерун, Домініканська Республіка, Єгипет, Сальвадор, Ефіопія, Гватемала, Гондурас, Індія, Індонезія, Іран, Киргизстан, Мадагаскар, Малі, Молдова, Монголія, Марокко, Мозамбік, Намібія, Непал, Нігерія, Пакистан, Парагвай, Філіппіни, Руанда, Сенегал, Шри-Ланка, Танзанія, Туніс, Уганда, Україна, В'єтнам, Замбія, Зімбабве
Країни з середнім рівнем конкурентоспроможності (46 країн)	Албанія, Вірменія, Азербайджан, Бахрейн, Ботсвана, Бразилія, Болгарія, Чилі, Китай, Колумбія, Коста-Рика, Хорватія, Кіпр, Чехія, Естонія, Грузія, Греція, Угорщина, Італія, Ямайка, Казахстан, Кувейт, Латвія, Литва, Малайзія, Мальта, Маврикій, Мексика, Чорногорія, Оман, Панама, Перу, Польща, Португалія, Румунія, Росія, Саудівська Аравія, Сербія, Словаччина, Словенія, Південна Африка, Іспанія, Таїланд, Тринідад і Тобаго, Туреччина, Уругвай
Країни з високим рівнем конкурентоспроможності (25 країн)	Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Гонконг, Ісландія, Ірландія, Ізраїль, Японія, Південна Корея, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Норвегія, Катар, Сингапур, Швеція, Швейцарія, Об'єднані Арабські Емірати, Велика Британія, США

За результатами аналізу видно, що кластерний аналіз на основі мережі Кохонена дещо покращив рейтинг одинадцяти країн, а за алгоритмом К-середніх у R така оцінка виявилась нижчою. За показником якості класифікації F2 [58] для кластерного аналізу за мережею Кохонена його значення дорівнює 28 026,72, а за методом К-середніх у R – 20 730,99, тому робимо висновок, що саме останню розбивку слід використовувати для дослідження.

Зауважимо, що Україна ввійшла за мережею Кохонена до кластеру з середнім рівнем конкурентоспроможності, а за методом К-середніх

отримала низьку оцінку. Оскільки більш доцільним для аналізу обрано метод К-середніх у R, то вважаємо, що Україна характеризується низьким рівнем конкурентоспроможності національної економіки та потребує розроблення ефективної стратегії з його підвищення.

У межах реалізації групування країн на міжнародному рівні були втілені основні алгоритми пошуку кількості груп для розподілу, використані мережі Кохонена і К-середніх для досягнення найбільш точної класифікації, проведено порівняння цих методів, розглянуто динамічну, щорічну кластеризацію макрорегіонів.

Застосуємо розглянуті кроки першого етапу для класифікації країн Європейського Союзу, для чого будемо класифікацію на підставі методу К-середніх, який дозволив отримати якісне розбиття країн на два кластери. Візуально точки за двогрупового розбиття будуть розташовані у такий спосіб, як показано на рис. 2.11.

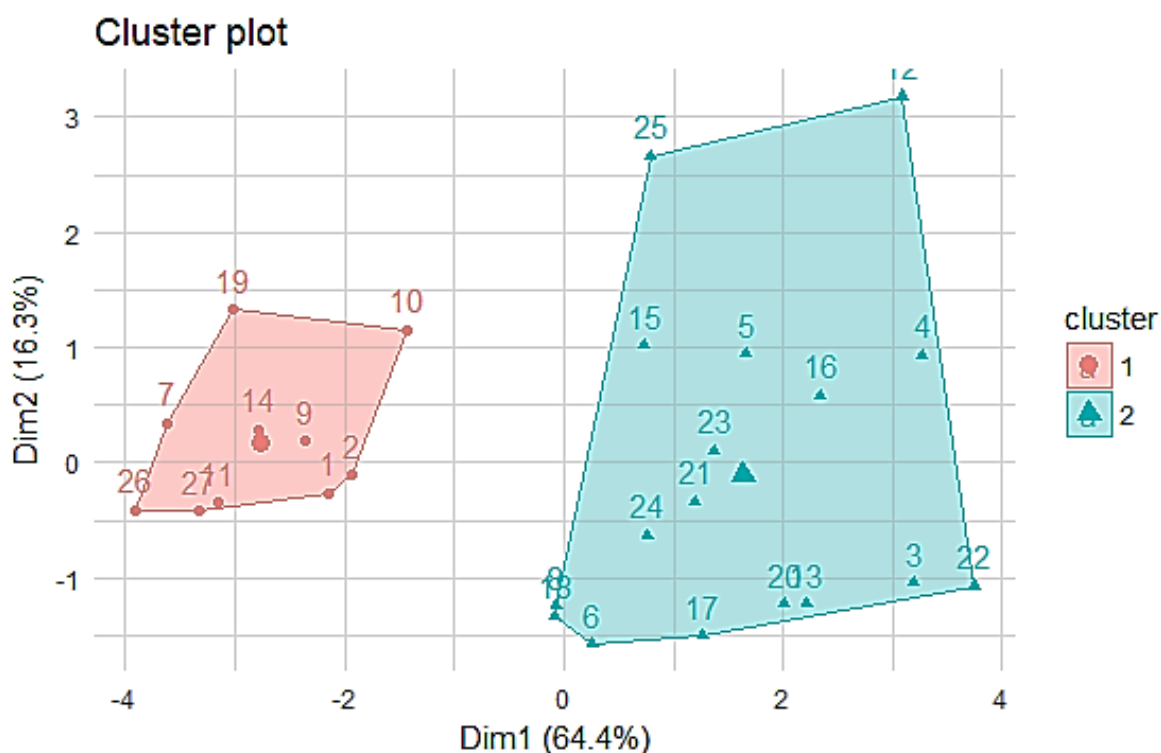

Рис. 2.11. Графік розташування країн у кластерах

Розглянемо позиції країн – елементів утворених кластерів. Країни – членів першого кластеру можна охарактеризувати як такі, що мають дуже високу оцінку конкурентоспроможності (в рамках Європейського регіону). Це Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Нідерланди, Швеція, Велика Британія.

Елементи другого кластеру охарактеризуємо як країни із низькою оцінкою конкурентоспроможності (в межах Європейського регіону). Це Болгарія, Хорватія, Кіпр, Чехія, Естонія, Греція, Угорщина, Італія, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Португалія, Румунія, Словаччина, Словенія, Іспанія.

Далі, відповідно до алгоритму, застосуємо дискримінантний аналіз та визначимо, в який кластер має потрапити Україна. Після реалізації методу визначаємо, що Україна потрапляє у другий кластер, однак за своїми показниками вона є занадто віддаленою від його центра. Очевидно, що для України отриманий результат є незадовільним, фактично опинившись поза межами дослідження, оскільки її показники якісно відрізняються від кластерних (рис. 2.12).

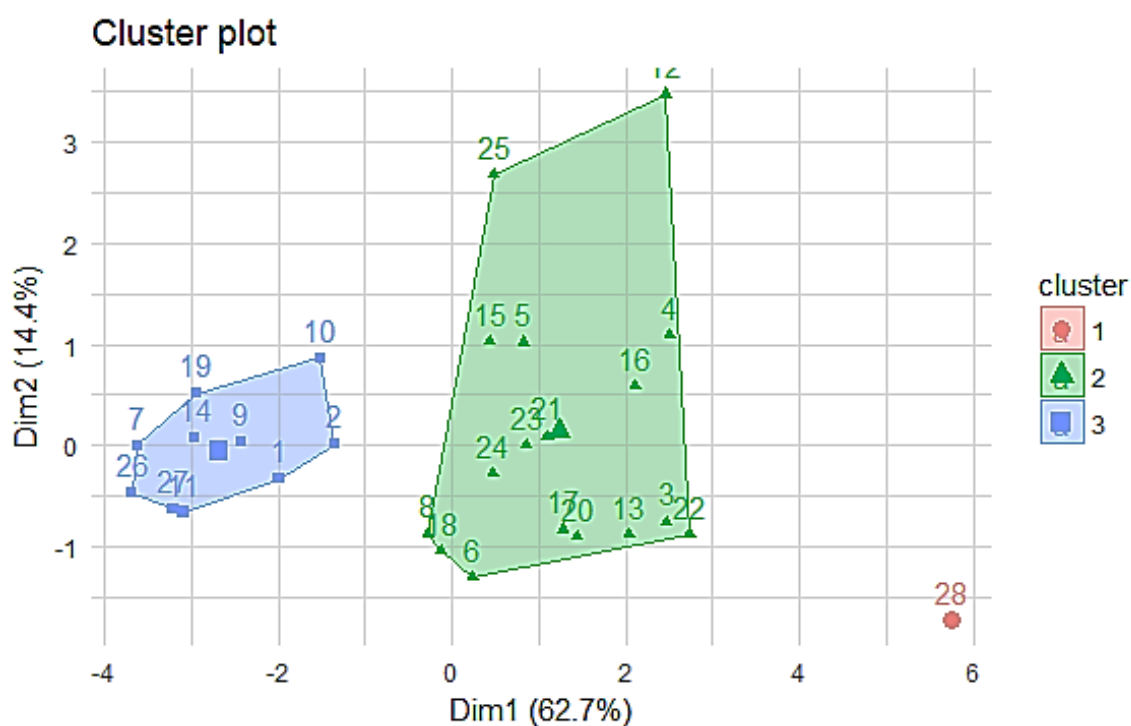

Рис. 2.12. Позичювання України (елемент 28) за рівнем конкурентоспроможності національної економіки

Отже, за допомогою основних методів багатовимірного статистичного аналізу можна проводити дослідження над реальними даними, формуючи адекватні та реальні оцінки конкурентоспроможності національної економіки. Однак для більш повного й адекватного оцінювання доцільно врахувати дві надважливі складові розвитку відповідно до концептуальної схеми дослідження (див. рис. 2.9).

Забезпечення розвитку, стабільності, національної безпеки та комфортного життя в країнах ЄС та Україні неможливе без здійснення постійного контролю за рівнем соціально-економічної напруженості. Водночас ефективність аналізу національної економіки суттєво залежить від інформаційного забезпечення показників, які характеризують тенденції економічного розвитку. Зростання конфліктності, розповсюдження тероризму, напруженість соціальних відносин, падіння рівня життя – основні тенденції останніх років для країн Європейського Союзу. Він переживає період радикальних і швидких змін, пов'язаних насамперед з трансформацією всіх сфер соціального життя. Європа перебуває на одному з найскладніших етапів своєї історії. Економічне панування Німеччини викликає переважно негативне ставлення з боку інших учасників Союзу. Численні мітинги та демонстрації, наслідки фінансової кризи, проблеми мігрантів, постійне зростання злочинності – це все наслідки посилення соціальної напруженості. Інтерес до проблем, пов'язаних з цим явищем, спонукає теоретиків і практиків вишукувати ефективні методи нівелювання негативних процесів. Вони застосовують інформаційні технології, використовують наукові методи, щоб знайти ефективні алгоритми боротьби проти згубного впливу соціальної напруженості. Отже, перед науковцями постало складне завдання з розроблення ефективних моделей раннього виявлення, аналізу, оцінювання та алгоритмів попередження, контролю і мінімізування рівня цього феноменального явища.

Наступним кроком у дослідженні є розроблення етапів діагностики рівня соціально-економічного розвитку національної економіки, рівня життя та соціальної напруженості. Запропонований підхід передбачатиме здійснення аналізу за блоками (рис. 2.13).

Рис. 2.13. Узагальнена схема діагностики розвитку національної економіки в контексті глобальних викликів

Для оцінювання соціально-економічного розвитку територій у межах країни доцільні опрацювання вітчизняного та зарубіжного досвіду, використання системного підходу до розгляду територій як складних соціально-економічних систем, урахування реальних можливостей отримання необхідних даних і застосування доступних методів аналізу та прогнозування. У вітчизняній практиці методи математичного моделювання використовуються в управлінні для оцінювання соціально-економічного розвитку регіонів України на національному рівні, окремих аспектів територіального розвитку (економічного, екологічного, соціального) або окремих типів територій (малі міста). Тому слід об'єднати вітчизняні та зарубіжні методи дослідження соціально-економічного розвитку та скласти власний, який найбільш точно відобразить проблему загалом.

З погляду на аналіз науково-методичних концептуальних положень, соціальний потенціал розглядається і як фактор, і як умова досягнення певного рівня сталого розвитку [65; 155; 166]. У зв'язку з цим розроблення методики його оцінювання ґрунтується на врахуванні таких трьох базових засад:

перша засада: соціальний потенціал як сукупність ресурсів на етапі його формування визначає ресурсні можливості досягнення цілей сталого розвитку;

друга засада: соціальний потенціал на етапі реалізації виявляє ефективність використання соціальних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку;

третья засада: оцінювання ефективності використання соціальних ресурсів у забезпеченні сталого розвитку поряд зі статичною інформацією потребує врахування суб'єктивних оцінок, що обумовлює необхідність включення соціологічної інформації під час побудови відповідних субіндексів та інтегрального показника.

Визначені концептуальні та методичні засади соціального потенціалу сталого соціально-економічного розвитку окреслили напрями його оцінювання, що включають:

формування складових, індикаторів та системи показників оцінювання соціального потенціалу сталого розвитку;

розроблення ієрархічної трирівневої моделі визначення інтегрального оцінювання соціального потенціалу сталого розвитку;

практичну реалізацію методики з визначенням соціального потенціалу сталого розвитку та субіндексів його формування та реалізації загалом по Україні;

розроблення методики розрахунку інтегрованих показників та відповідних субіндексів внутрішніх складових соціального потенціалу сталого розвитку;

формування інформаційного простору, що об'єднує офіційні статистичні показники та результати соціологічного моніторингу, для реалізації методики розрахунку інтегрального показника соціального потенціалу сталого розвитку;

розроблення методики оцінювання впливу складових та окремих індикаторів на інтегральний показник і відповідні субіндекси соціального потенціалу сталого розвитку.

Вихідна гіпотеза до побудови інтегрованих оцінок рівня соціального потенціалу полягає у такому:

1. Соціальний потенціал сталого розвитку з погляду свого функціонального призначення має різну внутрішню структуру на етапах формування та реалізації, що обумовлює розроблення двох інтегральних показників його оцінювання, тобто двох субіндексів.

2. Через неможливість кількісного виокремлення потенціалу та ресурсів за окремими складовими соціального потенціалу доцільно сукупність індикаторів формування соціального потенціалу визначити як ресурсну складову, а на етапі реалізації – як сукупність індикаторів, котра безпосередньо відповідає змісту соціального потенціалу, тобто оцінює його рівень, що склався за певний період часу.

3. Інформаційна підсистема виміру й визначення індикаторів складається з даних офіційної статистики та соціологічного моніторингу.

4. Внутрішня структура соціального потенціалу та індикатори виміру обумовлюють ієрархічну систему побудови відповідних субіндексів та інтегрального показника соціального потенціалу.

Для оцінки рівня соціального потенціалу сталого розвитку побудована ієрархічна модель, яка визначає загальну структуру соціального потенціалу (рис. 2.14). На підставі запропонованих методичних підходів до оцінювання сталого розвитку взагалі та його складових зокрема було побудовано ієрархічну модель оцінювання соціального потенціалу сталого розвитку.

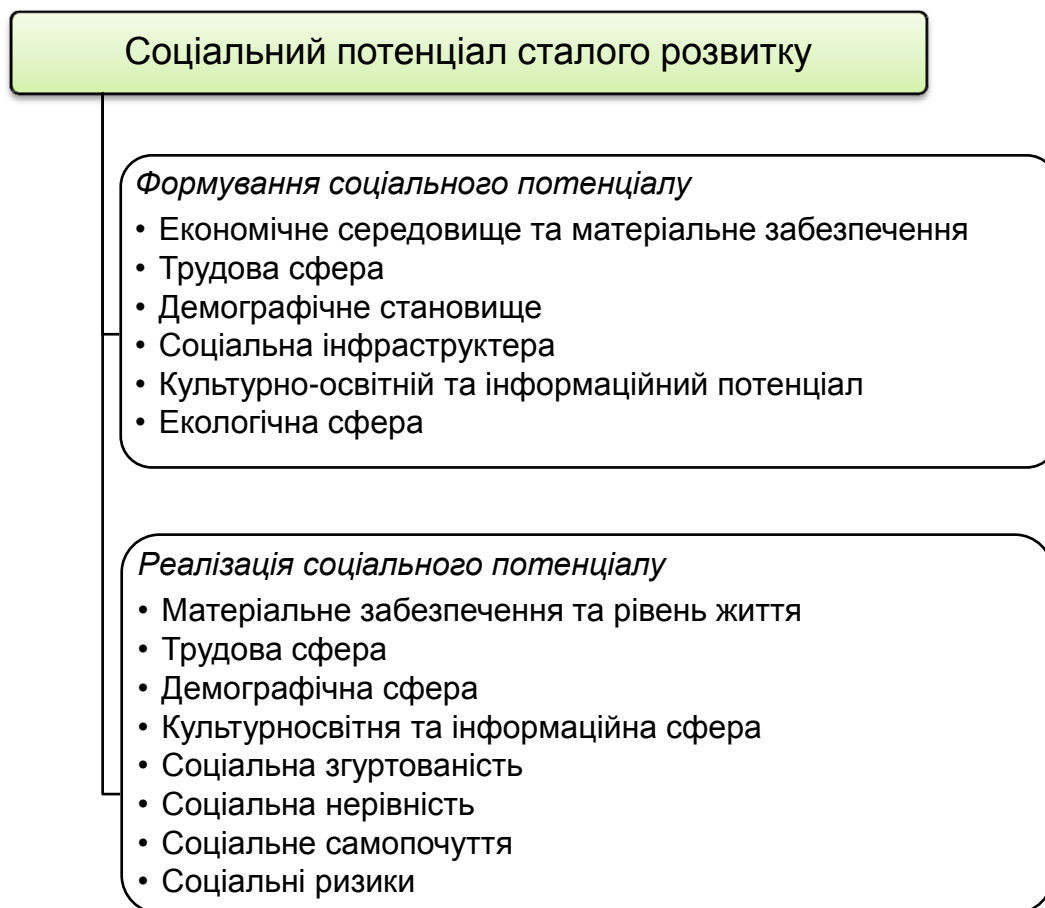

Рис. 2.14. Загальна структура соціального потенціалу сталого розвитку під час його формування та реалізації

Запропонована структура є підставою для здійснення оцінювання соціального потенціалу сталого розвитку на етапі його формування й реалізації, а також загалом. Науково-методичне забезпечення оцінювання соціального потенціалу сталого розвитку базується на запропонованій методиці оцінювання. Результати її апробації звелися до всебічних підходів до визначення соціального потенціалу.

Отже, соціальний потенціал сталого розвитку перш за все визначається як певний рівень об'єднання ресурсів та можливості їх втілення для досягнення сталого розвитку і розкривається через дві підсистеми: формування й реалізацію. Перша визначається як ресурсна складова, а друга встановлює рівень його реалізації. Внутрішня структура соціального потенціалу обумовлює побудову трирівневої ієрархічної моделі інтегрального показника соціального потенціалу сталого розвитку.

Особливе значення має поєднання концептуальних засад соціальної орієнтації економіки та сталого розвитку в державній та регіональній

політиці в системі національної безпеки. Так, аналіз й узагальнення змісту наукових публікацій, законодавчої і нормативно-правової бази України щодо цілей та умов досягнення соціальної орієнтації економіки й сталого розвитку свідчать про певну ізольованість у концептуальних підходах до їх визначення та запровадження. Це не виправдано з позиції комплексного теоретичного обґрунтування управлінських рішень з модернізації економіки й суспільних відносин та їх практичного забезпечення. Соціальна орієнтація економіки обумовлює формування й реалізацію соціальних інтересів держави, суспільства, людини з додержанням вимог безпеки, ефективного й збалансованого розвитку в економічній та соціальній сферах [166]. Сталий розвиток орієнтується на прогресивні зміни, спрямовані на безпеку, розвиток та розширення можливостей вибору сучасного та майбутніх поколінь на підставі гармонійного й збалансованого розвитку економічної, соціальної та екологічної сфер.

Величиною, яка характеризує рівень соціально-економічного розвитку територій у пропонованій моделі, є значення інтегрального показника, аналогічного індексу людського розвитку. За структурою та обсягом показник адаптований до статистичних даних, які характеризують різні аспекти соціального й економічного розвитку територій. Проведене дослідження дозволяє для оцінювання соціально-економічного розвитку територій у межах країн – членів ЄС використовувати 7 груп показників, наведених на рис. 2.15.

Застосування результатів математичного моделювання дає змогу обґрунтовувати управлінські рішення під час планування розвитку територій. Оцінювання та прогнозування стану соціально-економічного розвитку має проводитися шляхом: обчислення змін у значеннях інтегрального показника розвитку на основі доступних статистичних даних; прогнозування значення інтегрального показника на майбутні періоди з урахуванням наявних у процесі розвитку тенденцій; моделювання впливу змін значень статистичних показників на значення інтегрального показника та оцінювання на цій підставі якості управлінських рішень. Значення всіх показників виражаються в абсолютних величинах, оскільки обчислення приростів та індексів нескладно виконати в процесі оброблення даних, а дані щодо рівня смертності наводяться лише у відносному вираженні. Далі використовуємо алгоритм розрахунку групового інтегрального показника [28; 58], за допомогою якого можна оцінити зміни певної групи показників за роками (табл. 2.3) стосовно країн – членів ЄС.

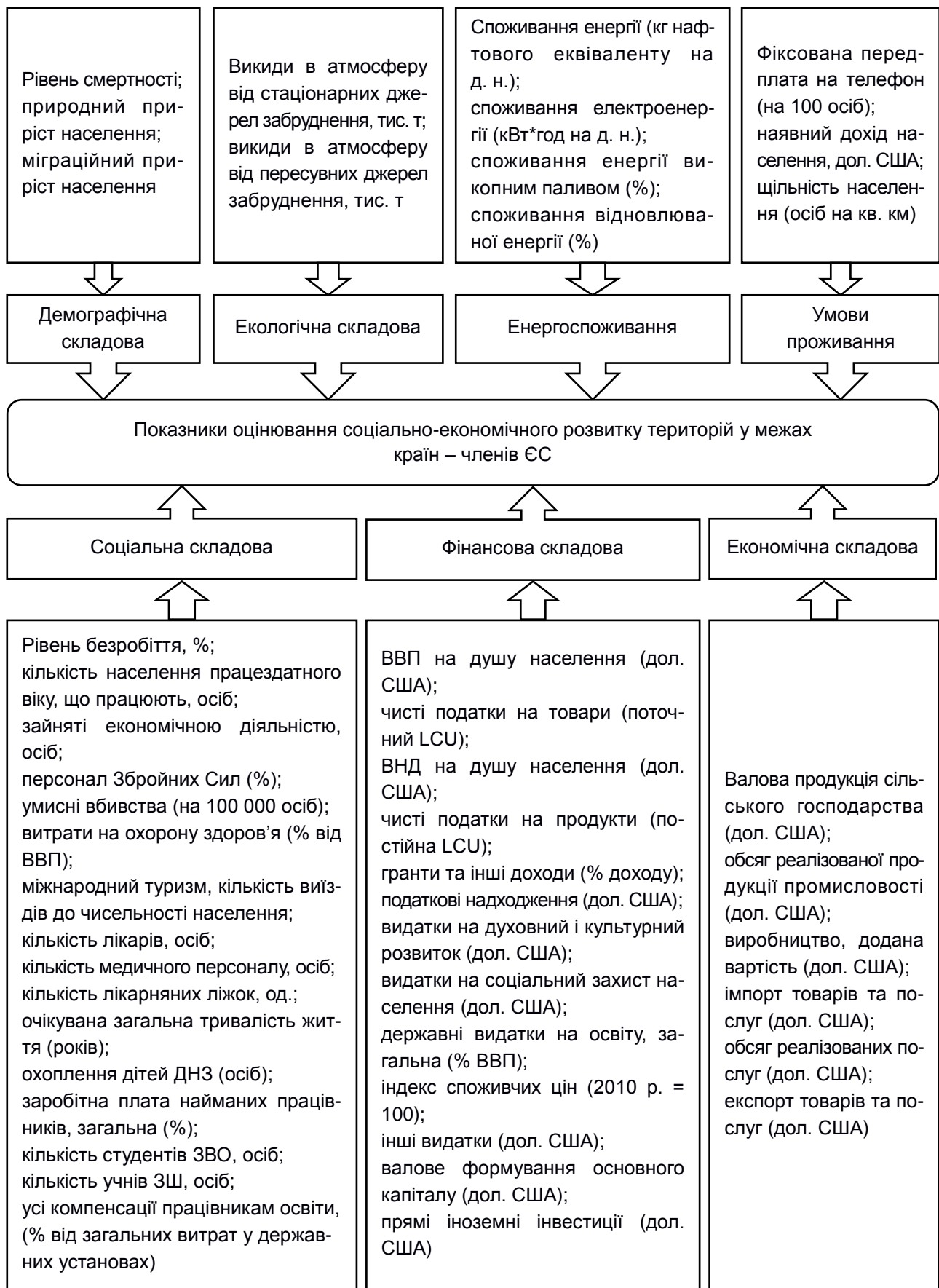

Рис. 2.15. Показники оцінювання соціально-економічного розвитку територій у межах країн – членів ЄС [28; 58; 72]

**Значення групового інтегрального показника
впродовж 2010 – 2019 рр.**

Групи	Значення групового інтегрального показника									
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Демографічна	0,38	0,38	0,37	0,40	0,37	0,35	0,28	0,30	0,31	0,31
Екологічна	0,80	0,81	0,81	0,81	0,81	0,82	0,83	0,82	0,83	0,83
Економічна	0,17	0,17	0,17	0,16	0,16	0,16	0,16	0,16	0,16	0,16
Енергоспоживання	0,39	0,39	0,40	0,41	0,40	0,40	0,41	0,41	0,42	0,42
Соціальне середовище	0,45	0,44	0,44	0,44	0,44	0,43	0,44	0,45	0,44	0,45
Умови проживання	0,48	0,49	0,47	0,47	0,47	0,48	0,48	0,48	0,49	0,49
Фінансова	0,34	0,33	0,37	0,41	0,36	0,38	0,38	0,38	0,37	0,40
Значення загального синтетичного інтегрального показника	0,43	0,43	0,44	0,44	0,43	0,43	0,43	0,43	0,43	0,44

Для відображення діапазонів змін інтегрованої оцінки скористаємося шкалою рівня соціально-економічного розвитку країни, згідно з якою пропонуємо розглядати чотири рівня розвитку соціально-економічної системи – високий, середній, низький та критичний. Кожному з цих рівнів відповідає свій діапазон зміни інтегрованої оцінки (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

**Шкала ранжування регіонів
відповідно до інтегрованої комплексної оцінки
рівня їх соціально-економічного розвитку**

Рівні соціально-економічного розвитку	Діапазон зміни інтегрованої оцінки, %
Високий	75 – 100
Середній	50 – 74
Низький	25 – 49
Критичний	0 – 24

Згідно з отриманими результатами можна зробити висновок, що найвищу оцінку має група екологічного розвитку, віднесена до високого рівня. Високе значення цього показника означає, що пріоритетними завданнями для Європейського Союзу та його країн-членів є забезпечення охорони навколишнього середовища, що, своєю чергою, впливає на розвиток інших сфер.

Проведені розрахунки свідчать, що загальний інтегральний показник за роками має низький рівень, хоча поступово наближується до середнього. Такі значення говорять про те, що за період кризи було прийнято чимало рішень, які дозволили загалом покращити становище країн – членів ЄС.

Згідно з рис. 2.16, до середнього рівня соціально-економічного розвитку можна віднести Австрію, Великобританію, Ірландію, Люксембург, Німеччину, Францію та Швецію.

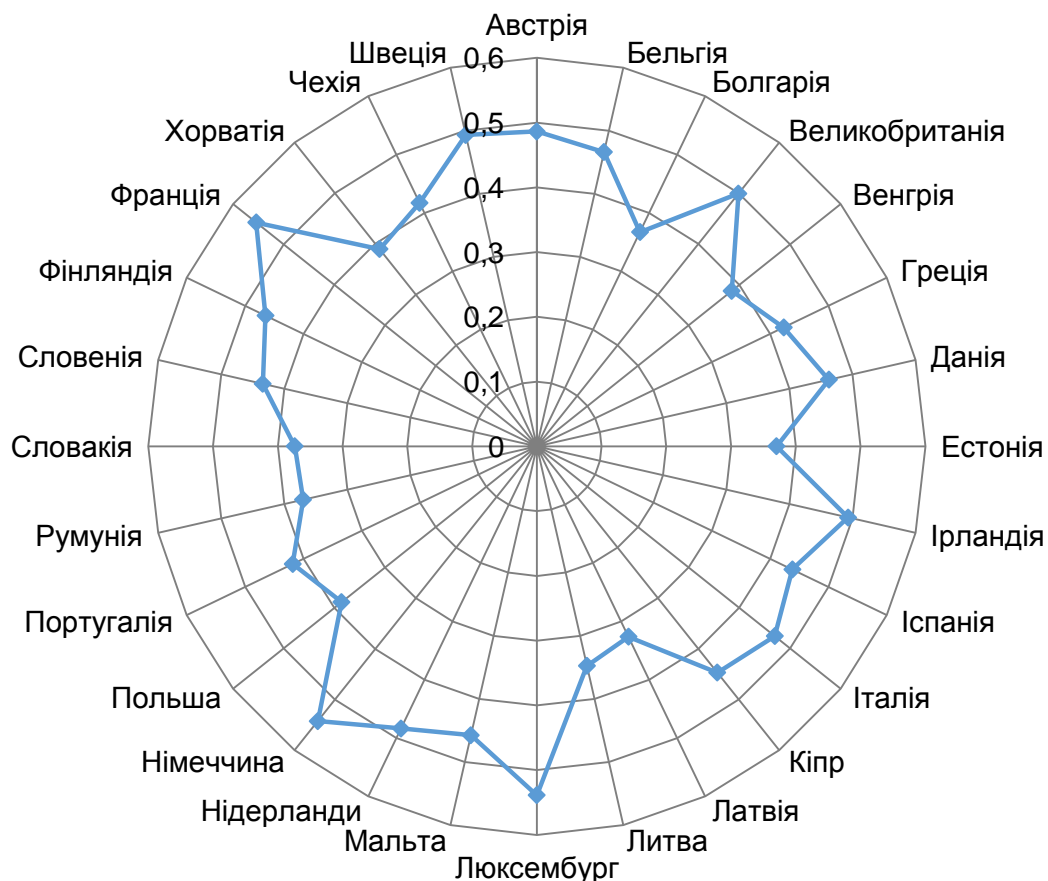

Рис. 2.16. Графік значень загального синтетичного інтегрального показника рівня соціально-економічного розвитку країн ЄС

Усі інші країни можна віднести до низького рівня. Тобто, 25 % усіх розглянутих країн мають середній рівень соціально-економічного розвитку.

За значеннями синергетичних показників можна зробити висновок про те, що 75 % країн, попри низький рівень постійно проводять реформи для покращення свого становища, й утримання стабільних позицій під час кризових явищ.

Отже, у результаті реалізації першого кроку було розраховано загальний синергетичний інтегральний показник, який відображає ефективність соціально-економічного розвитку країн – членів ЄС. Проведені розрахунки доводять, що цей показник може зростати завдяки добре спланованій діяльності самих держав і всебічного контролю з боку ЄС. Це дозволить підвищити рівень життя населення та набути стійкості в період різноманітних криз чи інших соціальних явищ, які можуть негативно вплинути на фінансовий стан і захищеність населення. Так, з огляду на плани України щодо вступу до ЄС, можна вважати, що це членство надасть позитивний ефект загалом та забезпечить покращення рівня соціально-економічного розвитку.

Розглянемо другу складову комплексної діагностики розвитку національної економіки країн ЄС, а саме – блок аналізу рівня соціальної напруженості. Процес аналізу ускладнився тим, що в арсеналі соціологів-емпіриків немає таких методик, які сприяли би створенню теоретичної моделі функціонування розглядуваної соціальної реальності.

Водночас необхідні методики, які в достатній мірі відповідають критеріям надійності та валідності, що висуваються до інструментів подібного роду. Тому з метою моделювання рівня соціальної напруженості в країнах у рамках роботи розроблено комплексну схему дослідження рівня соціальної напруженості, яка відповідає всім необхідним критеріям якості та зможе вирішити актуальні проблеми. Схему комплексного дослідження рівня соціальної напруженості подано на рис. 2.17.

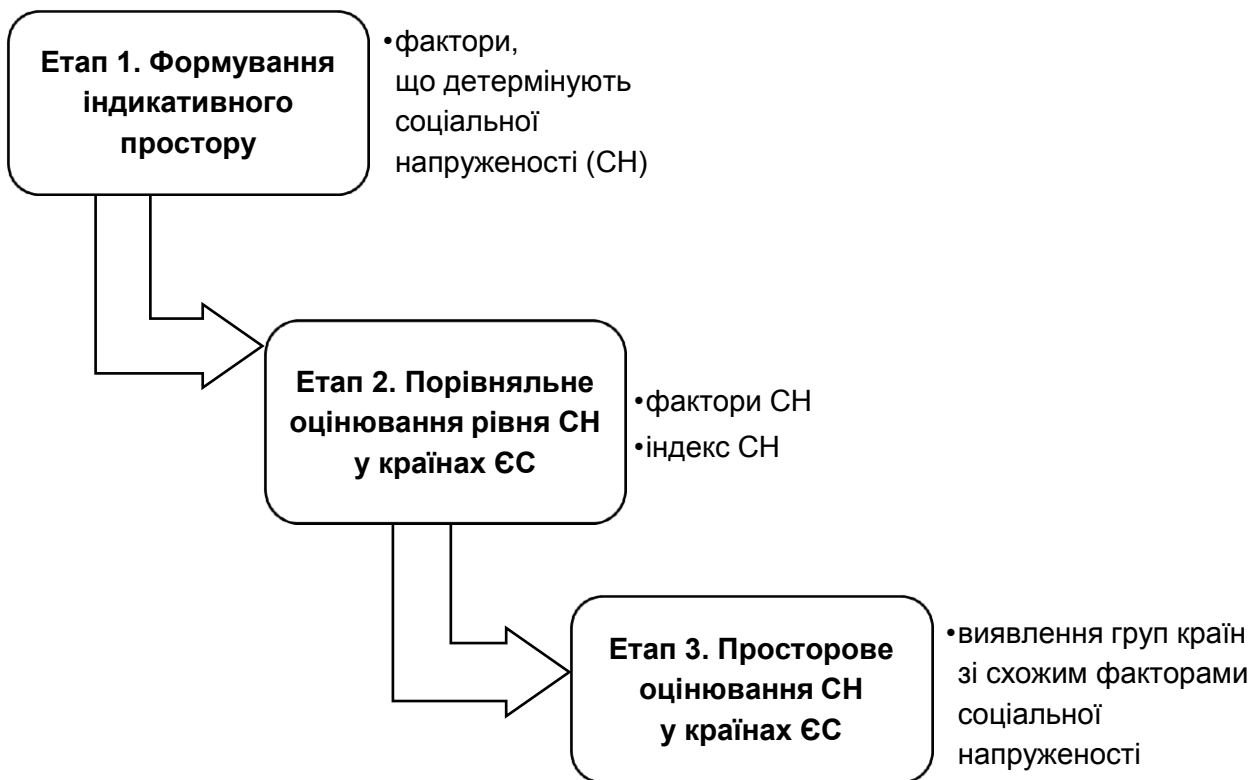

Рис. 2.17. Концептуальна схема дослідження рівня соціальної напруженості

Опишемо реалізацію запропонованої концептуальної схеми дослідження соціальної напруженості в країнах ЄС та акцентуємо увагу на основних її етапах.

На першому етапі було сформовано індикативний простір такого явища, як соціальна напруженість. У межах етапу проведений концептуальний аналіз робіт, присвячених опису факторів (детермінантів) соціальної напруженості. Особлива увага приділялася не тільки ідентифікації фактора, а і виявленню характеру зв'язку між детермінантом і рівнем соціальної напруженості. Потім фактори було поділено за сферами життя людини. На наступному кроці зазначеного етапу проведено порівняльний аналіз; за його результатами було підібрано світові індекси, методологію розрахунку яких пов'язана зі сферою факторів.

Проведений концептуальний аналіз наукових робіт, які присвячено ідентифікації детермінантів соціальної напруженості, дав змогу дослідити індекси, які містять у алгоритмах розрахунків розглянуті фактори соціальної напруженості. Використані індекси, розроблені дослідницьким центром The Earth Institute при Колумбійському університеті й ООН [160]. Перелік обраних факторів подано у табл. 2.5.

Фактори соціальної напруженості

Фактор	Сфера застосування
X1 – індекс щастя; X6 – індекс ефективності праці уряду; X5 – індекс верховенства закону; X12 – індекс слабкості (нестабільності)	Економічна, соціальна, політична
X2 – індекс рівня освіти	Освітня
X3 – індекс розвитку людського потенціалу; X4 – індекс умисних убивств; X8 – індекс вживання спиртного; X9 – індекс ефективності систем охорони здоров'я; X10 – індекс якості життя людей похилого віку; X14 – індекс тероризму; X15 – індекс соціального розвитку	Соціальна
X7 – індекс економічної свободи; X11 – індекс глобальної конкурентоспроможності; X17 – рівень інфляції; X18 – рівень безробіття; X19 – рівень ВВП на душу населення; X20 – індекс цін	Економічна
X13 – індекс екологічної ефективності	Екологічна
X16 – індекс свободи ЗМІ	ЗМІ

У межах другого етапу передбачено формування індексу, що дозволить оцінити рівень соціальної напруженості в країнах – членів ЄС і кандидатів на вступ до ЄС. Метою є не тільки виявлення значення індексу соціальної напруженості, а також аналіз детермінантів, що на нього впливають і оптимізація методології розрахунку рівня цього явища. У дослідження увійшли 28 країн – членів Європейського Союзу і 5 країн – кандидатів на вступ. Вхідними параметрами є статистичні дані (за 2019 р.) світових індексів, які було виявлено на першому етапі комплексного дослідження.

На першому кроці етапу розрахуємо значення індексу соціальної напруженості, щоб сформуванати комплексний показник, котрий буде використано для реалізації подальших етапів роботи.

Проаналізуємо змінні, що впливають на індекс соціальної напруженості в досліджуваній період за допомогою кореляційного аналізу. Обираємо взаємно незалежні змінні зі значним ступенем впливу на варіацію значень індексу соціальної напруженості. Після проведених розрахунків можна зазначити, що можна виключити з інформаційного простору фактори,

які утворювали щільні зв'язки між собою та мали слабкий вплив на індекс. З початкової множини факторів простір цього явища був звужений до 8, які формують соціальну напруженість і доцільно її описують: X1 – індекс щастя; X2 – індекс рівня освіти; X3 – індекс розвитку людського потенціалу; X4 – індекс умисних убивств; X5 – індекс верховенства закону; X6 – індекс ефективності праці уряду; X7 – індекс економічної свободи; X8 – індекс вживання спиртного.

На наступному кроці для побудови індексу соціальної напруженості використаємо регресійну модель, яка дозволить проаналізувати отримані результати і оцінити їх статистичну значущість. Дослідимо ступінь залежності індексу соціальної напруженості від факторів, що її характеризують. Після проведення статистичного оцінювання показників та інтерпретації побудованої математичної моделі можна зазначити, що розраховані дані регресійної статистики підтверджують якість отриманої функції множинної регресії. Коефіцієнт множинної регресії досить великий ($R = 0,96$); він показує, наскільки доцільним був підбір факторів і як повно вони відображають варіативну поведінку індексу соціальної напруженості. Також важливою характеристикою регресійної моделі є коефіцієнт множинної детермінації, який показує частку сукупної варіації залежної змінної, яку описують вибрані незалежні фактори. У нашому випадку коефіцієнт множинної детермінації (R -квадрат) дорівнює $0,92$; це свідчить, що регресійною моделлю пояснюється не менше 92% дисперсії даних. Після перевірки коефіцієнтів регресії на статистичну значущість можна стверджувати, що всі параметри регресійного рівняння статистично значущі.

Використаємо регресійну модель для формування індексу соціальної напруженості:

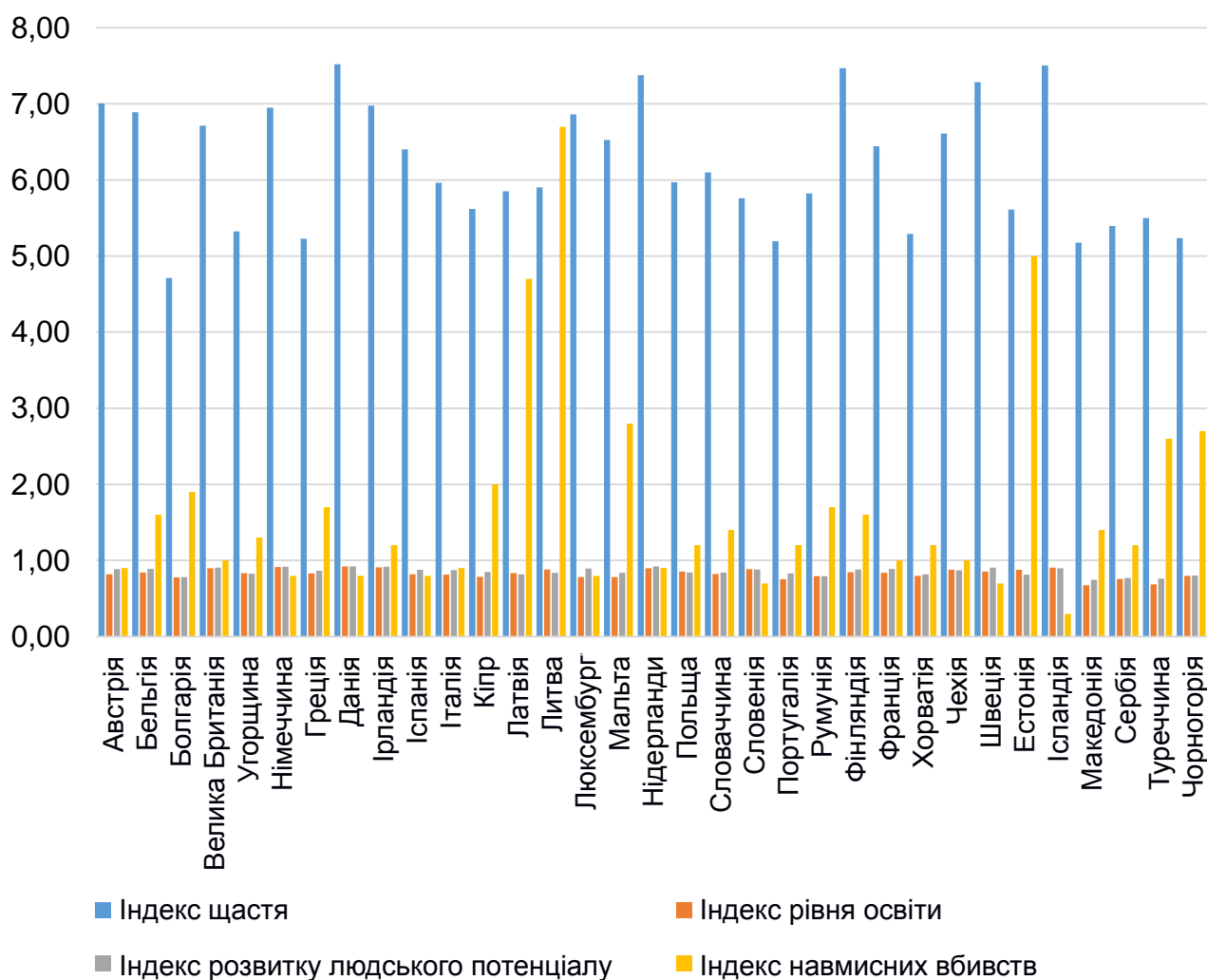
$$ICH = 32,47 - 0,16 \times X1 + 6,68 \times X2 - 15,05 \times X3 - 0,03 \times X4 - 1,16 \times X5 - 0,04 \times X6 - 0,05 \times X7 + 0,57 \times X8. \quad (2.1)$$

Отже, розрахунки показують, що оптимальною кількістю факторів, якими можна пояснити 96% варіації індексу соціальної напруженості, є 8. Вони статистично значущі. Найзначніше впливає на індекс соціальної напруженості індекс праці уряду (зворотній зв'язок – $0,96$). Також можна виділити індекс щастя, який має зворотній щільний зв'язок з індексом соціальної напруженості ($-0,89$). Індекс верховенства закону корелює з індексом соціальної напруженості ($-0,83$). Коефіцієнт кореляції між індексом

розвитку людського потенціалу й індексом соціальної напруженості становить $(-0,81)$. Індекс економічної свободи має зворотній зв'язок з індексом соціальної напруженості $(-0,71)$; своєю чергою, індекс вживання спиртного має додатний зв'язок з досліджуваним індексом $(0,71)$. Індекс умисних вбивств має коефіцієнт кореляції з індексом соціальної напруженості $(0,77)$. Індекс економічної свободи має зворотний зв'язок $(-0,71)$.

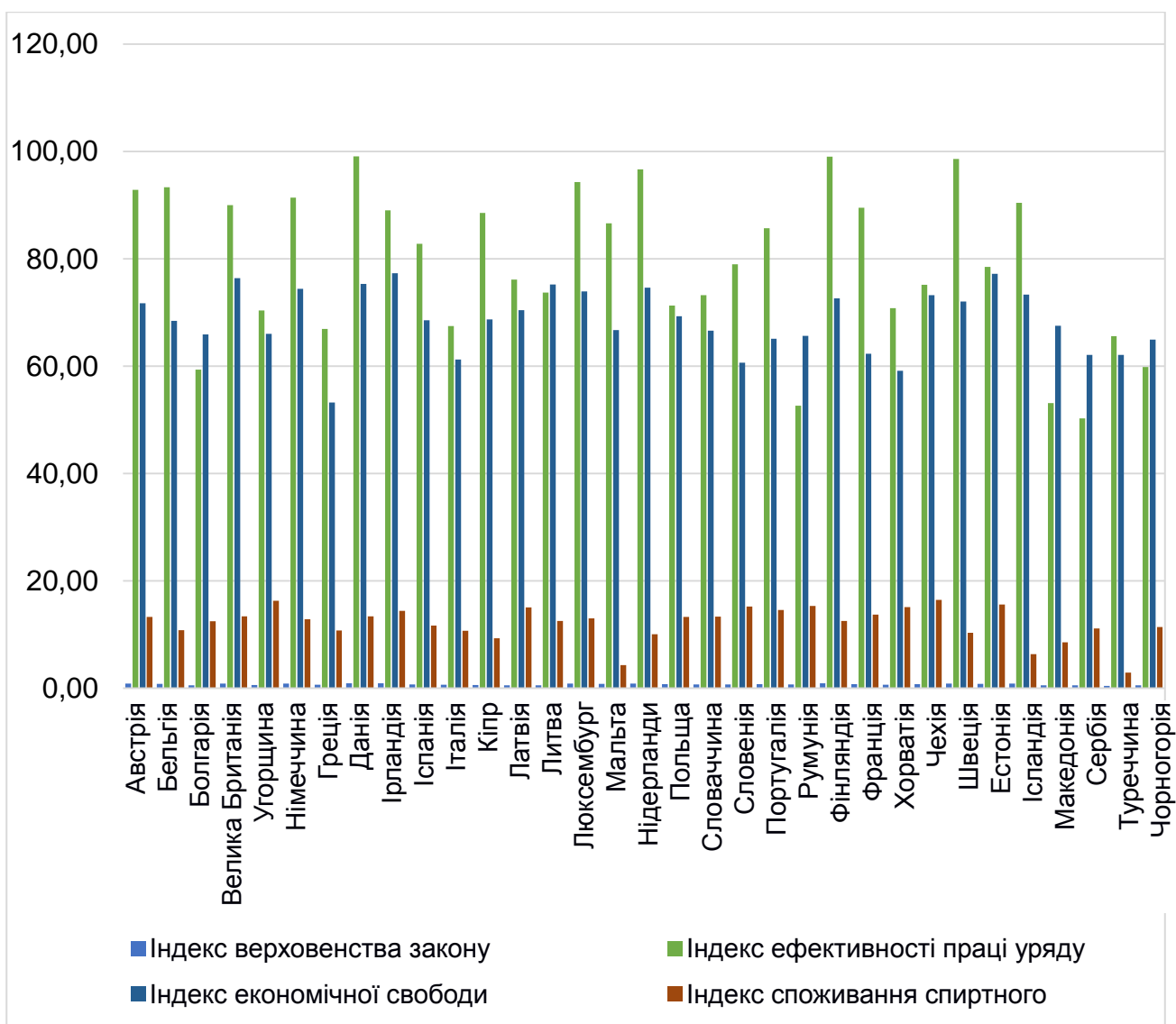
Сформована регресійна модель є адекватною та придатною до використання на практиці. Про це свідчить досить значний коефіцієнт множинної детермінації, який показує, яку частку сукупної варіації залежної змінної описують вибрані незалежні фактори.

Оцінимо значення виділених індексів для країн – членів ЄС та країн – претендентів на вступ (рис. 2.18).

a

Рис. 2.18. Значення світових індексів

б

Закінчення рис. 2.18

З огляду на аналіз графіку можна зазначити, що за індексом щастя у 2019 р. першість належить Норвегії. Найкращий рівень освіти зафіксовано в Данії. І це не випадково, оскільки освіта в цій країні розглядається як один з ключових шляхів розвитку та засіб формування розвинутої особистості з однаковими для всіх членів суспільства можливостями. Країною з найбільшим рівнем індексу людського потенціалу є Нідерланди. За індексом умисних убивств беззаперечним лідером є Литва, за нею – Латвія та Естонія; за цим же індексом, що виступає стимулятором рівня соціальної напруженості, серед країн – членів ЄС лідирують такі: Румунія, Польща, Болгарія, Греція. Найнижче значення цього показника зафіксовано в Італії. Найвище значення індексу

верховенства закону зафіксовано в Австрії, Ірландії, Данії, Фінляндії та Швеції. Найефективнішу працю уряду зафіксовано в Люксембурзі, Данії, Бельгії та Швеції. Лідерами за індексом економічної свободи є Чехія, Велика Британія, Ірландія, Швеція та Бельгія. Найвищий рівень індексу споживання спиртного зафіксований в Угорщині, Румунії, Латвії та Литві. Останні місця за індексами верховенства закону, ефективності праці уряду, економічної свободи належать Сербії, Туреччині, Чорногорії. Загалом найвищі значення показників, котрі мають зворотний зв'язок з рівнем соціальної напруженості зафіксовано у розвинутих країнах.

Отже, можна зазначити, що світові індекси є індикаторами економічного, політичного, соціального, культурного життя в кожній країні. Вони характеризують якість і комфортність життя. Зауважимо, що в методологію їх розрахунку закладено результати соціологічних досліджень, що дає змогу оцінити характеристики країн не тільки в плані статистики, а стосовно людського фактора. Майже всі зазначені індекси мають від'ємні зв'язки з явищем соціальної напруженості, крім індексів умисних убивств і споживання спиртного.

Отже, у рамках цього етапу дослідження було сформовано індекс соціальної напруженості; у подальшому аналізі буде використано ІСН, побудований на основі регресійної моделі.

Далі з метою виявлення груп країн зі схожим факторами соціальної напруженості було проведено кластерний аналіз. Вхідними даними були результати, отримані на другому етапі реалізації комплексної схеми дослідження соціальної напруженості в країнах ЄС. Для деталізації отриманої шкали було проведено групування досліджуваних об'єктів за факторами соціальної напруженості. Після цього об'єкти в кластерах сортувалися, порівнювалися з теоретичною базою (для опису характеристик класу) та заносилися на шкалу рівня соціальної напруженості, сформовану в рамках другого етапу.

За результатами кластерного аналізу серед досліджуваних країн утворилося чотири групи з високим, середнім, помірним і низьким рівнями соціальної напруженості та спільними факторами її утворення і розвитку.

Для кластеру 3 характерні найвищі значення індексів щастя, розвитку освіти, людського потенціалу, верховенства закону, ефективності

праці уряду й економічної свободи. Водночас спостерігаються низький рівень вбивств, невелике значення індексу споживання алкоголю та низький рівень соціальної напруженості. Отже, цей кластер об'єднує країни з низьким рівнем соціальної напруженості.

За подібною схемою мітку «помірного» рівня соціальної напруженості тепер має кластер 1. Міткою «середнього» рівня соціальної напруженості наділено кластер 2. Високий рівень соціальної напруженості спостерігається у країнах із кластеру 4. Просторове розташування кластерів показано на рис. 2.19.

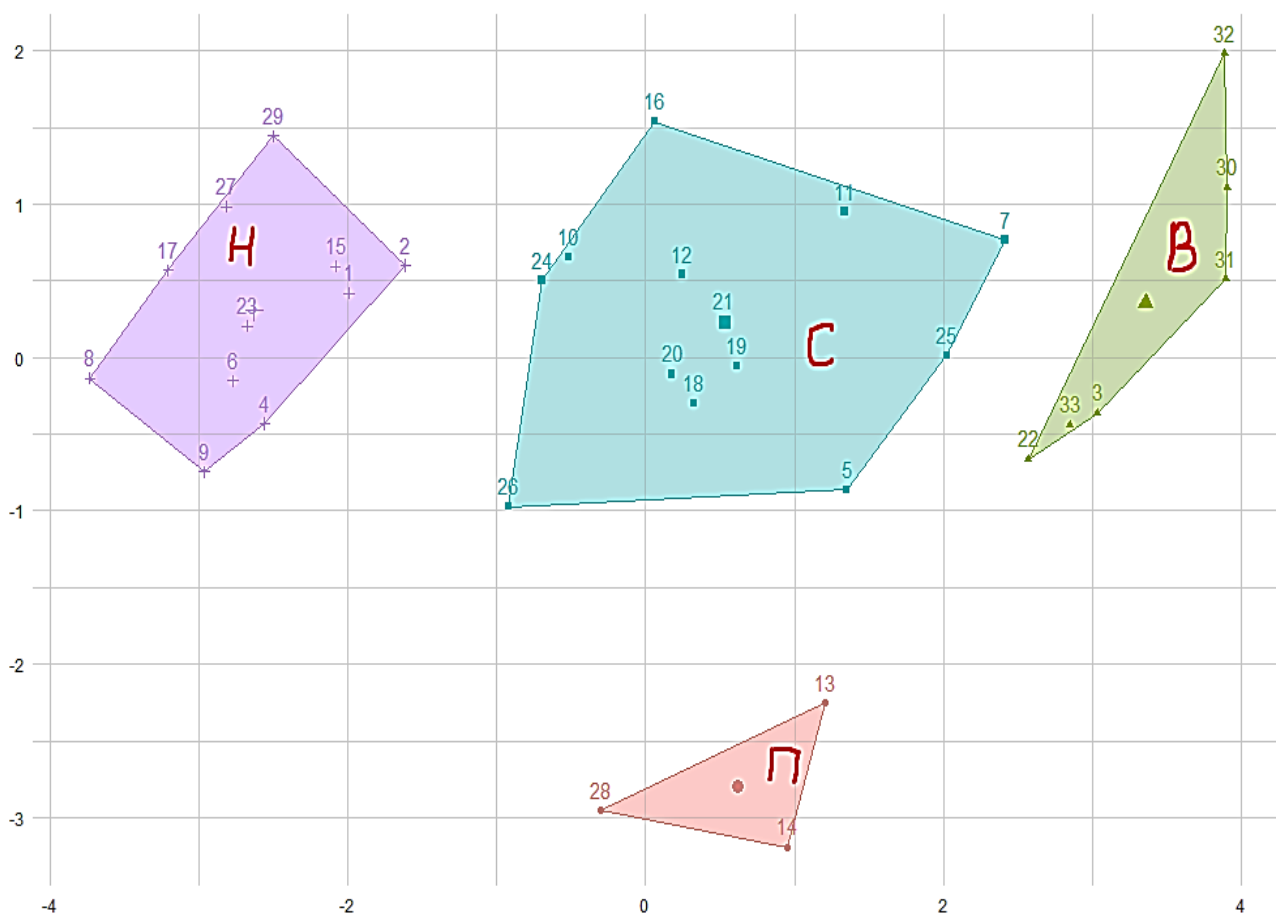

Рис. 2.19. Графічна інтерпретація побудованих кластерів

Отримані показники якості кластеризації свідчать про задовільне розбиття: відстані між об'єктами в кластерах незначні; відстані між кластерами досить суттєві; відсутні невизначені об'єкти.

Здійснимо інтерпретацію результатів та визначимо, до якої групи потрапила кожна країна ЄС. Інтерпретацію отриманих результатів наведено в табл. 2.6.

Інтерпретація результатів кластеризації

Рівні соціальної напруженості	Країни
Низький	Австрія, Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Данія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Фінляндія, Швеція, Ісландія
Помірний	Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Естонія
Середній	Угорщина, Греція, Іспанія, Італія, Польща, Словаччина, Словенія, Португалія, Франція, Хорватія, Чехія
Високий	Болгарія, Румунія, Македонія, Сербія, Туреччина, Чорногорія

Отже, після інтерпретації результатів, проведемо деталізацію шкали рівня соціальної напруженості (табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Результати деталізації шкали ІСН

Шкали	Рівні СН	Країни
19,28 – 18,34	Високий	Болгарія, Румунія, Македонія, Сербія, Туреччина, Чорногорія
18,05 – 16,02	Середній	Угорщина, Греція, Іспанія, Італія, Польща, Словаччина, Словенія, Португалія, Франція, Хорватія, Чехія, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Естонія
15,38 – 14,61	Низький	Австрія, Бельгія, Велика Британія, Німеччина, Данія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Фінляндія, Швеція, Ісландія

Після аналізу результатів можна стверджувати, що на розробленій шкалі рівня соціальної напруженості виділено три зони. Кластеризація дала змогу виявити точки переходу від однієї стадії соціальної напруженості до іншої. У середню зону потрапили такі країни: Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Естонія.

Проведене розбиття європейських країн на кластери показало, що найбільш привабливими для життя та роботи вважаються країни із кластеру з низьким рівнем соціальної напруженості. Своєю чергою, найгірше становище мають країни із високим рівнем цього явища.

Рівень життя – це складне та багатопланове поняття, яке об'єднує широкий спектр соціально-економічних відносин, пов'язаних зі станом та умовами життєдіяльності людини у суспільстві. Рівень життя населення впродовж тривалого часу залишається однією з основних соціально-економічних категорій, що характеризує не лише матеріальний добробут окремої людини, а й визначає узагальнений результат діяльності економіки країни за певний період. Декларовані Україною прагнення юридичної та фактичної європейської інтеграції, мають на меті і формування європейського способу життя, і перехід на відповідну модель розвитку. У контексті впроваджених процесів глобалізації та євроінтеграції України показник рівня життя населення набуває особливої значущості та віднесений до категорії ключових понять у межах визначення політики соціально-економічного розвитку країни.

У випадку широкого розуміння поняття життєвого рівня найчастіше до нього включають аспекти умов життя, зайнятості населення, його здоров'я, освіти, навколишнього природного середовища. Умови життя можна поділити на умови побуту, праці та дозвілля. Своєю чергою, умови праці охоплюють санітарно-гігієнічні, психофізіологічні, естетичні та соціально-психологічні умови. Умови побуту – це забезпеченість населення житлом, його якість, розвиток мережі побутового обслуговування, стан торгівлі, громадського харчування і транспорту, медичне обслуговування населення. Умови дозвілля пов'язані з використанням вільного часу людей – частини позаробочого часу, яка призначена для розвитку особистості, більш повного задоволення її соціальних, духовних та інтелектуальних потреб.

Разом з цим на сьогодні не існує єдиної системи показників рівня життя, залишаються невирішеними проблеми методологічного та методичного характеру щодо розрахунку окремих індикаторів та побудови узагальнювального показника життєвого рівня. В узагальненому вигляді формалізовану категорію «рівня і якості життя» можна уявити у вигляді такої схеми, яка відображає співвідношення різних форм і ступенів формування добробуту людей та їх оцінних критеріїв (рис. 2.20) [140].

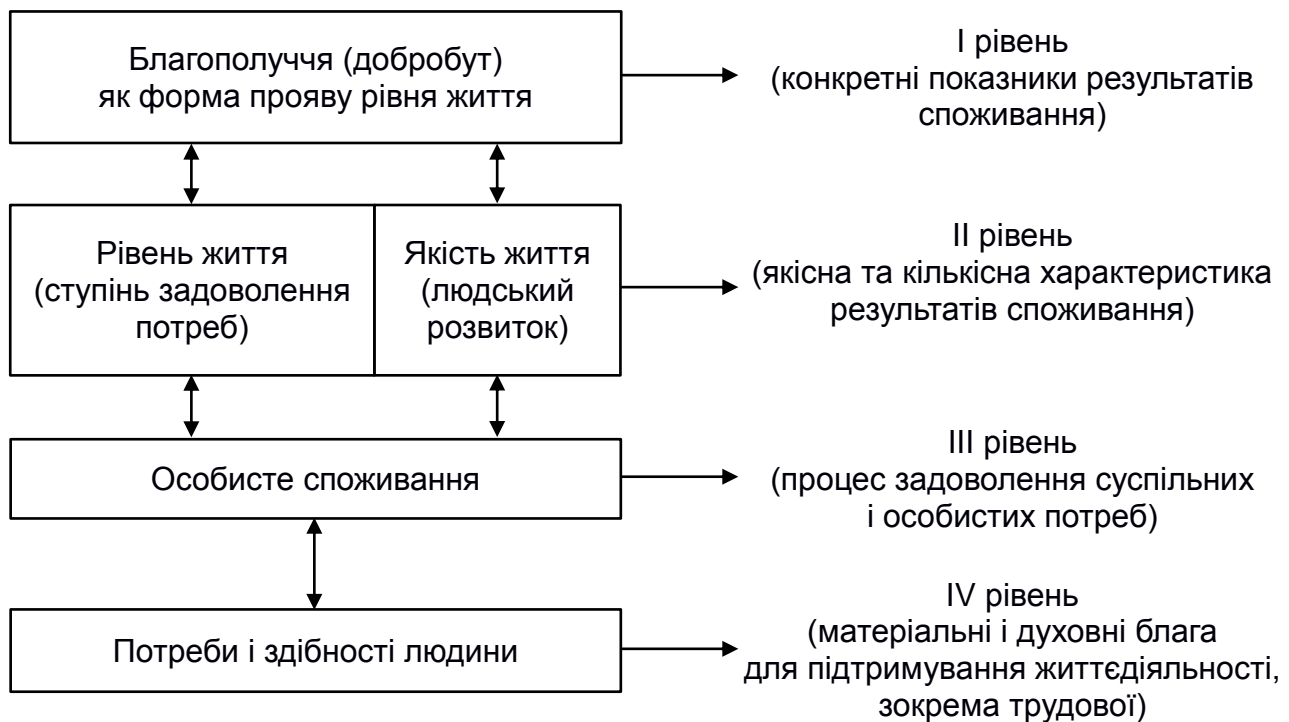

Рис. 2.20. Взаємозв'язок категорій, що визначають сутність і форми прояву рівня та якості життя населення

Отже, рівень життя населення можна охарактеризувати як складну інтегровану соціально-економічну категорію, що відображає рівень розвитку економіки і яка визначається обсягами споживання та можливістю накопичення матеріальних благ, а також ступенем задоволення духовних потреб людей. Визначення рівня життя як сукупності характеристик економічного зростання і споживання широко використовується як у вітчизняних розробках, так й у дослідженнях міжнародних організацій та міжнародній статистичній інформації. Найбільш відомі методики, їхні переваги й недоліки наведено в табл. 2.8.

Для визначення сучасного рівня життя населення України порівняно з країнами ЄС застосують ієрархічні (деревовидні) методи кластерного аналізу. Кластерний аналіз – це багатовимірна статистична процедура, що виконує збір даних, які містять інформацію про вибірку об'єктів, і потім впорядковує об'єкти в порівняно однорідні групи (кластери). Головне призначення кластерного аналізу – це розбивка множини досліджуваних об'єктів і ознак на однорідні у відповідному розумінні групи або кластери.

Міжнародні методики оцінювання рівня життя населення

Назва	Показники	Основна перевага	Основний недолік
Система національних рахунків (СНР)	Внутрішній національний продукт, внутрішній валовий продукт, чистий національний доход, особистий і наявний особистий доходи	Дає можливість виміряти особистий дохід членів суспільства, зв'язати воєдино формування доходів і витрат, визначити тенденції регіонального економічного розвитку	Методика враховує лише економічні аспекти життєдіяльності, що визначають рівень життя, який є тільки одним з критеріїв якості життя
Індекс фізичної якості життя PQLI і його модифікація PSLI, розроблені Американською радою зарубіжного розвитку	Очікувана тривалість життя після досягнення віку одного року, рівень дитячої смертності, поширення грамотності серед дорослого населення	Індекси якості життя, одержувані за допомогою цієї методики прості, доступні, але орієнтовані на низький ступінь задоволення природних потреб	Не враховуються соціальні індикатори. Відкритим залишилося питання про те, яке значення вкладається в поняття «фізичне якість життя»
Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) і його модифікація з урахуванням тендерного фактора (ІРГФ) розроблені фахівцями ООН	Очікувана тривалість життя, освіта, індекс рівня життя	Методика дає можливість проведення порівняльного аналізу соціально-економічного розвитку за країнами та регіонами, дозволяє відстежувати динаміку, зіставляти досягнення. Методика відрізняється простотою та доступністю	Не враховуються суб'єктивні показники якості життя, соціальний аспект представлений лише рівнем освіти, відсутні такі зрізи, як ступінь розвитку науки, соціальна напруженість, стан навколишнього середовища та ін.
Трикутний індекс добробуту нації	Рівень розвитку економічної сфери, соціального середовища, інформаційної інфраструктури	За допомогою цієї методики не тільки оцінюється рівень розвитку зазначених сфер життєдіяльності суспільства, а й їх збалансованість	Необхідність збору великої кількості показників, а також те, що не враховано політичну та духовну сфери

Завдання дослідження полягає в отриманні класів однорідних об'єктів (країн ЄС) за такими показниками:

X_1 – рейтинг країн світу за рівнем щастя (WHR, World Happiness Report);

X_2 – індекс соціального прогресу (SPI, Social Progress Index);

X_3 – глобальний індекс інновацій (GII, Global Innovation Index);

X_4 – індекс людського розвитку (HDI, Human Development Index);

X_5 – індекс глобальної конкурентоспроможності (GCI, Global Competitiveness Index);

X_6 – всесвітній індекс благодійності (WGI, World Giving Index).

За своєю спрямованістю показники характеризують рівень життя населення з різних сторін. Умовно можна виділити 2 аспекти: це індекси, що оцінюють рівень життя населення з урахуванням соціальної та моральної спрямованості – Індекс соціального прогресу, Всесвітній індекс благодійності, та група міжнародних індексів, акцентуючи увагу на економічному зростанні країни – Рейтинг країн світу за рівнем щастя, Глобальний індекс інновацій, Індекс людського розвитку, Індекс глобальної конкурентоспроможності.

На отриманому рис. 2.21 зображено середнє значення (медіана) та мінливість (квартилі та розмах) для обраних змінних. Діаграма розмаху корисна для перевірки симетричності розподілу змінної.

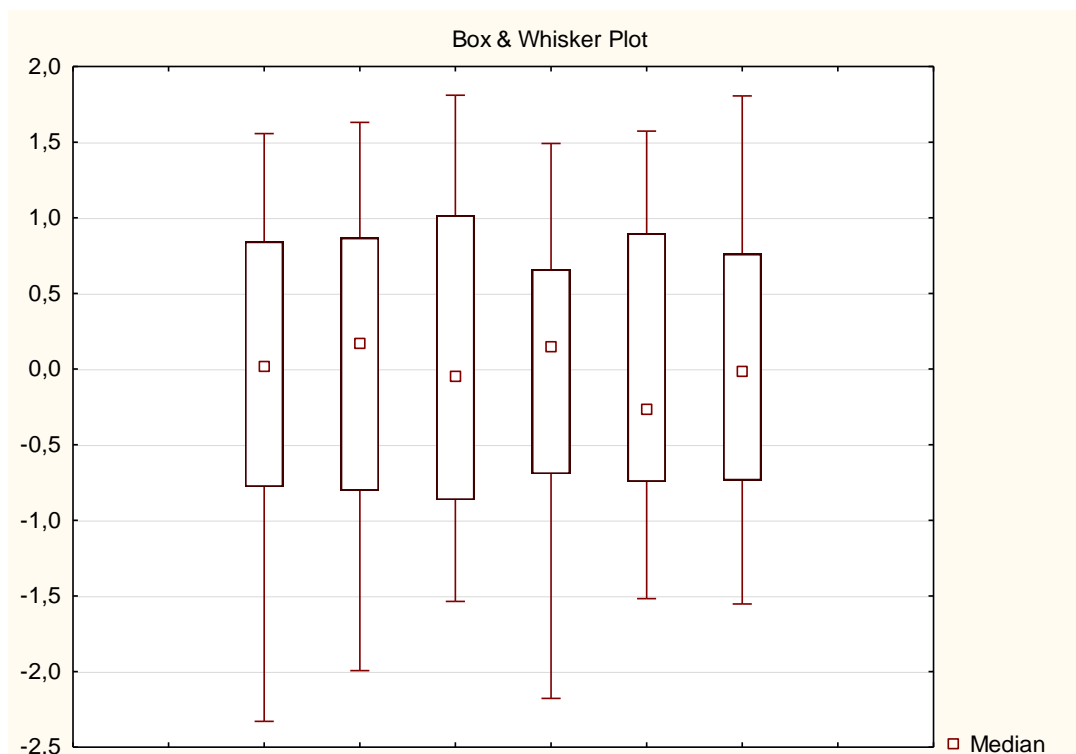

Рис. 2.21. Діаграма розмаху показників рівня життя

Для визначення кількості кластерів у роботі побудовано дендрограму класифікації за методом Уорда країн-членів Європейського Союзу залежно від значень міжнародних індексів оцінки рівня життя населення (рис. 2.22).

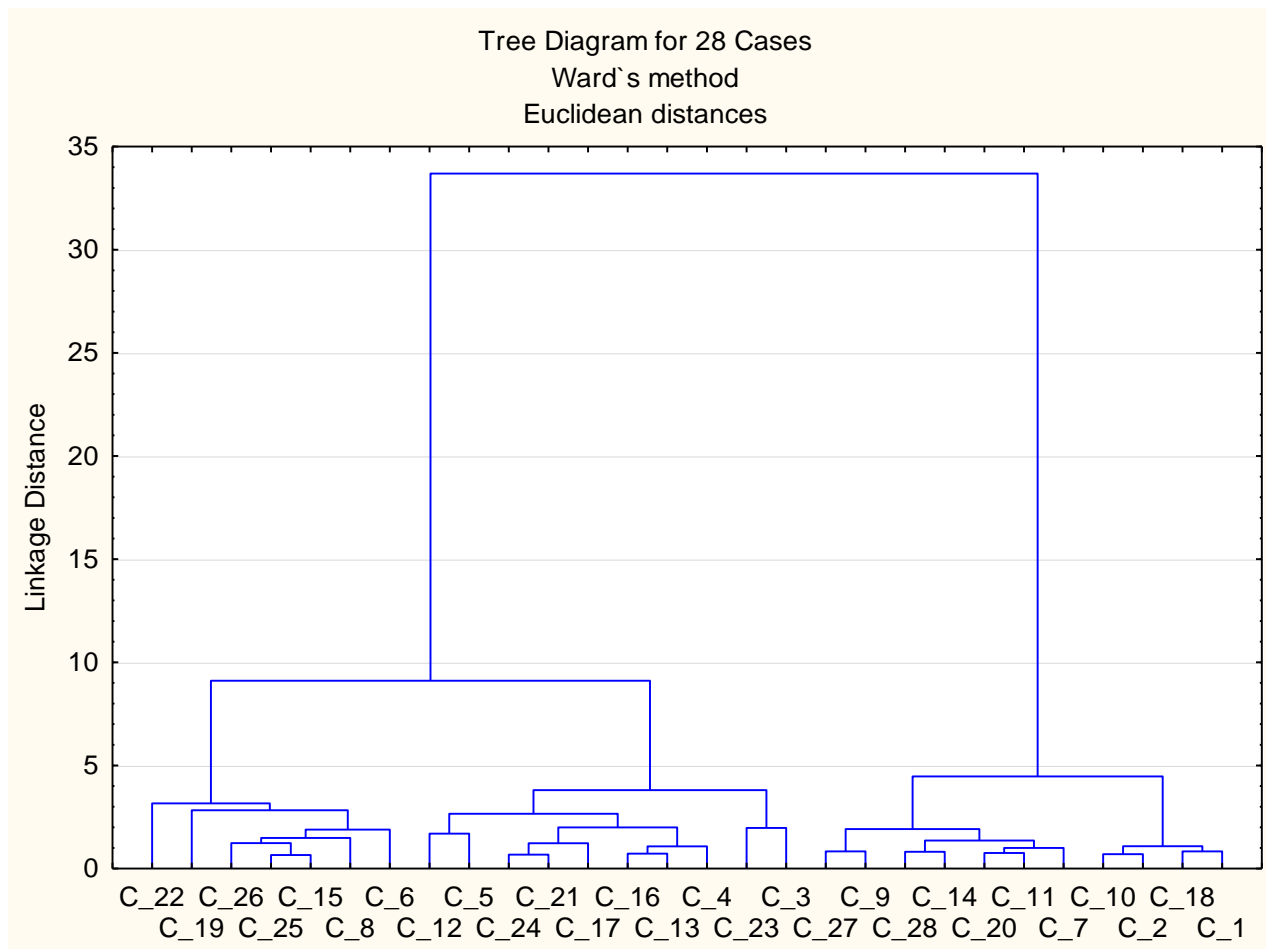

Рис. 2.22. Дендрограма класифікації країн ЄС за рівнем життя населення за методом Уорда

Аналіз цієї дендрограми дозволяє розпізнати три групи (кластери) однорідних станів у спостережуваній сукупності даних. Ґрунтуючись на даних дендрограми, попередньо приймається гіпотеза про наявність трьох кластерів, на які розподілені країни ЄС залежно від значень міжнародних індексів оцінки рівня життя населення.

Для розподілу країн за кластерами залежно від значення компонент рівня життя населення у роботі використовуємо ітеративний метод класифікації k-середніх. Графік середніх значень для інтегральних показників кластерів країн приведено на рис. 2.23. Як видно, кластери досить

різняються за всіма показниками і можна спостерігати чітко визначені кордони між групами об'єктів, що відповідає вихідному припущенню про розподіл країн за рівнем життя населення.

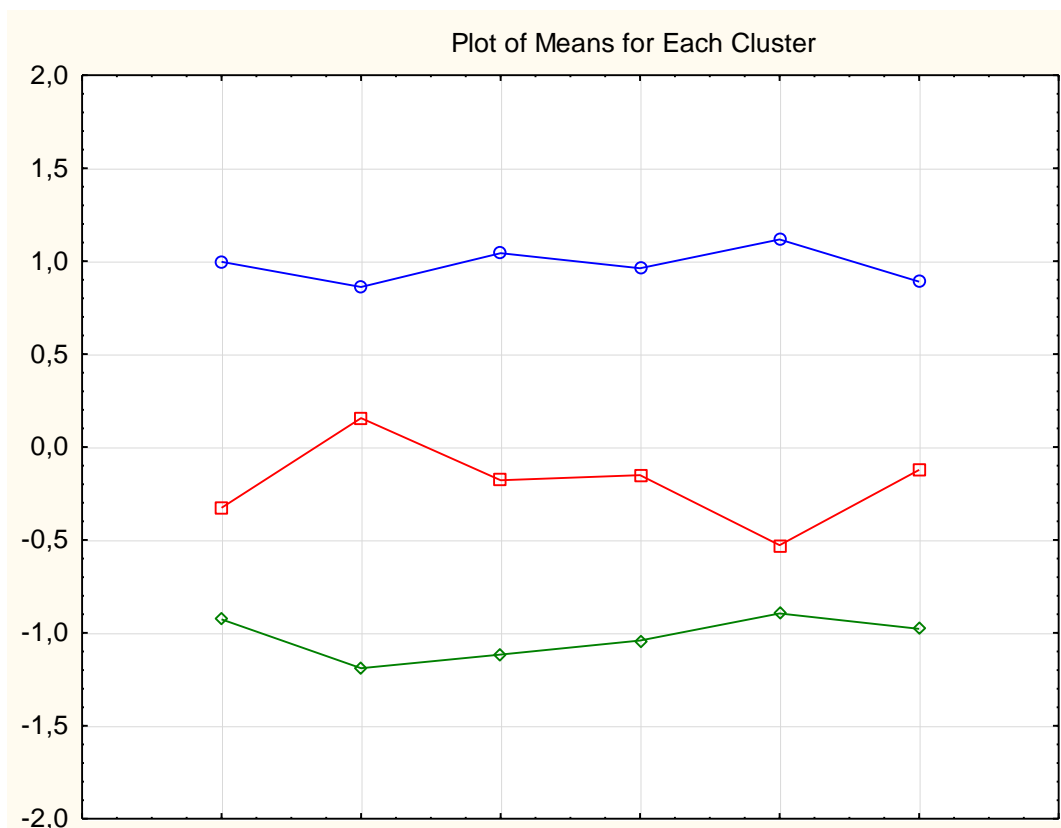

Рис. 2.23. Графік середніх значень індексів для кожного кластеру

Отже, за допомогою отриманих результатів кластерного аналізу маємо наступний розподіл країн за кластерами станів (табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Розподіл країн за кластерами залежно від значення міжнародних індексів рівня життя населення

Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3
Австрія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Швеція, Велика Британія	Чехія, Естонія, Італія, Мальта, Португалія, Словенія, Іспанія	Болгарія, Хорватія, Греція, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Кіпр

У такий спосіб до кластеру 1 потрапили 11 країн, що мають найвищі рейтинги за міжнародними індексами оцінки рівня життя населення порівняно з іншими країнами. Отже, кластер можна охарактеризувати як групу країн з дуже високим рівнем розвитку.

Країни з високим рівнем розвитку відносяться до кластеру 2, а саме 8 країн мають середні значення показників рівня розвитку Єврорегіону. Звертаючи увагу на те, що за Індексом соціального прогресу країни наближаються до країн першого кластеру, а за Індексом глобальної конкурентоспроможності – навпаки опускаються до показників країн третього кластеру.

Країни-члени Європейського Союзу – Болгарія, Хорватія, Греція, Угорщина, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина потрапили до кластеру 3. Це країни з середнім рівнем розвитку, що мають найнижчий рівень розвитку населення серед країн Європейського Союзу. Особливу увагу слід приділити досить низьким показникам Індeksu соціального прогресу та Глобальному індексу інновацій, що свідчить про суттєві проблеми у соціальному та освітньому аспектах.

За допомогою візуального аналізу на основі графіку розсіювання країн ЄС в просторі канонічних коренів можна підтвердити якість розпізнавання та ідентифікації (рис. 2.24). На графіку видно, що країни в трьох класах згруповано досить щільно, а відстані між кластерами достатньо великі. Це дозволить з більшою ймовірністю довести, що розпізнавання країн за виділеними трьома рівнями життя населення виконано адекватно та ґрунтовно.

Показники рівня та якості життя населення України підтверджують, що заходи, які держава вживає для поліпшення життя своїх громадян (підвищення мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму, тощо) є недостатніми. Щоб забезпечити суттєве підвищення ефективності всіх галузей народного господарства слід завершити реформування всіх сфер суспільного життя відповідно до європейських стандартів. Рівень життя основної маси населення України під час проведення ринкових реформ знизився і сьогодні все більш не відповідає загальноновизнаним світовим стандартам. Отже, найважливішим напрямом соціально-економічної політики уряду та держави має бути досягнення стійкої позитивної динаміки добробуту населення на основі збільшення платоспроможного попиту, зокрема підвищення заробітної плати населення, що працює.

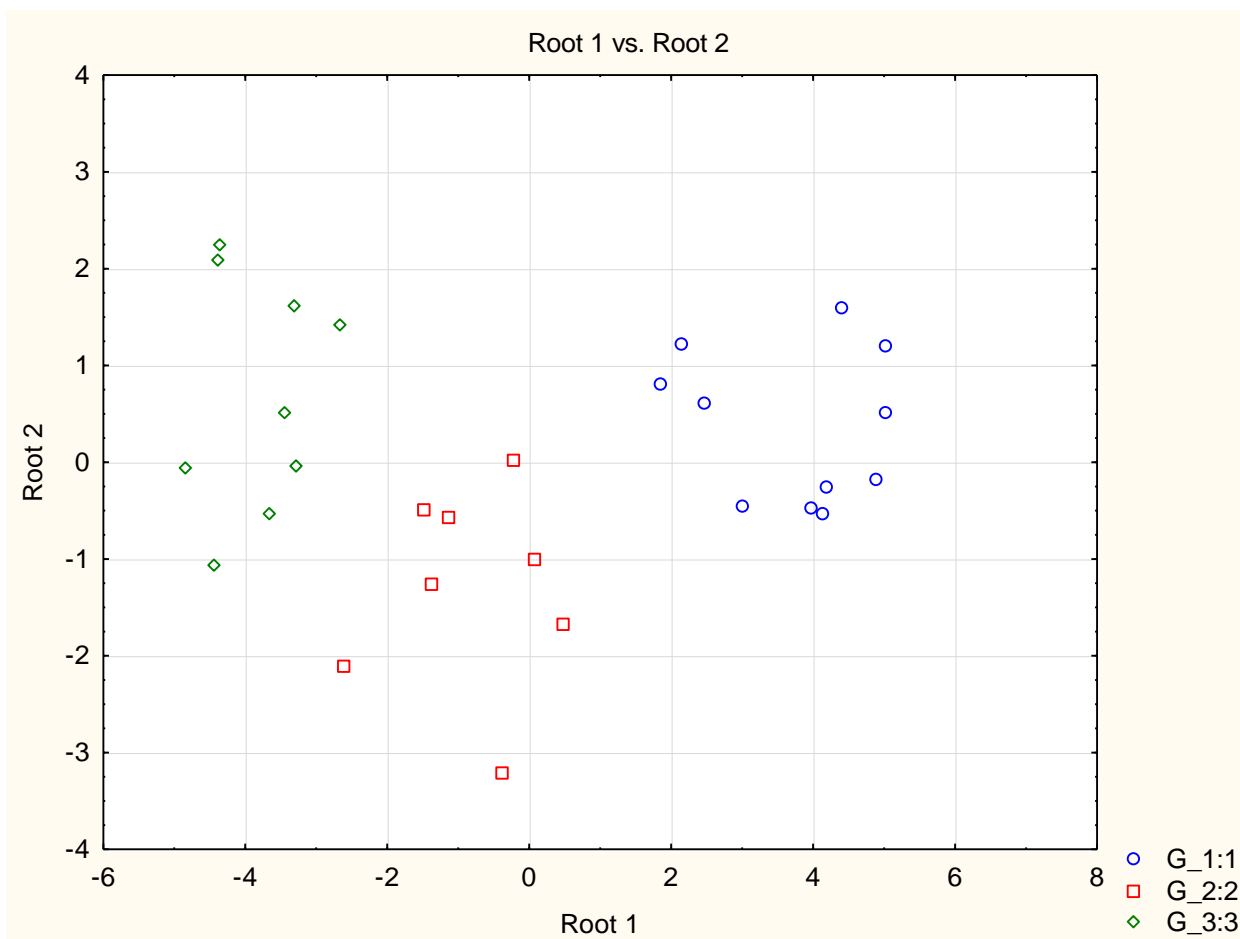

Рис. 2.24. Розсіювання країн ЄС у просторі канонічних коренів

Останнім етапом дослідження є формування рекомендацій щодо коригування стратегій соціально-економічного розвитку держав у контексті збереження конкурентного, безпечного, стійкого стану. Розроблена комплексна методика оцінювання й аналізу рівня конкурентоспроможності національної економіки дозволить підвищити наукову обґрунтованість визначення конкурентної позиції нашої держави в світовій системі координат і сформулювати комплекс рекомендацій щодо коригування стратегій соціально-економічного розвитку. Аналіз положення України в системі групування лише підтверджує її низьку конкурентоспроможність. З метою покращення конкурентного становища нашої держави варто імплементувати досвід з управління економічними та соціальними процесами від країн-лідерів.

У світовому вимірі важко зрозуміти, на які країни слід орієнтуватися, на європейському просторі проблема спрощується. Так, типовими представниками (репрезентантами) груп стали Фінляндія (кластер «країни, що мають дуже високу оцінку конкурентоспроможності») і Португалія

(кластер «Країни із низькою оцінкою конкурентоспроможності»). Проте для порівняння України із цими державами необхідно виділити ті фактори, які піддаються впливу, щоб досягти вагомих результатів у найближчій перспективі. Звісно, щоб нарощувати конкурентоспроможність, країна має стати багатю, створювати умови для зростання фонду споживання та розвитку матеріальних, духовних і соціальних благ.

Більшість галузей української економіки не має чіткої концепції та визначеного плану дій, сформованого у конкретному документі та закріпленого на державному рівні. Тому важливо визначити спрямування основних зусиль соціально-економічного розвитку та конкурентоспроможного вектора діяльності України.

Вирішення всіх проблем і формування програм розвитку можливі лише на національному рівні. Основні питання, на які, на думку авторів, слід звернути увагу на державному рівні схематизовано на рис. 2.25.

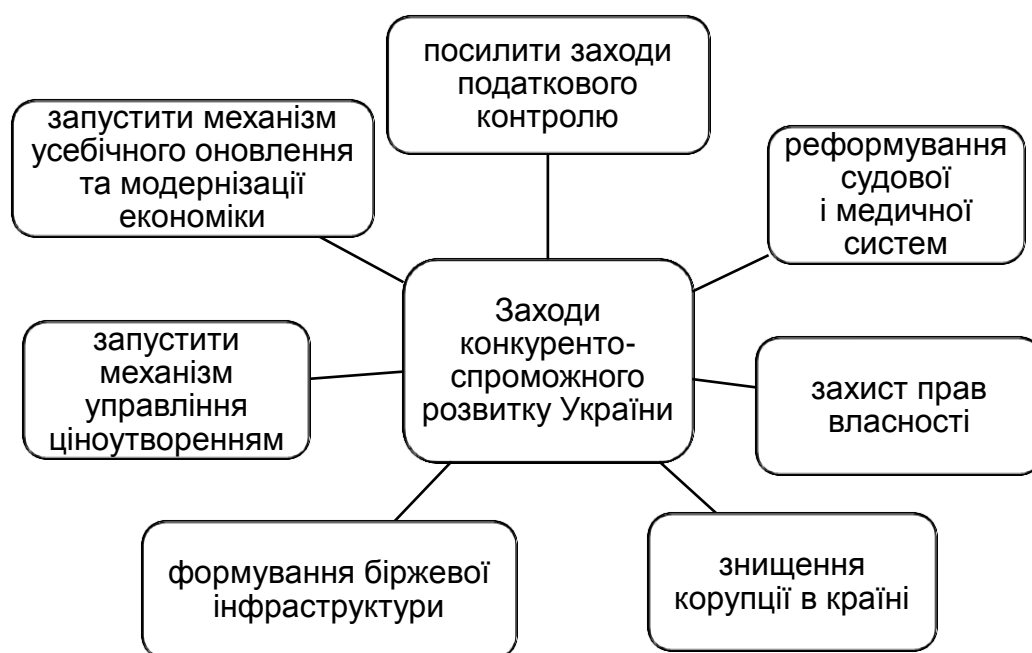

Рис. 2.25. Основні напрями підвищення конкурентоспроможності національної економіки України в напрямі імплементації світового досвіду

Окрім наведених заходів, наразі першочергового регулювання потребує проблема збереження своєї територіальної цілісності в умовах втрати контролю над Кримом і частиною територій на Донбасі та регулювання трудової міграції.

На цьому етапі передбачається також виявлення основних проблем, пов'язаних з міграційними процесами, що потребують організованого та конструктивного втручання. Отримана інформація слугує основою для розроблення можливих сценаріїв подальшого розвитку держави в контексті впливу міграційних процесів. Такий аналіз дозволить провести відбір критеріїв, формулювання основних цілей, принципів та завдань політики держави з врегулювання міграційних процесів.

Для реалізації міграційної політики як частини державної системи управління має бути створена відповідна структура. Для того щоб проведення політики було ефективним, така структура має включати такі елементи:

- центральна установа з питань міграції з регіональними відділами, що має компетентний персонал та відповідний бюджет;

- перерозподіл обов'язків між центральними, регіональними та місцевими органами влади і неурядовими організаціями, що займаються проблемами мігрантів;

- надійна та ефективна інформаційна система з належним науково-дослідним забезпеченням;

- нормативно-правова база з питань міграції населення, імміграції та надання громадянства;

- наявність контролю за виконанням норм законодавства на практиці та за витратою коштів бюджету;

- існування технічних можливостей для здійснення міграційного контролю;

- система підготовки кваліфікованих кадрів та керівників у сфері управління міграційними процесами.

Крім того, для відстоювання інтересів держави в сфері міграції на міжнародній арені, уряду також необхідна регулярна співпраця з міжнародними структурами, а також участь у роботі виконавчих органів найвпливовіших міжнародних організацій, що займаються регулюванням та контролем міграційних процесів.

Важливими для України є: активізація переговорного процесу щодо укладання угод про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист із країнами-реципієнтами української робочої сили; внесення змін в законодавство щодо соціального захисту мігрантів; створення дієвих механізмів щодо легалізації доходів громадян, які працюють за кордоном. Стратегічною метою також має бути належна політика щодо

уникнення відпливу кваліфікованих кадрів із країни, зокрема забезпечення талановитих осіб можливостями для розвитку і кар'єрного зростання, сприяння імміграції кваліфікованих працівників, створення сприятливого середовища для залучення творчого потенціалу до реалізації соціально-економічних програм у країні та регіонах. У зв'язку зі збільшенням обсягів нелегальної міграції в Україні доцільним буде розроблення комплексної програми уряду щодо регулювання міграційних процесів; поширення відомостей серед населення щодо можливостей легального працевлаштування; підвищення ступеня контролю за поверненням громадян, яким надавалися туристичні послуги; узгодження плану дій з іншими країнами щодо регулювання міграційних потоків і недопущення транзиту нелегалів через територію України.

На регіональному рівні важливими заходами уряду є створення привабливих умов для розвитку промисловості та приватного підприємництва в різних областях України, соціальний захист працівників, створення державних програм допомоги для біженців та незахищених верств населення. Міграційна політика має розроблятися разом зі стратегією соціально-економічного розвитку країни, спрямованої на створення привабливого інвестиційного клімату, відновлення довіри до влади, ефективного використання людського потенціалу, забезпечення високих стандартів життя.

Удосконалення міграційної політики України має відбуватися комплексно з урахуванням впливу всіх можливих ефектів та специфіки міграційних процесів. Важливою умовою є також те, що мета міграційної політики має бути чітко задекларованою, зрозумілою та відкритою для суспільства. Така політика має формуватися на довгострокову перспективу та забезпечуватися скоординованою роботою різних відомств.

Міграція населення це складний соціально-економічний процес, який становить одну з умов нормального функціонування сучасного суспільства. За своєю сутністю та масштабами впливу міграція є важливим елементом ринку праці, що визначає процес перерозподілу людських ресурсів по території країни. Дослідження наслідків впливу міграційних процесів на ринок праці в Україні надає можливість виокремити такі питання.

В економічній науці міграційні процеси розглядаються з різних точок зору та структуровані за багатьма ознаками. Вони диференціюються за відстанню, часом, причинами, рівнем організації та законності. Основними

мотивами ухвалення рішень щодо міграції є економічні та соціальні фактори, що включають такі елементи, як величина заробітної плати, рівень розвитку виробництва, інфраструктури, дисбаланс між попитом та пропозицією на ринку праці в регіонах чи країні загалом, а також розвиток соціальної сфери, переїзд з етнічних чи релігійних причин та ін. Міграційні процеси здійснюють як позитивний, так і негативний ефект на економіку та ринок праці країни, залежно від їх масштабів та спрямування.

Аналіз основних тенденцій міграційних процесів в Україні показав, що протягом останніх п'яти років, які було досліджено, в країні спостерігається негативне сальдо міграційного приросту, яке поступово зменшується. Міжрегіональна міграція також характеризується дисбалансом розподілу населення за областями. Найбільшими реципієнтами населення є м. Київ, Київська, Харківська, Полтавська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька та Вінницька області. Значне скорочення чисельності населення за рахунок міграції відбувається в західних та східних областях України, особливо в Луганській та Донецькій областях.

З погляду зовнішньої міграції, Україна є імпортером робочої сили лише для країн Африки та деяких країн Азії. Для решти країн вона є експортером робочої сили: висококваліфікованих працівників – до США, Канади, Німеччини, Австралії, Аргентини та низькокваліфікованої робочої сили – до Російської Федерації, Польщі, Чеської Республіки, Португалії, Іспанії. Вплив міграції на ринок праці в Україні є неоднозначним. Зовнішня міграція має переважно позитивний ефект, оскільки, значно зменшує рівень безробіття в країні, збільшує кількість трудових ресурсів за рахунок позитивного міграційного сальдо, забезпечує заповнення вільних робочих місць, що не є привабливими для місцевого населення, іноземною робочою силою, а також передбачає приплив капіталу у вигляді приватних переказів, який становить значну частку від ВВП. Натомість, гостро постають проблеми втрати кваліфікованих кадрів і працівників робітничих професій, які мають значний попит в Україні. Внутрішня міграція забезпечує згладжування дисбалансів між попитом і пропозицією на регіональних ринках праці, сприяє зростання соціальної мобільності населення та створює умови для забезпечення різноманітних потреб у праці в місцях з обмеженою кількістю робочих місць.

Актуальними проблемами щодо міграції населення України є: підвищення економічної активності населення; недопущення зростання безробіття; забезпечення відповідності між попитом і пропозицією робочої

сили. Вирішення цього завдання потребує формування виваженої державної політики з урахуванням регіональної специфіки тенденцій міграції, зокрема підвищення конкурентоспроможності робочої сили, забезпечення високого рівня зайнятості, соціального захисту, заробітної плати і доходів населення, їх наближення до аналогічних параметрів економічно розвинутих країн світу. Міграційна політика України характеризується недостатнім рівнем ефективності, тому для отримання максимальних позитивних економічних наслідків від міграції в економіці необхідно вдосконалити інфраструктуру державного регулювання та розробити детальний план розвитку на довгострокову перспективу, враховуючи основні показники реальної міграційної ситуації.

Проте перелік проблемних питань, на які варто звернути увагу керівництву нашої держави, є неповним; подані лише насущні питання, що потребують негайного вирішення.

Отже, конкурентоспроможність національної економіки є доволі специфічним показником, котрий вбирає до свого складу сотні факторів, але не є універсальним підходом до розрахунку. Тому нами проведено огляд наявних підходів до оцінювання конкурентоспроможності, досліджено ефективність використання таких методів економіко-математичного моделювання, як методи кластерного аналізу, дискримінантного аналізу, нейромережевого моделювання, дерева класифікацій, теорії нечіткої логіки під час оцінювання рівня конкурентоспроможності.

У роботі запропоновано комплексну методологію оцінювання конкурентоспроможності національної економіки. Проведено визначення конкурентних позицій країн світу на основі масиву вхідних факторів за допомогою побудови самоорганізаційних карт Кохонена й алгоритму методу К-середніх. Запропоновано концептуальну схему дослідження, в якій було акумульовано основні прийоми та методи вивчення питань оцінювання конкурентоспроможності національної економіки. Розроблена методика дослідження охоплює такі блоки, як: класифікація країн за рівнем конкурентоспроможності; комплексне оцінювання рівня конкурентоспроможності національної економіки; діагностики рівня соціально-економічного розвитку та соціальної напруженості макрорегіонів. Реалізація запропонованого комплексу дослідження дозволила сформулювати рекомендації щодо коригування стратегій соціально-економічного розвитку України в контексті забезпечення конкурентного, безпечного, стійкого розвитку.

2.4. Соціально-політичні фактори економічної політики

Економічна політика країни, в силу своєї спрямованості на покращення якості життя населення, визначає загальний тренд розвитку соціальної політики. Соціальна політика є важливішим напрямом загального державного регулювання економіки України. Як таке регулювання економіки спрямовано на покращення якості життя населення, забезпечення добробуту й усебічного розвитку його громадян і суспільства загалом, тобто наділено соціальною складовою. Соціальна політика є невід'ємною частиною внутрішньої політики держави.

Усі важливі процеси в економіці, безперечно, пов'язані з соціальною політикою. Зокрема, це такі важливіші процеси, як:

виховання трудових ресурсів та їх відтворення;

створення умов для підняття продуктивності праці, підвищення рівня знань, професійної та кваліфікаційної складових рівня трудових ресурсів;

досягнення наукових результатів у соціальній сфері, розвиток наукового та технічного аспектів трудових ресурсів і продуктивності праці;

культурний розвиток населення;

духовний розвиток суспільства.

Соціальна політика держави базується на економічному фундаменті. Це твердження засноване на таких положеннях. По-перше, соціальна політика, яку проводить держава, допомагає оптимізувати економічні витрати виробництва за рахунок утілення ергономічних нововведень, спрямованих на поліпшення умов для життя та праці, розширення можливостей для всіх прошарків суспільства щодо зайняття фізичною культурою та спортом. Фізична культура та спорт сприяють збереженню та відновленню здоров'я населення, зниженню захворюваності. Усе це в економічному сенсі дає відчутні передумови для підвищення продуктивності виробництва. По-друге, соціальна політика за рахунок створення та розвитку дошкільних закладів знижує рівень добровільного безробіття та, як наслідок, забезпечує високий рівень зайнятості в економіці. До того ж, соціальна політика сприяє розвитку громадського харчування, за рахунок чого частина населення вивільнюється зі сфери домашнього господарства, що також поліпшує ситуацію «зайнятість – безробіття» у суспільному виробництві. Розвиток громадського харчування у різних його видах все більше набирає популярності серед середнього класу, який швидко та впевнено формується в Україні. Це вивільняє час на дозвілля та творчу

працю, особливо серед молодих людей, що працюють. Вони становлять перспективну рушійну силу в економіці. Згідно з техногенною теорією та гіпотезою трьох секторів (промисловість, сільське господарство, послуги), чим вищим є розвиток суспільства, тим більше в ньому розвинутий третинний сектор економіки. Третинний сектор економіки – це сектор послуг, його переважну частку в економіці та стрімкий розвиток відносять до постіндустріального суспільства. Тому в розвинутих країнах на послуги (серед яких: фінансові та страхові, юридичні та правові, логістичні й транспортні, торгові, освітні, розважальні тощо) припадає до 70 % прибутку. Тому соціальна політика уряду сприяє швидкому розвитку сфери послуг, яка стає все більш прибутковою порівняно з промисловістю або сільським господарством у мірі розвитку суспільства. По-третє, соціальна сфера є частиною загальної політики державного регулювання економіки; тому впровадження нових технологій підвищує ефективність її функціонування. Суспільства постіндустріального укладу потребують вирішення проблеми глобального управління, зокрема в плані новітніх технологій та логістичних процесів. Тому економічна наука виходить на радикально інший за проблематикою дискурс, спрямований на підтримку та забезпечення трансформаційних процесів у суспільстві.

Отже, соціальну політику держави, зокрема, скеровано на створення інтелектуального людського капіталу, в якому окрема особа має особливе місце в суспільстві. Тому важливими є створення якісно нових спеціальностей, які пропонують професійну освіту для сучасних професіоналів з високою науковою фундаментальною базою та можливостями працювати у високопрофесійній команді з інтегруванням зусиль щодо вирішення сучасних завдань. Це сприятиме зміцненню середнього класу України та зростанню особистого та суспільного добробуту. У такий спосіб соціальна політика сприяє створенню високопрофесійного інтелектуального людського капіталу, відстежуючи процеси зайнятості та безробіття, забезпечує працевлаштування мільйонів людей у країні.

Статистичні дані останніх років свідчать, що серед економічно активного населення України близько 20 % працює у сфері послуг – таких, як: освіта, медицина й охорона здоров'я, оптова та роздрібна торгівля, житлові й комунальні послуги та інше. Водночас у економічно розвинутих країнах цей показник сягає 70 %.

Слід зауважити, що для соціальної політики, яку проводить Україна, важлива її якість. Соціальна політика має бути якісною, інакше втрачається

її смисл. Це твердження засновується на тому, що соціальна політика важлива не тільки своїм величезним впливом на економіку. Не потрібно забувати, що головне призначення соціальної політики держави полягає у задовільненні високих матеріальних, духовних, культурних потреб суспільства, сприянні формуванню та вихованню щасливого населення, гармонійно розвинених членів суспільства. Узагальнені показники щастя, якості та рівня життя – це ті критерії, за якими можна виміряти якість соціальної політики держави.

Наступний етап дослідження присвячено формулюванню й аналізу сутності проблем, на розв'язання яких спрямована державна соціальна політика України. Її завдання полягають у:

1) стабілізації суспільно-політичної системи. Нестабільність у політичній, економічній і суспільній сферах не дає можливості визначити коло довготривалих інтересів суспільства внаслідок неможливості прогнозування розвитку подальшої ситуації. Проблемним стає узгодження політичних, економічних, фінансових, соціальних, міжнародних та інших заходів держави з інтересами та потребами населення України;

2) створенні нормального, а згодом – високого рівня життя. За рейтинговими показниками ООН, які використовують безліч узагальнених даних (таких як рівень народжуваності, смертності, рейтинги споживання і виробництва, якість медичних і освітніх послуг, а також ряд інших показників), у 2020 р. Україна виявилася на сімдесят четвертій позиції серед 189 країн. Зрозуміло, цей рік був важким для всього світу, адже пандемія коронавірусу внесла корективи в усі сфери життя. Тому проблемою є створення належних умов для підвищення добробуту населення та матеріальних стимулів залучення працівників у суспільне виробництво; міграція робочої сили за межі держави породжена саме цими недоліками;

3) забезпеченні соціального захисту населення. Проблема спричинена відсутністю підтримки малозабезпечених верств, які складають більшість населення країни. Згідно зі статистичними дослідженнями, пенсіонери в Україні мають найнижчий рівень доходу в Європі: пенсії становлять мінімальну величину в 45 дол. США за мінімальної заробітної плати в 53 дол. США. Тому втрачається гарантія забезпечення соціально-економічних прав людини;

4) забезпеченні раціональної зайнятості населення. За даними Державної служби статистики України, рівень безробіття в Україні в II кварталі

2020 р. зріс на 1,3 пункт – до 9,9 % (з 8,6 % у I кварталі), що є найвищим показником з початку 2017 р. Проблема викликана відсутністю регулювання балансу між зайнятістю та безробіттям з боку держави;

5) розвитку соціального комплексу. У соціальний комплекс держави включають освітню галузь, медичну та охорону здоров'я, наукову сферу, житлову та комунальну тощо. Проблема розвитку соціального комплексу обумовлена негативним синергічним ефектом, що виникає внаслідок нерозвиненості та відсталості соціальної сфери. Причиною є недостатність бюджетування. Так, на освіту з державного бюджету України у 2021 р. планується витратити 12,6 %, на охорону здоров'я – 12 %, на духовний та фізичний розвиток – 0,3 %, 0,7 % – на охорону довкілля. Водночас економічні показники, що забезпечують бюджет, є негативними. Так, імпорт товарів і послуг запланований у розмірі 10,6 %, тоді як їх експорт – 2,6 %. З цих показників видно, що заплановане зменшення ВВП України на 8 %;

6) забезпеченні екологічної стабільності України. Проблеми сталої екологічності довкілля витікають з недбалого, хижацького ставлення до природи. До цих проблем можна віднести і концентровану агродіяльність зі слабкими та не розвинутими агротехнічними технологіями, і забруднення територій хімічними нерозкладними добривами та відходами, надмірне підвищення радіоактивного фону в деяких регіонах та інші техногенні загрози. Часова тривалість цих порушень природного середовища ускладнює його здатність до самоочищення, знищуючи основні природні функції, що загрожує здоров'ю, продовжуваності та якості життя громадян. Сучасний розвиток найважливіших галузей економіки (а саме – паливно-енергетична та хімічна галузь, вугледобування, машинобудування) неможливий без використання найновіших технологій, зокрема з застосуванням високоточного контролю викидів у атмосферу, землю або воду, щоб зменшити навантаження на природу та забруднення довкілля. Згідно зі статистичними даними, процеси виробництва щорічно використовують близько 1,5 млрд тонн первинної сировини; викиди відходів становлять майже 15 млрд тонн. На охорону довкілля Державний бюджет України на 2021 р. передбачає лише 0,7 %. Через низьке фінансування промислові галузі не можуть удосконалювати технологічні процеси та провадити запобіжні заходи зі збереження довкілля.

Отже, проблеми соціальної сфери в Україні потребують скорішого вирішення та вдумливого наукового підходу з використанням найновіших технологій.

Далі розглянемо досвід управління соціальною сферою та соціальною політикою, що накопичений у нашій країні й у світі.

У будь-якій державі соціальна політика є одною з найважливіших сфер діяльності. Тому всі політичні сили та уряди використовують надбаний поколіннями управлінців досвід для успішного впровадження найдоцільніших для держави рішень у соціальній сфері.

Новітні моделі соціальної політики розрізняються в основному тим, як глибоко держава втручається в соціально-економічну сферу життя країни, яким є ступінь соціальної захищеності населення, наскільки поширені свободи суспільного вибору для різних прошарків населення, у який спосіб і з якою повнотою впливають соціально-політичні рішення на економічний розвиток країни.

Розглянемо основні з цих факторів для моделювання ефективної для України соціальної політики з цією метою слід визначити якісні параметри цих моделей і придатність їх до використання у вітчизняному досвіді на поточному етапі соціально-економічного розвитку.

Соціалістична модель за своєю сутністю має патерналістський характер соціально-економічного розвитку, що базується на таких засадах: соціальні проблеми й економічний добробут населення перебувають у сфері це відповідальності держави. Населення країни має відчувати соціальну захищеність, соціальну й економічну стабільність, що забезпечує держава;

уряд проводить монополістичну політику в основних галузях виробництва та розподілу суспільних благ. Держава вирішує, які товари та послуги потрібні населенню в тому чи іншому регіоні, формує ціни на блага тощо;

державу проводить широку та стійку політику щодо формування лояльності до влади, патріотизму, виховання молоді в цьому напрямку.

На перший погляд, ця модель є прикладом державного піклування про добробут своїх громадян, їх соціальну й економічну впевненість у завтрашньому дні, в сприятливому майбутньому та подальшому спокійному старінні. Але вітчизняні та зарубіжні критики справедливо вважають, що такий спосіб виробництва товарів і послуг, розподіл та споживання благ знижує економічну ефективність, через що держава не зможе забезпечити високий рівень добробуту для всіх громадян. Отже, потрібно вводити соціальні привілеї, економічні пільги тощо. Це породжує особливий клан привілейованої еліти, формує прошарки населення з непевними

можливостями використання соціальних та економічних привілеїв і пільг; а також породжує систему лімітів на соціальні й економічні пільги.

Якщо розглядати патерналістську модель в економічному аспекті, то країна позбавляється перспектив розвитку економіки, опиняючись поза процесами сучасних ринкових відносин. Оскільки держава проводить монополістичну політику стосовно виробництва товарів і послуг, а також у сфері розподілу, то ринкові складові не здатні боротися з таким сильним конкурентом. Попит і пропозиція, ціна, кількість покупців і продавців – всі ці питання вирішує держава, не створюючи умов для розвитку ринку. Розвиток і темпи виробництва гальмуються, оскільки державна монополія не заохочує працівників до зацікавленості у результатах праці, не орієнтує підприємства на споживача та потреби ринку, нарешті, обмежує права та свободи вибору виробників, працівників і споживачів. Насправді обмежується і соціальна свобода людини. Громадянин стає безініціативним, залежним від державних подачок і припиняє піклуватися про своє майбутнє. Така ситуація перетворює населення з активної, працьовитої творчої сили, на державних утриманців, а соціальна політика стає адміністративно-соціальною з усіма несприятливими наслідками.

Отже, соціальна модель патерналії є недоцільною для вітчизняних реалій, оскільки позбавляє державу перспективи соціально-економічного розвитку та підвищення якості життя населення.

Шведська модель (модель шведського соціалізму) передбачає значне втручання держави в соціальну сферу життя країни. Держава відповідає за соціальну захищеність населення, надає пільги малозабезпеченим, збіднілим і тим, хто потребує допомоги. Управління соціальною сферою доволі уніфіковане та централізоване. Для створення, підтримки, поповнення фондів державної соціальної допомоги уряд установлює високі податки як для підприємств, так і для окремих громадян. Формування фінансового забезпечення соціальної політики надає можливість державі своєчасно та без обмежень надавати допомогу населенню.

Водночас модель шведського соціалізму не передбачає обмеження з боку держави свободи вибору для підприємців або споживачів. Держава підтримує стандарти демократії, прийняті в західноєвропейських країнах, не вдаючись до непопулярних методів, оскільки населення гостро реалізує на обмеження прав і свобод. Слід сказати, що ця модель не формує залежності громадян від держави. Для розвинених європейських

країн модель соціальної політики за шведським соціалізмом не є привабливою з огляду на високий податковий тиск. Вона недоцільна також для застосування в українських реаліях, оскільки суспільство не зможе витримувати такий рівень податків запровадження цього варіанта моделі соціальної політики передбачає довготривалу підготовку та підтягування рівня й якості життя до високих параметрів країн з розвинутою економікою.

Модель соціально орієнтованого ринкового господарства (модель заможної держави або модель державного добробуту) вимагає від держави проведення соціальної політики, що спирається на соціально-ринкові умови існування населення. За цією моделлю держава виконує функції, які неспроможний виконати ринок. Звісно, ринкова інституція відсторонена від проблем малозабезпечених, бідності, підвищення рівня безробіття, інфляційних процесів та їх регулювання, охорони природного середовища, захисту довкілля, розподілу суспільних благ, їх розвитку тощо. Проте в державі добробуту створюється широке коло благ, зокрема саме тих, які стосуються соціальної сфери. За моделлю соціально-орієнтованого ринкового господарства держава встановлює та підтримує доволі високий рівень соціальних виплат. Основні соціальні стандарти дуже високі: мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія, прожитковий мінімум, розмір споживчого кошика, виплати з безробіття і т. ін. Держава прагне, щоб рівень мінімальних стандартів наближався до середніх показників і всі мінімальні виплати дозволяли громадянам відчувати захищеність і добробут. Звісно, на соціальні потреби закладаються витрати з державного та місцевих бюджетів. Тому важливою економічною метою стає їх своєчасне та стабільне наповнення бюджетів. За такою моделлю наповнення, що досягається за рахунок виконання основних принципів моделі багатства, якими є:

підтримка вільної конкуренції. Це дозволяє і визначати справедливі ціни на товари та послуги, і вчасно втілювати нові науково-технічні інновації, і розвивати потрібні ринки, і багато іншого, що підтримує соціально-економічний розвиток, надає можливість багатіти як підприємствам, так і населенню;

політика надання свободи вибору споживання товарів і послуг. Це дозволяє підтримувати міжрегіональні та міжнародні економічні та соціальні зв'язки, налаштувати вигідний експортно-імпорتنний обмін товарами

та послугами, інвестиціями, науковими та технічними новинками, знаннями, освітою та багато чим іншим;

політика розвитку інтелектуального людського капіталу. Це формування майбутнього добробуту завдяки надання можливості кожній особистості розкрити та розвивати свої здібності, підвищувати свій професійний та кваліфікаційний рівень, створювати умови для підвищення показника щастя в країні.

Отже, за безумовного пріоритету економічної свободи ринку модель соціально орієнтованого ринкового господарства характеризується також високим ступенем захищеності громадян, і це забезпечується за допомогою державного втручання в соціально-економічні процеси.

Слід сказати, що модель заможної держави доцільна для вітчизняного сьогодення. Мінімальні показники покривають гідний прожитковий рівень не нижче за межу бідності за рахунок розгорнутої системи соціально-економічних і правових амортизаторів за допомогою таких дій, як: перерозподіл доходів і благ у суспільстві; деталізована та продумана бюджетно-податкова політика; справедливе та грамотне правове забезпечення та ін. За такої соціальної позиції, що забезпечує надання своєчасної допомоги, держава чітко розмежує обов'язки своїх громадян у самозабезпеченні матеріального добробуту, інтелектуального розвитку, формуванню креативності тощо. Тобто держава передає саморегулювальні функції самим громадянам. Водночас соціальна держава забезпечує надання прав і свобод, зокрема свободи вибору, а також можливостей для освіти, оздоровлення, гідної праці та відповідної заробітної плати. Модель державного добробуту за сутністю є ринковою. Як відомо, саме ринкові моделі характеризуються найбільшим відокремленням від соціальних проблем, тоді як моделі соціально орієнтованого ринкового господарства за пріоритетні мають принципи державних методів регулювання економіки.

Зокрема, це проявляється в таких діях:

1) децентралізація та громадянське роздержавлення соціальної сфери. Для цього в Україні формуються соціальні підприємства, до яких надходять соціальні замовлення. Мета таких дій вимагає ефективного використання державних видатків на соціальні потреби населення, а також залучення інвестиції у соціальну сферу. У такий спосіб визначається соціальна відповідальність влади, суспільства, громади, підприємства, особистості та їх взаємодія. Створення соціальних підприємств в Україні

формує атмосферу довіри громадян до влади, уряду, нову цільову соціальну політику. Поступившись постулатом «так було раніше, так було завжди», держава надає реальну підтримку диференційовано, долаючи корупційні прояви у сфері соціальних послуг;

2) мінімізація державних субсидій, дотацій, пільг спрямована на те, щоб соціальну допомогу отримували особи, які не спроможні через певні обставини себе забезпечити. Реформи, які проводяться у всіх сферах вітчизняної економіки, привели до збідніння деякої частини населення. Звісно, що для втілення прозорих умов поставок газу та інших теплоносіїв – електроенергії тощо на ринкових умовах, потрібно підвищити ціни на них до рівня світового ринку. До цих пір багато років тарифи на теплоносії дотувалися з державного бюджету на мільярди гривень. У країні, паралельно з підвищенням тарифів на енергетичні ресурси й інфляційними процесами в економіці, намічається ситуація так званої «енергетичної бідності», коли населення неспроможне своєчасно та у повному обсязі сплачувати комунальні послуги. Сьогодні близько 4 млн сімей отримує пільги, тому скорочення виплат стає дуже важливим у проведенні соціальної політики України. Одним із заходів скорочення субсидій є видача коштів замість погашення частини платежів державою. Ситуація контролюється урядовою комісією, яка діє за моделлю соціально-орієнтованого ринкового господарства. І якщо у 2019 р. витрати на субсидії становили 71 млрд гривень, то у 2021 р. виділено лише 55 млрд гривень. Середній у країн ЄС рівень енергетичної бідності охоплює біля 10 % усього населення (близько 50 млн осіб). У країнах з розвинутою економікою відносять до енергетично бідних ті родини, які витрачають понад 10 % доходів на платежі за житло. За даними Європейської федерації професійних союзів службовців, 57 млн європейців не в змозі обігріти житло в зимовий період, 104 млн – не можуть використовувати кондиціонери під час спеки, а 52 млн родин затримують сплату комунальних платежів;

3) розширене використання ринкових інструментів у економіці країни. Модель ринкового господарства передбачає розповсюдження економічних ринкових інструментів на цілеспрямоване використання в інтересах суб'єктів господарювання. Спектр ринкових інструментів широкий, багато вчених трактують ці категорії по-різному. Так, Л. Месропян [див. у 61] вважає, що до них слід відносити ринковий попит, ринкову пропозицію, рівноважну ринкову ціну на товари та послуги. О. Газизова та О. Галєєва

[див. у 30] розглядають як ринковий інструмент схеми економічного впливу на учасників ринку, видачі або відбирання коштів. На думку автора, це цікавий погляд на економічні інструменти, хоча і не охоплює більшості економічної сфери. Деякі автори до ринкових інструментів відносять Кіотський протокол як метод впливу на управління природоохоронною діяльністю. Однак класичним набором економічних інструментів ринку є, звісно, ринковий попит, ринкова пропозиція, обов'язково – конкуренція та ринкова рівноважна ціна, яка встановлюється завдяки коливанню та подальшого врівноваження ринкових попиту та пропозиції. Це стосується всіх ринків держави – макроекономічних галузевих мікроринків, фінансових (зокрема валютного ринку). І, поза всяким сумнівом, сюди слід додати ринки товарів і послуг, інформаційні ринки ресурсів. До економічних інструментів можна віднести багато економічних механізмів, наприклад: інфляційний механізм або екологічні зовнішні та внутрішні ефекти.

За часів перебування України у складі СРСР використовувалася патерналістська економічна модель. У ситуації реформування економіки потрібна стратегія переходу до моделі державного добробуту, соціально орієнтоване ринкове господарство. Проте відхід економіки від патерналістської моделі з вихованням людини, за яку все вирішувала держава, до сучасного ринку, коли людина сама створює матеріальний добробут, відбувався дуже важко. Розгорнута система організацій, які надавали безкоштовні послуги та масовий соціальний захист, має бути перебудована завдяки реформам у розгорнуту систему підприємств соціального захисту. Трансформаційним процесам перешкоджають глибокі кризи, що охоплюють світову економіку. Додає складності пандемія, яка не тільки загрожує здоров'ю націй, а й ламає міжнародні економічні зв'язки.

Отже, для нашої країни найбільш відповідною до менталітету та вигідною для суспільства є модель соціально-орієнтованої ринкової економіки. Звісно, кожна держава обирала свій шлях утілення цієї моделі, і Україна не є виключенням. Тому уряду слід прислухатися до вчених, які займаються розробленням стратегій вітчизняного соціально-економічного розвитку, використовувати зарубіжний досвід, прикладати максимальні зусилля, щоб реформи, що проводяться в країні, були ефективними. Механізми проведення соціальної політики в Україні мають відповідати основним принципам реформування соціально-економічної системи України: підвищенню добробуту українців, відповідальності за його стабільність

під час реформ, створенню умов для його підтримки; мінімізації екстремальних і кризових ситуацій; наданню соціальної допомоги тим, хто її потребує. Так само це мінімальні соціальні гарантійні показники мінімальної заробітної плати, мінімальної пенсії, прожиткового мінімуму, споживчого кошика, виплат з безробіття, виплати на дітей тощо, які гарантують громадянам можливість гідно виживати в складних умовах реформування соціально-економічної системи. З іншого боку, до головних принципів вітчизняної соціальної політики слід включити зменшення надлишкових витрат з державного та місцевих бюджетів на соціальні потреби. Такі принципи мають базуватися на таких запасах:

державні кошти мають виділятися лише для підтримки тих груп населення, які потребують її. Відповідно до Наказу Міністерства соціальної політики України від 30.12.2020 р. № 868 «Деякі питання адміністрування надання місцевими державними адміністраціями і територіальними громадами соціальної підтримки у сферах соціального захисту населення та захисту прав дітей» до слабкозахисчених верств населення відносять: демобілізованих зі Збройних Сил України; звільнених з місць позбавлення волі; вагітних і породіль; тих, хто втратив годувальника; безпритульних осіб; сім'ї, в яких сукупний дохід менше прожиткового мінімуму в розрахунку на усіх її членів, за умови, що не менше двох третин сім'ї складають недієздатні [137];

адресна підтримка. Деякі особи приховують свій добробут з метою отримання від держави соціальної допомоги. Для запобігання або мінімізації виникнення таких ситуацій 14.04.2021 р. Уряд ухвалив рішення, яким посилив адресність надання житлових субсидій для забезпечення державної соціальної підтримки населенню та здійснення заходів щодо ефективного та раціонального використання бюджетних коштів. Зокрема, посилено вимоги щодо здійснення одноразових вартісних купівель, наявності банківських депозитів, проведення операцій з купівлі іноземної валюти, банківських металів, частотність перетину кордону тощо [161];

обґрунтованості привілеїв, переваг, пільг тощо. Цей принцип співвідноситься із попереднім, проте має розширений діапазон дії. Це стосується надання пільг особам, які мають особливі заслуги перед вітчизною. Цим категоріям держава оплачує комунальні послуги в таких розмірах: Героям України – 100 %; учасникам бойових дій – 75 %; ветеранам війни, чорнобильцям, пенсіонерам силових структур – 50 %; дітям війни – 25 %.

Уряд має переглянути розмір надбавок працівникам (наприклад, надбавки та привілеї для членів Уряду) тощо;

надання повноважень місцевим громадам стосовно проведення соціальної політики. Місцеві органи влади мають самостійно вирішувати більшість питань соціальної політики за рахунок місцевих бюджетів;

донесення до населення результатів утілення соціальної політики: усі результати соціальних перетворень, здійснених державою, розмір витрат на них мають обов'язково оприлюднюватися в засобах масової інформації та бути доступними населенню;

застосування заходів контролю з боку держави та суспільства проведення соціальної політики та реформам у соціальній сфері.

Україна втілює в економіку, політику, соціальну сферу нові ідеї, використовує зарубіжний досвід, проводить реформи; ці процеси позначаються на життєдіяльності громадян. Тому державна політика реформування має підлягати контролю та оцінюванню наслідків кожного з етапів для соціально-економічної системи та всіх верств населення. У нашій державі визначені й успішно використовуються всебічні індикатори стосовно визначення ефективності соціальної політики, що проводиться.

Щоб правильно проводити відстеження ходу соціально-економічних процесів, необхідно визначити загальні та специфічні показники. Відмовившись від мінімальних показників добробуту населення, з цією метою в Україні застосовують індикатори життєвого рівня. Серед безлічі їх типів обрано три групи: економічні, соціальні та демографічні. В Україні ці показники успішно використовують, зокрема у порівняннях міжнародних показників життєвого рівня країн. До економічних індикаторів відносять показники економічного стану на макроекономічному рівні, показники матеріальної забезпеченості населення, витрат і споживання населенням економічних благ.

Макроекономічні показники економічного розвитку держави змінюються кожного року. У міжнародному рейтингуванні використовуються саме показники валового внутрішнього продукту (ВВП), валового національного доходу (ВНД), ВВП і ВНД на душу населення, макроекономічні показники на чистій основі тощо. Так, за даними Державної служби статистики України та НАБУ [4], у I кварталі 2021 р. в Україні продовжується спад економіки: найбільший негативний показник спаду в 2 % сягнув значення 2,2 %. Водночас динаміка зміни макропоказників, зокрема

ВВП, не є однорідною. Оскільки деякі галузі економіки зазнають спаду, інші, навпаки, – зростання. Але загалом переважає зниження показників щодо функціонування економіки загалом. Споживання товарів і послуг збільшується, порівняно з жовтнем 2020 р. воно зросло на 4,4 %. Проте інвестиційна складова ВВП (за загальними валовими інвестиціями) з вересня 2020 р. знизилася до 7,8 %. Сальдо зовнішньої торгівлі показує зниження ВВП, оскільки реальний обсяг експорту товарів і послуг у I кварталі 2021 р. скоротився на 17,5 %, що експерти пояснюють зменшенням залишків урожаю 2020 р. на експорт. Імпорт товарів і послуг за той самий період зріс на 3,7 % відносно попереднього року. Наведені значення складових ВВП України є номінальними. У реальному значенні, через підвищення цін на товари та послуги, ВВП показав зростання у I кварталі 2021 р.: дефлятор ВВП сягнув 20 %, тому номінальний ВВП збільшився на 18 %.

Слід зауважити, що дані такого важливого індикатора макроекономіки, як ВВП, є значущими для оцінювання рівня життя в країні. Але у засобах масової інформації найчастіше подають інформацію не про реальні дані, а про номінальні показники, тому населення, що не аналізує дані Державного управління статистики щодо реальних показників, бачить лише підвищення ВВП та уявне покращення життя.

Показники матеріальної забезпеченості населення пов'язані з соціальними стандартами держави. Соціальні стандарти є фундаментом, на якому базується весь комплекс соціальних гарантій. Гідний рівень життя в країні має бути не меншим за прожитковий мінімум. Сьогодні в Україні мінімальна заробітна плата становить 6 000, а мінімальна пенсія – 1 854 грн. Але якщо споживчий кошик українців на кінець 2021 року сягне 2 393 грн, це свідчатиме про недосконалість вітчизняного соціального захисту в сфері пенсійного забезпечення. Аналіз відповідності вітчизняних показників матеріальної забезпеченості реальному прожитковому мінімуму в Україні не є темою наведеного дослідження. Проте вчені приділяють багато уваги проблемам соціальної забезпеченості, шукаючи доцільні шляхи його ефективності.

Законодавством України складено соціальні норми стосовно витрат населення на споживання товарів та послуг; на їх основі формується споживчий кошик, складові якого систематично переглядаються. У споживчому кошику відображуються мінімальні набори продуктів харчування, непродовольчих товарів, послуг – медичних, освітніх,

житлово-комунальних, культурних, соціальних тощо. Уряд і органи місцевої влади планують Державний та місцеві бюджети на кожен рік, визначаючи нормативи фінансування допомоги тим, хто її потребує, на рівні соціальних стандартів. Проте сьогодні стандарти, визначені Урядом, не відповідають потребам суспільства на споживання товарів і послуг, оскільки не враховуються інфляційні процеси та розрахований невідповідний прожитковий мінімум. Так, споживчий кошик України доволі скромний. Більшість економістів зазначають, що більшість вітчизняних споживачів змушені суворо регламентувати свої витрати, порівнюючи українську дійсність з європейськими мінімальними соціальними нормами, особливо стосовно фармакологічних засобів. Відтак, методику визначення мінімального споживчого набору для українців потрібно корегувати та доповнювати згідно з новими потребами, які виникають у населення з розвитком науково-технічних благ та інформаційних технологій. Отже, передумови для перегляду складу споживчого кошика існують. За зверненнями населення, у 2020 р. Міністерство соціальної політики України запропоновано оновлення споживчого кошика, Уряд планує включити мобільний зв'язок і розширити набір лікувальних препаратів [163].

Соціальні показники розрізняють за групами:

показники зайнятості та безробіття. За даними Державної статистичної служби України, останні п'ять років рівень безробіття в країні зростає. Так, у 2016 р. зареєстровано 407,2 тис. безробітних (рівень безробіття становив 9,7 %), за 2017 – 355,5 тис. (9,9 %), за 2018 – 341,7 тис. (9,1 %), за 2019 – 338,2 (8,6 %). У 2020 р. зареєстровано 459,2 тис. безробітних (9,9 %). Статистичні дані показують, що кількість осіб, які не мають роботи, але активно її шукають, бажають працювати, готові стати до роботи, але не можуть знайти робочого місця для себе. Ці категорії потребують державної допомоги. Ураховуючи те, що реальний ВВП на душу населення зменшується, Державний та місцеві бюджети наповнюються менше заплановано рівня, ситуацію в країні з безробіттям можна назвати загрозливою;

показники середнього освітнього рівня в країні. За даними дослідження сфери освіти в Україні спеціалістами World Bank Group [87], національне багатство України містить невелику частку людського капіталу. За світовими даними, в Україні традиційно високими є освітні індекси й індикатори, оскільки система освіти має потужні переваги та є добрим

фундаментом соціально-економічного розвитку нашої країни. За часи незалежності в Україні збережено якість освіти, що сприяє розвитку інтелектуального капіталу. Утілення в життя новітніх технологій, поява нових технологічних секторів економіки та загальна цифровізація потребують від спеціалістів інших професійних навичок. Проте в Україні на інтелектуальний капітал припадає 34 % загального національного багатства країни, тоді як у країнах Європи – 62 %. Навіть у країнах з доходом на душу населення нижчим за середньосвітовий частка людського капіталу сягає 51 %. Тому можна зробити висновок, що незважаючи на високий рівень вітчизняної освіти, праця як фактор виробництва залишається низьким;

загальні показники стану здоров'я населення. Їх розгляд виведений поза межі дослідження, оскільки результати згубного впливу пандемії можна буде визначити тільки після її завершення;

екологічні показники. У соціальній політиці екологічні показники виступають у ролі індикаторів безпечності існування людства на планеті та населення в конкретній країні. Стан довкілля впливає на здоров'я та працездатність населення поряд з іншими аспектами економічних проблем;

показники соціально-політичної напруги відображують взаємозв'язки між членами суспільства, владою та суспільством, бізнесом і суспільством, бізнесом та владою тощо. В Україні цей показник низький через тривалий конфлікт на Сході країни. Тому українська влада має розв'язати цю небезпеку та відновити взаємини між всіма групами та верствами суспільства.

Демографічні показники складаються з кількох груп:

показник середньої очікуваної тривалості життя;

показник смертності немовлят;

показник смертності дітей до п'яти років;

показник материнської смертності.

Слід сказати, що саме ці показники потрібні для визначення якості життя в країні. Загальні демографічні показники охоплюють велику кількість позицій, зокрема: кількість населення, міграційні процеси тощо.

Слід наголосити, що найважливішим є міжнародний показник якості життя. За останні роки вченими та практиками визначалося багато індексів та методик, визнаних у всьому світі. Сучасний виміривач якості

життя – це індекс людського розвитку (ІЛР). Часто використовують його попередні версії – індекс людського потенціалу (ІЛП) або індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Цікаво, що в науковій літературі деякі вчені вважають їх різними показниками та розраховують за окремими методиками, але це не так: достатньо звернутися до витоків. У світі ІЛР використовують з 2013 р.; цей індекс публікується в програмах розвитку ООН. На 2020 р. Україна займає 86-те місце в світовому рейтингу серед країн – членів ООН. Статистична комісія ООН розраховує якість життя в країнах, або ІЛР, засновуючись на трьох показниках:

очікувана тривалість життя. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, в Україні на 2020 р. очікувана тривалість життя становить 72,9 років (100-те місце в рейтингу серед 222 країн). Найменша очікувана тривалість життя в Анголі (35,22 роки), найбільша – в Монако (90,73 роки). В економічно розвинутих країнах світу усереднений показник становить близько 81 року;

середній рівень освіти населення. Саме завдяки рівню освіти Україна посідає середню позицію у рейтингу ІЛР. Утім, тенденція до поширення вищої освіти властива сучасному світу. У країнах з розвинутою економікою охоплення вищою освітою становить майже 100 %. В Україні вищу освіту отримує 79,7 % молоді у віці 18 – 23 років (дев'яте місце у рейтингу);

рівень життя населення. Деякі статистичні компанії замінюють показник рівня життя значенням реального ВВП на душу населення. Але рівень життя не можна оцінити лише за загальними економічними показниками. Тим не менш, у 2020 р. в Україні ВВП на душу населення становив 3 725,6 дол. США; порівняно з 2019 р. цей показник збільшився на 65,8 дол. США. Важливо до показників рівня життя включати індекс Джині та децильний коефіцієнт. Індекс Джині – це важливий індекс концентрації прибутків населення, за яким відстежують рівномірність розподілу доходів у країні. В Україні індекс Джині один з найменших у світі (на 2021 р. дорівнює 25,36 %). Цей дуже низький показник свідчить про те, що в українському суспільстві великого розриву між багатим та бідним населенням немає, що не відповідає реальному стану. Найбільш вірогідно, що для розрахунку цього індексу Міжнародний валютний фонд (МВФ) використовував недостовірну інформацію; до того ж в Україні є дуже великою частка тіньової економіки у ВВП. Тому вважати таке аномальне значення індексу Джині в Україні достовірним немає сенсу:

розбіжність у доходах дуже велика; розрив між багатим та бідним прошарками населення поглиблюється. Водночас за визначенням Світового Банку, пандемія коронавірусу вплинула на рівень життя у планетарному масштабі: у 2020 р. цей процес охопив 150 млн осіб. Ділова активність перебуває у кризовому стані. Це, безумовно, викликає падіння зайнятості, зниження платоспроможності для великої кількості населення, інфляційні процеси тощо. За невтішними прогнозами міжнародних організацій, зокрема UNICEF, рівень бідності в Україні зростає для майже 51 % населення. Такі прогнози засновані на тому, що в разі продовження пандемічної ситуації та карантину ще на 2 – 3 роки найбільш уразливі верстви населення втратять роботу; настане глибока, довготривала економічна депресія.

Реформування економіки України супроводжується недостатньо планомірною та визначеною соціальною політикою. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши соціально-економічні показники й індикатори суспільного стану. Дійсного контролю за проведенням реформ найважливіших соціальних процесах не відбувається. Замість втілення першочергових нововведень і вирішення найбільш суттєвих проблем Уряд запроваджує багато рішень, які можна назвати популістськими, невиразними, що викликають недовіру до реформ, що запроваджуються владою. Порушується найбільш потрібний у час перетворень зв'язок «влада – суспільство»; ухвалювані рішення мають бути продуманими, посилена соціальна відповідальність влади, налагоджено зворотний зв'язок з населенням.

Послаблення державою контролю над регулюванням і соціально непопулярні методи реформування соціальної економіки призводять до кризового стану всієї соціальної сфери. Населення України зазнає набагато більше втрат, ніж відіграє від запроваджених реформ, бідніє, рівень життя знижується.

Аналіз динаміки соціально-економічного розвитку показує, що за часи незалежності значення більшості показників знизилася. За даними звіту Всесвітнього банку (World Bank), в 1991 р. Україна перебувала на 32-му місці за рейтингом ІЛР серед 175 країн світу; на 2020 р. він упав нижче за європейський середній рівень та за середній рівень країн Центральної Азії. Це тривожні симптоми. Україна і надалі буде втрачати молодь, яка не бажає працювати в умовах погіршення соціального та економічного життя та буде прагнути виїхати за межі країни у пошуку

кращих умов життя та праці. Новонароджені діти згодом будуть позбавлені гідної освіти, оскільки непродумані реформи руйнують стару, не створюючи нової системи освіти. За коефіцієнтом людської продуктивності, використовуваним у соціальній політиці, народжені у 2020 р. у дорослому віці зможуть досягти лише 63 % продуктивності та достатнього рівня освіти, тоді як у Польщі цей коефіцієнт дорівнює 75 %, а у Таджикистану – 50 %.

Отже, соціальна політика України потребує нагальних змін, підвищення контролю за процесами реформування, постійного корегування подальших перемін. Безумовно, такі дії вимагають значного інвестування у соціальну сферу – насамперед в освіту, соціальні заходи щодо захисту населення, охорону здоров'я, екологічну сферу.

Так, в останні роки у державні бюджетні розрахунки закладено зниження витрат на соціальний захист і допомогу. Наприклад, на 2021 р. заплановано витратити лише 313,7 млрд грн (або 23,6 % усіх видатків державного бюджету) на соціальні заходи, соціальне забезпечення та соціальний захист населення. Причому сюди включені заходи з соціального захисту дітей, молоді, пенсіонерів, ветеранів, малозабезпечених осіб, безробітних, виплати за непрацездатністю тощо.

Купівельна спроможність населення за 2010 – 2020 рр. мала подальшу тенденцію до зниження, причиною чого є незадовільний розмір середньомісячної заробітної плати в країні.

Наявність соціальної нерівності та нерівномірності розподілу прибутків. У радянські часи Україна мала найрівномірніший розподіл прибутків за оцінним коефіцієнтом Джині – 22. За децильним коефіцієнтом прибутки 10 % найбагатших людей України лише у 3,9 рази перевищували прибутки 10 % найбідніших. За даними Світового Банку, ці показники наближались до показників країн з розвиненою соціально-ринковою економікою: у Швеції – 25, у Франції – 33, у США – 40. Проте трансформаційні процеси формування ринкової системи, економічні та фінансові кризи поглибили масштаби бідності. Офіційний показник межі бідності (малозабезпеченості) визначається Міністерством праці і соціальної політики в розрахунку на працездатне населення. Згідно із Законом «Про Державний бюджет України на 2021 р.» [156], місячний прожитковий мінімум становить 2 481 грн. Проте світовий критерій межі бідності, встановлений Світовим банком для країн з перехідною економікою передбачає еквівалент національної валюти до 4 дол. США на день. Денний же розмір

цього параметра в Україні не сягає трьох доларів (82 грн), що відкидає більшість населення за межу бідності.

Проблему бідності можна вирішити шляхом працевлаштування. Але на вітчизняному ринку праці ситуація дуже загострена. Якщо у листопаді 2019 р. на одне вільне робоче місце припадало три безробітних особи, то на 01.11.2020 р. ця цифра становила вже шість, тоді як кількість вакансій, що надали роботодавці, за рік зменшилася на 34 %.

Соціальна структура українського суспільства деформувалася не лише економічно. Крім економічної нерівності, яку цілком можливо розрахувати, проявляються інші форми нерівності, які важко піддаються вимірюванню. Економічна нерівність породжує такі нові види соціальної нерівності, як екологічна, нерівність поколінь, нерівність безпеки та стабільності тощо. Ці соціальні види нерівності викликані, безумовно, економічною нерівністю, інфляцією, кризами та таким іншим. Вони формують відмінність у перспективах і можливостях, поляризують суспільство, спричиняють конфліктні ситуації, створюють потенційну соціальну небезпеку.

Разом із тим виникають нові форми нерівності, викликані науково-технічним прогресом, розвитком і втіленням нових технологій та інформаційною революцією. Мова йде про цифрову нерівність, обмеженість багатьох членів суспільства у доступі до використання інформаційних масивів тощо.

За тридцять років незалежності в Україні різко погіршилася демографічна ситуація. У 1990 р. коефіцієнт природного приросту наявного населення на 1 000 осіб становив 0,6 (зокрема в містах – 2,5; у сільській місцевості – 3,4). На 01.07.2020 р. чисельність населення України, за даними ООН, становила 43,733 млн осіб, включаючи Крим, що вивело державу на 35-те місце. Але приріст населення за 2020 р. був негативним і становив 2,4 %.

За оцінкою Державної служби статистики України, станом на 01.01.2021 р. чисельність наявного населення України (з урахуванням тимчасово окупованої території Донецької та Луганської областей, але без Автономної Республіки Крим і міста Севастополь) становила вже 41 588,4 тис. осіб. Спостерігається стабільна тенденція до зменшення чисельності українців. Важливими факторами скорочення кількості населення є зниження тривалості життя, зростання смертності та міграції населення.

До свого тридцятиріччя Україна приходять з великими екологічними проблемами. За оцінками зарубіжних експертів, Україна щорічні втрачає від 15 до 20 % національного прибутку з причини неефективного та екологічно невваженого природокористування, забруднення навколишнього середовища.

Отже, можна зробити очевидний висновок, що соціально-економічні наслідки реалізації моделі ринкової трансформації для України виявилися неефективними.

Соціальна політика держави – це сукупність конкретних дій, спрямованих на регулювання соціальних відносин між суб'єктами соціального статусу. Такий підхід до роз'яснення сутності соціальної політики (так званій функціональній) розглядає соціальну політику як діяльність з регулювання відносин рівності або нерівності в суспільстві. Це дозволяє виявляти нерівності в економічному становищі людей щодо власності, праці та її умов, розподілу та споживання доходів, соціального забезпечення та охорони здоров'я; викривати джерела цієї нерівності, оцінювати їх соціальне виправдання або необґрунтованість. Ознакою цієї політики є соціальна робота.

Термін «соціальна робота» відноситься до професії, до системи спеціалізованих інститутів, а також до різних практик, які для того, щоб бути ефективними, мають використовувати комплексні знання з основних наук про людину, соціальні групи та суспільство загалом. У світовій практиці соціальна робота сприймається як надзвичайно важлива та престижна допоміжна професія. Західні дослідники визначають її як професію XXI ст., а соціальна робота стає найпоширенішою міждисциплінарною професією. Її розвиток визначається зв'язком і взаємодією кількох процесів – інституціоналізації, ідентифікації та інтернаціоналізації на тлі європейської інтеграції та глобалізації.

Основними проблемами соціальної роботи як типу суспільства, як державної діяльності та невід'ємної частини соціального, інституційного та політичного життя є такі:

несвоєчасна та неналежна допомога окремим особам, сім'ям, соціальним групам, які цього потребують;

неналежна відповідність європейським стандартам і критеріям у здійсненні соціальної роботи з урахуванням конкретних національних традицій та досвіду;

відсутність координації та корегування соціальної роботи за типами, формами, ієрархічними рівнями;

відсутність взаємодії, спілкування, діалогу соціального працівника з людьми чи групами людей у принципах гуманізму, демократії та дотримання етики;

відсутність професійної кваліфікації, знань, умінь, досвіду соціальних працівників та їх асистентів.

Сучасна держава перебирає на себе соціальні функції, за допомогою яких прагне врегулювати дисбаланси, посилити соціальні позиції та запобігти краху суспільної системи. Держава регулює процеси в суспільстві, гармонізуючи інтереси та протидіючи маргіналізації. Кожна сучасна держава, в якій функціонують соціально-ринкова економіка та демократична політична система, розвиває таку суспільну діяльність, яка відображає особливості конкретного суспільства, відповідає його економічному, політичному та культурному стану.

Соціальна політика є основою розвитку й управління державними процесами. Незалежно від впливу численних факторів і проблем, вона багато в чому визначає фізичний та психологічно-моральний стан населення, а також стосунки і взаємозв'язки між членами суспільства. З іншого боку, соціальна політика створює можливості для більш глобального вивчення та вирішення життєво важливих соціальних проблем громадянського суспільства. На основі програм і дій політичних партій та державних органів вимальовуються перспективи розвитку суспільства. Соціальну політику слід розглядати як діяльність з регулювання відносин рівності чи нерівності між громадянами та соціальними групами суспільства.

Цінність соціальної політики визначається можливістю на основі комплексного підходу:

виявляти економічне становище різних соціальних груп та індивідів, що визначає відмінності між ними з погляду доходів, споживання, умов праці, охорони здоров'я і т. ін.;

виявити причини нерівності;

шукати змістовні, результативні заходи щодо подолання виниклих соціальних відмінностей.

У широкому сенсі концепцію соціальної політики можна сприймати як сукупність регуляторного впливу держави та, зокрема, громади, які здійснюються для забезпечення рівності та справедливості в межах

економічних можливостей і задовільнення основних потреб соціальних верств населення. Соціальна політика заснована на регулятивних, економічних, психологічних та інших механізмах впливу з метою зменшення соціальної нерівності та подолання соціальних конфліктів. У вузькому сенсі концепція соціальної політики розглядається як засіб захисту людей у несприятливих життєвих ситуаціях.

Деякі вчені визначають соціальну політику як сукупну конкретну діяльність державних і недержавних органів та організацій з регулювання соціальних відносин між суб'єктами різного соціального статусу. Це є тезою функціонального підходу, в якому соціальна політика розглядається як діяльність з регулювання рівності в суспільстві.

Принципи соціальної політики можна вибудувати у такий спосіб:

індивідуальна свобода. Принцип індивідуальної свободи заснований на приватній власності та вільному волевиявленні людини;

соціальна справедливість. Цей принцип стосується надання додаткових доходів окремим особам і сім'ям, у яких немає можливості самостійно їх збільшити. Він застосовується до соціально вразливих груп та осіб, що входять до групи соціального ризику;

соціальна солідарність. Особливо важливий принцип, оскільки він застосовний до методів фінансування соціального забезпечення. Кошти збираються з державного бюджету й окремих соціальних фондів і використовуються тільки тими людьми та сім'ями, які терміново потребують отримання цієї послуги для підтримки життя і здоров'я. Цей принцип поєднує в собі соціальну солідарність і щедрість населення до соціально вразливих осіб і груп. Принцип соціальної солідарності виражається в допомозі бідним – багатими, хворим – здоровими, літнім людям – молодими. Його застосування слід розглядати як істотну рису зв'язків із громадськістю;

співробітництво між державою, профспілками та роботодавцями. Для реалізації цього принципу потрібна наявність єдиної системи соціальної політики. З його допомогою можна відстояти інтереси тієї частини населення, яка з різних причин потрапила у важку соціальну ситуацію. За допомогою тристоронньої співпраці «державна – роботодавець – профспілка» долаються суперечності в трудових відносинах;

принцип особистої відповідальності. На думку деяких експертів, благополуччя і щастя людей засноване на колективній взаємній відповідальності. Не усвідомлюючи відповідальність неможливо підтримувати

економічний прогрес. Проте надмірна захищеність з боку держави породжує атмосферу задоволення, відсутність конкуренції нівелює прагнення досягнути високих результатів за якісними або кількісними показниками, що загалом руйнує принцип особистої відповідальності.

Англіїці, як стверджує Р. Клейн [див. у 30], вважають, що бідні винні у своєму збіднінні, дотримуючись пасивної позиції. Амбітні, активні в кар'єрному зростанні американці перебирають відповідальність за власне благополуччя на себе, констатує Н. Глейзер [див. у 30]. Більшість соціологів схильні до думки, що в державі, яка відіграє роль опікуна, настає економічний колапс.

У 80-ті рр. ХХ ст. у політологічну термінологію вводиться принцип розділеної відповідальності. Запроваджений у Франції Ф. Міттераном і М. Тетчер у Великій Британії через низку приватизаційних заходів, цей принцип втілює дух солідарної відповідальності між поколіннями.

Принцип централізації та децентралізації в соціальній політиці. У країнах Західної Європи сильна централізована державна політика з 1990-х рр. все більше починає поєднуватися з принципом децентралізації. Він виражається в посиленні соціальних функцій громад, фірм, підприємств та інших вільно формованих спільнот. Цей поворот у соціальній політиці можна пояснити прагненням держави розвантажитися від численних функцій: державних дефіцитів, непосильних витрат на утримання величезного державного апарату. На думку Н. Глейзера, «групові відмінності є бар'єром для створення єдиної національної системи» [див. у 30]. Соціальна політика має сприяти збереженню громади та її функцій. У 1930-ті рр. від запропонованої Рузвельтом національної системи соціального забезпечення запроваджена частина, яка стосується національної уніфікованої системи пенсійного забезпечення США; решта сфер соціального забезпечення, а також система соціального патронажу регулюються місцевими законами та рішеннями окремих штатів, громад, неурядовими та приватними благодійними товариствами. Такий підхід був обґрунтований побоюванням посилення тиску з боку державної влади, небезпекою бюрократизації суспільних інститутів, необхідністю враховувати різноманітні ціннісні системи, насамперед у інтересах меншин.

Принцип субсидування, за теорією класичного лібералізму, зводиться до приватного альтруїзму, морального боргу, релігійних вимог тощо – без будь-яких зобов'язань з боку держави. Неолібералізм визнає необхідність державного втручання, але тільки там і в такій мірі, наскільки

громадськість не в змозі з об'єктивних причин досягти того життєвого рівня, який не дозволяє випасти за межі суспільства. Егалітаризм цей принцип ґрунтує на високих податках і централізованому перерозподілі благ. Така соціальна політика корисна для чиновників і бюрократів. За словами М. Фрідмана: «Кожен раз, коли держава субсидує підприємство або регіон, кошти на це стягуються у інших людей» [див. у 30].

Соціальні проблеми є вираженням суперечностей і інтересів різних за своїм суспільним становищем соціальних суб'єктів. Соціальні проблеми розподіляють на три типи. Соціальні проблеми першого типу породжені суперечливою єдністю і взаємодією між економічними та соціальними інтересами суспільства загалом, між окремими соціальними групами, підприємствами, фірмами, територіальними одиницями й окремими особами. Так, наприклад, фірми прагнуть знизити зарплати й у такий спосіб обмежити соціальні права робітників. Соціальні проблеми другого типу виникають через порядок суспільного розподілу праці. Економічна доцільність диктує умови підготовки та використання робочої сили. Ці проблеми пов'язані із зайнятістю, безробіттям, класифікацією безробітних, кваліфікацією кадрів. Соціальні проблеми третього типу виникають через функціонування застарілих форм соціальних відносин. Вони пов'язані з нормативними документами, які не відповідають новим умовам діяльності господарських організацій, фірм, вимогам ринкової економіки та ін. У практичному аспекті соціальні проблеми можуть розглядатися як такі, що впливають з безпосередньої соціальної діяльності, та що виникають через зовнішні обставини. У цьому аспекті в соціальній політиці вимальовується новий характер соціальних потреб, тісно пов'язаний і визначений соціальним становищем індивіда або соціальної групи. Ту частину населення, що з об'єктивних причин не може забезпечити себе засобами на прожиття і покриття нагальних потреб, слід підтримувати, у такий спосіб гарантуючи соціальну захищеність.

Соціальні потреби визначаються:

розвитком засобів і умов життя;

бажанням соціально слабких задовільнювати у високому ступені свої потреби;

станом і становищем соціальних споживачів.

Незалежно від економічного розвитку держави немає механізмів, через які досягається повне задовільнення соціальних потреб населення. Це змушує систематизувати та пріоритетно впорядкувати потреби,

які держава має задовільнити в ряді інших завдань соціальної політики. Для досягнення якнайповнішого задовільнення соціальних потреб необхідна системна робота з пошуку нових джерел для надання соціальних послуг і допомоги. Істотне місце в соціальній політиці посідає дотримання принципів і вимог обраної моделі соціального захисту. Соціальна політика прагне встановлювати та зміцнювати соціальний статус індивіда, зокрема ризикових соціальних груп і верств суспільства.

Концептуальні основи стратегій реформування соціальної роботи в Україні мають урахувати соціально-економічну ситуацію в країні, спрямування потенційних джерел ресурсів на соціальну роботу; вектор дослідницької, виховної та навчальної діяльності за окремими видами, формами та рівнями соціальної роботи; вдосконалення організації та технології соціальної роботи.

Соціальна напруженість є неминучим і постійним супутником, властивістю будь-якого реального суспільства. У найзагальнішому вигляді її можна охарактеризувати як явне або неявне (не проявлене) невдоволення тих чи інших соціальних груп, шарів або класів наявною ситуацією і бажання змін, що виникає внаслідок невідповідності соціальних, економічних, політичних та інших умов життя їх запитам і очікуванням. Розширений підхід до розуміння дефініції можна оцінювати не тільки як негативний (деструктивний) фактор, що загрожує стабільності суспільства та держави (або їх окремих сегментів), а і як фактор позитивний, що забезпечує їх розвиток. В еволюціонуванні будь-якої соціальної системи періодично порушується баланс між стабільністю і змінами. Як правило, науковцями напруженість досліджується саме з погляду тих загроз і ризиків, які вона завдає (реально чи потенційно) безпеці держави. Осмислення, оцінювання та вивчення цього феномена сучасною політичною наукою дає можливість застосувати напрацьовані зарубіжними та вітчизняними дослідниками концептуальні підходи до пояснення соціально-політичної напруженості, протестної активності. Теоретико-методологічні напрацювання можна застосовувати для отримання конкретних результатів і визначення оцінки евристичного потенціалу використаних методик і моделей, що описують соціально-політичну напруженість.

Розділ 3

Економічна політика української держави: виклики та тренди в умовах сучасних суспільних трансформацій

3.1. Головні досягнення та недоліки державного регулювання економіки України у сучасний період

В Україні другий рік триває активна фаза пандемії COVID-19, що призвела до економічної рецесії, яка вплинула на життя людей та розвиток економічних процесів; зафіксовано падіння світової економіки на 3 %. Україна традиційно є більш вразливою до економічних шоків: рівень ВВП у 2020 р. знизився на 8 % порівняно з 2019 р., що спричинилось несприятливою ситуацією на важливих для України сировинних ринках, через закриття товарних ринків для українських експортерів, зміну виробничих ланцюжків. Загалом в Україні у 2020 р. зафіксовано падіння експорту (–10 %), імпорту (–14,5 %), розширення дефіциту бюджету (8 % ВВП) і зростання рівня безробіття (до 9,5 %) [132].

Економічна наука та практика розвинутих країн світу довела необхідність оптимального поєднання державного регулювання та ринкового саморегулювання. Однак, в умовах пандемії COVID-19, значно зростає роль і необхідність державного втручання. Перед органами державного регулювання економіки постав важкий вибір розставлення пріоритетів. З погляду важливості для економіки, промисловість, оптова та роздрібна торгівля, а також сільське господарство генерують найбільше доданої вартості та створюють найбільше робочих місць. Водночас державної підтримки потребують підприємства сфери роздрібної торгівлі непродовольчими товарами, готельно-ресторанного бізнесу, сфери обслуговування та розваг, промисловості, які найбільше страждають від обмежень, введених у відповідь на поширення вірусу. Єдиним сектором, який може посилити свою економічну роль унаслідок кризи, є охорона здоров'я, яка потребує неперервних вхідних фінансових потоків. За таких умов держава та ринок мають бути як єдине ціле, проте необхідно коригувати регулятивні важелі та їх співвідношення залежно від ступеня глибини кризового стану.

Питання виявлення ролі державного регулювання економіки, надзвичайно актуальне для України, знайшло відображення в багатьох наукових працях. Так, розгляду цієї проблеми присвятили дослідження Д. Зухба, Е. Зухба, Н. Каптуренко, М. Чистов, Т. Куценко, Т. Стеценко, А. Ягодка. Аналіз доробку вчених показує, що основою державного регулювання економіки має бути системний підхід.

Для подолання економічної кризи, що виникла у результаті пандемії, Кабінетом міністрів України було здійснено перехід до адаптивної моделі карантину, що передбачає жорсткий контроль над COVID-19 і відновлення функціонування економіки. Застосування такої стратегії вимагає: збільшення кількості тестувань і моніторинг ізольованих, що дозволить контролювати поширення COVID-19; підготовку медичної системи до піку кількості інфікованих; мінімізацію негативних наслідків від поширення COVID-19. Модель адаптивного карантину також передбачає поступове відновлення економіки та дозволить підвищити благополуччя населення.

З цією метою Урядом сформований та реалізується низка заходів щодо подолання економічної кризи, спричиненої пандемією (рис. 3.1).

Рис. 3.1. Заходи та очікувані наслідки державних ініціатив щодо подолання економічної кризи, спричиненої пандемією

Метою наведеного дослідження є аналіз стану регулювання економіки України в умовах адаптивного карантину, виявлення основних досягнень і провалів в управлінні економічними процесами.

Для виявлення основних досягнень та провалів у керуванні економічними процесами України в роботі як підґрунтя дослідження проведено діагностичний аналіз факторів позитивного та негативного впливу на функціонування та розвиток національної економіки загалом.

Отже, в національній економіці в нерозривному комплексі виступають виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ, послуг та духовних цінностей [146; 175]. Національна економіка є продуктом історичного розвитку певного суспільства та має свої сектори: державний, приватний та змішаний. Як цілісна система (або як цілісний організм) національна економіка характеризується такими ознаками:

спільною системою національного захисту, що передбачає наявність економічних кордонів у вигляді експортно-імпортних податків, квот тощо;

наявністю тісних економічних зв'язків між суб'єктами господарювання країни, що базуються на поділі праці;

загальним економічним середовищем, в якому діють суб'єкти господарювання з загальним законодавством, єдиною грошовою одиницею, загальними грошово-кредитною та фінансовою системами;

територіальною визначеністю із загальним політичним та економічним центром, який виконує регульовальну та координувальну роль, тобто контролює діяльність суб'єктів господарювання, центром якого є держава.

Національна економіка складається з двох сфер: виробничої, представленої матеріальним та нематеріальним виробництвом, та невиробничої. Найважливішою складовою частиною національної економіки є матеріальне виробництво, у якому створюються необхідні для життя й розвитку суспільства засоби виробництва та предмети споживання. До матеріального виробництва відносяться такі галузі, як промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, торгівля, зв'язок. Національна економіка в загальному сенсі слова є народним господарством будь-якої держави. До її складу входять усі галузі соціально-економічної системи країни, які знаходяться в рамках державних кордонів. Основу національної економіки становить підприємства, фірми, організації, домашнє господарство, які об'єднані економічними взаємовідносинами в єдине ціле, виконують певні функції в суспільному виробництві.

У національній економіці кожен суб'єкт (домогосподарство, фірма, регіон, держава), залучаючись до економічного простору, переслідує свій

інтерес. Узгодження інтересів зумовлюється об'єктивними економічними законами і знаходить своє втілення в національному інтересі. Національна економіка, прагнучи до стабільності, ефективності, намагається досягнути чотирьох основних цілей:

Перша мета – це стабільність зростання національного обсягу виробництва, що означає стійке зростання виробництва товарів і послуг у заданій країні без різких змін, спадів та криз.

Друга мета – це стабільність рівня цін. Для цього потрібно враховувати, що незмінні протягом тривалого часу ціни сповільнюють темпи зростання ВВП, знижують зайнятість населення. Низькі ціни гарні для споживача, але позбавляють стимулу виробника, високі ж, навпаки, стимулюють виробництво, але знижують купівельну спроможність населення. Тому досягнення стабільності цін у сучасній ринковій економіці означає не «заморожування» їх на тривалий період, а планову регульовану зміну.

Третя мета – це високий, стабільний рівень зайнятості, який досягається у випадку, якщо кожен охочий одержати роботу знаходить її. Але це не означає, що повна зайнятість охоплює все працездатне населення країни. У будь-якій країні в конкретний момент часу є певна кількість людей, що тимчасово не працюють у зв'язку зі зміною місця роботи або місця проживання. Крім того, завжди є структурне безробіття, обумовлене невідповідністю структури нових робочих місць (пов'язаних із впровадженням нових технологій) наявній структурі робочої сили й відставанням останньої за кваліфікаційними вимогами і новими професіями від попиту на ці професії. Отже, повна зайнятість завжди становить менше 100 % працездатного населення. Рівень безробіття за повної зайнятості називається природним рівнем безробіття, який дорівнює добутку рівнів фрикційного та структурного безробіття. Тому максимально можливий рівень зайнятості відповідає природному рівню безробіття.

Четверта мета – це підтримання рівноважного зовнішнього торговельного балансу. На практиці це означає досягнення відносної рівноваги між експортом та імпортом, а також стабільний курс обміну національної валюти на валюти інших країн. Якщо в країну ввозиться більше товарів, ніж продається за кордон, то виникає негативне сальдо торговельного балансу. На стан торговельного балансу значний вплив має курс валюти – величина грошової одиниці однієї країни, виражена в грошовій одиниці іншої країни. Підвищення або зниження курсу валют може змінити наявний баланс і викликати позитивне або негативне сальдо.

Слід відзначити, що характер та спосіб досягнення цілей національної економіки залежить від типу економічної системи, методів та засобів державного регулювання, а також від специфіки заданої національної економіки. Загалом, названі цілі досягаються через застосування певних інструментів макроекономічного регулювання, основними з яких є:

- фіскальна політика;
- грошово-кредитна політика;
- політика регулювання доходів;
- зовнішньоекономічна політика.

Загальним і кінцевим результатом функціонування національної економіки є приріст валового національного продукту, обсягів доходів і потрібних суспільству товарів та послуг, найефективніше використання обмежених людських ресурсів і матеріалів.

Специфіка регулювальних заходів національної економіки та особливості її функціонування визначаються не лише внутрішніми, але й зовнішніми факторами. Під зовнішніми факторами прийнято розуміти фактори, що здатні вплинути на функціонування національної економіки, але знаходяться поза контролем держави. Під внутрішніми факторами розуміють фактори, що діють всередині країни, обумовлені особливостями її розвитку та піддаються контролю з боку держави. Однак слід враховувати, що обидві категорії факторів – зовнішні та внутрішні – взаємопов'язані. Загалом усі внутрішні та зовнішні фактори можна об'єднати в певні групи, наведено на рис. 3.2.

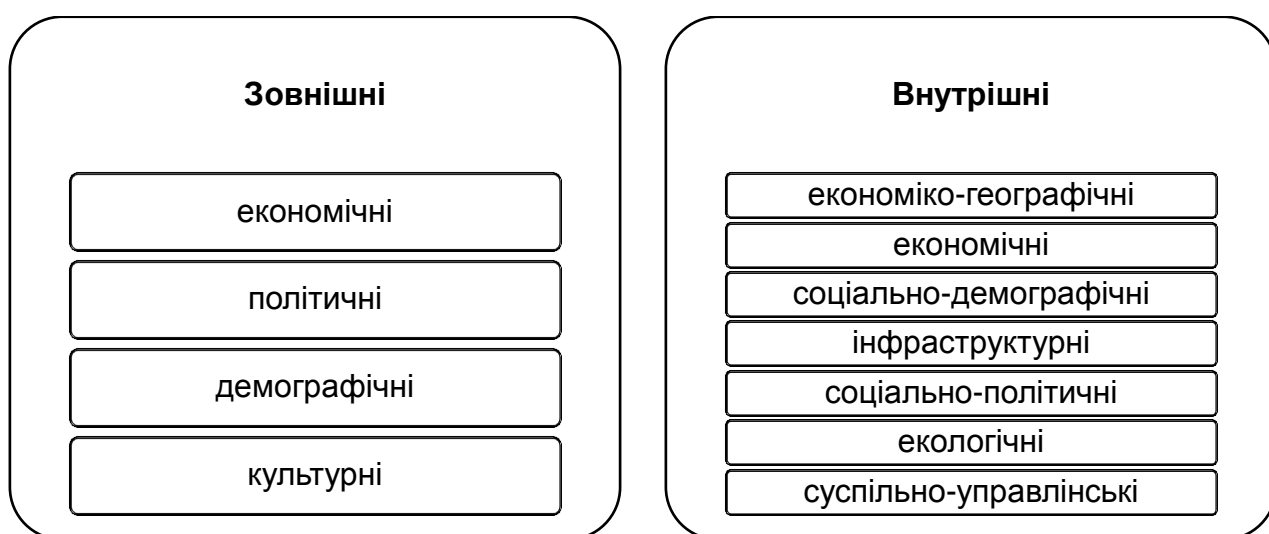

Рис. 3.2. Фактори, що впливають на функціонування національної економіки та визначають напрями державного регулювання

Інформаційне забезпечення аналізу національної економіки ґрунтується на параметрах національного ринку, а саме:

реальний сектор – ринок благ і послуг (попит пред'являють усі суб'єкти національної економіки, а пропозицію забезпечує підприємницький сектор);

фінансовий ринок, а саме ринок грошей (попит пред'являють усі суб'єкти національної економіки, а пропозицію забезпечує центральний банк) та ринок цінних паперів (попит пред'являють домогосподарства, а пропозицію забезпечує підприємницький сектор);

ринок ресурсів, ринок праці (попит пред'являє підприємницький сектор, а пропозицію забезпечують домогосподарства);

ринок валюти (попит визначається сукупністю зовнішніх факторів, а пропозицію забезпечує центральний банк).

Ефективність аналізу національної економіки та державного регулювання суттєво залежить від інформаційного забезпечення показників, які характеризують тенденції економічного розвитку. Аналітична робота інформаційно забезпечується чинною державною статистичною та бухгалтерською звітністю, наближеною до світових стандартів. У разі відсутності необхідних даних використовують результати опитувань, обстежень, які проводяться незалежними соціологічними та економічними службами й центрами. Усі показники соціально-економічного розвитку можна класифікувати як:

кількісні показники характеризують обсяги виробництва, темпи та характер відтворення, тобто кількісні результати функціонування економіки;

якісні показники характеризують умови розвитку економіки, її ефективність. За ними визначаються інтенсивне використання ресурсів, максимальні кінцеві результати на кожну одиницю останніх, розраховуються потреби економіки та можливості їх забезпечення. До якісних показників належать показники ефективного використання устаткування, сировини, паливно-енергетичних ресурсів, трудових і фінансових ресурсів: фондовіддача; матеріало-, паливо-, енергомісткість; продуктивність праці; рентабельність виробництва; ефективність використання капіталовкладень;

натуральні показники, які є основою для визначення вартісних, за ними аналізується матеріальна структура виробництва, розробляються найважливіші матеріальні баланси. Натуральні показники кількісно та якісно характеризують у фізичних одиницях виміру створений у суспільстві продукт;

вартісні показники характеризують результати відтворення у вартісних одиницях виміру. Динаміка економічного розвитку може визначатися лише за вартісними показниками. Останні дозволяють аналізувати галузеву та регіональну структури ВВП, здійснювати зіставлення рівня економічного розвитку країни з рівнем розвитку інших країн;

абсолютні показники – це показники результату, приросту в натуральному або вартісному вимірі. Вони характеризують розміри соціально-економічних явищ;

відносні показники – це показники порівняння, ефективності, темпів економічного розвитку, питомої ваги, тобто структури.

Першоджерелом усіх показників, що аналізуються, є звітність підприємств. Якщо аналіз проводиться в масштабах області, то безпосереднім джерелом інформації є статистичні дані за областю.

Економічний стан країни, регіону залежить від стану окремого макrorинку – товарного, праці, фінансового. Ці ринки та процеси, що на них відбуваються, характеризуються певними макроекономічними показниками-індикаторами. До найважливіших макроекономічних індикаторів товарного ринку належать:

обсяг та динаміка реального ВВП загалом за країною та за окремими регіонами;

обсяг ВВП у поточних цінах (номінального) за країною та за окремими регіонами;

дефлятор ВВП;

структура ВВП за секторами, виробництвом, доходами та кінцевим використанням;

галузева структура ВВП за країною загалом та за окремими регіонами;

обсяг, динаміка, галузева та регіональна структура ЧВП, національного доходу.

До найважливіших макроекономічних індикаторів ринку праці належать:

міграція робочої сили;

кількість, статева, вікова та кваліфікаційна структура трудових ресурсів і робочої сили загалом за країнами, регіонами й окремими галузями;

рівень зайнятості та безробіття;

ефективність використання робочої сили: продуктивність праці загалом за економікою, за провідними галузями і за регіонами;

соціальний захист.

До найважливіших макроекономічних індикаторів фінансового ринку належать:

- структура грошової маси (грошові агрегати);
- грошова пропозиція та попит на гроші;
- відсоткові ставки;
- коефіцієнти готівки, монетизації, доларизації;
- грошово-кредитна емісія;
- індекси фондового ринку;
- попит і пропозиція цінних паперів;
- курс національної валюти.

За кожним ринком аналізуються також умови рівноваги та фактори, що впливають на відхилення від стану рівноваги. Аналізуються також показники економічної активності та стану суб'єктів економіки на макро-рівні. Так, економічна активність і стан домашніх господарств характеризуються показниками, а саме грошовими доходами та заробітною платою, рівнем та динамікою роздрібних цін, рівнем життя населення, споживанням та заощадженнями, демографічною статистикою, розвитком соціально-культурної сфери тощо. Економічна активність і стан підприємства як суб'єкта ринку характеризують показниками:

- обсягу та динаміки виробництва;
- попиту на інвестиції та їх структури;
- інноваційної діяльності;
- рівня та динаміки оптових цін;
- прибутковості виробничої діяльності;
- попиту на робочу силу;
- пропозиції товарів та послуг тощо.

Економічна активність і стан суб'єкта ринку «державна» характеризуються такими показниками, як зведеним бюджетом і його структурою, величиною державної позики, податковими ставками, величиною дотацій та субсидій і обсягом державних закупок тощо.

Економічна активність і стан суб'єкта ринку «зовнішньоекономічна діяльність ЗЕД» характеризуються такими показниками, як зовнішня торгівля, обсяг та динаміка експорту й імпорту, структура експорту та імпорту, валютний курс, стан платіжного балансу.

Матеріальна основа соціальної політики закладається тут значно більш широким державним регулюванням економіки: у державному та змішаному секторах знаходиться значна частина виробництва, транспорту,

ЖКГ, сфери освіти, науки тощо; держава перерозподіляє значну частину ВВП, створює та підтримує інституційні умови для конкуренції та ін. Набагато вище на цьому рівні ступінь соціального захисту громадян – громадську парадигму господарювання націлено на пом'якшення соціальної диференціації, ліквідацію бідності, гідні стандарти спільних соціальних потреб (освіта, охорона здоров'я), тобто домінантою прогресу проголошується оптимальне поєднання індивідуальних і колективних інтересів.

Спільність фундаментальних засад і цілей європейських моделей соціальної ринкової економіки реалізується на основі множини конкретних національних модифікацій. Це проявляється у методах, інструментах соціально-економічної політики.

До переліку досягнень державного регулювання економіки сміливо можна віднести:

- зростання міжнародних валютних резервів;

- ефективні операції уряду з управління державним боргом;

- ефективну діяльність Національного банку на міжбанківському валютному ринку;

- зростання вхідних фінансових потоків від внутрішнього туризму.

Зупинимося коротко на кожному окремому досягненні, які тісно пов'язані між собою.

Макроекономічний розвиток України у 2020 р. був кращим, ніж очікувалося; це відобразилося на показнику міжнародних резервів, які зросли на 15 % і сягнули 29,133 млрд дол. США (в еквіваленті) [167]. Це найвищий рівень показника з 2012 р. Така позитивна динаміка стала можливою через те, що Україна отримала високі результати від зовнішньої торгівлі у 2020 р. Це сталося через зростання цін на первинний експорт (такий, як сільськогосподарські товари, залізну руду та сталь), тоді як ціни на імпорт енергії впали. Це дало змогу Україні досягти поточного позитивного сальдо, що становило 4 % ВВП.

Національному банку вдалося збільшити міжнародні резерви у кризовий рік за рахунок операцій уряду з управління державним боргом. Валютні надходження на користь уряду становили майже 3 млрд дол. США (в еквіваленті).

Найважливішою інституцією в основі економічних досягнень України протягом останніх років був Національний банк. Він знизив інфляцію завдяки відповідальній грошово-кредитній політиці; зокрема було закрито більше ста нечесних банків у рамках комплексної реформи. Завдяки

цим заходам у 2019 р. курс гривні стабілізувався і навіть подорожчав. Ефективною була діяльність НБУ на міжбанківському валютному ринку.

У першій половині грудня 2019 р. на ринку спостерігалася надлишкова пропозиція валюти через активізацію нерезидентів на аукціонах ОВДП. Національний банк у цей період викупив 378,6 млн дол. США в резерви. У другій половині цього ж місяця попит на іноземну валюту зріс, зокрема через активізацію бюджетних виплат. Для згладжування девальваційних коливань Національний банк провів кілька інтервенцій з продажу валюти на суму 89,4 млн дол. США. Отже, чистий обсяг купівлі валюти центральним банком на міжбанківському валютному ринку за той період становив 289,2 млн дол. США [167].

Іншим неочікуваним досягненням державного регулювання економіки, внаслідок якого спостерігалось зростання макроекономічної стабільності України, є майже повне зупинення міжнародного туризму протягом 2020 р. Це позитивно вплинуло на економіку, оскільки дозволило розвернути певні фінансові потоки всередину країни. Тимчасове закриття об'єктів туристичного бізнесу під час оголошеного локдауну не викликало суттєвої кризи галузі порівняно з іншими туристичними країнами.

Однак, попри досягнення державного регулювання економіки у період адаптивного карантину, існує багато недоліків, що вимагають перегляду важелів управління, розроблення термінових заходів та ініціатив, які дозволять знівелювати негативні наслідки пандемії та неефективних управлінських рішень. Економічна ситуація, що склалася в Україні у зв'язку з дотриманням умов адаптивного карантину, найбільше вплинула на розвиток малого та середнього бізнесу. Більше 50 % підприємств не змогли зберегти рівень заробітної плати довше ніж два місяці та змушені були звільнити працівників або залишити без оплати. 25 % підприємств втратили в середньому 40 % своїх доходів порівняно з 2019 р. 21 % підприємств залучили кредитні кошти для забезпечення операційної діяльності. Доходи підприємств малого та середнього бізнесу знизилися в 2020 р. понад 60 %. За результатами статистичного дослідження, 35 % дрібних підприємств не здатні перепрофілюватися у зв'язку з особливостями бізнес-моделі.

На думку авторів, найбільш вагомими за сучасних умов помилки призвели до таких наслідків:

- низький рівень інвестиційної привабливості та інноваційності української економіки порівняно з європейськими країнами;
- значні масштаби міграційних процесів у останні роки;

занепад промисловості;
 істотне зниження рівня життя населення.
 Розглянемо детальніше кожен з них.

Аналіз проблемної ситуації визначає формулювання проблеми, яка може бути різною в силу неоднозначності її опису, а також через суб'єктивний характер сприйняття заданої проблемної ситуації особою або групою осіб, що обумовлене їх цілями й інтересами, а також минулим досвідом (рис. 3.3). Формулювання проблеми є найбільш важливим ступенем у постановці завдань державного регулювання та вирішенні проблем соціально-економічного розвитку країни. Процес формулювання проблеми достатньо складний, оскільки на підставі поверхневого ознайомлення з проблемною ситуацією неможливо детально сформулювати проблему. Комплексні проблеми в діяльності соціально-економічного розвитку країни характеризуються тим, що причинно-наслідкові зв'язки між змінними не завжди ясні або кількісні, зазвичай також носять тимчасовий характер; самі змінні або погано вимірюються, або зовсім не вимірюються [174].

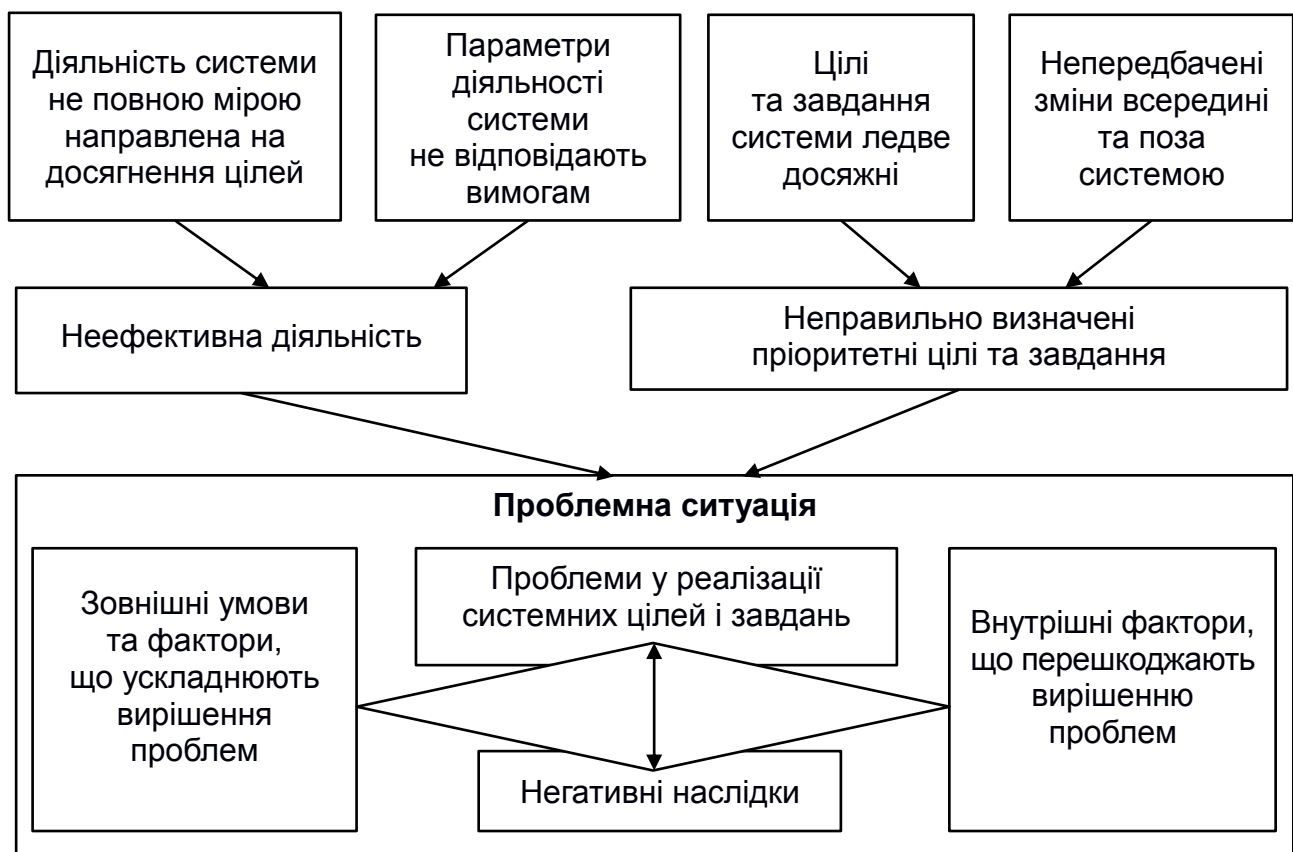

Рис. 3.3. Проблемні ситуації в державному регулюванні

Зазвичай з кожною проблемною ситуацією пов'язано багато факторів, частина з них відома, частина – невідома. Тому різні особи, що вирішують одну і ту саму проблему, можуть вибрати з одного набору факторів вирішення заданої проблеми абсолютно різні. Це може відбутися навіть у тому випадку, коли фахівці, що вирішують проблему (кожен у своїй сфері), володіють однаковою компетентністю. Це означає, що ніколи не можна бути повністю упевненим у бездоганності вирішення складних проблем, що виникають у сфері управління соціально-економічним розвитком. Завжди потрібна ретельна перевірка правильності й ефективності їх рішення на практиці.

Під час визначення актуальності та значущості проблем для вирішення необхідно орієнтуватися на кінцевий результат, якого хочуть досягти, враховуючи при цьому, якою ціною буде досягнутий результат, чим доведеться поступитися, які видатки доведеться понести. Дуже важливо зіставити короткострокові наслідки вирішення проблеми та довгострокові результати, які можуть значно відрізнятися як за своїм ефектом, так і за витратами.

До негативних наслідків неефективного державного регулювання економіки України за останні роки слід віднести кроки, спрямовані на процеси міжнародної торгівлі. Вітчизняний експорт становить понад 30 % ВВП України, будучи найважливішим джерелом наповнення держбюджету, а також припливу валюти. Проте, структура експорту з України має низькоякісний характер; частка сировинного експорту досягає 76 %. За період з 2015 до 2020 р. спостерігається зниження вартості експортованих товарів і, відповідно, їх частки у ВВП з 42 до 29 %. Обсяги імпорту, навпаки, зросли з 41 у 2015 р. до 44 % у 2018 р., з подальшим зниженням на 11 % і становили 33 % у 2020 р.

Водночас спостерігається спадна динаміка прямих іноземних і капітальних інвестицій в Україну. Прямі інвестиції з країн світу в економіці України від ВВП знизилися з 42 у 2015 р. до 22 % у 2020 р. Проблемою є те, що обсяги прямих іноземних інвестицій в Україні є низькими (майже 3 млрд дол. США у 2019 р., що майже у п'ятеро менше, ніж у Польщі) і не скеровуються в реальний сектор; діяльність із побудови нових виробничих потужностей є обмеженою. У 2020 р. прямі іноземні інвестиції спрямовувалися переважно у професійну, наукову та технічну діяльність (95 % від усіх надходжень), промисловість (1,7 %), фінансову та страхову діяльність (1,2 %). Основними країнами надходження прямих іноземних інвестицій були Кіпр (94 % від усіх надходжень), Росія (1,9 %) і Латвія (1,2 %) [174].

Обсяги капітальних інвестицій поступово відновлюються після кризи 2014 – 2016 рр., залишаючись на рівні 15 – 16 % ВВП; проте підприємства у переважній більшості використовують власні кошти через обмежені можливості залучення зовнішнього фінансування. Основними галузями економіки із найвищими обсягами капітальних інвестицій у 2020 р. були промисловість (41 % від суми інвестицій), будівництво (10 %) і сільське господарство (9,5 %). Основними джерелами капітальних інвестицій були власні кошти підприємств (65 %), кредити банків та інші позики (11 %), кошти місцевих бюджетів (9,1 %) [133].

Низькі обсяги прямих іноземних і капітальних інвестицій пояснюються рядом законодавчих регуляторних обмежень (рис. 3.4).

Законодавство	<ul style="list-style-type: none"> • відсутність дієвих механізмів захисту іноземних інвестицій; • мінливість політичних рішень
Податкова та регуляторна політика	<ul style="list-style-type: none"> • адміністративні бар'єри, високі податки на працю; • відсутність податкових стимулів для здійснення інвестицій
Транспорт та інфраструктура	<ul style="list-style-type: none"> • недостатній рівень якості транспортної інфраструктури; • недостатній рівень якості транспортної інфраструктури; • обмежені можливості державно-приватного партнерства
Доступ до ринків	<ul style="list-style-type: none"> • не розвинений ринок землі; • обмежена приватизація

Рис. 3.4. Недоліки державної політики залучення іноземних і капітальних інвестицій

Низькі обсяги прямих іноземних і капітальних інвестицій послаблюють рівень інноваційності української економіки порівняно з європейськими країнами. Україна посідала 47-ме місце зі 129 країн у рейтингу Глобального індексу інновацій у 2019 р., що на чотири позиції нижче рівня 2018 р. Частка компаній на ринку України, що провадять інноваційну діяльність, становить 17 % (середньоєвропейський рівень – 49 %).

Глобальний індекс інновацій містить сім складових, серед яких рівень розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, значення якого

у 2019 р. можна трактувати як досягнення державного регулювання у сучасний період. Для визначення ступеня впливу інформатизації на розвиток країн використовують спеціальні емпіричні вимірювачі – міжнародні індекси. Найбільш показовими є індекси: інформаційного суспільства, електронної готовності, економіки знань, розвитку електронного уряду, цифрового доступу, технологічних досягнень, мережевої готовності, цифрових можливостей, можливостей ІКТ, поширення ІКТ, глобальної конкурентоспроможності, глобальних інновацій. Усі наведені індикатори становлять основу IDI-індексу розвитку ІКТ. На рис. 3.5 наведено динаміку IDI за деякими регіонами світу за 2010 – 2019 рр. Європа є регіоном з найвищим середнім показником IDI, який із 7,55 у 2017 р. зріс до 9,02 у 2019 р. Така динаміка свідчить про те, що всі країни регіону характеризуються високими або відносно високими показниками ефективності. Проте існують певні географічні відмінності в розподілі. Позиції в верхній частині регіонального рейтингу посідають переважно країни Північної і Західної Європи, в нижній – країни Південної та Східної. Як і в попередні роки, п'ять скандинавських країн – Данія, Фінляндія, Ісландія, Норвегія і Швеція – входять до двадцятки кращих у світі.

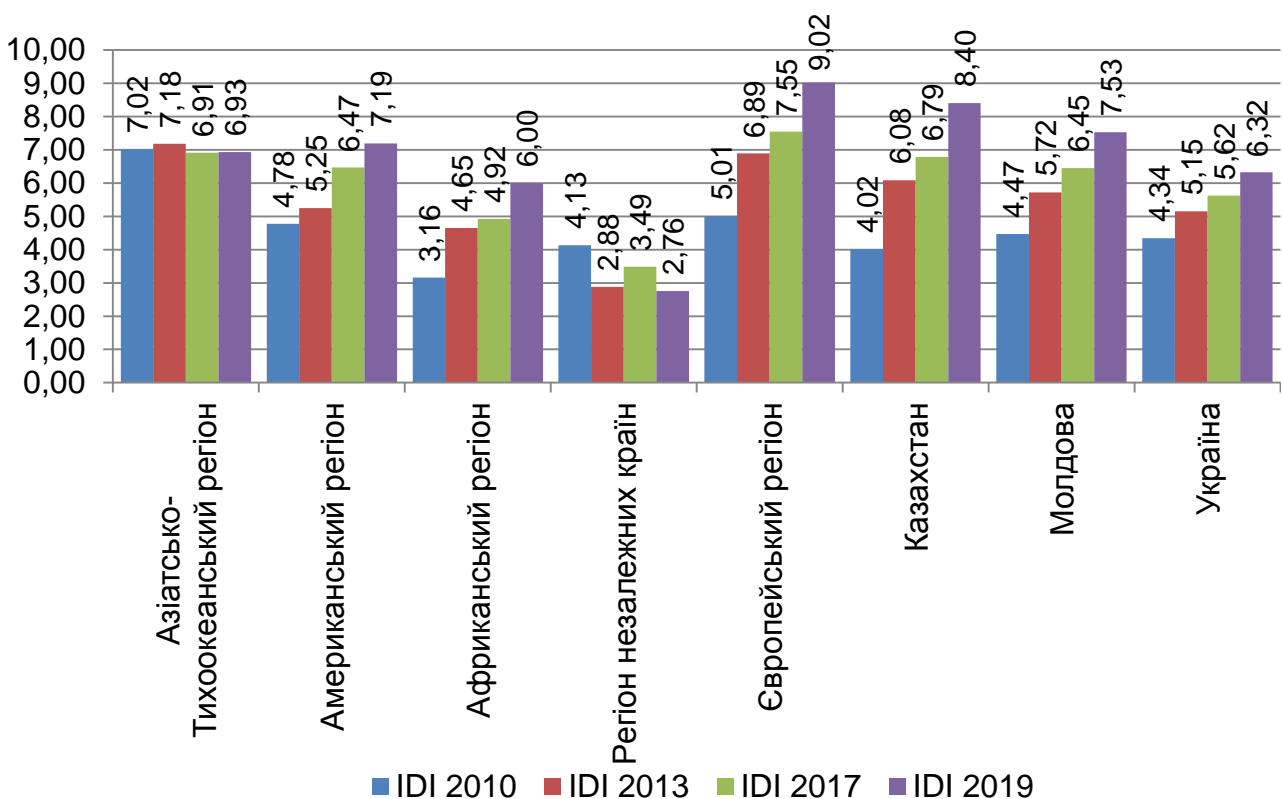

Рис. 3.5. Динаміка індексу розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (IDI) за регіонами світу за 2010 – 2019 рр. [174]

Оскільки вектор політики України спрямований у бік інтеграції з Європейським Союзом, слід розглянути як співвідносяться показники України за індексом IDI до показників країн ЄС. На рис. 3.6 відображене порівняння значень показників IDI України з середніми в ЄС. Так, бачимо, що за двома показниками Україна має значення, більше за середні: за процентом осіб з вищою освітою та кількістю абонентів мобільного зв'язку. Водночас, за показником передплатників мобільного широкосмугового зв'язку спостерігається досить сильне відставання від показників ЄС.

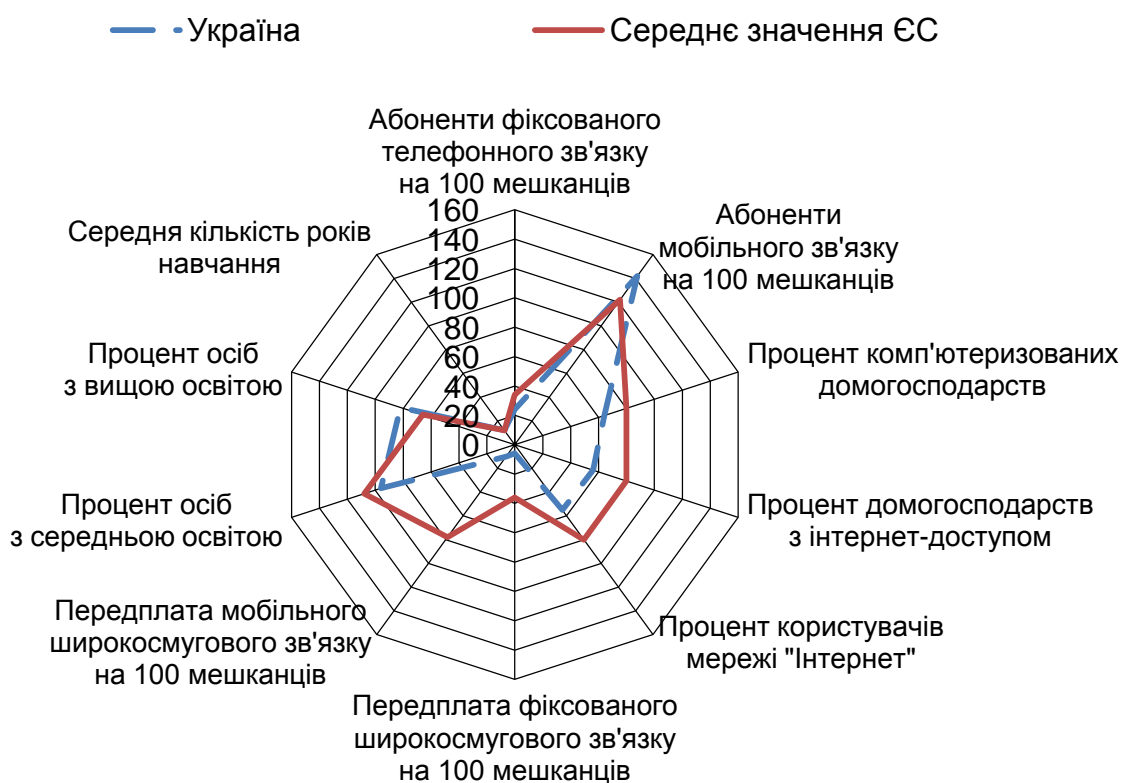

Рис. 3.6. Порівняння значень індикаторів IDI України та країн ЄС

За результатами порівняння, Україна потрапила в групу країн, які характеризуються середнім рівнем розвитку показників доступу, використання і навичок ІКТ; причому значення показника доступу дещо вище за показник використання. Можна зробити висновок, що загалом інформаційно-комунікаційні технології в Україні розвинуті досить добре. Найбільшим чином на це впливає рівень навичок населення. Але розвиток інноваційної діяльності в Україні супроводжується рядом проблем та помилок, допущених на рівні державного управління (рис. 3.7).

Рис. 3.7. Проблеми та помилки державного управління розвитком інноваційної діяльності в Україні

Для подолання відставання України за рівнем розвитку інновацій Урядом запропоновано реалізацію заходів, що розподілені за рівнями складності й економічної ефективності (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Класифікація заходів з подолання відставання України за рівнем розвитку інновацій

Низький економічний ефект і низька складність упровадження	Високий ефект і низька складність упровадження	Високий ефект і висока складність упровадження
<p>Створення єдиної державної стратегії розвитку цифрової економіки.</p> <p>Стимулювання розширення та створення регіональних кластерних програм й інноваційних екосистем.</p> <p>Урегулювання надходжень від використання інтелектуальної власності, створеної за рахунок державного бюджету.</p> <p>Посилення рівня підтримки освітніх потреб мешканців тимчасово окупованих територій через освітні центри «ДонбасУкраїна» та «Крим-Україна»</p>	<p>Розроблення стратегії цифрової трансформації (визначити роль держави, пріоритети, стимули).</p> <p>Залучення інформаційно-комунікаційних підприємств до впровадження електронних сервісів.</p> <p>Розвиток підприємницької культури (змагання, телешоу, конференції, поширення історій успіху).</p> <p>Стимулювання міжнародних досліджень, зокрема міждисциплінарних.</p> <p>Сприяння співпраці університетів і бізнесу на умовах державно-приватного партнерства</p>	<p>Підтримка розвитку інноваційних екосистем та інклюзивного доступу до ліцензійних прав.</p> <p>Підвищення ефективності здійснення науковими парками інноваційної діяльності та комерціалізації результатів наукових досліджень, науково-технічних розробок.</p> <p>Державні замовлення на спеціалістів у галузі ІТ.</p> <p>Розвиток дослідницької та інноваційної інфраструктури в ЗОВ і наукових установах.</p> <p>Фінансування Національним фондом досліджень проєктів із виконання наукових досліджень і розроблень.</p> <p>Оптимізація діяльності мережі державних наукових установ, що перебувають у віданні національних галузевих академій наук</p>

Протягом 2015 – 2019 рр. в Україні спостерігалось посилення внутрішніх і зовнішніх міграційних потоків. Міграційні процеси у цей період

набули значних масштабів і здійснювали як прямий, так і опосередкований вплив на всіх суб'єктів національного ринку праці, особливості їх функціонування та економічне становище країни загалом. За умов глибокої політичної та економічної кризи, а також збройного конфлікту на Сході в Україні постійно зростала кількість вимушених переселенців з Донбасу та Криму, а також суттєве зростання трудової міграції українців за кордон.

Ефективна міграційна політика набуває вагомого значення не лише в сфері розвитку економіки, а і в площині національної безпеки України. За своєю сутністю міграційні процеси класифікуються за різними факторами й ознаками. Саме тому для розроблення відповідної політики регулювання цих процесів необхідно виділити основні фактори впливу на зміну населенням звичного місця проживання. Наслідки міграційних процесів є досить різноманітними та можуть мати як позитивний, так і негативний характер впливу.

Оцінку соціально-економічного ефекту міграції на рівні країн-донорів і країн-реципієнтів подано у вигляді табл. 3.2. Отже, міграційні процеси є важливим макроекономічним явищем, що може двояко впливати на національну економіку країни, залежно від масштабів міграції та особливостей державної міграційної політики.

Таблиця 3.2

Позитивні та негативні наслідки міграції населення на економіку країн-донорів і країн-реципієнтів

Вид країни	Позитивні ефекти	Негативні ефекти
1	2	3
Країна-донор	Зниження напруження на національному ринку праці за рахунок експорту робочої сили; отримання доходів унаслідок грошових переказів емігрантів; збільшення валютних надходжень у країну; навчання робочої сили новим навичкам, ознайомлення з новими технологіями	Зменшення можливостей для власного розвитку внаслідок відтоку кваліфікованих кадрів; скорочення податкових надходжень у результаті зменшення кількості платників податків; уповільнення темпів культурного та науково-технічного розвитку країни внаслідок зменшення кількості трудових ресурсів

1	2	3
Країна-реципієнт	Додатковий попит на товари та послуги іммігрантів стимулює зростання виробництва та створює додаткову зайнятість; зростання конкурентоспроможності товарів країни-реципієнта за рахунок зменшення витрат виробництва, пов'язаного з використанням більш дешевої робочої сили іммігрантів; зростання податкових надходжень до бюджету; іммігранти покращують демографічну ситуацію в деяких розвинутих країнах Європи; дохід від імпорту кваліфікованих трудових ресурсів	Збільшення напруження на ринку праці для працівників-резидентів; зростання міжнаціональних, міжконфесійних, міжетнічних конфліктів; відтік валюти за кордон унаслідок грошових переказів іммігрантів; збільшення витрат на соціальні виплати та допомоги іммігрантам

Аналіз статистичної інформації про міграційний рух населення України показав, що протягом 2015 – 2019 рр. спостерігається постійний від'ємний приріст сільського населення. Лідером за рівнем маятникової міграції є м. Київ і Київська область. За даними ЕАН, кожен третій мешканець столичної області працював або у м. Києві (близько 50,5 % усіх маятникових мігрантів з Київської області у 2019 р.), або в іншому населеному пункті області (49,2 %) [134]. У процесі дослідження виявляється важлива роль столиці в забезпеченні робочими місцями трудових ресурсів не лише Київської області, а й всіх регіонів України. Високий рівень маятникової міграції спостерігається також у Західних областях, що спричинено високою щільністю сільських поселень і сприятливою віковою структурою населення. Варто також зауважити, що, на відміну від усіх інших регіонів та країни загалом, серед маятникових трудових мігрантів Східних областей домінують міські жителі. Загалом створилася стійка кореляція (понад 85 %) між рівнем урбанізації та часткою міського населення серед маятникових трудових мігрантів.

Зростання кількості населення за рахунок міжрегіональної міграції спостерігається в Київській, Харківській, Полтавській, Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій та Вінницькій областях. Важливу роль у збільшенні

обсягів міжрегіональних міграцій у багатьох регіонах відіграє переселення близько 2 млн біженців з Донбасу та Криму, головними векторами переміщення яких стали Київ та Львів.

В інших областях держави зберігається від'ємний приріст населення. У 2015 – 2019 рр. з об'єктивних причин індустриальні центри Сходу втратили свою привабливість. Зокрема, в Донецькій та Луганській областях спостерігається найбільший за часи незалежності відплив населення. Протягом цього періоду втрачали населення за рахунок міграції також Дніпропетровська, Запорізька, Сумська, Чернігівська, Черкаська, Кіровоградська, Херсонська, Миколаївська, Житомирська та Рівненська області.

Отже, фактор внутрішніх переселень є важливою складовою збалансування ринку праці та динамічного розвитку економіки. Проте порівняно з розвиненими країнами світу мобільність українців не є високою.

Для оцінювання впливу зовнішніх міграційних процесів на ринок праці доцільно розглядати Україну як країну-донор. Незважаючи на додатне сальдо міжнародної міграції, за даними Світового банку, Україна перебуває на одному з провідних місць за чисельністю емігрантів із загальною кількістю 5,6 млн осіб, поступаючись лише таким країнам, як Індія, Мексика, Російська Федерація, Китай, Бангладеш, Пакистан, Філіппіни, Афганістан [8]. У табл. 3.3 наведено розподіл трудових мігрантів з України за віковими групами, статтю та місцем проживання до виїзду за кордон за 2017 – 2019 рр. [145; 146].

Таблиця 3.3

Трудові мігранти за віковими групами, статтю та місцем проживання до виїзду за кордон, 2017 – 2019 рр.

Чисельність трудових мігрантів, усього, тис. осіб	Усього	Жінки	Чоловіки	Міські поселення	Сільська місцевість
	1 303,3	385,8	917,5	663,5	639,8
зокрема за віковими групами, % до підсумку					
15 – 24 роки	12,8	9,4	14,2	10,5	15,2
25 – 29 років	14,4	8,0	17,0	15,1	13,6
30 – 34 роки	14,1	9,5	16,0	15,6	12,6
35 – 39 років	12,0	11,0	12,4	14,0	9,9
40 – 49 років	26,3	31,7	24,0	26,0	26,6
50 – 59 років	18,2	26,7	14,7	17,1	19,3
60 – 70 років	2,2	3,7	1,7	1,7	2,8

За основними напрямками міграційного руху населення українські громадяни виїжджають переважно до Російської Федерації (16,4 %), США (7,1 %), Німеччини (6,2 %), Ізраїлю (5,8 %), Польщі (3,0 %). Лідером виїзду на роботу є Західна Україна: близько 40 % із заробітчан приїхали із Львівщини, приблизно по 10 % – із Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької областей. За даними Міністерства соціальної політики України, найбільше українців працює в Іспанії, Італії, Португалії, Польщі, Греції, Туреччині та США [174]. Значна кількість українського населення нелегально проживає та працює за кордоном, проте точної інформації про обсяги такої міграції немає.

Основною сферою зайнятості українців за кордоном є будівництво (понад половини мігрантів). На другому місці – робота домашньої прислуги (16,3 %), далі – сільське господарство, торгівля, промисловість. За віковою структурою емігрують в основному громадяни від 15 до 40 років, що належать до категорії економічно активного населення України з різним рівнем кваліфікації та статтю.

Важливою проблемою країн-донорів є втрата трудових ресурсів і вплив висококваліфікованої робочої сили. Зокрема, серед 2,7 млн осіб, які покинули Україну за період незалежності, особи з вищою освітою становить 23,5 %. За узагальненими даними Державного комітету статистики щодо працевлаштування українців за кордоном, 41 – 47 % легальних трудових мігрантів працюють на посадах керівників, спеціалістів, службовців. Водночас за результатами дослідження ринку праці в Україні попит на кваліфікованих робітників з інструментом, фахівців і професіоналів станом на 2019 р. становить близько 43,6 % вільних вакансій [145].

Спостерігається також брак робітничих професій, які втрачають популярність як серед української молоді, так і для іммігрантів. У регіонах масового впливу мігрантів виникає нестача медичних і педагогічних працівників, будівельників, електрозварювальників, водіїв, фахівців з нафтодобування. Найбільше емігрують найактивніші та найпідприємливіші особи, що може створити додаткові труднощі для модернізації країни. Така ситуація є результатом низького рівня заробітної плати, яка є неконкурентоспроможною порівняно з аналогічною за кордоном. Важливим фактором також є те, що багато молодих людей в Україні не можуть знайти роботу за фахом, що примушує їх або працевлаштовуватися у сферах, де набуті ними знання не потрібні (до 40 % фахівців із вищою освітою працюють не за спеціальністю, отриманою у ЗВО), або виїжджати в інші регіони чи за кордон.

Отже, зовнішня міграція стала важливим фактором формування ринку праці в Україні. За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ),

якщо працевлаштування за кордоном буде неможливим, рівень безробіття в нашій країні приблизно вдвічі перевищив би поточні показники. Сучасні реалії підтверджують це припущення. У 2020 р. пандемія COVID-19 і економічна криза спричинили збільшення кількості безробітних на ринку праці. Серед зареєстрованих безробітних 57 % становили жінки та 43 % – чоловіки. Більше 50 % серед зареєстрованих безробітних працювали в сферах торгівлі та ремонту, сільського господарства та переробної промисловості. За результатами досліджень, понад 58 % опитаних працюють не за отриманим фахом; у Службі зайнятості майже 50 % зареєстрованих безробітних мають вищу освіту, 42 % старші за 45 років [146].

Для подолання кризи безробіття запропоновано реалізацію заходів, що розподілені за складністю та рівнем економічної ефективності (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Класифікація заходів подолання кризи на ринку праці

Низький економічний ефект і низька складність упровадження	Високий ефект і низька складність упровадження	Високий ефект і висока складність упровадження
Внесення до переліку громадських і суспільно корисних робіт з кур'єрської доставки товарів першої необхідності людям похилого віку. Внесення до переліку громадських і суспільно корисних робіт у виготовлення засобів індивідуального захисту. Зміна механізму встановлення розміру заробітної плати керівникам державних підприємств	Урегулювання питання щодо сприяння продуктивній зайнятості. Упровадження системи заходів для громадян, які працювали за кордоном і повернулися до України, для започаткування власного бізнесу. Створення робочих місць у сфері благоустрою. Застосування нових форм здобуття освіти у професійному навчанні безробітних. Підвищення рівня активної підтримки безробітних – опанування цифрових навичок. Урегулювання питань трудової діяльності осіб, які досягли 60-річного віку	Забезпечення конкурентного рівня підготовки спеціалістів і сприяння їх працевлаштуванню в ІТ-сектор. Створення додаткових робочих місць для фахівців із соціальної роботи. Створення додаткових робочих місць у сфері лісового господарства. Створення нових робочих місць через установи природнозаповідного фонду

Усі наведені проблеми економічного та соціального розвитку України в сучасний період так чи інакше пов'язані з занепадом галузі промисловості – системоутворювальної галузі економіки. Її спад негативно впливає

на всю економіку, тоді як розвиток може прискорити економічне відновлення та зростання.

Промислова галузь є ключовим роботодавцем і платником податків (не враховуючи впливу на суміжні галузі, промисловість забезпечує 23 % робочих місць і 31 % податкових надходжень до бюджету), постачальником і споживачем на внутрішньому ринку. Висока експортоорієнтованість галузі створює водночас ризики та можливості. Промисловість забезпечує 58 % товарного експорту (без урахування харчової промисловості) та значні надходження валютної виручки для української економіки. Внутрішній ринок має низьку місткість: 51 % промислових продажів здійснюється на зовнішніх ринках; це робить галузь чутливою до змін світової кон'юнктури та захисних заходів інших країн.

Криза, пов'язана з пандемією COVID-19, поглибила проблеми галузі. Зокрема, металургійна галузь ще до початку пандемії зазнавала падіння через погіршення світової кон'юнктури (до прикладу, ціни на сталь впали майже на 30 % з 2018 р.). Машинобудування перебувало у стадії відновлення після втрати традиційних ринків збуту, потужностей на окупованих територіях та економічної кризи; проте процес уповільнювався з огляду на застаріле оснащення та недостатній рівень капіталовкладень для модернізації. Зменшення попиту на внутрішньому та світовому ринках, розрив виробничих ланцюгів призвів до негативних наслідків, що вимагають нагального вирішення (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

Наслідки неефективного державного регулювання у сфері промисловості та напрями їх усунення

Наслідки неефективного державного регулювання у сфері промисловості	Напрями усунення негативних наслідків
1	2
<p>Дефіцит ліквідності внаслідок зменшення замовлень, погіршення цінової кон'юнктури на основні товари експорту; розриви у ланцюгу платежів та затримки з відшкодуванням ПДВ.</p> <p>Зростання витрат на перевезення продукції і виробництво, зокрема через неефективні імпортні обмеження</p>	<p>Обмеження податкового тиску.</p> <p>Зниження витрат за рахунок полегшення доступу до дешевшої сировини й електроенергії</p>

1	2
<p>Зниження попиту та протекціонізм на зовнішніх ринках через кризу промислового виробництва у світі, поглиблену через пандемію COVID-19.</p> <p>Низька місткість внутрішнього ринку, зокрема через сповільнення економіки.</p> <p>Нерівні умови на внутрішньому ринку порівняно з іноземними виробниками, що користуються інструментами підтримки від своїх урядів</p>	<p>Створення внутрішнього попиту через забезпечення виконання інвестиційних програм держпідприємствами.</p> <p>Створення внутрішнього попиту через державні закупівлі із пріоритетом місцевого виробника</p>
<p>Виробництво з низькою доданою вартістю, зокрема через низький рівень капіталовкладень і відсутність промислової стратегії.</p> <p>Необхідність модернізації, зокрема екологічної, яка не здійснюється через високу вартість ресурсів у поєднанні з поточною несприятливою ринковою ситуацією, а також неефективну систему екологічного оподаткування</p>	<p>Заохочення капіталовкладень і насичення сектора обладнанням для переходу до виробництва з високою доданою вартістю.</p> <p>Створення сприятливих умов для інвестицій у нові та наявні промислові виробництва на території країни.</p> <p>Сприяння розвитку промисловості разом зі збереженням довкілля</p>

Найбільшим і найвагомим недоліком державної економічної політики в останні роки є зниження рівня життя населення. В Україні внаслідок пандемії багато людей, зайнятих у туристичній, готельно-ресторанній та авіаційній галузях, повністю або частково втратили роботу, ставши беззахисними перед реаліями сучасного життя. Міжнародна організація UNICEF у квітні 2020 р. опублікувала прогнозний звіт, за яким рівень бідності в Україні через пандемію прогнозувався на рівні 43,6 %, а в гіршому випадку – 50,8 % від усього населення [132; 145; 146]. Причиною невтішних прогнозів стало закриття через карантин багатьох малих підприємств, що призвело до зростання чисельності безробітного населення. За фактом, у 2020 р. рівень бідності українців різко зріс, досягнувши показників 2015 р. (51 %), за даними Держкомстату, у більшості українців знизилась доходи. У доларовому еквіваленті середня заробітна плата за січень – листопад 2020 р. зменшилася на 31 дол. США або на 7 % (рис. 3.8).

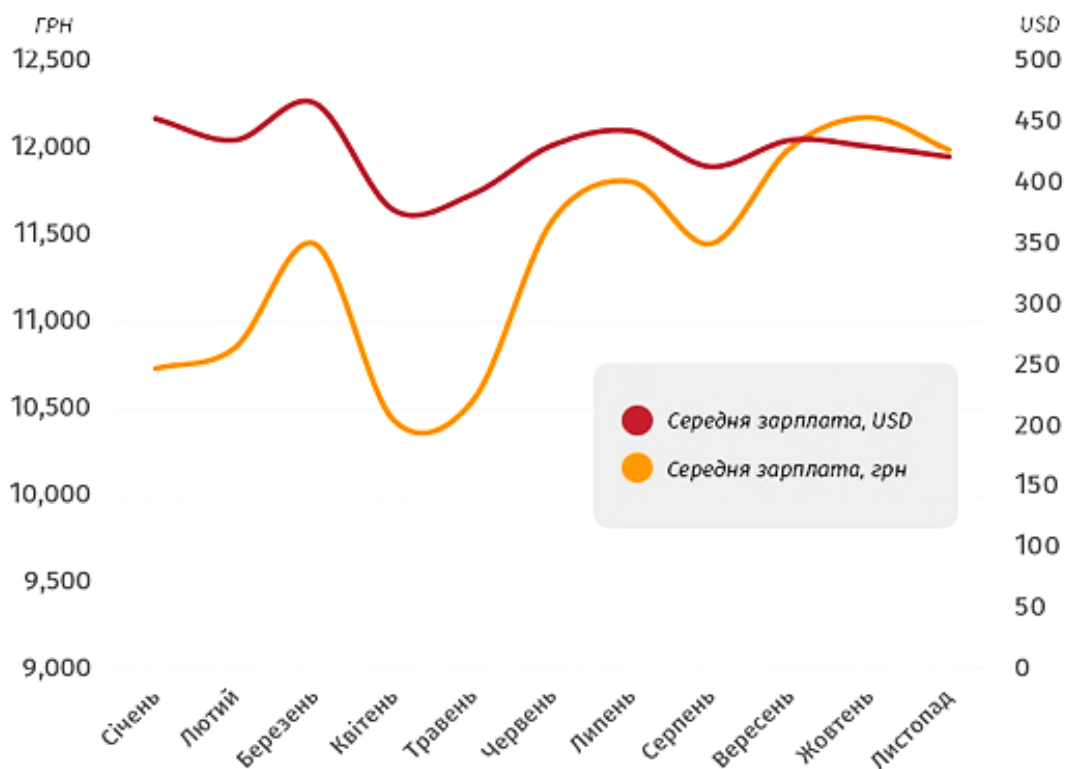

Рис. 3.8. Динаміка заробітної плати у 2020 р. [133]

На рис. 3.9 наведено динаміку середньої пенсії за віком в Україні протягом 2020 р., реальна платоспроможність якої (у доларовому еквіваленті) знизилася. Найбільше зниження відбулось на початку II кварталу через девальвацію гривні на 9,5 %. Через пандемію підвищився рівень безробіття: у II і III кварталах показник безробіття становив 9,9 і 9,5 %, відповідно. Урядом України було ухвалено рішення про виділення додаткових коштів на допомогу безробітним з фонду боротьби з COVID-19. Однак середній номінальний розмір виплат з безробіття протягом 2020 року знизився як у гривневому, так і у доларовому еквіваленті.

Рис. 3.9. Середній розмір пенсії за віком у 2020 р. [136]

Водночас, за даними Держстату, протягом 2020 р. суттєво зріс показник затримки з виплати зарплат працівникам підприємств: з 1,8 до 2,7 млрд грн або на 47,2 %. Відповідно зростали борги українців за комунальні послуги: на кінець року заборгованість за оплату газу зросла на 6 %, за опалення та гарячу воду – на 10 %, за вивезення відходів – на 38 %, узагальнений показник сягнув 10 % (до 66,1 млрд грн). Суттєво змінилася структура доходів українців: за III квартал 2020 р. частка соціальних допомог у доходах домогосподарств зросла до 30,4 %, тоді як протягом аналогічного періоду 2019 р. вона становила 28,2 %.

Проведемо розрахунок інтегрального показника рівня життя населення країн Європейського Союзу та України на основі методики вимірювання людського розвитку регіонів України, затвердженої Держкомстатом України та Президією НАН України, щоб оцінити місце України в європейському просторі за період 2017 – 2019 рр. [175; 145; 146].

До розрахунку інтегрального індексу рівня життя населення включено 28 показників, об'єднаних у 6 блоків відповідно до основних аспектів рівня життя населення: відтворення населення; освіта; соціальне становище; гідна праця; комфортне життя; добробут.

Перелік показників для вимірювання інтегрального показника рівня життя населення за блоками, а також їх вплив на рівень життя населення – стимуляційний або дестимуляційний, наведено у табл. 3.6.

Таблиця 3.6

Перелік показників для вимірювання інтегрального показника рівня життя населення, їх джерела та характеру впливу на рівень життя

№ з/п	Показники за блоками	Характер впливу на рівень життя населення	Позначення X_{ij}
1	2	3	4
Блок 1. Відтворення населення			
1.1	Дитяча смертність, на 1 000 новонароджених	Дестимулятор	X_{11}
1.2	Рівень материнської смертності, на 100 000 живонароджених	Дестимулятор	X_{12}
1.3	Очікувана тривалість життя (всього)	Стимулятор	X_{13}
1.4	Загальний коефіцієнт народжуваності	Стимулятор	X_{14}

Продовження табл. 3.6

1	2	3	4
Блок 2. Освіта			
2.1	Очікувана тривалість навчання, роки	Стимулятор	X ₂₁
2.2	Витрати на освіту, % від ВВП	Стимулятор	X ₂₂
2.3	Рівень зарахування до початкової освіти	Стимулятор	X ₂₃
2.4	Валовий рівень зарахування до середньої освіти	Стимулятор	X ₂₄
2.5	Вступ до ЗВО, % від усіх абітурієнтів	Стимулятор	X ₂₅
2.6	Середня оцінка трьох кращих університетів згідно з рейтингом університетів	Стимулятор	X ₂₆
Блок 3. Соціальне становище			
3.1	Смертність від навмисного самоушкодження, на 100 000 осіб	Дестимулятор	X ₃₁
3.2	Рівень смертності від інфекційних захворювань, кількість смертей / 100 000 осіб	Дестимулятор	X ₃₂
3.3	Передчасні смерті від неінфекційних захворювань	Дестимулятор	X ₃₃
3.4	Рівень вбивств, кількість смертей / 100 000 осіб	Дестимулятор	X ₃₄
3.5	Оцінка рівня злочинності, 1 = низька, 5 = висока	Дестимулятор	X ₃₅
3.6	Ранній шлюб, % жінок у віці 15 – 19 років	Дестимулятор	X ₃₆
Блок 4. Гідна праця			
4.1	Рівень зайнятості населення, % від загальної чисельності робочої сили	Стимулятор	X ₄₁
4.2	Довіра професійного управління, 1 = зазвичай родичі або друзі; 7 = переважно професійні менеджери	Стимулятор	X ₄₂
4.3	Вплив оподаткування на стимули до праці, 1 = у значній мірі; 7 = недостатній	Стимулятор	X ₄₃
4.4	Безробіття, % від загальної чисельності робочої сили	Дестимулятор	X ₄₄
Блок 5. Комфортне життя			
5.1	Біорізноманіття та середовище існування, 0 = без захисту, 100 = високий рівень захисту	Стимулятор	X ₅₁
5.2	Якість постачання електроенергії, 1 = низька, 7 = висока	Стимулятор	X ₅₂
5.3	Передплата на мобільний телефон, передплати / 100 осіб	Стимулятор	X ₅₃
5.4	Інтернет-користувачі	Стимулятор	X ₅₄

1	2	3	4
Блок 6. Добробут			
6.1	Кількість днів, необхідних для початку бізнесу	Дестимулятор	X ₆₁
6.2	Індекс розміру внутрішнього ринку	Стимулятор	X ₆₂
6.3	ВВП за паритетом купівельної спроможності (ППП), у млрд міжнародних доларів	Стимулятор	X ₆₃
6.4	Валові національні заощадження, % від ВВП	Стимулятор	X ₆₄

Алгоритм розрахунку інтегрального індексу рівня життя населення складається з п'яти етапів:

- 1) нормування показників;
- 2) калібрація показників;
- 3) визначення ваг показників у блоках;
- 4) розрахунок індексу за кожним блоком показників;
- 5) розрахунок інтегрального індексу.

Розрахунки індексів за кожним блоком наведено в табл. 3.7.

Таблиця 3.7

**Таблиця результатів розрахунку індексів
за кожним блоком у 2019 р.**

Країна	Блок 1	Блок 2	Блок 3	Блок 4	Блок 5	Блок 6
	відтворення населення	освіта	соціальне становище	гідна праця	комфортне життя	добробут
1	2	3	4	5	6	7
Австрія	0,769 788	0,690 415	0,808 239	0,772 342	0,916 595	0,555 824
Бельгія	0,677 625	0,839 149	0,309 606	0,705 4	0,887 391	0,677 082
Болгарія	0,529 288	0,493 739	0,301 645	0,667 378	0,752 594	0,329 024
Хорватія	0,570 897	0,476 993	0,351 495	0,530 217	0,824 985	0,359 745
Кіпр	0,636 537	0,466 894	0,609 774	0,598 898	0,72 759	0,351 522
Чехія	0,772 673	0,609 316	0,698 866	0,908 783	0,905 371	0,435 75
Данія	0,677 044	0,840 188	0,727 932	0,800 032	0,928 105	0,806 753
Естонія	0,652 925	0,575 625	0,302 739	0,784 738	0,912 572	0,537 569
Фінляндія	0,988 867	0,830 006	0,413 062	0,737 295	0,938 311	0,515 777
Франція	0,687 908	0,772 946	0,306 136	0,661 227	0,876 413	0,681 583
Німеччина	0,660 943	0,754 215	0,737 629	0,937 236	0,904 178	0,636 518

1	2	3	4	5	6	7
Греція	0,762 775	0,666 315	0,594 604	0,460 636	0,788 101	0,336 482
Угорщина	0,517 331	0,554 991	0,353 423	0,757 387	0,863 123	0,496 351
Ірландія	0,700 317	0,764 407	0,712 042	0,753 483	0,833 109	0,745 691
Італія	0,763 384	0,663 571	0,811 445	0,541 197	0,889 001	0,578 833
Латвія	0,555 996	0,487 696	0,244 252	0,646 077	0,849 277	0,417 008
Литва	0,600 095	0,694 877	0,549 81	0,689 235	0,877 783	0,484 749
Люксембург	0,619 339	0,394 833	0,618 805	0,831 155	0,962 623	0,792 834
Мальта	0,553 994	0,445 274	0,845 309	0,845 203	0,803 859	0,404 841
Нідерланди	0,672 561	0,825 613	0,738 402	0,846 379	0,877 514	0,740 103
Польща	0,764 504	0,614 686	0,334 849	0,704 886	0,881 101	0,361 416
Португалія	0,579 407	0,648 585	0,355 672	0,594 809	0,827 414	0,617 964
Румунія	0,469 049	0,483 42	0,282 484	0,699 345	0,756 234	0,420 793
Словаччина	0,611 332	0,440 731	0,342 006	0,615 311	0,882 533	0,392 915
Словенія	0,752 55	0,573 395	0,391 398	0,630 253	0,859 135	0,489 738
Іспанія	0,699 058	0,752 921	0,459 505	0,560 927	0,850 124	0,488 088
Швеція	0,848 447	0,810 385	0,402 16	0,795 493	0,882 27	0,696 27
Велика Британія	0,643 849	0,866 994	0,705 195	0,912 887	0,920 279	0,629 61
Україна	0,448 335	0,616 601	0,181 016	0,583 765	0,670 48	0,334 8

Аналіз індексів за кожним блоком інтегрального показника рівня життя населення у 2019 р. для України та країн-членів Європейського Союзу дає можливість дійти таких висновків. Найвищий результат за блоком «Відтворення населення» має Фінляндія, оскільки демонструє найнижчі значення для показників-дестимуляторів дитячої та материнської смертності. Водночас Україна перебуває на останньому місці з індексом 0,448. Такий результат є показником впливів медико-демографічного та соціального благополуччя в країні.

У наступному блоці серед лідерів зазначено Бельгію, Данію, Фінляндію, Нідерланди, Швецію та Велику Британію. Наша країна займає 16-те місце в межах цього блоку, незважаючи на незначні витрати на освіту (як процент від ВВП) та невисоку середню оцінку трьох кращих університетів відповідно до рейтингу університетів QS.

Розглянемо блок «Соціальне становище». Складовими цього блоку є стан суспільного здоров'я, соціальне самопочуття, соціальна напруга та безпека. Серед країн існує суттєве розшарування: 16 країн мають індекс нижче ніж 0,5; Італія, Мальта та Австрія демонструють результат

вищий за 0,8. Україна має найвищий показник за рівнем передчасних смертей від неінфекційних захворювань, що є безпосереднім індикатором проблем у сфері надання медичних послуг і піклування з боку держави про здоров'я та благополуччя населення. Стосовно блоку «гідна праця» зазначимо, що лише Греція не досягла значення індексу 0,5, оскільки в країні спостерігається найнижчий рівень зайнятості населення (52 %) і, відповідно, найвищий рівень безробіття (23,5 %). Близькими за рівнем до Греції є Іспанія, Італія та Хорватія.

Для України є невтішними результати інтегральних показників за блоками «Комфортне життя» та «Добробут» порівняно з країнами Європи. Наша країна демонструє найнижчі результати через значення показника валового внутрішнього продукту на душу населення в 2 185,73 дол. США, що є мінімальним серед досліджуваних країн. Розподіл досліджуваних країн за значенням інтегрального індексу рівня життя населення (ІРЖН) показано на рис. 3.10.

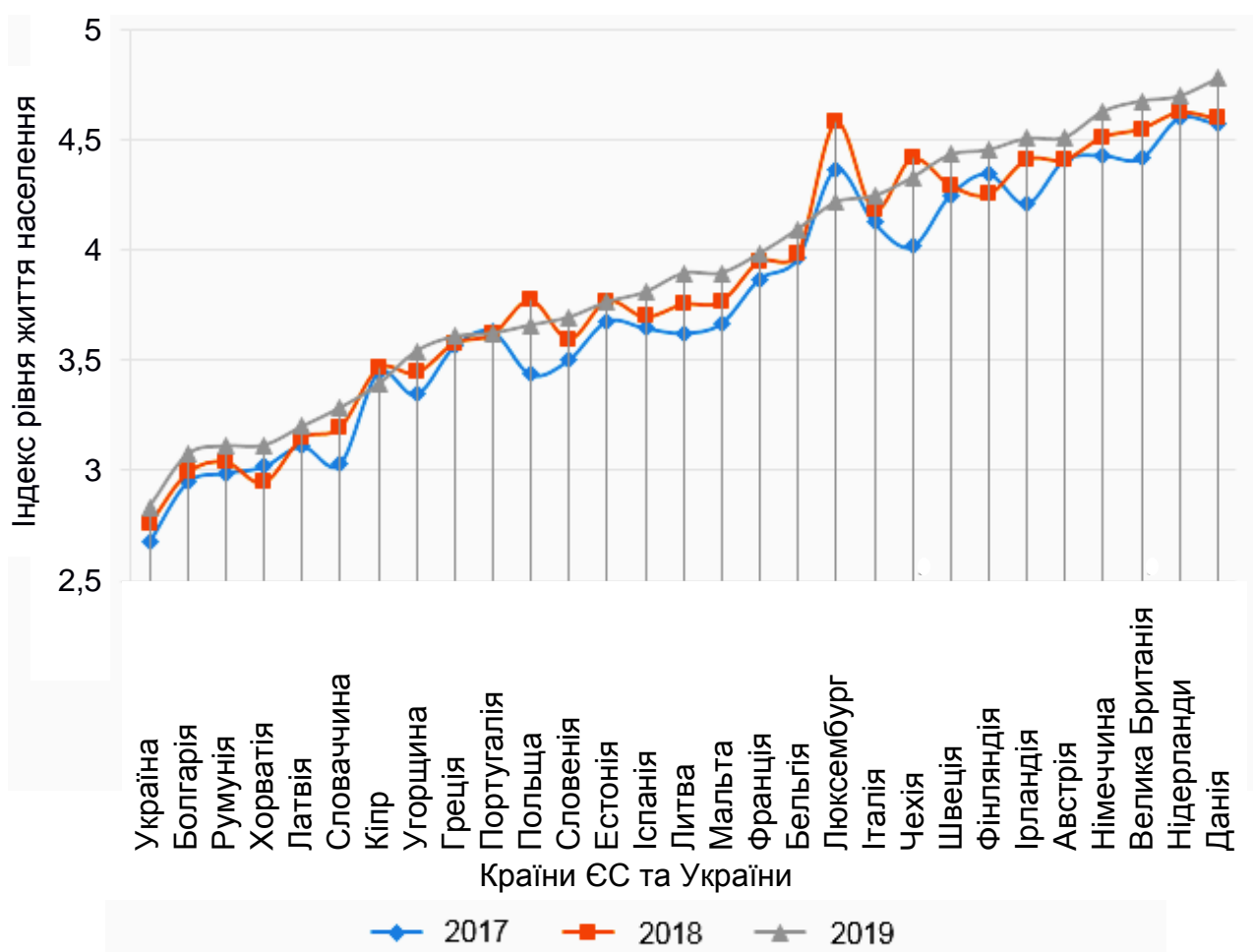

Рис. 3.10. Розподіл країн ЄС та України за період 2017 – 2019 рр. за значенням інтегрального ІРЖН

Аналізуючи отримані результати, можна сказати, що у більшості досліджуваних країн помітне рівномірне зростання рівня життя населення за 2014 – 2016 рр., беручи за основу для порівняння 2016 р. Такі країни, як Польща, Люксембург і Чехія, у 2015 р. мають вищі показники, ніж у 2016 р., переважно завдяки найнижчим значенням показника-дестимулятора рівня вбивств в країні.

Також можна зазначити стабільний стан країн ЄС – Латвії, Греції та Португалії. Протягом досліджуваного періоду їм вдалося зберегти здобутий рівень життя населення. Оскільки для країн з середнім рівнем подібне явище свідчить про відсутність державного регулювання та стимулювання соціально-економічного розвитку, їх владні структури мають розробити стратегічний план з підвищення рівня життя населення та вжити заходів відповідно до рекомендацій.

У країнах, що демонструють дуже високий рівень життя населення (Швеція, Фінляндія, Данія та Нідерланди), знайшла практичне втілення скандинавська модель соціальної політики, пріоритетними завданнями якої вважаються загальна зайнятість, вирівнювання доходів населення та пом'якшення розшарування суспільства за рівнем доходу. Тому країни Північної Європи мають високі показники рівня зайнятості серед економічно активного населення.

Що стосується другої половини рейтингу країн за рівнем життя населення, то її більшість складають пострадянські держави включно з Україною, що на жаль, займає останнє місце. Невтішні результати зумовлені низькими показниками індексів за блоками «Соціальне становище» та «Добробут».

Отже, розрахований інтегральний показник рівня життя населення країн – членів Європейського Союзу та України всебічно характеризує рівень та якість життя в країні у розрізі економічної, соціально-демографічної, екологічної сфер, галузі освіти та соціально-трудова відносин.

Згідно з проведеними розрахунками, можна говорити про те, що загальний синергетичний інтегральний показник за роками займає в середньому низький рівень, хоча й поступово наближається до середнього. Незважаючи на кризові явища, ми спостерігаємо незначну, але позитивну динаміку, яка відображає результати добре спланованих управлінських рішень. Такі значення говорять про те, що за період кризи було ухвалено чимало рішень, які дозволили загалом покращити становища

країн-членів Єврозони, але не зважаючи на все це іноді трапляються різноманітні соціальні, економічні, політичні катаклізми, що можуть значний вплив на розвиток окремих країн, регіонів, територій. Насамперед через комплекс причин соціально-економічного характеру спостерігаємо такі дані. За останні 10 років за результатами кластеризації до середнього рівня соціально-економічного розвитку можна віднести Австрію, Велику Британію, Ірландію, Люксембург, Німеччину, Францію та Швецію. Усі інші можна віднести до низького рівня. Тобто, 25 % усіх розглянутих країн мають середній рівень соціально-економічного розвитку.

За розрахованим синергетичним показником можна зробити висновок, що не зважаючи на те, що 75 % країн Єврозони мають низький рівень, вони постійно проводять ряд реформ для покращення свого становища, та утримання стабільних позицій під час кризових явищ (рис. 3.11).

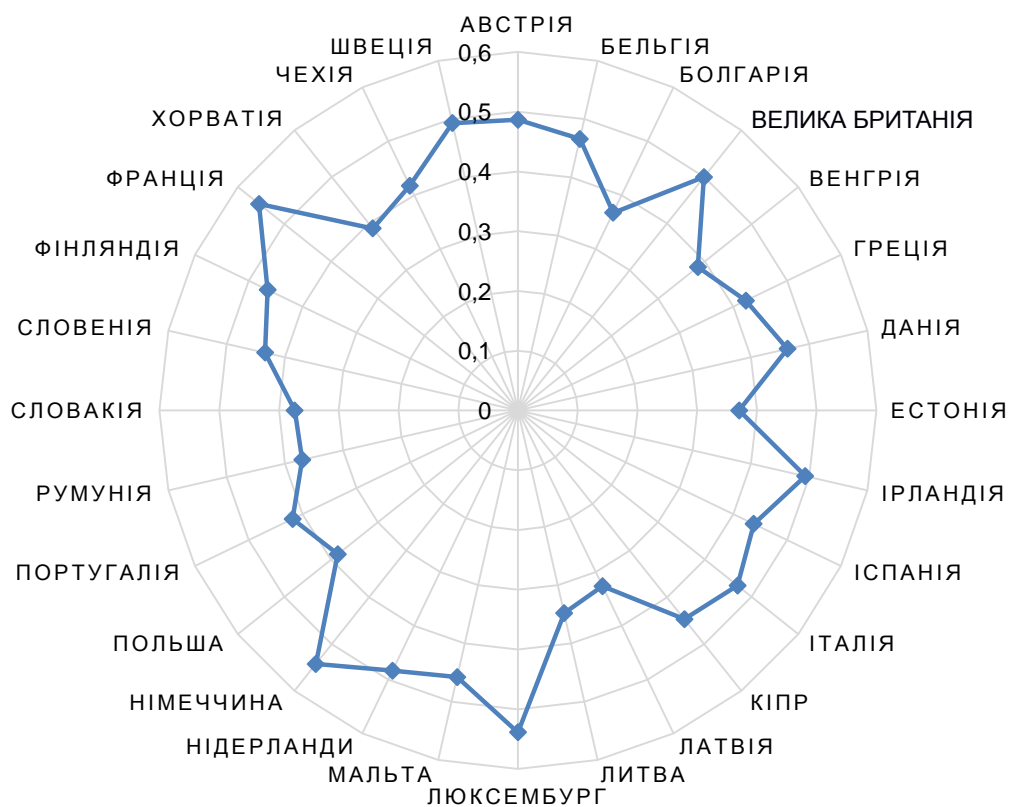

Рис. 3.11. Графік загального синтетичного інтегрального показника за країнами ЄС

Прогнозування комплексних інтегральних виконано за допомогою побудови лінії тренду та функції прогнозування в MS Excel. Результати проведеного прогнозу відображено на рис. 3.12.

Рис. 3.12. Прогнозування за групами показників соціально-економічного розвитку країн ЄС

Згідно з отриманими результатами спостерігаємо постійне зниження демографічного фактору, що говорить про те, що кількість населення, що проживає в країнах ЄС поступово зменшується. Через техногенне та радіоактивне забруднення атмосфери, ґрунтів, водою відбувається мутація ушкодження генів. Наслідком цього є зниження народжуваності, поширення спадкових хвороб тощо.

За прогнозами, значення в групі екологічного фактору будуть збільшуватися, що свідчить про постійне проведення додаткових мір зі зменшення забруднення планети, розроблення інноваційних технологій та механізмів, які були б екологічно-чистими, і якомога менше забруднювали повітря, ґрунти та водою. Також для підвищення значень цієї групи постійно проходить фінансування державами різноманітних досліджень із переробки сміття та предметів побуту. Додатково вводять нові обмеження стосовно викидів від підприємств і перехід на електромобілі, які зменшать рівень викидів у повітря та рівень енергоспоживання.

Найближчим часом значення економічного фактору буде поступово збільшуватися (хоча й можливий невеликий спад). Це пов'язано з тим, що стратегію розвитку ЄС на найближчі роки направлено на збільшення експорту дорогоцінних товарів, що призводить до кращої платоспроможності країн та їх громадян, а значить і розвитку країни загалом. Так, більшість країн-членів Європейського союзу майже повністю позбавилися наслідків коронакризи.

Інтегральний показник демонструє поступове зростання та покращення умов проживання кожної людини, а саме збільшення вільних коштів на використання, зменшення щільності населення, які дозволять кожному громадянину більше споживати різноманітні блага за рахунок нових резервних накопичень.

Інтегральний показник за групою енергоспоживання демонструє постійне зростання за рахунок постійного збільшення використання різноманітного палива в зв'язку з постіндустріальним розвитком суспільства, унаслідок чого постійно розвиваються альтернативні напрями та шляхи отримання відновлюваної енергії (сонячної, вітрової та водної), які зможуть забезпечувати електроенергією, та зменшать кількість використання палива і забруднення навколишнього середовища, здебільшого завдяки сонячним батареям.

Уповільнене зростання фактору соціального середовища зумовлено тим, що цей фактор прямо пропорційно відображає середньостатистичний

рівень життя кожної людини в країні (освіта, охорона здоров'я, соціальний захист, зайнятість і забезпечення коштами на задоволення благ). Таке зростання символізує всесторонній розвиток та підтримку держави, регулювальні заходи в забезпеченні громадян усім необхідним для життя.

Стабільність фінансового фактору з незначними коливаннями відображає стабільність економічної ситуації та всестороннє регулювання з боку ЄС та інших організацій. Стабільність фінансового сектора говорить про те, що держави ЄС завдяки достатньому фінансовому забезпеченню здатні у належний спосіб виконувати основні функції, такі як фінансове посередництво та здійснення платежів, а також протистояння кризовим явищам. Це свідчить про стабільність і подальший розвиток держав, не дивлячись на всі можливі зміни, як позитивні, так і негативні.

Згідно з проведеними дослідженнями, можна спостерігати коливальну динаміку зміни загального синергетичного інтегрального показника розвитку (рис. 3.13). Здебільшого це пов'язано з пандемією, що спричинила локальні фінансові та економічні кризи.

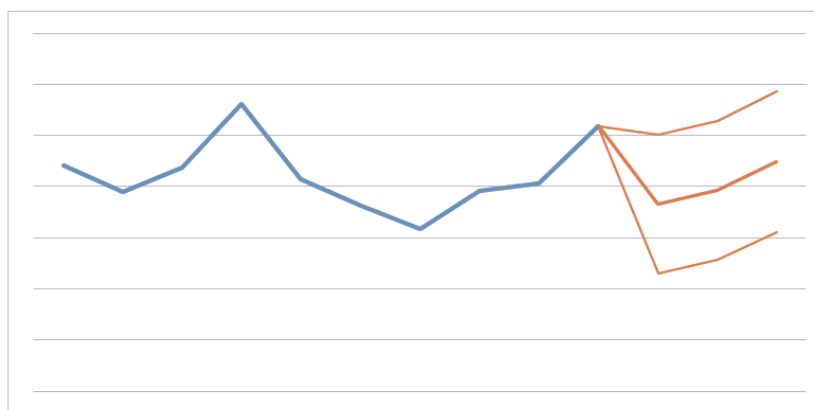

Рис. 3.13. Графік прогнозу загального синергетичного інтегрального показника

Незважаючи на це, завдяки своєчасним діям та попереджувальним регулювальним заходам зі сторони Євросоюзу було здійснено всі спроби до налагодження становища країн і тепер спостерігається стабільне зростання всіх факторів (крім демографічного, зменшення якого досить значно впливає на всі інші фактори). Загальний розвиток цих країн, будемо сподіватися, й далі буде зростати.

На основі проведеного аналізу можна спостерігати результати ціленаправленої дійової політики Євросоюзу на забезпечення всестороннього

розвитку його країн-членів, та підтримувальних заходів у разі різноманітних непередбачуваних подіях. Це дає підставу вважати, що вступ України до Євросоюзу буде нести позитивний ефект на діяльність нашої країни, не зважаючи на можливі ускладнення чи зміни. Також потрібно враховувати, що кожна група розглянутих факторів дуже важлива, так як вони є основним відображенням становища соціально-економічного розвитку, а значить і розвитку країни загалом.

Отже, можна відзначити дієвість стратегічного підходу в регулювальних заходах, які забезпечуються узгодженістю дій різних гілок влади шляхом неперервного взаємного спілкування «згори-вниз» та «знизу-вгору» в межах підпорядкування, відповідальності та звітності, слід вважати, що дії Європейського Союзу враховують усі можливі ризики та спрямовані на допомогу всіх членів у всесторонньому розвитку, зокрема в підвищенні рівня економічної та соціальної забезпеченості, попередження протиріччя соціальної напруженості. Оскільки в сучасному світі спостерігається підвищення невдоволення громадян соціальною, політичною та економічною сферами життя суспільства. Підтвердженням цього є численні мітинги та акції протесту, спровоковані економічною кризою, яка викликає зниження рівня соціального захисту населення.

Україна не є винятком у цьому питанні. Кількість акцій протесту громадян на соціально-економічному підґрунті збільшується. Передумовою цього є соціальна напруженість, яка виникає під час зниження рівня та якості життя населення чи усвідомлення громадянами майбутніх подій у цьому напрямку. Протиріччя в суспільстві та їх динаміка проявляються в змінах соціальної напруженості, вона як самостійне соціальне явище вимагає ґрунтового аналізу та управління.

З метою збереження стабільності суспільства актуальним є завдання розроблення соціально-економічного інструментарію для корегувальних та регулювальних заходів, що дозволить виявити фактори соціальної напруженості, визначити її рівень і на основі відповідних критеріїв, диференціювати країни, регіони, території за рівнем напруженості.

Розрахунок індексу соціальної напруженості в кризові пандемічні часи є вкрай важливим та необхідним для прогнозування напрямів її подальшого розвитку, а так само для подальшого регулювання і виявлення шляхів оптимізації ситуації та запобігання можливих сценаріїв подальшого зростання напруженості.

Актуальність цих питань обумовлено визначенням проблеми, закладеної в необхідність детального аналізу соціальної напруженості в Україні загалом та окремо за кожним регіоном, з метою своєчасного забезпечення органів державної й місцевої влади достовірною інформацією, яка відбиває смисловий зв'язок рівня соціальної напруженості з соціальним конфліктом.

Отже, для соціальної напруженості характерними є: поширення настроїв невдоволення наявною ситуацією в тій чи іншій життєво важливій сфері суспільного життя; втрата довіри до влади, зменшення авторитету влади, з'являється відчуття небезпеки, песимістичні оцінки майбутнього, всілякі чутки. У суспільстві загалом, як і в окремій територіальній спільності, виникає атмосфера масового психічного занепокоєння, емоційного збудження. На поведінковому рівні соціальна напруженість проявляється як у стихійних масових діях (в ажіотажному попиті, скупці товарів і продуктів харчування з метою створення страхових запасів «на чорний день» та т. ін.), так і в різних конфліктах, мітингах, демонстраціях, страйках й інших формах громадянської непокори та протесту, а також у вимушеній і добровільній міграціях у інші регіони та за кордон.

Згідно з результатами дослідження, наприкінці 2020 р. 69,9 % респондентів оцінюють нинішню ситуацію в Україні як напружену, 23,2 % вважають її критичною, тільки 5,2 % відчують стабільність в Україні, та 1,9 % утрималися від відповіді. Окрім опитувань та соціальних досліджень у межах країни, існують міжнародні показники та індекси, які прямо чи опосередковано відображають рівень соціальної напруженості. Одним з них є індексів щастя, заснований ООН у 2012 р., метою якого є оцінювання світового рівня щастя. На загальний індекс щастя впливає ВВП на душу населення, очікувана тривалість життя із збереженням гарного стану здоров'я, рівень свободи, щедрість, соціальна підтримка та відсутність корупції в уряді та бізнесі. Цей показник є дуже важливим під час дослідження соціальної напруженості:

1) насамперед, індекс щастя формується за факторами, які впливають на рівень соціальної напруженості;

2) по-друге, індекс щастя є обернено пропорційним значенням соціальної напруженості, тобто чим вище індекс щастя в країні, тим менший рівень соціальної напруженості.

Для оцінювання та аналізу соціальної напруженості регіонів України було використано 46 фактора, які було об'єднано у 6 блоків за інформативною та ідеологічною складовими. Блоки розподілено у такий спосіб:

«Демографія та відтворення населення»; «Соціальне становище»; «Комфортне життя»; «Добробут»; «Гідна праця»; «Освіта». Сукупну таблицю рівня напруженості за регіонами на основі реалізації методів кластеризації наведено рис. 3.14.

	1 блок	2 блок	3 блок	4 блок	5 блок	6 блок
Вінницька	Зелений	Червоний	Червоний	Зелений	Червоний	Жовтий
Волинська	Жовтий	Жовтий	Зелений	Зелений	Жовтий	Червоний
Дніпропетровська	Червоний	Червоний	Жовтий	Жовтий	Зелений	Зелений
Житомирська	Червоний	Червоний	Червоний	Зелений	Червоний	Жовтий
Закарпатська	Жовтий	Жовтий	Зелений	Червоний	Жовтий	Червоний
Запорізька	Червоний	Червоний	Жовтий	Зелений	Зелений	Зелений
Івано-Франківська	Зелений	Жовтий	Червоний	Зелений	Жовтий	Червоний
Київська	Червоний	Червоний	Жовтий	Червоний	Зелений	Жовтий
Кіровоградська	Червоний	Червоний	Червоний	Зелений	Червоний	Жовтий
Львівська	Зелений	Зелений	Жовтий	Червоний	Зелений	Зелений
Миколаївська	Червоний	Червоний	Зелений	Зелений	Зелений	Жовтий
Одеська	Червоний	Червоний	Жовтий	Червоний	Зелений	Червоний
Полтавська	Червоний	Червоний	Жовтий	Жовтий	Червоний	Жовтий
Рівненська	Жовтий	Жовтий	Зелений	Червоний	Червоний	Червоний
Сумська	Червоний	Червоний	Червоний	Жовтий	Червоний	Жовтий
Тернопільська	Зелений	Жовтий	Зелений	Червоний	Жовтий	Червоний
Харківська	Червоний	Зелений	Жовтий	Червоний	Зелений	Зелений
Херсонська	Червоний	Червоний	Зелений	Червоний	Жовтий	Жовтий
Хмельницька	Зелений	Червоний	Червоний	Зелений	Червоний	Жовтий
Черкаська	Червоний	Червоний	Червоний	Червоний	Червоний	Жовтий
Чернівецька	Зелений	Жовтий	Зелений	Зелений	Жовтий	Червоний
Чернігівська	Червоний	Червоний	Червоний	Жовтий	Червоний	Жовтий

Рис. 3.14. Загальна таблиця рівня напруженості за регіонами на основі реалізації методів кластеризації

Зазначимо, що червоним кольором відзначено високий рівень соціальної напруженості, зелений – низький рівень напруженості, та жовтий – середній рівень. Отже, можемо констатувати, що під час порівняння блоків найбільш уразливими сферами виявилися Блок 1 «Демографія та відтворення населення» та Блок 2 «Соціальне становище». Саме за цими блоками показників найбільша кількість регіонів потрапили до кластеру з високим рівнем соціальної напруженості.

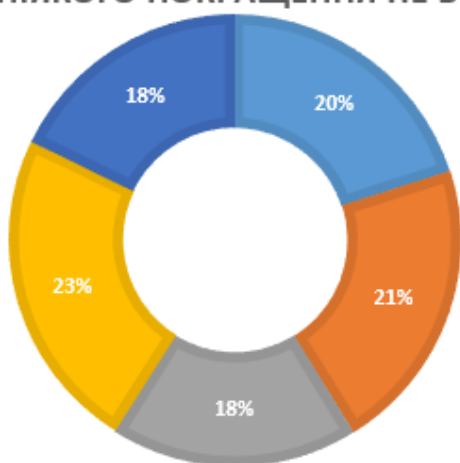
Розбиття регіонів за всією сукупністю показників виокремлених сфер наведено на рис. 3.15.

Низький рівень СН	Середній рівень СН	Високий рівень СН
Львівська	Тернопільська	Одеська
Чернівецька	Вінницька	Житомирська
Запорізька	Хмельницька	Кіровоградська
Харківська	Закарпатська	Полтавська
Миколаївська	Київська	Сумська
Волинська	Рівненська	Чернігівська
Дніпропетровська	Херсонська	Черкаська
Івано-Франківська		

Рис. 3.15. Узагальнювальна класифікація регіонів за рівнем напруженості

Аналіз значень показників у кластерах станів, їх середніх та критичних значень свідчить, що навіть у регіонах з низьким рівнем соціальної напруженості, які попали до «зеленого блоку», є значні відхилення у діагностичних показників до критичних меж, які потребують певних регулювальних впливів, щоб уникнути ситуації з подальшим зростанням соціальної напруженості. На рис. 3.16 наведено результати експертного оцінювання бачення майбутнього в країні у 2021 р. з урахуванням регіональних відмінностей.

"НІЯКОГО ПОКРАЩЕННЯ НЕ БУДЕ"

"БІЛЬШ-МЕНШ НАЛАГОДИТЬСЯ"

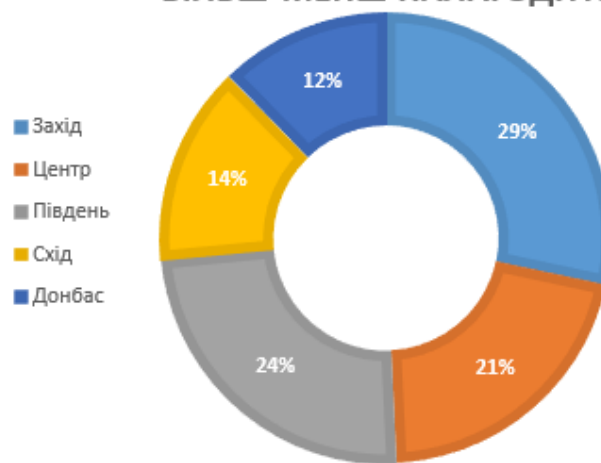

Рис. 3.16. Оцінка бачення майбутнього у 2021 р. з урахуванням регіональних відмінностей

Наочно бачимо, що в 2021 році оптимістів у Західному регіоні – 29,6 %, Південному – 25,3 % та Центральному – 21,8 %. Своєю чергою ніяких покращень соціального становища не очікують 55 % мешканців Сходу, 42,1 % – Донбасу та 50 % – Центрального регіону.

Подолання відставання України від країн Європейського Союзу диктує політику послідовного впровадження принципів соціальної ринкової економіки, яка характеризується розвиненими ринковими відносинами, високим рівнем економічного розвитку, політичною демократією, гарантованим доступом до системи освіти й охорони здоров'я, ефективною системою соціального захисту.

Водночас соціальна ринкова економіка в Європейському Союзі не є чимось статичним, вона пристосовується до економічних, політичних, соціальних і технологічних змін. Отже, очевидною є нерівномірність і дисбаланс у розвитку різних складових національної економічної системи: все, що стосується людських ресурсів (освіченості, наявності кваліфікованих кадрів, ринку праці, патентної активності), залишається на відносно високому рівні; водночас інституційна та організаційна складові, регуляторне середовище, залучення компаній до інноваційних процесів мало сприяють інноваційному розвитку економіки. В Україні не створено сприятливого для іноземних інвестицій та конкурентоспроможного на міжнародному ринку середовища. Попри те, що Україна загалом є привабливою для іноземних інвесторів, за роки незалежності держава накопичила значно менше інвестицій, ніж інші країни. Недостатній економічний та соціальний розвиток України ведуть до підвищення рівня трудової міграції та втрати людського потенціалу. Основними причинами трудової міграції українців є низький рівень заробітної плати, невідповідність кваліфікації вимогам ринку праці, незадоволеність системою охорони здоров'я, а також станом безпеки.

Для подолання кризових станів, що притаманні майже всім сферам державного регулювання, згідно із Національною парадигмою сталого розвитку України необхідні: забезпечення єдиної цілісної моделі соціального, економічного та екологічного розвитку регіону; зростання добробуту населення регіону; забезпечення динамічного соціально-економічного зростання; збереження навколишнього середовища, раціональне використання і відтворення природно-сировинного потенціалу; задовільнення потреб населення регіону на основі розбудови високоефективної економіки та системи управління господарським комплексом; стимулювання структурних перетворень економіки регіону.

3.2. Основні напрями формування нової економічної політики в умовах глобальних і національних екзогенних змін

Багаторічний досвід функціонування ринкової економіки довів необхідність включення до економічних функцій держави проведення економічної політики, основними цілями якої є забезпечення максимально можливої зайнятості населення країни, достатніх темпів економічного зростання, стабільного рівня цін, збалансованості платіжного балансу країни. Для реалізації економічного зростання держави важливе значення має антиінфляційна політика, яка є однією із форм державного регулювання економічного розвитку. Формування ефективної антиінфляційної політики Центральним банком вирішальною мірою залежить від обраної стратегії, структурно збалансованої системи інструментів, прогнозованого функціонування трансмісійного механізму. Усе це вимагає належного рівня розвитку економіки й утвердження в ній відповідних функціональних та інституційних складових, які забезпечуватимуть стабілізацію економічних процесів.

Еволюція української економіки від планової до ринкової підвищила роль антиінфляційних детермінант економічних процесів; антиінфляційна політика, трансформуючись, набула принципово іншого за своєю значущістю статусу в системі регулювання макроекономічних процесів. Тому виникає потреба в аналізі впливу антиінфляційних процесів на хід ринкової трансформації з урахуванням ускладнення та посилення взаємовпливу товарних і грошових ринків як у межах реформування національних економік, так і в світовому господарстві. На фоні загрози нової світової кризи вони потребують теоретичного переосмислення та вироблення ефективних методик, придатних для застосування у практиці.

Нинішня економічна криза, що є черговим періодом спаду сучасної циклічної економіки, вимагає застосування заходів антиінфляційної політики, спрямованих на стабілізацію економічної діяльності кожного окремого суб'єкта господарювання, економіки держави та світової економіки загалом.

Ґрунтуючись на попередніх наукових розробках, категорія «антиінфляційна політика» найбільш часто фігурує у контексті таких дефініцій, як: інфляція, політика, державне регулювання, макроекономічна стабільність і макроекономічна політика (рис. 3.17).

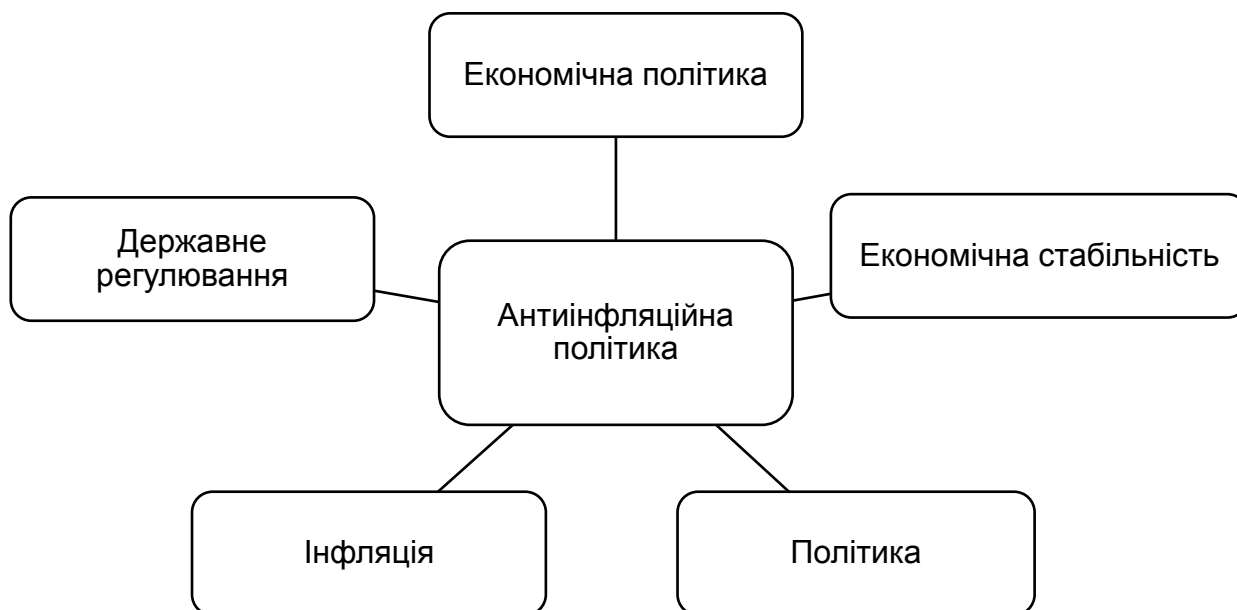

Рис. 3.17. Найбільш поширені контексти оперування категорією «антиінфляційна політика» (складено автором за [26; 33; 50; 53; 54; 57; 59])

Отже, для формування повного уявлення про сутність категорії «антиінфляційна політика» та сфери її застосування, зупинимося на розгляді запропонованих категорій. На теоретичному етапі необхідно конкретизувати змістовність категорії «інфляція» (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Визначення категорії «інфляція» за джерелами походження (складено автором за [26; 33; 50; 53; 54; 57; 59])

Джерела	Визначення
1	2
Oxford Dictionaries [129]	Інфляція – це загальне збільшення цін і падіння купівельної спроможності грошей
The Bank of Canada [148]	Інфляція – це постійне зростання цін протягом тривалого часу середньої вартості товарів і послуг у «прожитковому мінімумі»
The World Bank [87]	Інфляція – це щорічна процентна зміна вартості споживчого кошика та послуг, які можуть бути зафіксовані або змінені, наприклад, щорічно
IMF [88]	Інфляція – це темп збільшення цін за встановлений термін

1	2
В. Андрущенко [1]	Інфляція – це знецінення грошей, спричинене диспропорціями в суспільному виробництві та порушенням законів грошового обігу, яке проявляється у стійкому зростанні цін на товари та послуги
В. Базилевич [18]	Інфляція – це стійке та відчутне зростання рівня цін, яке виникло внаслідок того, що значна частина грошової маси виявилася не забезпеченою економічними благами
П. Круш [35]	Інфляція – це соціально-економічне явище, породжене диспропорціями виробництва в різних сферах ринкового господарства
І. Михайловська [див. у 54]	Інфляція – це знецінення грошей унаслідок надмірного зростання їх маси в обороті
Річний звіт НБУ за 2020 р. [57]	Інфляція – це тривале зростання загального рівня цін, що відображує зниження купівельної спроможності грошової одиниці
В. Пінзеник [див. у 53]	Інфляція – це процес зростання споживчих цін на продовольчі та непродовольчі товари та послуги
О. Петрик [50]	Інфляція – це не тільки зниження купівельної спроможності грошей, але й підлив спроможності господарського регулювання

Отже, різноманітні визначення поняття інфляції об'єднує одне – це завжди знецінення грошей. У кожній країні інфляційні процеси мають власну природу, специфічні риси та фактори виникнення, тому застосовані антиінфляційні інструменти матимуть різний ступінь ефективності, з огляду на передумови впровадження в окремій країні.

Аналіз і систематизація поглядів сучасників щодо терміну «інфляція» як економічної категорії дає змогу визначити її у такий спосіб: сучасна інфляція – глобальний багатofакторний кумулятивний соціально-економічний процес, властивий ринковій економіці та пов'язаний з економічною нестабільністю.

Оскільки причини та наслідки інфляції мають вплив на загально-економічну рівновагу, доцільним є визначення сутності категорії «політика» у загальному сенсі, що, своєю чергою, стане плідним підґрунтям для подальшої конкретизації сутності економічної політики.

Категорією «політика» досить часто оперують у науковому дискурсі. Дослідження, де фігурує зазначена категорія, охоплюють великий спектр

питань. Хоча категорія є загально розповсюдженою, єдиного бачення щодо її сутності серед науковців немає. Наведемо найпоширеніші визначення:

політика (politics) – це сфера взаємовідносин різних соціальних груп та індивідів у використанні інститутів публічної влади задля реалізації своїх суспільно значущих інтересів і потреб; суспільна наука, що вивчає політичні інституції і принципи та поведінку влади;

політика (policy) – це план, курс дій або «напрямок дій, прийнятий і дотримуваний владою, керівником, політичною партією та інше» [1]; певний курс дій, обраний заради вигідності, зручності тощо.

Отже, під економічною політикою держави слід розуміти діяльність органів державної влади, що визначається стратегічними та тактичними цілями й інтересами держави в економічній сфері. Саме в такому контексті трактується термін «державна політика» чи її відповідний напрям: зовнішня, внутрішня, економічна, соціальна, культурна тощо. Близькими за змістовністю (але не синонімічністю) є терміни «програма» та «стратегія» [33].

Як зазначено, державна політика реалізується на різних рівнях, залежно від напрямку її застосування та ключової мети. Загальнонауковим до визначення особливостей економічної політики є підхід, що визначає макроекономічну політику як діяльність держави з реалізації економічного розвитку за допомогою відповідних інструментів. Економіка країни загалом є об'єктом макроекономічної політики. Кінцевий ефект від реалізації економічної політики економічна теорія вбачає у зростанні реального ВВП і підтримці допустимого рівня інфляції та безробіття шляхом регулювання грошової маси відсоткової ставки, валютного курсу, бюджетного дефіциту тощо.

З погляду функціональної спрямованості економічна політика може набувати таких форм:

- антиінфляційна політика;
- інвестиційна політика;
- фінансова політика;
- бюджетна політика;
- зовнішньоторговельна політика;
- політика у відкритій економіці;
- політика доходів тощо [33].

Економічна політика набуває двох ключових форм прояву – стабілізаційну політику та політику економічного зростання. Перша має на меті

відновлення реальних обсягів виробництва до рівня потенційного ВВП, забезпечення помірної інфляції та поєднує виробничу та фінансову стабілізацію. Політика економічного зростання регулює діяльність держави, у напрямі якої є збільшення потенційного рівня ВВП і підтримання помірної інфляції.

Провідна роль у процесі економічної стабілізації відводиться державному регулюванню – регуляторній політиці, що безпосередньо впливає на економічне зростання. В економічній науці сформувалося певне розуміння сутності державного регулювання, незважаючи на різні підходи до його змістовного наповнення. Аналізуючи тлумачення, що наведено у словниках-довідниках, можна зробити висновок, що державне регулювання – це спонукально-практична діяльність регуляторного характеру, яку скеровано на досягнення чітко визначених цілей загальнодержавного значення [26].

У наукових публікаціях серед функцій державного регулювання економіки виділяють такі:

цільову – визначення цілей, пріоритетів та основних напрямів розвитку національної економіки;

стимуляційну – формування регуляторів, здатних ефективно впливати на діяльність господарських суб'єктів і спрямовувати економічні процеси у бажаному для суспільства напрямі;

нормативну – держава за допомогою законодавчих актів встановлює певні «правила гри» для суб'єктів економіки;

коригувальну – коригування розподілу ресурсів у економіці з метою розвитку прогресивних процесів, усунення негативних зовнішніх ефектів тощо;

соціальну – державне регулювання соціально-економічних відносин, перерозподіл доходів, забезпечення соціального захисту та соціальних гарантій; збереження навколишнього середовища, безпосереднє управління неринковим сектором економіки – регулювання державного сектора економіки, створення суспільних благ;

контролювальну – державний нагляд і контроль за виконанням певних установлених «правил гри», економічних, екологічних, соціальних стандартів [26].

Оскільки основним завданням економічного регулювання є досягнення рівноваги в економічній системі, що включає стабільний рівень цін,

природний рівень зайнятості та національного виробництва, то антиінфляційна політика, що проводиться урядом та Центральним банком, стає елементом макроекономічного регулювання.

Антиінфляційну політику можна розглядати не тільки в частині стабілізаційних заходів на макроекономічному рівні, які безпосередньо скеровані на запобігання високим темпам інфляції та управління нею на незагрозливому для стабільності економічної системи рівні. Вона відіграє роль фактора, який може опосередковано впливати на макроекономічну стабільність через посилення або послаблення довіри до заходів антиінфляційної політики та їх результативності. Саме послідовна антиінфляційна політика сприяє посиленню довіри економічних агентів до заходів, які проводяться Урядом і Центральним банком, робить їх очікування більш раціональними та створює загалом більш сприятливе середовище для досягнення цілей макроекономічної стабілізації та довгострокового економічного зростання.

Лексичне наповнення префікса «анти-» надає терміну «антиінфляційний» значення протидії, що суперечить інфляції. Треба зазначити, що суто мовознавчий підхід, не здатен повною мірою охарактеризувати антиінфляційну політику, а лише окреслює її орієнтир – протидію надмірним темпам інфляції. У табл. 3.9 подано визначення категорії «антиінфляційна політика», які підтверджують гіпотезу про використання категорії як у контексті політики, так і в контексті стабілізації та державного регулювання.

Таблиця 3.9

Підходи до визначення категорії «антиінфляційна політика»

(складено автором за [26; 33; 50; 53; 54; 57; 59])

Автор	Визначення	Ключова теза	Підхід
1	2	3	4
М. Лизун, Н. Комар [див. у 50]	Комплекс заходів і дій у економіці, що стримують інфляційне зростання цін	Комплекс заходів та дій	Комплексний
Т. Новашина [26]	Соціально-економічна політика держави, скерована на нормалізацію функціонування національної грошової системи та збереження купівельної спроможності національної валюти	Державна політика	Цільовий

Закінчення табл. 3.9

1	2	3	4
Є. Мариганова [див. у 54]	Політика, спрямована на зниження темпів інфляції до прийнятних розмірів; управління інфляційними процесами задля запобігання негативним наслідкам і гіперінфляції	Мета – зниження темпів інфляції	Цільовий
В. Сухань [див. у 33]	Частина стабілізаційних заходів на макроекономічному рівні, які безпосередньо спрямовані на запобігання високим темпам інфляції та управління нею на незагрозливому для стабільності економічної системи рівні	Частина заходів зі стабілізації інфляції	Цільовий
П. Круш [див. у 53]	Комплекс заходів державного регулювання економіки, спрямованих на боротьбу з інфляцією	Комплекс заходів і дій щодо боротьби з інфляцією	Комплексний
О. Мельник [45]	Інтегральне поняття, що базується на елементах, які покликані нейтралізувати вплив провідних факторів інфляції	Інтегральне поняття	Системний
Ю. Скларова [див. у 48]	Комплекс заходів державного регулювання економіки, скерований на боротьбу з інфляцією	Комплекс дій щодо боротьби з інфляцією	Комплексний

З огляду на результати дослідження науково-методичних підходів до визначення категорії «антиінфляційна політика» маємо результат, що свідчить про значну увагу до питань антиінфляційної політики. Здебільшого визначення антиінфляційної політики, запропонованих авторами, подається з метою отримання у подальшому конкретних емпіричних результатів, рідше – в суто теоретичному плані.

Отже, маючи певне уявлення про змістовність категорій, що найчастіше корелюють з антиінфляційною політикою, та орієнтуючись на запропоновані у наукових джерелах визначення, можна стверджувати про використання найпоширеніших підходів до їх визначення: комплексний; цільовий; системний.

На думку авторів, комплексний підхід до визначення є найбільш доцільним і простим до осмислення. Головна ідея, яку закладено у визначення, полягає у необхідності застосовувати інструменти антиінфляційної

політики з метою регуляції інфляції. Використання цього підходу у визначенні словосполучення «боротьба з інфляцією» з огляду на сутність, форми та причини її проявів автори вважають недоречним. Залежно від кількісних ознак, яких набуває інфляція (індекс інфляції), держава як регулятор застосовує відповідні інструменти; і не завжди вони мають на меті вплив на цей показник. У випадку прийнятного індексу інфляції регуляція обмежується заходами з підтримки відповідного рівня індексу, що не можна ототожнювати з поняттям «боротьба».

Резюмуючи зазначене, до антиінфляційної політики можна застосувати такі твердження:

антиінфляційна політика – це макроекономічна політика, функціонально спрямована на регуляцію інфляційних процесів;

стосовно реалій української економіки антиінфляційна політика є стабілізаційним заходом на макроекономічному рівні.

Оскільки досягнення економічного зростання має у фундаменті економічну стабільність, антиінфляційна політика має розглядатися як невід’ємний елемент стійкого прогресу на шляху трансформацій. Забезпечення стабільності національної економіки вважається одним з головних факторів досягнення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку України. Стабільність – це здатність системи функціонувати, не змінюючи власну структуру, перебувати у стані рівноваги та збалансованості; такий стан має бути незмінним у часі [26].

Загальною метою формування і використання механізму регулювання цін є досягнення та підтримання: цінової стабільності, трактованої як збалансованість ринків окремих товарів і товарних груп на мікрорівні; прогнозованих змін міжгалузевих вартісних пропорцій виробництва на мезорівні; помірної інфляції на макрорівні та наближення внутрішніх цінових співвідношень до аналогів світового ринку на мегарівні.

Трансформація економіки централізованого планування в ринкову супроводжується звуженням державної ролі в ціноутворних процесах, переходом від прямої до переважання опосередкованої форми регулювання, від адміністративних до економічних методів впливу. Безпосередній вплив на ціни спостерігається у випадку, коли кількісне значення регулятора безпосередньо визначає розмір структурних елементів ціни та її рівень загалом. Таку дію на ціни справляють непряме оподаткування, субсидування виробництва, вартість кредиту та послуг фінансово-кредитних установ. Опосередкований вплив на ціни здійснюється через

зміну доходів суб'єктів економіки та, як наслідок, коливання сукупного попиту на блага. Подібний характер дії мають динамічні засоби регулювання з кінцевим об'єктом – загальним рівнем цін. До них належать прямі податки, державні трансферти, грошова маса й обмінний курс.

Національний банк України сприяє дотриманню цінової стабільності у межах своїх повноважень згідно зі ст. 6 Закону України «Про Національний банк України» [157]. Забезпечення стабільності грошової одиниці України є основною функцією Національного банку України відповідно до ст. 99 Конституції України [143]. НБУ у глосарії банківської термінології трактує цінову стабільність як збереження купівельної спроможності національної валюти шляхом підтримання у середньостроковій перспективі (від 3 до 5 років) низьких, стабільних темпів інфляції, що вимірюються індексом споживчих цін. Отже, до показників фокус-групи у контексті ретроспективного аналізу цінової стабільності в Україні слід віднести такі показники: обмінний курс гривні до долара США, індекс споживчих цін.

Метою запропонованого аналізу є виявлення характерних періодів для теоретичного узагальнення інструментів антиінфляційної політики, що мали місце в макроекономічній політиці України у різні часові періоди. Теорія антиінфляційного регулювання має у своєму арсеналі низку інструментів, покликаних сприяти ціновій стабільності в Україні. Ґрунтуючись на інформації річних звітів НБУ, зупинимося на особливостях і передумовах досягнення цінової стабільності за роками, починаючи з 2001 р.

Основними інструментами регулювання обмінного курсу гривні у 2001 р. були інтервенції з купівлі та продажу валюти на міжбанківському ринку; забезпеченню стабільності сприяло вдосконалення системи валютного регулювання. Дії Національного банку України було орієнтовано на забезпечення стабільності валютного курсу гривні з поступовою та допустимою ревальвацією гривні. На валютному ринку НБУ проводив операції переважно з купівлі іноземної валюти, використовуючи цей інструмент для підтримки стабільного валютного курсу гривні.

Зовнішню стабільність гривні в 2002 р. забезпечили зростання золотовалютного резерву та збільшення валютних надходжень на валютний ринок України. Зниження рівня споживчих цін зумовлено значним падінням цін на продовольчі товари внаслідок плідного врожаю, стабільністю валютного курсу, відповідним зниженням інфляційних очікувань, жорсткішою фіскальною політикою та профіцитом Зведеного бюджету.

Цінову стабільність у 2003 р. забезпечувала політика, спрямована на підтримання прив'язки національної валюти до долара США. Водночас негативний вплив на цінову стабільність чинило подорожання послуг, які регулюються адміністративно. Зокрема стосовно зменшення розриву між тарифами та їх собівартістю; зокрема відбулося подорожчання цін на послуги вищої освіти й охорони здоров'я. Ураховуючи макроекономічну динаміку та її вплив на стабільність національної валюти, НБУ застосовував інструменти та механізми впливу на грошово-кредитний ринок. Додаткові монетарні стимули були викликані вповільненням темпів економічного зростання та наявністю дефляційних процесів.

2004 р. ознаменувався використанням інструментів стримування зростання інфляції. Політику було спрямовано і на дотримання стабільності обмінного курсу гривні до долара США з метою уникнення його значних коливань і підтримання достатнього рівня міжнародних резервів НБУ шляхом валютних інтервенцій (регуляція як пропозиції, так і попиту).

Ціновій стабільності у 2005 р. сприяла зважена грошово-кредитна та валютно-курсова політика НБУ, а саме: обмеження припливу спекулятивного капіталу та зменшення інфляційного тиску. Дотримання орієнтирів стосовно індексу споживчих цін та обмінного курсу гривні до долара США забезпечили: приріст прямих інвестицій від приватизації, зростання доходів від експорту.

Підвищення тарифів для населення внаслідок зростання вартості енергоносіїв (комунальні послуги та послуги пасажирського транспорту) наразило на ризик цінову стабільність і стало основним фактором прискорення темпів інфляції у 2006 р. Головним інструментом нейтралізації став продаж валюти на міжбанківському ринку. Загалом інструменти, що застосовував НБУ, можна охарактеризувати як стримувальні, зокрема у питаннях інфляційних і дефляційних очікувань.

На відміну від попереднього року, коли основними факторами прискорення інфляції були підвищення цін на газ для економіки та зростання тарифів для населення, у 2007 р. найбільший вплив на інфляційні процеси мало подорожчання продовольчих товарів унаслідок несприятливих погодних умов і негативних очікувань щодо нового врожаю. З огляду на зазначені обставини НБУ застосовував інструменти щодо забезпечення стабільності на грошово-кредитному ринку, а також збереження довіри до грошової одиниці та банківської системи, підтримання стабільності обмінного курсу гривні щодо долара США.

Мінливість макроекономічних умов у 2008 р. сприяли гнучкості й оперативності політики НБУ. Антиінфляційна спрямованість грошово-кредитної політики стала вагомим підґрунтям для протидії кризовим явищам. На тлі поглиблення світової економічної кризи отримано дефіцит іноземної валюти на внутрішньому ринку.

Основними факторами уповільнення зростання індексу споживчих цін (ІСЦ) протягом 2009 р. були: зменшення зовнішнього та внутрішнього попиту, стабілізація обмінного курсу гривні до іноземних валют у другій половині року. Додатковим фактором стримування інфляційного тиску був високий урожай зернових культур. Проте фіскальна політика через прискорене зростання видатків Державного бюджету порівняно з доходами сприяла зростанню інфляції. Скорочення видатків бюджету стримувало підвищення споживчої інфляції. Складна ситуація в економіці вимагала від НБУ гнучкості у проведенні грошово-кредитної політики й оперативної реакції на процеси, які відбувалися на макроекономічному рівні та у фіскальній сфері, шляхом зваженого використання монетарних інструментів і механізмів.

Реагуючи на загальноекономічну ситуацію, у 2010 р. змінюються і характер операцій з регулювання НБУ. Інструментами забезпечення цінової стабільності виступали м'які заходи кредитно-грошової політики зі зменшення обсягів мобілізаційних операцій та зниження процентних ставок.

З 2011 р. характер грошово-кредитної політики змінюється у бік більш жорстких заходів, що сприяли уповільненню споживчої інфляції та збереженою прогнозованої ситуації на валютному ринку. Водночас частка зростання була зумовлена підвищенням житлово-комунальних тарифів. Виважена монетарна політика сприяла зниженню базової інфляції.

Стабілізаційний вплив на розвиток інфляційних процесів у 2012 р. мало вповільнення темпів приросту базової інфляції та помірні темпи зростання цін на товари, що регулюються адміністрацією. Позитивний вплив надала стабілізація цін на нафту на світових ринках. Підтримання низькоінфляційного середовища в межах кредитно-грошової політики сприяло збереженню вартості заощаджень населення, набуття цінових переваг на зовнішньоторговельній арені.

Стабілізацію цін у 2013 р. зумовлено як зовнішніми, так і внутрішніми факторами. Ключовим інструментом залишалася виважена кредитно-грошова політика, адекватні параметри грошової пропозиції. Спостерігається повільне зростання адміністративно регульованих цін і тарифів. Стримана динаміка ІСЦ сприяла підтримці економічного розвитку.

Задля стримування інфляційних і девальваційних процесів, що супроводжували початок економічних реформ і посилювалися панічними настроями економічних агентів, відсоткова політика НБУ в наступних роках спрямовувалася на підвищення внутрішньої вартості гривні. Упродовж 2014 – 2019 рр. для стабілізації ситуації на валютному ринку, згладжування надмірних коливань обмінного курсу та заспокоєння ажіотажних настроїв НБУ проводив валютні аукціони та цільові інтервенції для наповнення кас банків іноземною валютою та задовільнення потреб клієнтів банків.

Аналіз річних звітів НБУ відносно інструментів досягнення чи підтримання цінової стабільності показує, що найбільш поширеними та результативними інструментами регуляції обмінного курсу (ОК) виступають валютні інтервенції. Щодо регуляції споживчих цін можна зазначити систематичне застосування інструментів підтримки валютного курсу, виважену зміну цін на тарифи та послуги, що регулюються адміністрацією (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Історична ретроспектива використання інструментів регулювання ОК та ІСЦ задля досягнення цінової стабільності в Україні у 2001 – 2019 рр.

(складено автором за [26; 33; 50; 53; 54; 57; 59])

Роки	ОК/ ІСЦ	Інструменти
1	2	3
2001	ОК	Інтервенції з купівлі та продажу валюти на міжбанківському ринку
	ІСЦ	Виважена грошово-кредитна та валютна політика Національного банку України, задовільний стан державних фінансів, збереження позитивного сальдо поточного рахунку платіжного балансу та зростання продуктивності праці
2002	ОК	Активна політика валютних інтервенцій
	ІСЦ	Суттєве нарощування випуску промислової продукції, збільшення обсягу виробництва сільгосппродукції, зниження бартеризації виробництва
2003	ОК	Здійснення інтервенцій як інструмент забезпечення цінової стабільності
	ІСЦ	Політика підтримання прив'язки національної валюти до долара США
2004	ОК	Активна політика валютних інтервенцій шляхом викупівлі надлишкової іноземної валюти або збільшення її пропозиції за рахунок офіційних валютних резервів
	ІСЦ	Грошова-кредитна та валютно-курсова політика, спрямована на утримання стабільності обмінного курсу гривні до долара США

1	2	3
2005	ОК	Викупівля значних обсягів валютних надходжень
	ІСЦ	Ревальвація гривні для збереження стабільного ОК, операції зі стерилізації грошової маси шляхом випуску депозитних сертифікатів, посилення вимог до формування банками обов'язкових резервів, підвищення облікової ставки
2006	ОК	Дотримання стабільного ОК, накопичення міжнародних резервів і своєчасне виконання зовнішніх боргових зобов'язань
	ІСЦ	Продаж валюти на міжбанківському ринку для підтримки стабільності валютного курсу
2007	ОК	Забезпечення передбачуваної динаміки валютного курсу гривні
	ІСЦ	Стимування тарифів адміністративними методами, незважаючи на подорожчання імпортованого газу
2008	ОК	Активні інтервенції з продажу іноземної валюти, збереження курсових тенденцій, сприяння стабільності національної грошової одиниці
	ІСЦ	Забезпечення стабільної роботи та підвищення фінансової стійкості банківської системи, відстежування інфляційних ризиків
2009	ОК	Політика протидії девальваційному тиску шляхом проведення валютних інтервенцій, встановлення офіційного курсу гривні до долара США на рівні середньозваженого курсу продавців і покупців на міжбанківському валютному ринку України за попередній робочий день з можливим відхиленням $\pm 2\%$
	ІСЦ	Зменшення зовнішнього та внутрішнього попиту, стабілізація обмінного курсу гривні до іноземних валют, нівелювання негативних настроїв на валютному ринку
2010	ОК	Проведення регулярних інтервенцій з продажу іноземної валюти
	ІСЦ	Стримана монетарна та кредитно-грошова політика
2011	ОК	Лібералізація ситуації на валютному ринку; заходи, спрямованні на упередження різких курсових коливань на міжбанківському валютному ринку
	ІСЦ	Виважена монетарна політика
2012	ОК	Стійка та послідовна валютно-курсова політика інтервенції як з купівлі, так і з продажу
	ІСЦ	Помірне зростання цін на товари, що регулюються адміністрацією; зважені дії щодо регулювання грошово-кредитного ринку, зокрема забезпечення адекватного обсягу грошової пропозиції
2013 – 2014	ОК	Застосування валютних інтервенцій
	ІСЦ	Помірне зростання цін на товари, що регулюються адміністрацією; стабільність тарифів

1	2	3
2015 – 2019	ОК	Використання валютних інтервенцій, переважно операції з продажу іноземної валюти
	ІСЦ	Підвищення цін на товари та послуги, що регулюються адміністративно

У виконанні своєї основної функції НБУ виходить із пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі. До основних методів, які забезпечують досягнення цієї функції НБУ, належать такі методи грошово-кредитної політики: регулювання обсягу грошової маси, використання методів таргетування валютного курсу й таргетування інфляції. І безперечно, задля підвищення рівня стабільності та зміцнення грошової одиниці необхідне ефективне регулювання валютного курсу.

Теоретичне узагальнення інструментів досягнення цінової стабільності показує, що ступінь інтегрованості у світовий освітній простір і відкритості економіки та політико-географічних характеристик зовнішньоторговельних відносин України також має вплив на цінову стабільність. На жаль, використовувані інструменти не здатні у повному обсязі нейтралізувати негативний вплив екстерналій.

Комплексний аналіз проблеми формування антиінфляційної політики як складової економічної стабілізації в умовах трансформації економіки дозволив виділити раніше не висвітлені науковцями питання, ті, що на сучасному витку розвитку економіки України втратили актуальність або потребують доопрацювання.

У результаті декомпозиції науково-методичних підходів до визначення антиінфляційної політики як економічної категорії пропонуємо розглядати її як форму макроекономічної політики, функціонально спрямованої на регуляцію інфляційних процесів. Антиінфляційна політика є стабілізаційним заходом на макроекономічному рівні. Досягнення економічного зростання засноване на фундаменті економічної стабільності, тому антиінфляційна політика має розглядатися як невід’ємний елемент стійкого прогресу на шляху трансформацій.

Валютні інтервенції є найбільш поширеним і водночас результативним інструментом регуляції обмінного курсу, до регуляції споживчих цін доцільне систематичне застосування інструментів підтримки валютного курсу, виважену зміну цін на тарифи та послуги, що регульовані адміністрацією.

3.3. Проблеми та суперечності адаптаційного механізму реалізації валютно-курсової політики України

Однією з основних макроекономічних проблем в Україні є дисбаланс на валютному ринку, який зумовлює цінову нестабільність і волатильність обмінного курсу, тим самим створюючи дискомфорт у проведенні внутрішніх і зовнішніх розрахунків. Від початку 1990-х рр. ця проблема залишається актуальною на всіх етапах розвитку валютно-курсової політики України.

Детальне вивчення фахової наукової літератури [62; 64, с. 7–8; 170] дозволило виділити сім етапів у становленні та розвитку валютно-курсової політики України. Перший етап, що розпочався в умовах структурної перебудови національного господарства та спроби формування національної валютної системи, охоплював період з серпня 1991 до листопада 1992 р. Цей етап характеризувався відсутністю національної грошової одиниці, використанням рубля у якості національної валюти, невідповідністю нормативно-правового забезпечення реальним потребам валютного ринку, а також залежністю курсової політики України від емісійного центру в Росії. Разом з цим, були ухвалені Закони України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [147], «Про банки і банківську діяльність» [147], а також Декрети Кабінету Міністрів України «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» [147] та «Про порядок здійснення розрахунків в іноземній валюті» [147], які дали змогу самостійно формувати політику в сфері валютного регулювання та контролю за рухом транскордонних операцій. Так на законодавчому рівні закріплювалося формування дворівневої банківської системи, Національний банк України (НБУ) визначався монетарним урядом країни; а державні банки («Промбудбанк», «Укрсоцбанк», «Ощадбанк», «Укрексімбанк», «Україна»), філії радянських комерційних банків («Інкомбанк», «Столичний») та кооперативні комерційні установи («Монтажспецбанк», «Укрснаббанк», «Трансбанк») отримали право на посередницьку фінансово-кредитну діяльність.

Другий етап валютно-курсової політики України відбувався в умовах гіперінфляції та глибокої економічної кризи з грудня 1992 р. до серпня 1996 р. Цей період позначився: лібералізацією валютного ринку України; введенням купоно-карбованця як тимчасової грошової одиниці України

та його стрімким знеціненням відносно долара США через неконтрольовану емісію паперових грошей і недовіру до них українців; появою «чорного» валютного ринку і, як результат, зменшенням валютних операцій на Українській міжбанківській валютній біржі. Саме в цей час було запроваджено обов'язковий продаж іноземної валюти (режим так званих «спецекспортерів») та її подальший продаж на аукціонах за фіксованим курсом через спеціальний «тендерний комітет». Такі дії НБУ призвели до серйозних негативних наслідків: збільшився дефіцит платіжного балансу, прискорилися девальваційно-інфляційні процеси, створювалися валютні шоки, посилилася диспропорційність розвитку національного господарства України в цілому. Однак саме в цей період національною банківською системою України вперше зацікавилися зарубіжні інвестори (іноземні банківські установи). Так, протягом 1994 – 1996 рр. в Україні зареєструвалися чотирнадцять представництв іноземних банків і банків з іноземним капіталом, зорієнтованих на задовільнення попиту населення на короткострокові кредити, а обсяг іноземних інвестицій збільшився майже в чотири рази: з 0,366 до 1,22 млрд дол. США [15].

Третій етап валютно-курсової політики України пов'язаний із деномінацією купоно-карбованця (у співвідношенні 1 : 100 000) і впровадженням нової грошової одиниці – гривні. Він тривав з вересня 1996 р. до початку 1997 р. Цей етап характеризувався переходом до «плаваючого» валютного курсу, який встановлювався на основі торгів на Українській міжбанківській валютній біржі (вересень 1996 р. – серпень 1997 р.), а потім і до «валютного коридору», який визначав лише мінімальні та максимальні межі коливань обмінного курсу України (вересень 1997 р. – грудень 1997 р.). Окрім цього, у травні 1997 р. було дозволено обмінювати українську валюту на будь-яку валюту світу за відповідним курсом: гривня стала вільно конвертованою. Це сприяло збільшенню валютних операцій на біржовому та позабіржовому ринках, зростанню золотовалютних запасів країни, а також тимчасовій стабілізації на валютно-фінансовому ринку України.

Четвертий етап валютно-курсової політики України відбувався в умовах погіршення курсової динаміки та загострення ситуації на валютному ринку країни, яке було спричинене негативним впливом Азійської фінансової кризи (1997 – 1999 рр.). Нагадаємо, що причиною цієї кризи була бівалютна система країн Південно-Східної Азії (Гонконгу, Індонезії,

Малайзії, Південної Кореї та Таїланду), заснована на конвертації національних валют на долар США без необхідності їх хеджування – страхування від можливих коливань валютного курсу. Результатом цієї кризи в Україні став відтік фінансового капіталу, девальвація гривні, зростання доларизації економіки, погіршення фінансових показників комерційних банків та інших посередницьких кредитних установ. З метою пом'якшення означених тенденцій НБУ застосував жорсткий інтервенційний механізм, який, зрештою, призвів до зворотних наслідків (дефіциту платіжного балансу, зростання зовнішнього державного боргу та глибокої економічної депресії).

П'ятий етап валютно-курсової політики України відбувався в умовах радикальних економічних реформ на основі застосування монетарних методів управління економікою (охоплював період 2000 р. – перше півріччя 2008 р). Етап характеризувався зниженням нормативу обов'язкового банківського резервування, погіршенням якості менеджменту банків, банкрутством значної кількості комерційних банків, скороченням ринкової вартості активів банків, стагнацією національної фінансової системи, консолідацією та концентрацією іноземного фінансового капіталу. Ще однією ознакою цього етапу було поєднання режиму «плаваючого» валютного курсу із режимом «жорсткої» прив'язки обмінного курсу до єдиної валюти (долара США) з метою забезпечення валютно-курсової стабільності. Однак через низьку еластичність зовнішньоекономічних операцій (не більше 0,3) і високу прихильність населення до імпорту (понад 0,9) це мало лише тимчасовий, мультиплікативний ефект і суттєво не вплинуло на вирівнювання платіжного балансу України. Навпаки, результатом стало застосування інструментів «жорсткої» монетарної політики, збільшення валютних інтервенцій НБУ, погіршення умов зовнішньої торгівлі та зростання державного боргу країни, що спричинило потужний девальваційний тиск і стало однією з передумов валютного шоку 2008 р.

Шостий етап валютно-курсової політики України тривав на тлі розгортання світової фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр., обумовленої кредитною експансією та «перегрівом» ринку нерухомості в США (з другого півріччя 2008 р. до початку 2013 р.). Спостерігалися знецінення національної валюти (гривні), вплив портфельних інвестицій нерезидентів країни, криза на ринку внутрішніх державних запозичень, скорочення обсягів промислового виробництва, зменшення ресурсного потенціалу комерційних банків, зростання інфляції, коливання валютного

курсу, а також зменшення обсягів зовнішніх валютних надходжень у зв'язку з економічною рецесією в США та більшості країн Європейського Союзу. Це призвело до переорієнтації системи менеджменту банків на зменшення частки проблемних кредитів, упровадження Національним банком України заходів щодо підтримки банківської стабільності та захисту прав вкладників, скорочення обсягів депозитів населення, конверсії короткострокових облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) і як результат – «заморожування» частини фінансових активів, обмеження можливості отримання прибутків від здійснення валютних операцій у зв'язку із запровадженням Національним банком України режиму обов'язкового продажу експортерами 50 % доходу в іноземній валюті. Такі антикризові заходи НБУ впродовж 2010 – 2013 рр. дозволили стабілізувати валютно-фінансовий ринок України, укріпити гривню, зміцнити національну банківську систему, активізувати діяльність іноземних банківських установ, розширити перелік банківських послуг. Утім, більшість економістів [2; 98] вважає, що стабільність національної валюти України у цей період була штучною, оскільки забезпечувалася не збільшенням надходжень у іноземній валюті від експортерів, а використанням накопичених золотовалютних запасів країни, які за цей час скоротилися майже вдвічі: з 34,58 млрд дол. США у 2010 р. до 18,76 млрд дол. США у 2013 р. [152; 153].

Сьомий етап валютно-курсової політики України розпочався у 2014 р. в умовах погіршення політичної та економічної ситуації та подальшої військової агресії Росії та триває донині. Ці події обумовили паніку серед учасників валютного ринку (експортерів, імпортерів, власників спекулятивного капіталу), вплив фінансового капіталу, вповільнення руху транскордонних операцій. У результаті відбулося швидке зростання імпорту, стрімке знецінення гривні та подальший валютний шок 2014 р. Разом з цим Україна, нарешті, визначилася з вектором і стратегією свого подальшого розвитку; у червні 2014 р. було підписано Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, яка передбачає не лише економічне та науково-технічне співробітництво, а й адаптацію валютного законодавства до стандартів і вимог ЄС та впровадження нових, осучаснених підходів до регулювання валютного курсу. Відтак, починаючи з 2014 р. в Україні формується адаптаційний механізм реалізації курсової політики, який має на меті проведення інституційних реформ у всіх галузях національного господарства (зокрема у сфері валютного регулювання), з метою

розвитку підприємництва та створення сприятливих умов для мобілізації та вільного руху фінансового капіталу між ЄС та Україною.

Розглянемо сутність, структуру та методи адаптаційного механізму валютно-курсової політики України більш докладно. У монографії валютно-курсова політика держави трактується як сукупність економічних, правових та організаційних заходів з управління та контролю за валютними операціями і транскордонними потоками фінансового капіталу. Залежно від характеру впливу на учасників валютного ринку (Національний банк України, експортерів, імпортерів і власників спекулятивного капіталу) застосовуються дві групи методів: прямого або непрямого (опосередкованого) впливу. Методи прямого впливу поєднують інструменти адміністративно-правового й економічного регулювання. Вони чинять безпосередній вплив на обсяг і ціни валютних операцій та охоплюють міжнародні платежі, грошові перекази, рух монетарного золота, грошових знаків й цінних паперів, а також репатріацію доходів експортерів у іноземній валюті. Так, адміністративно-правові методи валютно-курсової політики держави – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів й важелів регулювання валютного курсу та валютних операцій, які фіксуються на законодавчому рівні та є обов'язковими для виконання всіма суб'єктами валютного ринку. Це правила, ліміти, обмеження та навіть заборони на окремі трансакції та види експортно-імпоротної діяльності. Так, до адміністративних методів валютно-курсової політики належать обмеження на рух потоків капіталу та здійснення експортно-імпортних операцій, а також валютні блокади. Експортно-імпортні адміністративні обмеження мають на меті вирівнювання платіжного балансу країни та можуть включати ліміти на купівлю готівки в іноземній валюті, зняття коштів з поточних і депозитних рахунків, перекази за кордон. Валютні «блокади» передбачають примусові заходи держави щодо блокування поточних рахунків експортерів та імпортерів. Наприклад, з метою уникнення спекулятивних операцій на міжбанківському валютному ринку та знецінення національної валюти у 1995 р. і 2015 р. НБУ використовував політику валютних обмежень, зобов'язавши експортерів продавати не менше 50 % доходу в іноземній валюті на внутрішньому ринку. На нашу думку, використання валютних обмежень є економічно обґрунтованим і доцільним в економічній політиці України, оскільки вітчизняна економіка дуже вразлива до шоків і здатна елімінувати негативний вплив екзогенних факторів без втручання держави [52, с. 310].

Натомість економічні методи валютно-курсової політики НБУ доцільні для використання з метою підвищення мотивації суб'єктів валютного ринку до здійснення експортно-імпоротної діяльності та проведення валютних операцій. До економічних інструментів належать девізійна політика, використання золотовалютних запасів, регулювання обмінного курсу, ревальваційно-девальваційна політика, оподаткування трансграничних фінансових потоків (або ефект Тобіна), а також подвійний (або мультівалютний) ринок. Основною формою реалізації девізійної політики є здійснення валютних інтервенцій – операцій НБУ на відкритому ринку з купівлі-продажу іноземної валюти з метою регулювання валютного курсу. Якщо попит на іноземну валюту перевищує її пропозицію, НБУ продає іноземну валюту й у такий спосіб збільшує її обсяг в національній грошовій системі. І навпаки, коли попит на іноземну валюту менше її пропозиції, НБУ купує іноземну валюту і тим самим «вилучає» її із грошового обігу. Основними джерелами забезпечення валютних інтервенцій є офіційні золотовалютні запаси (або резерви) та короткострокові кредити за міжбанківськими угодами «своп». Управління золотовалютними запасами передбачає регулювання структури офіційних валютних резервів країни шляхом включення до їх переліку валют інших країн світу, а також монетарного золота.

Своєю чергою, регулювання валютного курсу передбачає визначення правил його встановлення і зміни відносно інших валют світу. Міжнародна економічна практика свідчить про те, що існують три типи (режими) регулювання валютного курсу:

режим фіксованого курсу, який передбачає затвердження валютного курсу на законодавчому рівні і, відтак, неможливість його коливань навіть у незначних межах;

«плаваючий» (або гнучкий) валютний курс, який формується під впливом попиту та пропозиції на валютному ринку і залежить від динаміки основних макроекономічних показників країни (сальдо платіжного балансу, ВВП, рівня інфляції, рівня безробіття, обсягу валютних інтервенцій, очікувань учасників валютного ринку);

змішаний курсовий режим, який передбачає використання окремих складових як режиму фіксованого курсу, так і «плаваючого» валютного курсу.

Методи непрямого (або опосередкованого) впливу не чинять безпосереднього впливу на обсяг і характер валютних операцій, однак вони

дозволяють НБУ вчасно коректувати деякі макроекономічні показники та стримувати їх можливі негативні наслідки. До опосередкованих інструментів належать дисконтна політика, встановлення нормативу обов'язкового банківського резервування та операції на відкритому ринку. Так, застосування валютних інтервенцій дозволяє НБУ зменшувати наслідки стрімких коливань валютного курсу, попереджати атаки на національну валюту, змінювати тренд на валютному ринку, тим самим даючи певні позитивні сигнали суб'єктам господарювання. Дисконтна політика – це інструмент курсової політики держави, який полягає у впливі на валютний ринок і стан платіжного балансу країни шляхом регулювання дисконтної ставки НБУ, ставки, за якою НБУ надає стабілізаційні кредити комерційним банкам на підтримку ліквідності. Політика обов'язкових резервів передбачає встановлення нормативу обов'язкового банківського резервування, тобто нормативу, згідно з яким комерційні банки зобов'язані зберігати певну частину депозитів на своїх рахунках. Цей метод валютно-курсової політики України широко використовується НБУ як дієвий напрям антициклічної та антиінфляційної політики. Так, зниження норми обов'язкового резервування здешевлює кредити комерційних банків і сприяє поживленню ділової активності в країні; підвищення норми обов'язкового резервування переважно спрямоване на вирішення проблеми інфляції та волатильності валютного курсу, тому здатне попередити можливий «перегрів» національної економіки. Операції на відкритому ринку – це операції НБУ на відкритому валютному ринку з купівлі-продажу державних цінних паперів, насамперед облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП), інвестиційних сертифікатів і векселів. Купівля ОВДП збільшує грошову масу в країні та розширює кредитні можливості комерційних банків, однак може призвести до зниження курсу національної валюти або навіть її знецінення. Натомість продаж ОВДП вилучає з обігу надмірну грошову масу і тим самим підвищує валютний курс національної грошової одиниці щодо інших валют світу.

Використання прямих і непрямих методів валютно-курсової політики України характеризується серйозними проблемами та суперечностями. Щодо методів прямого впливу, зокрема диверсифікації золотовалютних резервів України, то впродовж 2013 – 2020 рр. їх динаміка не була сталою. Так, в умовах зависоких операційних ризиків, пов'язаних з політичними подіями та військовою агресією з боку Росії, у 2013 – 2014 рр. обсяг золотовалютних резервів України зменшився у 2,7 рази (з 20,42 у 2013 р.

до 7,53 млрд дол. США у 2014 р.) і дуже повільно збільшувався у подальші три роки (у 2015 р. – на 7,66, у 2016 р. – на 2,25, у 2017 р. – на 3,27 млрд дол. США). І лише у 2018 р. Україна відновила показник золотовалютних резервів до рівня 2013 р. (станом на 31.12.2018 р. обсяг золотовалютних резервів України становив 20,82 млрд дол. США). Подальша зміна золотовалютних запасів країни також мала позитивну динаміку, і у 2019 р. обсяг золотовалютних резервів збільшився на 4,48 млрд дол. США (або на 21,5 %), а у 2020 р. – ще на 1,15 млрд дол. США (або на 15 %) [153] (табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Структура золотовалютних резервів України
(млрд дол. США)

Показники	Роки							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Активи в іноземній валюті	18,76	6,62	12,36	14,59	15,58	19,81	24,07	27,54
зокрема								
цінні папери	15,57	5,58	7,15	12,82	14,76	15,63	21,31	23,75
валюта та депозити	3,19	1,04	5,21	1,77	0,82	4,18	2,76	3,79
Монетарне золото	1,66	0,91	0,93	0,95	3,23	1,01	1,23	1,59
Усього	20,42	7,53	13,29	15,54	18,81	20,82	25,3	29,13

Щодо структури золотовалютних резервів України, то найбільшу питому вагу (понад 90 %) становлять активи в іноземній валюті (переважно цінні папери в іноземній валюті). Причому спостерігається чітка тенденція до збільшення ринкової вартості цих фінансових активів, що свідчить про економічне домінування портфельних інвестицій над прямими інвестиціями. Натомість питома вага монетарного золота (золота та золотих зливків) є низькою (від 4 до 8 %). Водночас динаміка цього показника має тенденцію до погіршення: за період 2013 – 2020 рр. вартість монетарного золота зменшилася на 34,4 %: з 1,64 до 1,22 млрд дол. США. Така ситуація обумовлена двома причинами.

По-перше, українська економіка як складова єдиної господарської системи Радянського Союзу не мала власних резервів золота та вперше отримала золоті зливки в обсязі 1,5 млрд дол. США лише у 1992 р. По-друге, через відсутність державної підтримки та приватних інвестицій основні золотодобувні підприємства України (ЗАТ «Мужіївська золотовидобувна фабрика» та ЗАТ «Укрзолото») збанкрутіли, тому золоті запаси країни практично не поповнюються.

Окрім цього, невисоким залишається співвідношення між золотовалютними резервами та ВВП України (не більше 17 %); у 2014 р. цей показник дорівнював 5,71 %, що на 5,43 % менше порівняно з 2013 р. (рис. 3.18). Зрозуміло, що така ситуація знижує фінансову дисципліну учасників валютного ринку, звужує простір для фінансування інвестиційних проєктів і зменшує можливості резидентів країни для диверсифікації своїх активів.

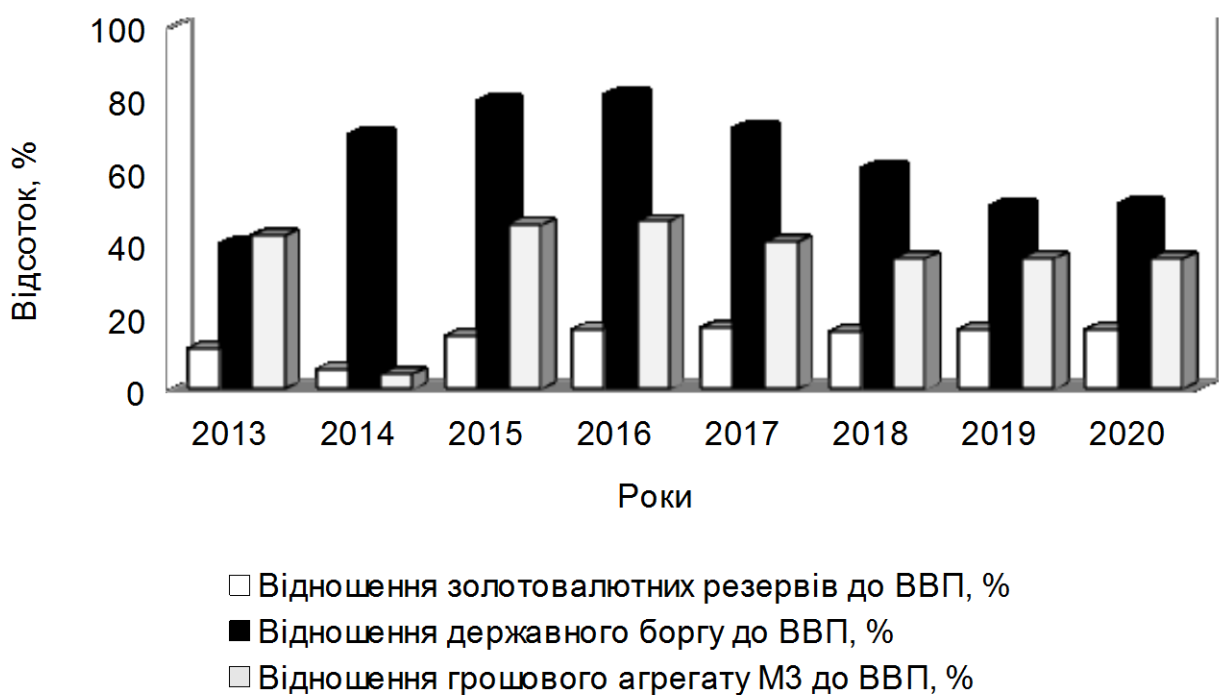

Рис. 3.18. Співвідношення золотовалютних резервів України із ВВП і державним боргом країни

Унаслідок суттєвого зменшення золотовалютних резервів і погіршення макроекономічних прогнозів в Україні на початку 2014 р. частина валютних угод перемістилася на позабанківський, «тіньовий» ринок.

Через це реальний курс гривні залишався дуже волатильним, а номінальний не відображав коливань. Так, за період 2013 – 2014 рр. відносно долара США він знизився на 48,8 %, а впродовж 2014 – 2015 рр. – ще на 83,85 %. У результаті відбулося значне знецінення гривні відносно інших валют світу (євро, британського фунта стерлінгів, китайського юаня, російського рубля та ін.) (табл. 3.12). З табл. 3.12 видно, що у цей період курс гривні знизився відносно: євро – на 47,13 %, британського фунта стерлінгів – на 55,16 %, китайського юаня – на 49,61 %, відносно російського рубля – на 20 %. Подальша стабілізація валютної та монетарної системи України стала можливою лише у 2016 – 2017 рр., коли девальваційні процеси не перевищували 10 % (за винятком курсу гривні відносно російського рубля у 2017 р., коли девальвація становила понад 21 %). Деяке зміцнення української національної валюти відбулося лише у 2016 – 2018 рр., коли ревальвація гривні (підвищення її курсу відносно іноземних валют) варіювалася у межах від 7 до 16 %, і у 2019 – 2020 рр. країні вдалося укріпити курс грошової одиниці майже на 25 %. Проте тенденція до зниження курсу гривні відносно британського фунта стерлінгів зберігається і досі, що, ймовірно за все, пов'язано із виходом Великої Британії зі складу Європейського Союзу й удосконаленням монетарної та пруденційної політики цієї країни.

Таблиця 3.12

Динаміка курсу гривні відносно інших валют світу

Показники	Роки							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Курс гривні відносно дол. США, грн/дол. США	7,99	11,89	21,86	25,55	26,62	27,2	26,51	26,95
Курс гривні відносно євро, грн/євро	10,61	15,61	24,22	28,27	30,00	32,12	29,86	32,89
Курс гривні відносно юаня, грн/юань	1,29	1,93	3,48	3,84	3,93	4,11	3,88	3,91

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Курс гривні відносно златого, грн/злотий	2,53	3,72	5,79	6,48	7,05	7,54	6,95	7,01
Курс гривні відносно російського рубля, грн/руб.	0,25	0,3	0,36	0,38	0,46	0,44	0,41	0,43
Курс гривні відносно СПЗ, грн/СПЗ	12,15	17,95	30,57	35,52	36,88	38,5	36,73	36,78

Однією з основних причин заниженого валютного курсу гривні є постійне зростання державного боргу України, що викликає необхідність сплати внутрішнього та зовнішнього боргів за рахунок золотовалютних запасів країни, створюючи додаткове фінансове навантаження на Державний бюджет України. Відношення державного боргу до ВВП має уривчасту тенденцію: зростання цього показника у 2015 – 2017 рр. змінилося деяким зменшенням у 2017 – 2018 рр. і станом на 31.12.2020 р. становило 37 %. З іншого боку, знецінення української національної валюти значною мірою обумовлено негативною динамікою платіжного балансу країни, оскільки перевищення імпорту над експортом спричиняє відплив іноземної валюти з України та тим самим знижує обмінний курс гривні. Додамо, що в аналізованій період сальдо платіжного балансу України збільшилося лише на 4,2 млрд дол. США (з 2,02 у 2013 р. до 6,22 млрд дол. США у 2020), а у 2014 р. було від'ємним і становило –13,3 млрд дол. США (табл. 3.13) [147].

Ще однією причиною тривалої девальвації гривні є демонетизація реального сектора економіки України (табл. 3.14). Так, упродовж 2013 – 2016 рр. рівень монетизації економіки України знизився на 16 %, що свідчить про погіршення якості кредитного портфеля та інших активів комерційних банків і підвищення вартості залученого капіталу. Водночас спостерігається чітка позитивна тенденція до прискорення швидкості обертання грошей (з 1,6 у 2013 р. до 2,75 у 2020 р.), що вказує на збільшення пропозиції грошей в українській економіці та зростання платоспроможного попиту населення країни.

**Вплив динаміки курсу гривні
на стан платіжного балансу України**
(млрд дол. США)

Показники	Роки							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Номінальний ВВП	183,31	131,8	90,62	93,27	112,15	130,83	153,78	155,51
Сальдо платіжного балансу	2,02	-13,3	0,85	1,3	2,56	2,88	8,02	6,22
зокрема								
баланс товарів і послуг	-15,63	-4,6	-2,36	-6,45	-8,74	-11,38	-12,51	-1,79
прямі інвестиції	-4,07	-0,29	0,41	-3,78	-3,68	-4,46	-5,21	0,95
Рівень інфляції,%	100,5	124,9	143,3	112,4	113,7	109,8	104,1	105,0

Таблиця 3.14

Стан монетизації економіки України

Показники	Роки							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Коефіцієнт доларизації економіки	0,271	0,32	0,323	0,33	0,32	0,43	0,429	0,434
Коефіцієнт монетизації економіки	0,62	0,6	0,695	0,542	0,494	0,462	0,468	0,465
Швидкість обертання грошей	1,6	1,66	1,44	1,84	2,02	2,51	2,76	2,75
Грошово-кредитний мультиплікатор	2,78	2,64	2,96	2,89	3,03	2,82	2,79	2,8

З метою стабілізації курсу гривні Кабінет Міністрів України та Національний банк (НБУ) використовують інструменти рестриктивної (або жорсткої) монетарної політики шляхом підвищення облікової ставки та збільшення нормативу обов'язкового резервування. Так, у 2014 р. облікову ставку НБУ було підвищено на 5,27 % (з 6,75 до 12,02 %), а у 2015 р. – ще на 14,45 % (до 26,5 %) (табл. 3.15). Схожою є динаміка ставки за кредитами овернайт, яка за період 2013 – 2017 рр. збільшилася на 2,45 % (з 13,04 % у 2013 р. до 25,21 % у 2015 р.). Такі монетарні обмеження дозволили подолати надмірний рівень інфляції (від 124,9 до 143,3 % у 2014 – 2015 рр.) і стабілізувати курс національної валюти на рівні 21,86 грн/дол. США. Це дало змогу керівництву країни застосувати певні монетарні та валютні пом'якшення, а саме – знизити облікову ставку НБУ та ставку рефінансування за кредитами овернайт до 17 і 19 %, відповідно. Більше того, у 2020 р. було ухвалено рішення, згідно з яким облікова ставка НБУ знизилася до 8 % і була однією з найнижчих за весь період існування національної валютної системи України.

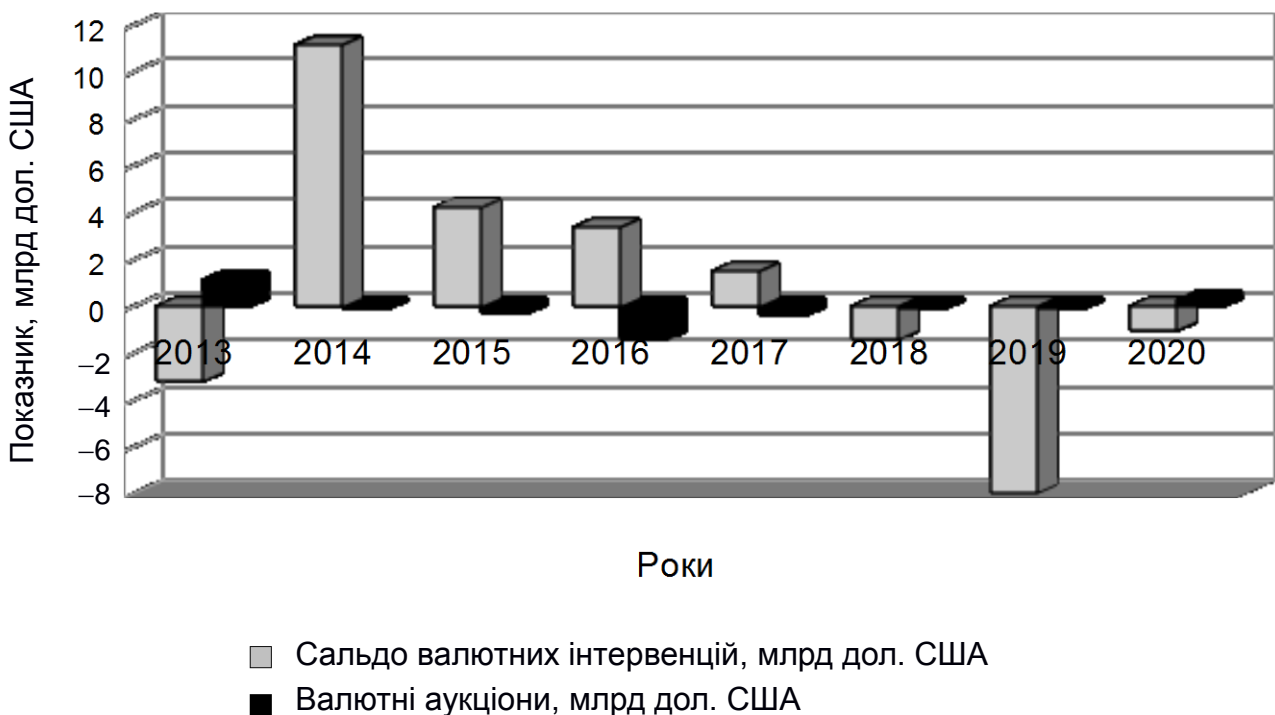
Таблиця 3.15

Динаміка основних показників монетарної системи України

Показники	Роки							
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Облікова ставка НБУ, %	6,75	12,02	26,5	17,3	13,21	17,3	16,77	8,0
Середньозважена ставка за всіма інструментами, %	15,5	15,57	25,22	17,36	15,92	19,22	18,35	18,5
Ставка за кредитами овернайт, %	13,04	15,47	25,21	18,55	16,03	19,12	19,71	19,00
Норма обов'язкового банківського резервування, %	3,5	4,23	4,25	4,75	4,75	4,75	4,75	5,0

Разом з цим, стабілізація нерівноважного курсу гривні відбувалася також за допомогою валютних інтервенцій. Такі операції НБУ щодо

купівлі-продажу іноземної валюти на відкритому валютному ринку проводилися ситуативно: купівлі – у періоди, коли необхідно знизити, продажу – якщо необхідно підвищити валютний курс національної валюти. Дані рис. 3.19 свідчать про те, що найвищим сальдо валютних інтервенцій було у 2014 р., воно і становило 11,13 млрд дол. США, що було обумовлено необхідністю подолання валютного шоку (курс гривні впродовж лютого – листопаду 2014 р. знизився майже на 50 %) і проблеми стагфляції в країні. Утім, монетарні заходи НБУ на валютному ринку виявилися неефективними та мали лише тимчасовий характер, тому у 2015 р. було запроваджено валютні аукціони за нідерландською схемою, які дали право не лише НБУ, а й комерційним банкам здійснювати операції з купівлі-продажу іноземної валюти. Зауважимо, що валютні аукціони (торги) за нідерландською схемою починалися з найвищої ціни та тривали до укладання валютної угоди першим покупцем. Упродовж 2015 – 2019 рр. динаміка валютних операцій НБУ на відкритому ринку була негативною, а у 2019 р. обсяг валютних інтервенцій досяг найнижчого, від’ємного значення (–7,93 млрд дол. США).

**Рис. 3.19. Динаміка валютних інтервенцій
Національного банку України**

Виявлені проблеми та суперечності адаптаційного механізму валютно-курсової політики України, а також складність і невизначеність такого економічного процесу, як регулювання валютного курсу потребують більш детального вивчення факторів, які впливають на ці процеси. З цією метою у роботі використано факторний аналіз – метод багатовимірного економіко-математичного моделювання, який дозволяє замінити велику кількість вхідних ознак (показників) меншою кількістю комплексних визначальних характеристик (факторів). Вимогами, що висуваються до факторного аналізу мотивації розвитку управлінського персоналу промислових підприємств, є: наявність відповідного програмного забезпечення (*StatGraphics, Statistica, Excel*); зрозумілість для широкого кола користувачів; об'єктивність; точність (правильність кількісного та якісного відображення результатів); достовірність (можливість ухвалення управлінських рішень на основі отриманих даних); адекватність (відповідність отриманої моделі оригіналу); повнота (забезпечення детального вивчення мотивації розвитку управлінського персоналу); маловитратність. Перевагами використання факторного аналізу для визначення й оцінювання факторів, що найбільшою мірою впливають на динаміку валютного курсу України, є те, що він:

- усі показники розглядає як рівноправні, а це особливо важливо, оскільки причини волатильності валютного курсу та нестабільності національної валютної системи залишаються недостатньо вивченими;

- забезпечує наочність і простоту відтворення вхідних показників (ознак);

- дає можливість звузити велику кількість вхідних показників до невеликої кількості найбільш значущих факторів (не більше чотирьох);

- дозволяє отримати достовірну, об'єктивну й адекватну оцінку змін валютного курсу України у 2013 – 2020 рр., що, своєю чергою, може стати основою для удосконалення усталеного адаптаційного механізму реалізації курсової політики України.

На основі опрацювання спеціальної науково-методичної літератури [5; 7 – 11; 13; 52, с. 310–320] і власних наукових пошуків автором сформовано сукупність показників, які характеризують фактори впливу на валютний курс України: обсяг ВВП (Var 1), сальдо платіжного балансу (Var 2), сальдо торговельного балансу (Var 3), сальдо балансу руху

капіталу (Var 4), дефіцит Зведеного бюджету (Var 5), величина зовнішнього боргу (Var 6), обсяг кредитів МВФ (Var 7), величина грошового агрегату M2 (Var 8), обсяг валютних інтервенцій НБУ (Var 9), рівень інфляції (Var 10), облікова ставка НБУ (Var 11), середньозважена відсоткова ставка за всіма інструментами (Var 12), норма обов'язкового резервування (Var 13), швидкість обертання грошей (Var 14), питома вага депозитів в іноземній валюті (Var 15), гранична схильність до заощаджень (Var 16), гранична схильність до імпорту (Var 17), біржова ціна на нафту марки Brent (Var 18), ціна на імпорт природного газу (Var 19), індекс фондового ринку S&P 500 (Var 20), індекс ділової активності ISM (Var 21), обсяг житлового будівництва (Var 22). Оброблення зібраних даних проведено у програмному середовищі *Statistica* за процедурами факторного аналізу (тип факторизації – Principal component). Наявність множинної кореляційної залежності деяких показників унеможливила вивчення кожного з них окремо, тому автор виключає їх з подальшого факторного аналізу.

Постановку завдання для визначення й оцінювання факторів, що найбільшою мірою впливають на валютний курс України, було формалізовано за допомогою лінійно стандартизованої моделі факторного аналізу із взаємно ортогональними загальними факторами f_j і з некорельованими залишками ε_i :

$$x_i = \sum_{j=1}^m l_{ij} f_j + \varepsilon_i, \quad (3.1)$$

де l_{ij} – навантаження i -ї змінної на j -й фактор;

f_j – j -й фактор;

ε_i – випадкова величина i -ї змінної;

m – кількість факторів.

Значення вхідних показників (ознак) подано у вигляді матриці, рядки якої характеризують динаміку валютного курсу гривні відносно долара США у 2013 – 2020 рр. (x_i), а стовпчики – динаміку показників (ознак), які впливають на цей процес (Var 1 – Var 21). У ході дослідження розраховано значення елементів коваріаційної матриці, що отримані під час спостереження за показниками. Водночас структурні параметри моделі – навантаження l_{ij} і дисперсії залишків ε_i – невідомі та є такими, що потребують вивчення. Результати поясненої дисперсії (варіації) після виділення

факторів, які найбільшою мірою впливають на динаміку валютного курсу України, надано в табл. 3.16 і додатку А. Якість заміни ознак факторами характеризується питомою вагою поясненої дисперсії: чим більше факторів, тим більшою є питома вага поясненої дисперсії та менше логіки в отриманих результатах.

Таблиця 3.16

**Значення дисперсій у факторному аналізі
валютного курсу України**

Номер фактора	Власне значення фактора	Відсоток поясненої дисперсії	Кумулятивний відсоток поясненої дисперсії
1	5,3571	38,02	38,02
2	4,5811	26,78	64,8
3	3,4252	14,89	79,69
4	0,5452	11,05	90,74
5	0,3684	9,26	100,00

Згідно з правилами математичної статистики перші кілька факторів мають пояснювати не менше 75 % варіації вхідних ознак [13, с. 59]. З табл. 3.16 видно, що найбільший внесок дають перший, другий і третій фактори: вони пояснюють 38,02; 26,78 і 14,89 % усієї мінливості. Сукупно вони пояснюють 79,69 % загальної дисперсії вхідних ознак. Ці значення загальної мінливості свідчать про те, що факторний аналіз дозволив на рівні 79,69 % сукупності розкрити 22 вхідні показники, що характеризують фактори впливу на валютний курс України, трьома незалежними компонентами, які повною мірою відтворюють об'єкт дослідження.

Визначення головних компонент дозволяє перейти до системи головних факторів, що зберігають усі властивості головних компонент, однак мають більш чітку та зрозумілу матрицю факторних навантажень. Факторні навантаження є характеристиками стохастичного зв'язку між вхідними ознаками та загальними факторами. Їх значення дають

можливість оцінити та порівняти фактори, що є основними для удосконалення адаптаційного механізму реалізації курсової політики України (табл. 3.17).

Таблиця 3.17

Інтенсивність факторних навантажень показників валютного курсу України до процедури Qartimax raw

Показники	Значення факторних навантажень		
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Сальдо платіжного балансу (Var 2)	0,839 491	-0,227 688	-0,176 913
Сальдо торговельного балансу (Var 3)	0,758 132	0,142 311 5	0,055 458 4
Індекс ділової активності ISM (Var 21)	0,698 582	0,152 419	0,266 801
Гранична схильність до імпорту (Var 17)	0,318 445	0,260 485	0,078 077
Дефіцит Зведеного бюджету (Var 5)	0,124 981	0,328 471	-0,021 659
Величина зовнішнього боргу (Var 6)	0,456 874	0,181 303	0,450 012
Облікова ставка НБУ (Var 11)	-0,111 94	0,172 717	0,330 484
Рівень інфляції (Var 10)	0,654 972	-0,024 149	-0,157 053
Швидкість обертання грошей (Var 14)	0,554 972	-0,015 149	-0,187 033
Часткова дисперсія, %	37,15	25,77	14,85
Загальна дисперсія, %	74,8	75,4	79,5

Отримане рішення, подане у табл. 3.17, є таким, що важко інтерпретується. У цьому зв'язку автором була застосована процедура ортогонального перетворення (метод Qartimax raw), яка забезпечила незалежність один від одного агрегованих факторів, їх некорельованість і зниження складності економічної інтерпретації деяких показників, що одночасно увійшли до кількох факторів. У результаті в кожному горизонтальному рядку залишилося лише одне рішення, якому відповідає найвище факторне навантаження (табл. 3.18).

**Інтенсивність факторних навантажень показників
валютного курсу України після процедури Qartimax raw**

Показники	Значення факторних навантажень		
	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Сальдо платіжного балансу (Var 2)	0,045 079	-0,518 908 2	0,053 222
Сальдо торговельного балансу (Var 3)	0,102 969	0,336 738 8	0,144 523
Індекс ділової активності ISM (Var 21)	0,272 628	0,618 273	0,154 544
Гранична схильність до імпорту (Var 17)	-0,154 5	-0,345 479	0,444 523
Дефіцит Зведеного бюджету (Var 5)	-0,526 366	-0,345 421	-0,188 338
Величина зовнішнього боргу (Var 6)	-0,678 817	-0,118 758	-0,078 338
Облікова ставка НБУ (Var 11)	-0,152 219 9	0,653 225	0,444 569
Рівень інфляції (Var 10)	0,045 358	-0,149 088	-0,662 173 3
Швидкість обертання грошей (Var 14)	0,116 347	-0,345 421	0,615 441
Часткова дисперсія, %	37,15	25,77	14,85
Загальна дисперсія, %	74,8	75,4	79,5

Ураховуючи економічну сутність узагальнених показників, отримані фактори можна інтерпретувати як складові, що впливають на валютний курс України. Інтерпретація цих факторів заснована на аналізі основних оцінних показників, які мають різне факторне навантаження. Чотири показники (сальдо платіжного балансу, сальдо торговельного балансу, індекс ділової активності ISM, облікова ставка НБУ, швидкість обертання грошей) є стимуляторами: з їх збільшенням валютний курс України підвищується. Чотири показники (гранична схильність до імпорту, дефіцит Зведеного бюджету, величина зовнішнього боргу, рівень

інфляції) є дестимуляторами: з їх збільшенням валютний курс України знижується.

Отже, до складу першого фактора увійшли такі показники: дефіцит Зведеного бюджету (Var 5) і величина зовнішнього боргу (Var 6). Обидва показники чинять значний негативний вплив і мають такі вагомні значення навантажень: $-0,526$ і $-0,679$. У зв'язку з цим перший фактор можна охарактеризувати як борговий. Борговий фактор свідчить про те, що нерациональна структура доходів і витрат бюджетів різних рівнів призводить до «проїдання» Державного бюджету та постійного зростання його дефіциту, який за період 2013 – 2020 рр. збільшився на 0,3 млрд дол. США (або на 4 %). Як відомо, покриття дефіциту Державного бюджету може відбуватися двома методами: або за рахунок пожвавлення ділової активності в країні та відповідного збільшення податкових надходжень до бюджету, або за рахунок фінансової допомоги від МВФ та інших міжнародних фінансових організацій (Світового Банку, Європейського банку реконструкції та розвитку, Європейського інвестиційного банку та ін.). В умовах тривалої рецесії промислового виробництва основним методом покриття дефіциту Державного бюджету України залишається співпраця з МВФ, яка загострює іншу економічну проблему – проблему зовнішньої заборгованості України та формування іміджу країни як країни-позичальника у глобальному економічному просторі. Сплата відсотків за кредитами МВФ потребує додаткових фінансових коштів (понад 60 % ВВП і більше 7 % видатків Державного бюджету), вилучення їх з грошового обігу, що ще більше послаблює національну валюту України та призводить до її подальшого знецінення.

Другий фактор містить три показники: сальдо платіжного балансу (Var 2), індекс ділової активності ISM (Var 21) і гранична схильність до імпорту (Var 17) з відповідними навантаженнями: $0,653$; $0,618$ і $-0,345$. Цей фактор можна розглядати як торговельно-економічний. Його структура вказує на те, що пожвавлення зовнішньоторговельних відносин з країнами ЄС і досягнення позитивного сальдо платіжного балансу (зокрема поточного рахунку товарів і послуг) сприяють припливу іноземної валюти в Україну та збільшують її пропозицію на національному грошовому ринку. Тому можна впевнено стверджувати про те, що збільшення обсягу національного виробництва та розширення експортних можливостей

українських товаровиробників чинить прямий позитивний вплив на динаміку валютного курсу та паритет купівельної спроможності національної грошової одиниці. Разом з цим актуальною залишається проблема низької довіри макроекономічних суб'єктів (домогосподарств, підприємств, держави) до національної валюти, що формує підвищений попит на іноземну валюту та водночас створює додатковий девальваційно-рецесійний тиск на національну валюту.

До третього фактора увійшли такі показники: облікова ставка НБУ (Var 11) з навантаженням 0,444, рівень інфляції (Var 10) з навантаженням $-0,662$ і швидкість обертання грошей (Var 14) з навантаженням 0,615. Структура фактора дозволяє інтерпретувати його як фінансовий. Найбільш вагомим у його структурі є рівень інфляції: підвищення загального рівня цін у країні та відповідне зниження купівельної спроможності національної грошової одиниці спонукає всіх учасників валютного ринку продавати або обмінювати гривню на більш стійкі валюти (переважно на долар США і євро). Це призводить до збільшення пропозиції гривні та зниження її купівельної спроможності. З іншого боку, в умовах інфляції прискорюється дія ефекту імпортних закупівель (або ефекту Манделла – Флемінга): економічні суб'єкти збільшують свої витрати на імпортні товари та послуги, оскільки вони стають дешевшими порівняно з вітчизняними.

Взаємозв'язок, виявлений між факторами та показниками, що їх формують, наведено на рис. 3.20.

Отже, аналіз факторів, що найбільшою мірою впливають на валютний курс в Україні (2013 – 2020 рр.), дозволяє зробити такі висновки:

найбільший негативний вплив чинить від'ємне сальдо Державного бюджету України, тому органи державної влади (насамперед Кабінет Міністрів України та Національний банк України), мають вжити невідкладних заходів щодо оптимізації структури доходів і видатків бюджетів усіх рівнів;

важливу роль у підтримці валютного курсу України відіграє позитивне сальдо платіжного та торговельного балансу, які чинять прямий мультиплікативний ефект на швидкість обертання грошей і величину грошової маси в країні;

основою стабільності національної валюти України є забезпечення загальної макроекономічної рівноваги та цінової стабільності.

Рис. 3.20. Взаємозв'язок між показниками, що характеризують фактори впливу на обмінний курс України

Однак результати проведеного факторного аналізу не дозволяють визначити кількісний вплив кожної з виявлених ознак (Var 2, Var 3, Var 5, Var 6, Var 10, Var 11, Var 14, Var 17, Var 20) на валютний курс України. У зв'язку з цим було проведено регресійний аналіз у програмному середовищі *Excel* за процедурою аналізу даних. Кореляційно-регресійна модель була задана у вигляді:

$$Y = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n, \quad (3.2)$$

де Y – результативний показник (регресанд);

a_0 – вільний член рівняння;

$a_1 \dots a_n$ – невідомі оцінки параметрів;

$x_1 \dots x_n$ – функції, що зображують вплив відповідних факторів (регресори).

Економічна змістовність коефіцієнтів ($a_1 \dots a_2$) полягає в тому, що вони показують, на скільки відсотків зміниться залежний фактор (Y), якщо незалежний фактор (x_1), зміниться на один відсоток. Вільний член рівняння множинної регресії a_0 економічної змістовності не має. Оскільки з генеральної сукупності, якою виражена випадкова величина, можна отримати рівні

вибірки, то вибіркові оцінки помилок практично багатofакторної кореляційно-регресійної моделі ніколи не збігаються з теоретичними значеннями.

Як регресанд (Y) було використано обмінний курс гривні відносно долара США. Змінними (регресорами) стали показники, які за результатами факторного аналізу обрано як найбільш значущі, а саме: дефіцит Зведеного бюджету (x_1), величина зовнішнього боргу (x_2), сальдо платіжного балансу (x_3), індекс ділової активності ISM (x_4), гранична схильність до імпорту (x_5), облікова ставка НБУ (x_6), рівень інфляції (x_7), швидкість обертання грошей (x_8). Період дослідження становить 8 років: з 2013 р. до 2020 р.

З огляду на те, що вхідні показники мають різну спрямованість (x_1, x_2, x_3 є абсолютними показниками; x_6, x_7 є відносними показниками; x_4, x_5, x_8 є коефіцієнтами), а програмне середовище *Excel* не дозволяє провести їх нормування, автором розраховано темп зміни кожного з показників у 2013 – 2020 рр. (табл. 3.19) й у такий спосіб забезпечено їх взаємопорівнянність.

Таблиця 3.19

Вхідні дані для побудови кореляційно-регресійної моделі валютного курсу України

Y	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	x_7	x_8
48,81	558,42	78,07	124,9	11,1	13,27	4,5	150	10
20	106,39	120,47	143,3	-6	-57,1	3,75	-78,76	15
16,88	52,94	-34,72	122,4	-4,39	79,98	20,48	-92,35	7
4,19	96,92	-23,64	113,7	2,69	23	8	104	5
2,79	12,5	30,96	109,8	-1,6	61,04	12	185,12	-15
-2,54	278,47	-3,06	104,1	6,13	24,37	12,25	211,18	-7
1,66	-22,44	-52,29	105	3,25	165,59	15	-14,47	-13

Автором було розраховано основні показники описової статистики: критерій Стьюдента, значення якого, враховуючи кількість ступенів свободи, є нижчим за табличне; коефіцієнт варіації, який менше 33 %. Після цього було розраховано критерії статистичної значущості оціненої кореляції і з'ясовано, що показники x_6, x_7, x_8 досить тісно пов'язані між собою ($R > 0,85$); тому вони були вилучені з подальшого аналізу. Після цього було визначено показники асиметрії та ексцесу, що характеризують ступень відхилення інформації від нормального розподілу, та виявлено асиметрію в розподілі даних близько середньої величини. Показник ексцесу в нормальному розподілі дорівнює 0, тому за відхиленнями коефіцієнта ексцесу від нуля можна судити про близькість розподілу змінної до нормального.

Значення коефіцієнта детермінації, який дозволяє оцінити якість лінійної моделі та визначити, на скільки відсотків дисперсія результативної ознаки (валютного курсу України) пояснюється мінливістю змінних (показників, що за результатами попереднього факторного аналізу обрані як найбільш значущі), у моделі є високим (0,9705, що є більшим 0,75, яке вважається достатнім). Тому можна впевнено стверджувати, що побудована регресія на 85,44 % дисперсії пояснює волатильність валютного курсу України (додаток Б). Виходячи з того, що розрахований критерій Фішера – Снедекора значно більший за табличний, можна сказати, що запропонована модель є адекватною і пояснює варіації 73,79 % залежної змінної з ймовірністю довіри у 99 %. Це також підтверджує і величина критерію значущості моделі загалом, яка скоригована на кількість ступенів свободи і дорівнює 0. У результаті регресійного аналізу отримано таку кореляційно-регресійну модель:

$$Y = 0,072\ 2\ x_1 + 0,026\ 4\ x_2 + 1,090\ 2\ x_3 - 0,031\ 4\ x_4 + 0,168\ 7x_5 - 134,137\ 417\ 497\ 66. \quad (3.3)$$

Як бачимо, проведений кореляційно-регресійний аналіз свідчить про існування тісного кореляційного зв'язку лише між двома факторами (x_3 і x_5), що суттєво впливають на динаміку валютного курсу України у 2013 – 2020 рр. Аналізуючи отриману модель (3.3) з економічного погляду, можна дійти висновку, що волатильність валютного курсу України найбільшою мірою обумовлена динамікою платіжного балансу ($x_3 = 1,090\ 2$) – співвідношенням між валютними надходженнями до України та платежами, які країна здійснює іншим країнам світу. Саме тому необхідною є активізація зовнішньоекономічної політики України у двох напрямках: прискорення руху поточних операцій (збільшення експорту й імпорту товарів і послуг, збільшення трансфертів і факторних доходів з-за кордону) та прискорення руху реального та фінансового капіталу (купівля-продаж цінних паперів, придбання нерухомості за кордоном, отримання запозичень у іноземній валюті). Причому необхідною є структурна перебудова національного господарства й експортна орієнтація України у бік розвитку галузей, що продукують товари з високою доданою вартістю (фармацевтики, біотехнологій, автомобілебудування, програмного забезпечення, інформаційних послуг, апаратних технологій та обладнання). На цьому етапі економіка України залишається низькотехнологічною з переважанням галузей з низькою доданою вартістю (сільського господарства та металургії), тому є дуже залежною від кон'юнктури світових цін на сировинні товари.

З іншого боку, результати побудованої кореляційно-регресійної моделі вказують на певний вплив показника граничної схильності до імпорту (x_5) на динаміку валютного курсу України у 2013 – 2020 рр., причому цей вплив є позитивним: зі зростанням граничної схильності до імпорту на 1 % курс національної валюти України підвищується на 0,16 %. Тут мова може йти про важливість імпорту високотехнологічних товарів і послуг (інформаційних технологій, програмних продуктів, засобів комунікації та ін.), які є передумовою поживлення ділової активності в країні та накопичення її експортного потенціалу.

Для уточнення результатів регресійного аналізу впливу факторів на валютний курс України розраховано коефіцієнт еластичності, який показує, на скільки відсотків у середньому змінюється валютний курс України зі зміною факторів, що на нього впливають, на 1 %. Коефіцієнт еластичності регресійної моделі розраховано за формулою:

$$E_i = \frac{b \times \bar{X}_i}{\bar{Y}}, \quad (3.4)$$

де E_i – коефіцієнт еластичності i -го показника;

b – коефіцієнт регресії;

\bar{X}_i – середнє значення регресорів (показників, які за результатами факторного аналізу обрано як найбільш значущі);

\bar{Y} – середнє значення регресанда (валютного курсу України).

Проведені розрахунки показали, що особливо тісний зв'язок і, отже, найбільший вплив на валютний курс України здійснює динаміка платіжного балансу країни ($E_{x3} = 0,119$); тобто зі зростанням сальдо платіжного балансу на 1 % валютний курс України підвищується на 11,9 %. Отримані значення коефіцієнта еластичності відображають достатньо сильний вплив величини зовнішнього боргу ($E_{x1} = 0,119$) і дефіциту Зведеного бюджету України ($E_{x2} = 0,119$), тим самим підтверджуючи актуальність і обґрунтованість урахування цих факторів у розробленні заходів з удосконалення валютно-курсової політики України.

Утім існують також фактори впливу на валютний курс України, які неможливо виміряти кількісно (зокрема сезонність). З цією метою автором у програмному середовищі *Statistica* за процедурами класичної сезонної декомпозиції (метод – Census II, модуль – Временные ряди) побудовано динамічний ряд валютного курсу України. Період дослідження становив

96 місяців (спостережень) – з 01.01.2013 р. до 31.12.2020 р. Отримані результати сезонної компоненти для кожного місяця, значень динамічного ряду, скориговані на фактор сезонності, або в іншому випадку очищені від сезонності, тренд-циклічної компоненти, а також випадкової компоненти свідчать про те, що сезонність у динамічному ряді валютного курсу України є статистично значущою. З часом розмах сезонних коливань валютного курсу України зменшується: якщо у жовтні 2014 р. курс гривні відносно долара США зменшився на 4 %, то у червні 2020 р. – лише на 2 %. Це дозволяє стверджувати про те, що валютний курс України традиційно зростає у осінньо-зимовий період і знижується у весняно-літній. Як показує економічна практика, вплив іноземної валюти у зв'язку зі зростанням витрат на енергетичні та паливні ресурси спричиняє таку тенденцію.

Отже, проведений статистичний, факторний та регресійний аналіз, а також побудова динамічного ряду чітко вказують на те, що механізм реалізації валютно-курсової політики України характеризується цілою низкою проблем і суперечностей: неефективна політика НБУ, розбалансованість державних фінансів, системна криза платіжного балансу, боргова криза, тінізація та оффшоризація фінансового сектора, сезонність коливань обмінного курсу в осінньо-зимовий період. З метою подолання цих явищ автор пропонує удосконалений організаційно-економічний механізм реалізації валютно-курсової політики України (рис. 3.21). Фундаментальну основу пропонованого механізму становлять Національна економічна стратегія, Стратегія валютних інтервенцій НБУ, Стратегія фінансового сектора України, Антикорупційна стратегія на 2021 – 2025 рр., План дій BEPS, Глобальна Генеральна угода РЕПО, Угода FATSA, а також Багатосторонній Меморандум про взаєморозуміння щодо консультування та співробітництва й обміну інформацією. До першочергових завдань слід віднести такі: цінова стабільність, валютна стабільність, фінансова інклюзія, рівноважний платіжний баланс, диверсифікація золотовалютних резервів, становлення бівалютного кошика. Запропонований організаційно-економічний механізм базується на певних принципах, серед яких слід виділити принципи:

безперервності, який полягає у надійності валютно-курсової політики, наявності зворотного зв'язку між усіма структурними елементами й об'єктами;

постановки та досягнення цілей – полягає в об'єднанні всіх елементів системи та її перетворення на єдину, що спрямована на вирішення певних питань;

стратегічного розвитку – полягає у вирішенні не лише поточних, але й довгострокових завдань курсової політики України;

динамізму – полягає у врахуванні особливостей національної та глобальної валютної системи;

ефективності управління, який полягає у виборі із множинності варіантів найбільш ефективного.

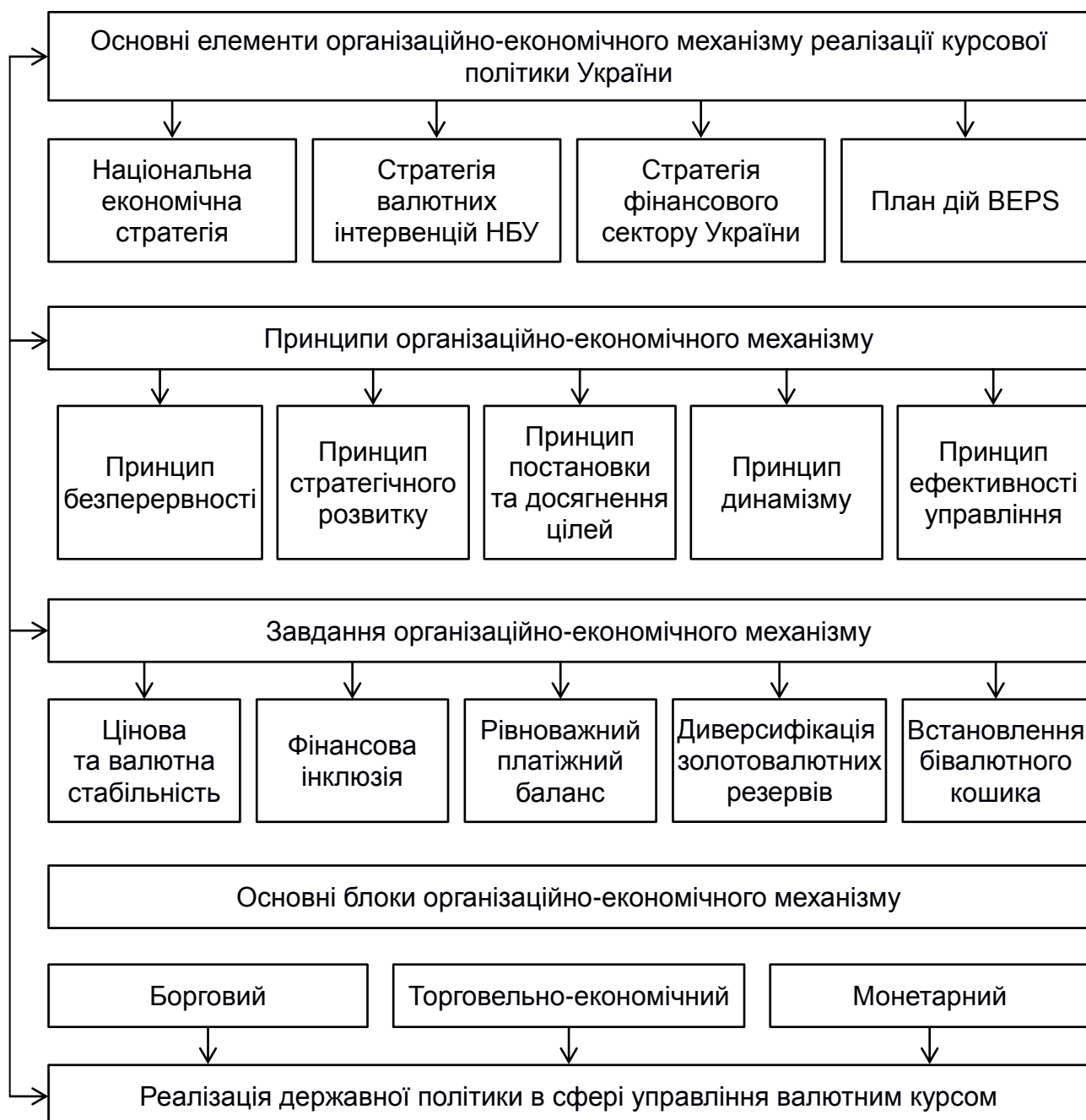

Рис. 3.21. **Організаційно-економічний механізм реалізації валютно-курсавої політики України**
(авторська розробка)

З метою розроблення невідкладних заходів щодо удосконалення курсової політики України автором сформовано три основні блоки, які відповідають отриманим у результаті факторного та регресійного аналізу факторів, які найбільшою мірою впливають на валютний курс в Україні: борговий, торговельно-економічний і фінансовий. Борговий блок удосконаленого адаптаційного механізму має на меті вирішення двох завдань – зменшення дефіциту Державного бюджету та суверенного боргу держави. У цьому зв'язку першочерговою вважаємо оптимізацію доходів і видатків Державного бюджету України шляхом проведення ефективної податкової реформи у бік зменшення податків для малих і середніх підприємств та їх одночасне збільшення для великих монополізованих об'єднань (зокрема у нафтогазодобувній промисловості). Так, пропонується введення нового податку для нафтогазовидобувних компаній – податку на додатковий дохід (ПДД), який є різницею між доходами та витратами не в момент видобутку корисних копалин, а за весь період використання родовища. Такий податок має суттєві переваги:

- дозволить державі отримати значну частину ресурсної ренти та тим самим частково вирішити проблему «тіньових» доходів у цій галузі;

- забезпечить автоматичне приведення податкового навантаження відповідно до умов розроблення конкретних родовищ;

- забезпечить автоматичну диференціацію податкового навантаження залежно від конкретних умов видобутку нафти та/або природного газу;

- ураховуватиметься не лише сукупний дохід підприємства, але і стан витрат на видобуток корисних копалин на конкретному родовищі.

Торговельно-економічний блок удосконаленого адаптаційного механізму полягає у стимулюванні промислового виробництва та розширенні експортних можливостей національних виробників шляхом залучення іноземних інвестицій. Принциповим є те, що залучені фінансові кошти (кредити від МВФ та інші види фінансової допомоги від міжнародних донорів-партнерів) необхідно не «проїдати» або розподіляти на проведення неефективних економічних реформ, а вкладати у реальне

виробництво. На думку авторів, найбільш перспективними галузями для економіки України є галузі, які продукують високу додану вартість, а саме альтернативна та/або «зелена» енергетика, ІТ-галузь, фармацевтика, робототехніка, генна інженерія, а також регенеративна медицина. Це поживить ділову активність суб'єктів господарювання, здешевить мікрокредити, зміцнить гривню й у перспективі дозволить перейти до нової, імпортозаміщувальної моделі економічного зростання.

Фінансовий блок запропонованого механізму містить два ключові напрями: досягнення макроекономічної рівноваги та підтримка стабільних цін. Попередній статистичний аналіз показав, що структура зовнішньоекономічної діяльності України є такою: 65,5 % зовнішніх розрахунків здійснюються у доларах США; 26,0 % – в євро і лише 8,5 % – в інших валютах [9, с. 98–104; 10]. У цьому зв'язку цілком логічно, щоб на етапі адаптації валютно-курсової політики до стандартів і вимог ЄС структура валютного кошика країни базувалася на двох валютах: у доларі США та в євро у співвідношенні 70 : 30 %, відповідно. З цією метою пропонується встановити бівалютний кошик як ключовий валютно-курсовий орієнтир країни. Економічна політика провідних країн світу (США, Великої Британії, Німеччини, Франції, Японії, Канади, Італії, Польщі та ін.) свідчить про те, що використання бівалютного кошика є дієвим інструментом у боротьбі з інфляцією та стабілізує ситуацію на валютному та фінансовому ринках країни. Відмова від моновалютного курсового орієнтира полегшить психологічне сприйняття українцями процесу валютної та курсової лібералізації, підвищить їх довіру до національної валюти; у такий спосіб вдасться зменшити завищений попит на іноземну валюту (переважно на долар США). Наступним позитивним моментом від застосування бівалютного кошика стане те, що національна економіка стане менш вразливою до ендогенних змін, спричинених коливаннями курсу інших валют світу.

Імплементация запропонованих заходів дозволить обмежити негативний вплив екзогенних факторів, які спричиняють стрімкі коливання валютного курсу, вплив інвестицій, нелегальний експорт фінансового капіталу; це у перспективі дасть змогу більш ефективно використовувати переваги від європейської інтеграції економіки України.

3.4. Інвайронментальна складова економічної політики України

Різноманітність форм взаємодії суспільства з природою, масштабне використання природних ресурсів обумовлюють зміни, які викликають погіршення стану навколишнього середовища та порушують екологічний баланс географічних екосистем.

Підвищення дисбалансу в соціально-природній взаємодії спричиняє радикальну зміну поглядів на проблеми економічних відносин у використанні природних ресурсів. На сучасному етапі необхідно створити нові суспільні відносини, в основу яких закладатиметься поступова структурна реструктуризація економіки, визначення темпів і пропорцій розвитку продуктивних сил України та її регіонів.

Зміни еколого-економічної системи національного господарства за останні десятиріччя показали наявність серйозних еколого-економічних суперечностей. Подальший поступальний розвиток національної економіки потребує радикальних заходів щодо збереження балансу економічних, природних і людських ресурсів.

Відсутність динамічного зростання, порушення оптимальної рівноваги та збалансованості еколого-економічної системи викликані вичерпанням сировинних ресурсів, нераціональним використанням природних ресурсів. Зазначені фактори спонукають виробників і споживачів до пошуку більш ефективних, інноваційно спрямованих моделей виробництва та споживання продукції (послуг, робіт). В умовах переходу національного господарства на засади сталого розвитку особливо актуальним завданням еколого-економічних трансформацій є формування та обґрунтування стратегії забезпечення еколого-орієнтованого розвитку.

Сучасні умови глобалізації світової економіки потребують розгляду соціально-економічних проблем суспільства тільки в тісному зв'язку із проблемами екології. Причини цього бачення полягають у сформованих тенденціях природоємного характеру розвитку господарювання як у промисловості, так і в сільському господарстві (рис. 3.22).

Спробою розв'язати цю проблему стало створення нової концепції сталого розвитку (рис. 3.23). Концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох базових поглядів: економічної; соціальної; екологічної.

Рис. 3.22. Тенденції розвитку господарювання
(складено автором на основі [17])

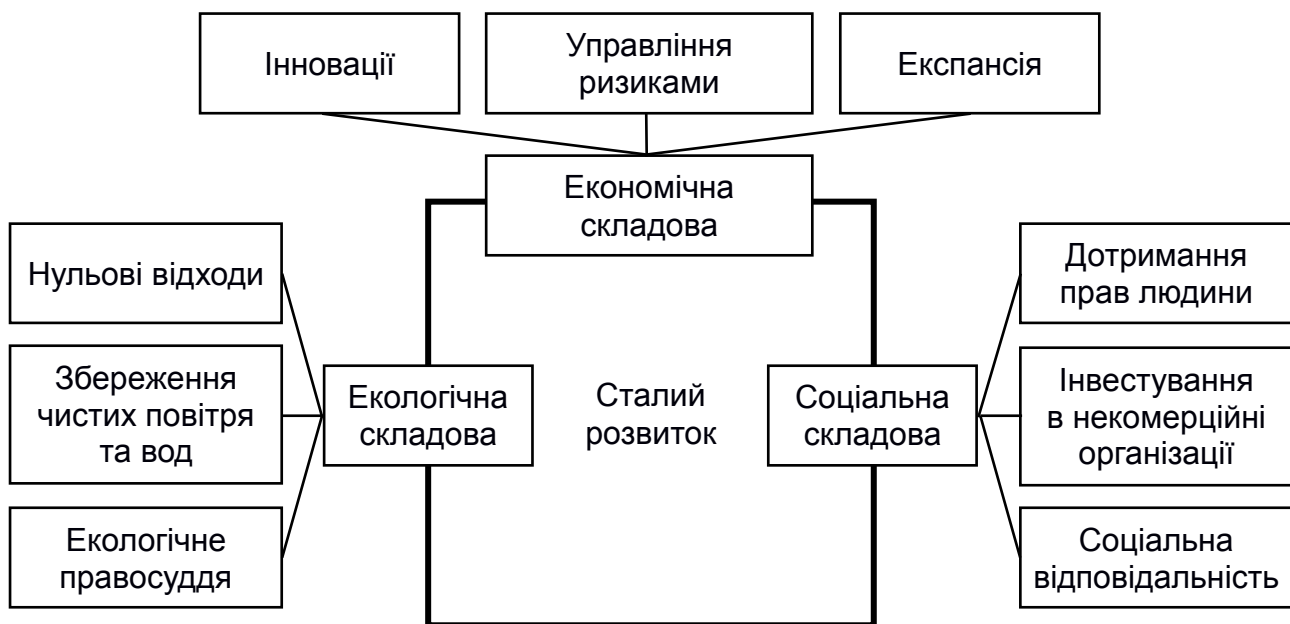

Рис. 3.23. Триєдина концепція сталого розвитку
(авторська розробка)

Щодо економічної складової необхідним є використання обмежених ресурсів в умовах необмежених потреб, що обумовлює управління ризиками, інноваціями та стимулювання економічного розвитку.

Соціальна складова орієнтована на людину та спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем, зокрема шляхом зменшення кількості руйнівних конфліктів між людьми. З екологічного погляду сталий розвиток забезпечує цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Основні складові сталого розвитку подано на рис. 3.24.

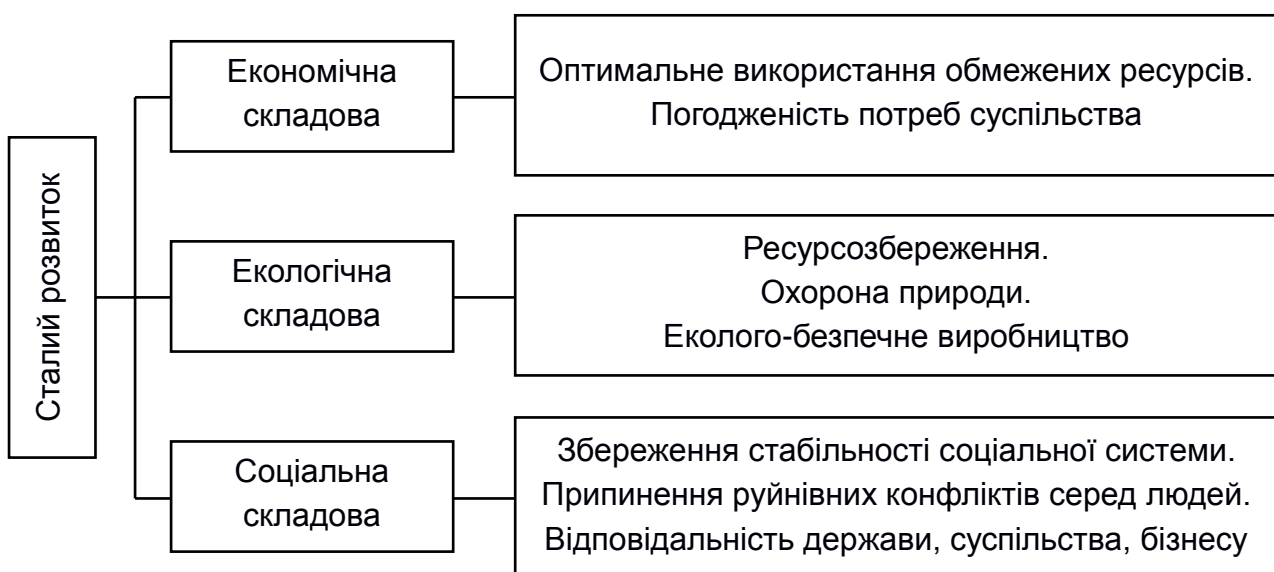

Рис. 3.24. **Основні складові сталого розвитку**
(авторська розробка)

Отже, економічна складова в рамках сталого розвитку передбачає раціональне збалансування оптимального використання обмежених ресурсів і погодженості потреб суспільства. Екологічна складова концепції сталого розвитку спрямована на ресурсозбереження, охорону природи й еколого-безпечне виробництво. Завдання соціальної складової сталого розвитку полягає в збереженні стабільності соціальної системи, припиненні руйнівних конфліктів серед людей, відповідальності держави, суспільства, бізнесу.

Успішна діяльність будь-якого підприємства залежить від стану внутрішнього та зовнішнього середовищ. Однак, якщо підприємство може регулювати внутрішнє, то не завжди має змогу впливати на зовнішнє

середовище та є змушеним пристосовуватися. Організація сприятливого зовнішнього оточення є переважною прерогативою держави через інституційний корпус. Суб'єкти господарювання мають дотримуватися закріплених в установчих документах «правил гри», які формують економічну безпеку. Опір негативним загрозам зовнішнього походження і запобігання внутрішнім уможливлються через реалізацію таких функціональних цілей, спрямованих на зміцнення безпеки підприємства:

забезпечення високої фінансової ефективності роботи підприємства, його фінансової стійкості та незалежності;

забезпечення технологічної незалежності підприємства та досягнення високої конкурентоспроможності його технологічного потенціалу;

висока ефективність менеджменту підприємства, оптимальність і ефективність його організаційної структури;

високий рівень кваліфікації та інтелектуального потенціалу персоналу підприємства; ефективність корпоративних науково-дослідницьких і дослідно-конструкторських робіт;

високий рівень екологічності роботи підприємства, мінімізація руйнівного впливу результатів виробничої діяльності на стан навколишнього середовища;

якісна правова захищеність усіх аспектів діяльності підприємства;

забезпечення захисту інформаційного середовища підприємства, комерційної таємниці; досягнення високого рівня інформаційного забезпечення роботи всіх служб;

забезпечення безпеки персоналу, капіталу, майна та комерційних інтересів підприємства [31].

Оскільки економічна безпека підприємства має прямий причинно-наслідковий зв'язок із системою та результатами стратегічного планування розвитку, найважливішим етапом її забезпечення є прогнозування факторів впливу та показників економічної безпеки. Розроблення стратегічного плану має проводитися з урахуванням цілей виробництва, засобів і можливостей їх досягнення, стану конкурентного середовища, умов господарювання.

Зміни довкілля мають соціальне значення. Суспільство осягає закони природи й опановує природні ресурси, проте в процесі господарської діяльності не здатне змінити природні закони або підпорядкувати їх соціальним закономірностям. Особливості сучасної екологічної ситуації в народному господарстві, перетин і взаємодія різнорідних закономірностей

в межах певної соціальної системи, взаємопов'язаної з певною екосистемою, потребують обережного втручання. Тому визначення взаємодії суспільства та природи в умовах, коли природне середовище повністю включено в процеси людської життєдіяльності на всіх її рівнях та впливає на хід господарських процесів і рішень, є актуальним.

Економічну систему неправомірно розглядати поза соціальними відносинами. Соціальна складова, вбудовуючись в економічну систему, стає її невід'ємною частиною. Вільна конкуренція сприяє розвитку, якщо вона базується на усталеній системі соціальних норм. Вільна економічна поведінка реалізується в рамках широкого спектра цінностей. І чим глибше протікає цей процес, тим активніше проявляється творча роль вільної конкуренції, для якої потрібен ґрунтовний соціальний фундамент.

Соціальна складова охоплює широке коло соціальних відносин, що складаються в процесі економічного співробітництва, різноманітних форм соціальної діяльності на внутрішньокорпоративному, місцевому, регіональному та державному рівнях. Більшість соціальних відносин виникає і функціонує не окремо від виробничих відносин, а разом з ними, будучи «злитими» в єдине ціле (спільна праця, умови праці, колективна продуктивна сила, взаємодопомога, обмін досвідом та інформацією, солідарність тощо) [16]. Отже, змістовність інвайронментальної економіки не обмежується змінами, зумовленими тільки економічними факторами. Інвайронментальна безпека – це стан захищеності економіки та навколишнього середовища, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз; здатність підтримувати збалансованість розвитку економіки та поліпшувати стан навколишнього середовища. Усе це сприяє розробленню та реалізації національних концепцій екологічно стійкого розвитку та механізмів його забезпечення [42, с. 55].

Зарубіжні та вітчизняні вчені доволі активно досліджують проблеми екологічної свідомості, виявляючи особливості екологічної освіти та поведінки різних соціальних груп у системі «людина – природа – технологія».

Так, М. Хедлер використовує соціологічний підхід теорії всесвітнього суспільства для вивчення впливу глобальних ідей на екологію та пропонує критично взаємодіяти з теорією світового суспільства через дві основні складові – права людини й екологізм [99].

Значний внесок у вирішенні соціально-еколого-економічних проблем створено М. В. Лисаускене [див. у 43].

Разом з тим екологічні, економічні, соціальні проблеми відокремлено розглядає у своїх дослідженнях багато вітчизняних і зарубіжних учених. Але поєднанню всіх трьох напрямів як невід'ємних одне від одного приділено недостатньо уваги, зокрема з боку вітчизняних науковців. З огляду на це подальшого дослідження потребує проблема визначення соціального варіанта інвайронментальної безпеки та показників загального механізму соціальних загроз для забезпечення інвайронментальної безпеки держави та підприємства. Водночас слід зауважити, що всі фундаментальні дослідження спиралися на західну систему цінностей. Оскільки в основу методології соціально-еколого-економічних досліджень закладений західний погляд на світ, екологічна парадигма втілює соціально-екологічну стратегію розвинених індустріальних країн. Отже, перспективи економічного розвитку України пов'язані зі світовими інтеграційними процесами.

Втілення концепції сталого розвитку в структуру господарювання є одним зі стратегічних завдань сьогодення в нашій країні. Реалізація цих завдань має важливе значення для майбутнього країни, оскільки дозволяє: сформувати в населення екологічно орієнтований світогляд; усебічно оцінити екологічні та соціальні умови життєдіяльності населення з метою підвищення рівня їх якості.

Такий підхід потребує нового погляду на державне регулювання та створення загальної соціально-економічної моделі економіки країни. Інвайронментальна безпека є доцільним інструментом на цьому шляху, оскільки дає можливість для виявлення та детального аналізу соціальної безпеки.

Однією з форм інтенсивного прояву небезпеки є загроза як постійна об'єктивна реальність, яка потенційно спрямована на порушення властивостей об'єкта або системи та рівень дії якої не залежить від зусиль із забезпечення безпеки. До об'єкта дії загроз застосовно термін «уразливість». Небезпека загрози й уразливість об'єкта тісно переплетені: настання небезпеки від певної загрози для конкретного об'єкта можливе через його уразливість.

Як бачимо, соціальна безпека та досягнення соціальних стандартів тісно пов'язані з розвитком соціальної сфери, що охоплює весь простір життя людини – від умов праці та побуту, здоров'я й відпочинку

й соціально-класових і національних відносин. Якщо соціальна сфера функціонує, щоб оптимально забезпечувати якість життя членів суспільства, вдосконалювати соціальні зв'язки та відносини між ними, то соціальна призначена для запобігання небезпеці та можливим загрозам. Тобто існування соціальної безпеки пов'язане зі створенням безпечних умов для зайнятості населення, охорони його здоров'я, зростання освітнього рівня, розвитку культури, організації відпочинку тощо. Водночас соціальна безпека, як і соціальна сфера, є базовим елементом існування соціальної держави та соціальної економіки. Загрозою соціальній безпеці є низький життєвий рівень населення, бідність і дедалі помітніша тенденція до соціального розшарування. Межевими значеннями соціальних показників вважають граничні величини, недотримання яких перешкоджає соціально-економічному розвитку, нормальним відтворювальним процесам і призводить до формування негативних, руйнівних тенденцій у здійсненні заходів соціальної безпеки, перетворюючи потенційні соціальні загрози в реальні [38]. На рис. 3.25 відображено ті погрози, які можна вважати найважливішими та найвпливовішими.

**Рис. 3.25. Сфери загроз, які впливають на населення.
Соціальна складова (авторська розробка)**

Як видно з рис. 3.25, розрізняють шість типів загроз, які слід розглядати стосовно таких аспектів:

політична сфера складається з двох частин – зовнішньополітичної та внутрішньополітичної. Так, до загроз зовнішньополітичної потрібно

віднести політичну нестабільність у країні, війни, тероризм, поширення корупції, сепаратизм тощо. До внутрішньополітичної сфери відносять такі загрози, як порушення Конституції, законів країни, прав і свобод громадян;

економічна сфера досить багатогранна; до її загроз відносять: високий рівень безробіття та інфляції в країні та недовиробництво внутрішнього валового продукту, яке впливає з цього; незбалансованість державного бюджету країни, циклічний розвиток економіки; проведення неефективної фіскальної та монетарної політики, неефективність банківської системи тощо;

у соціальній сфері складається специфічний спектр загроз: невідповідність соціальних пріоритетів стосовно жінок, дітей та осіб літнього віку; з невідповідність програм реформування економіки країни та результатів їх здійснення;

військова сфера формує загрози з недостатньої ефективності функціонування структур і механізмів забезпечення воєнної безпеки в державі;

екологічна сфера характеризується посиленням ризиків настання надзвичайних ситуацій техногенного та природного походження;

загрози інформаційної сфери на сучасному етапі проявляються в обмеженні свободи слова, доступу громадян до інформації; поширенні засобами масової інформації культу насильства, жорстокості; проявів комп'ютерної злочинності.

Класифікація загроз соціальної сфери потребує виведення показників, що впливають на соціальну безпеку країни в рамках інвайронментальної безпеки, та формування інтегрального показника соціальної безпеки, який, своєю чергою, буде складовим загального показника інвайронментальної безпеки спільно з інтегральними показниками економічної та екологічної безпеки.

Загалом система організаційно-економічних і правових заходів із запобігання інвайронментальним загрозам у рамках соціальної безпеки є механізмом забезпечення соціальної безпеки, елементами якого виступають:

аналіз стану розвитку економіки, екології та суспільства;

розроблення гранично допустимих значень соціально-економічних показників;

протистояння з боку держави внутрішнім і зовнішнім загрозам.

Складовими структури механізму забезпечення соціальної безпеки є:

підсистема забезпечення соціальної взаємодії та розвитку;

підсистема державного регулювання стану соціальної безпеки.

Формування в Україні нових соціально-економічних відносин, реформування соціально-економічної моделі вимагають осмислення підходів і розроблення концепції національної безпеки, а в рамках загальної концепції – основних положень інвайронментальної безпеки України.

Важливим є соціальний варіант інвайронментальної безпеки та необхідність комплексного втілення результатів соціально-еколого-економічних досліджень. На сучасному етапі державна стратегія інвайронментальної безпеки України орієнтована на:

підтримку достатнього рівня життя населення;

забезпечення соціально-політичної безпеки суспільства;

збереження основ конституційного ладу;

формування стійкої системи національних цінностей та інтересів.

Соціальна безпека підприємства є однією зі складових інвайронментальної безпеки та є станом захищеності соціальних інтересів персоналу від зовнішніх і внутрішніх загроз щодо рівня та якості життя, за якого уможливаються збереження та розвиток трудового потенціалу, а також зростання показників ефективності діяльності підприємства.

Основними шляхами забезпечення соціальної безпеки на рівні «держава – підприємство» є такі [38].

Відносно сфери економічних відносин можна виділити:

досягнення ефективної макроекономічної політики, що приводить до екстенсивного використання природних ресурсів;

створення збалансованої інвестиційної політики;

створення екологічно збалансованої довгострокової економічної стратегії;

ефективна політика в таких важливих секторах економіки, як паливно-енергетичний комплекс, сільське та лісове господарства;

оцінювання економічної цінності природних ресурсів і послуг природокористування;

урахування впливу непрямого ефекту від охорони навколишнього середовища;

удосконалення екологічного законодавства;

визначення прав власності на природні ресурси;

нівелювання гальмівних факторів, що перешкоджають реалізації довгострокових, зокрема екологічних проєктів.

У сфері соціокультурних відносин необхідні:

створення умов для розвитку інтелектуального потенціалу та капіталу суспільства, загальнолюдських світоглядних цінностей;

збагачення духовної культури;

динамізація розвитку науки;

реформування системи освіти;

створення злагоджених відносин між персоналом і керівництвом підприємства.

Сфера соціально-трудова відносин потребує:

створення умов для підвищення соціально-економічної активності населення;

застосування сучасних мотиваційних і стимуляційних механізмів високопродуктивної праці;

забезпечення достатнього життєвого рівня громадян на основі здійснення зваженої активної політики доходів;

упровадження гнучкої, динамічної системи оплати праці;

розширення заходів активної політики на ринку праці, зокрема створення робочих місць у секторі громадських робіт, будівництві інфраструктури тощо.

У сфері соціального захисту [38] необхідні заходи з:

забезпечення матеріальних інтересів працівників;

забезпечення належного рівня життя, доходів, прийнятних умов праці та відпочинку працівників;

захист від зовнішніх і внутрішніх загроз;

формування динамічної, гнучкої системи соціального захисту;

розроблення та впровадження в практику нової моделі соціального страхування;

подолання демографічної кризи;

недопущення руйнування людського, трудового й інтелектуального потенціалу, забезпечення їх розвитку;

удосконалення правової системи щодо захисту та забезпечення реалізації соціальних прав і гарантій;

підвищення рівня та якості життя населення;

реформування системи соціальної допомоги, посилення її адресності;

спрямування бюджетних соціальних видатків на розвиток людського потенціалу, підвищення його якості як основи економічного зростання та забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Реалізація механізму сталого розвитку об'єднує людей (населення), продукцію (економіку) та природу. Тому в сучасній економіці поряд із соціальними, технічними й економічними існують екологічні проблеми, розв'язання яких сприятиме підтриманню екологічної рівноваги.

Екологічний баланс у природі досягається через механізми саморегулювання, відтворення атмосферного повітря, води, ґрунтів, рослин і тварин. Проте не завжди самовідтворювальні механізми здатні опиратися техногенному втручанню. Природна рівновага може руйнуватися антропогенним ефектом; проблема виходить на природно-людський рівень, створюючи вторинну екологічну рівновагу, базовану на балансі компонентів, що формують навколишнє середовище та зміни в природних процесах.

Екологічний баланс залежить від багатьох факторів: відтворення основних компонентів природи; ступеня біологічної та геохімічної активності літосфери, що нейтралізує і очищує антропогенне забруднення; стабільності ландшафту до впливу міських навантажень; збереження природних зон екосистеми житлових районів; щільності населення природних зон тощо.

Антропогенний вплив руйнує екологічну рівновагу, проте можна досягнути її певного умовного стану, реалізуючи заходи, що забезпечують збалансованість дії людського втручання в природу та компенсують шкідливий вплив на довкілля. Усі елементи суспільного життя регулюються системою екологічних норм та екологічних стандартів, що реалізуються за допомогою економічних механізмів за допомогою системи принципів економіки природокористування. Основні принципи екологічної стабільності зводяться до наступних:

- охорона навколишнього середовища;
- охорона здоров'я людей;
- раціональне використання природних ресурсів;
- сприяння міжнародному екологічному співробітництву.

Послідовне виконання цих принципів вимагає координації зусиль країн світу задля вирішення таких проблем:

- зміна клімату;
- руйнування озонового шару;

- втрата біорізноманіття;
- збільшення кількості технічних аварій;
- управління ресурсами прісної води;
- деградація лісових ресурсів;
- управління прибережними районами;
- виробництво та використання відходів;
- погіршення стану міської екології.

Поєднання розв'язання екологічних проблем окремої держави з глобальною метою екологічної безпеки людства, попри наявність суперечностей у світовому масштабі, є рушійним фактором формування нової ідеології розвитку національних економічних систем. Спільний опір загрозам має супроводжуватися системним, багатовекторним процесом інтеграції, лібералізації та демократизації міжнародних відносин. Водночас результативність консолідованого суспільства у вирішенні екологічних проблем, збалансованість розподілу еколого-економічних благ і природних ресурсів обумовлюються особливостями прояву науково-технічного прогресу в емерджентній формі. Формується особливий вид інтеграції національних економічних систем, що підпорядковується технологічним законам. Кожна національна система має бути спрямована на подолання екологічних загроз з виключно високим градієнтом посилення факторів ураження населення, навколишнього середовища під час їх виникнення, акумуляції та розвитку у тісній співпраці світового простору.

Яскравими прикладами агресивного впливу технологічного прогресу на життя людей є техногенні катастрофи, наслідком яких стають не тільки багатомільярдні економічні збитки, а й непоправні біологічні та людські втрати [21]. Посилення екологічних проблем спричиняє поширення вірусних захворювань та мають позитивну динаміку в останні кілька років. Витрати на боротьбу з цими захворюваннями щорічно зростають і можуть розцінюватися як упущена економічна вигода [21].

Наукова спільнота та громадськість стурбовані майбутніми перспективами людства. Характер екологічних загроз багато в чому обумовлений новими технологіями, серед яких:

- використання токсичних наноматеріалів;
- біохімічні розробки нових видів вірусів;
- посилення експериментальних і штучних впливів на клімат (наприклад, забруднення світового океану стимулює розмноження фітопланктону);

зростання попиту на біомасу, необхідну для вироблення біопалива; розміщення електростанцій у відкритому морі, що може негативно впливати на морську екосистему, тощо.

Стрімкий розвиток XXI ст. дає імпульс до трансформації стратегічних орієнтирів суспільства й утвердження позитивної інноваційної домінанти в реалізації міжнародної екологічної безпеки в контексті основних принципів концепції сталого розвитку.

Завдання світового масштабу є формування інноваційного погляду на проблеми, оновлення механізмів і переспрямування їх на впровадження, інноваційний шлях розвитку держави, регіонів, областей, підприємств. Це створює безмежний простір для наукових і прикладних досліджень (наприклад, аналізу етапів життєвого циклу продукції з позиції її екологічної безпеки, розроблення еколого-економічної політики в окремих галузях). Увагу потрібно акцентувати на стійкому соціально-економічно-екологічному розвитку, проблемі взаємозв'язку та взаємозалежності процесів економічного розвитку, загострення екологічних факторів на рівні взаємозв'язку держави та підприємства з масштабним використанням сучасних методів аналізу таких, як екосистемний аналіз, моделювання природних і економічних систем, застосування кластерного підходу [17].

Світові глобалізаційні процеси потребують від кожної держави, зокрема і від України, дотримання міжнародних стандартів, норм, правил. Одна з вимог міжнародного стандарту ISO 14001:2015 (Система екологічного менеджменту – Вимоги та настанови щодо використання) встановлює засади політики підприємства в галузі екології. За цим стандартом вище керівництво підприємства має розробити, впровадити та підтримувати екологічну політику, яка відповідає меті організації, включає зобов'язання, що стосуються охорони навколишнього середовища, забезпечує основу для постановки завдань. Зрозуміло, що всі ці питання узгоджуються з державними, регіональними, місцевими органами влади.

Поняття «навколишнє середовище» охоплює довкілля, у якому функціонує підприємство: ґрунт, вода, повітря, природні ресурси, фауна, флора, люди та взаємозв'язки між ними.

Екологічна політика підприємства – це свого роду декларація, яка утверджує принципи та наміри керівництва організації щодо екологічних завдань. Можна сказати, що вона є основою діяльності у сфері екологічних цілей підприємства. На кожному підприємстві, яке піклується

про навколишнє середовище та прагне відповідати вимогам міжнародного стандарту, має бути сформульована така екологічна політика, яка б повною мірою відповідала його виробничій діяльності, тим послугам або продукції, що випускаються. Необхідним є впровадження системи екологічного менеджменту, що дозволить зацікавленим сторонам – владі, суспільству, населенню – переконатися в тому, що негативний вплив на навколишнє середовище контролюється і знижується. Основою системи екологічного менеджменту має стати принцип постійного поліпшення, дозволяє системі неперервно розвиватися й удосконалюватися.

Екологічна політика будь-якого підприємства має визначати:

принципи діяльності та загальний напрям заходів;

необхідний рівень відповідальності посадових осіб за екологічний стан навколишнього середовища;

характеристики, на підставі яких відбувається планування подальших дій.

Екологічна політика підприємства розробляється тільки з відома вищого керівництва, яке несе відповідальність і за її втілення. Поряд із цим рядові робітники підприємства мають усвідомлювати свою роль, відповідальність і обов'язки щодо збереження та захисту сприятливого екологічного стану.

Екологічна політика підприємства обов'язково має підтримуватися як документована інформація та бути доступною відповідним зацікавленим сторонам. За розроблення, впровадження, модифікацію та формулювання змін несуть відповідальність керівники всіх рівнів і підрозділів підприємства. Необхідним елементом екологічної політики підприємства є екологічний аудит.

Інвайронментальний розвиток є одним із стратегічних пріоритетів для будь-якого суспільства. Цей вектор має вирішальне значення для розвитку сучасних суспільств. Розвинені країни відіграють вирішальну роль у досягненні сталого розвитку та координації економічних, соціальних та екологічних цілей. Досить актуальною на сучасному етапі постає проблема дослідження механізму інвайронментальної безпеки. Це необхідно не тільки для захисту навколишнього середовища та потенціалу природних ресурсів, але також для їх оптимізації, екологічних інновацій тощо.

Своєю чергою, витрати на охорону та збереження сприятливого екологічного стану мають базуватися на оптимізації та раціональному

використанні природних ресурсів. Розроблення такого методичного підходу проведене авторами в рамках довгострокового дослідження процесу відтворення природних ресурсів в Україні.

Запропонований методичний підхід передбачає здійснення кількох важливих етапів, якими є:

моніторинг стану природних ресурсів України;

аналіз витрат на охорону та раціональне використання природних ресурсів за напрямками природоохоронних витрат у динаміці;

розроблення пріоритетних напрямів для природоохоронної діяльності держави за допомогою методу експертних оцінок;

визначення шляхів ефективного впровадження пріоритетних напрямів для природоохоронної діяльності держави;

прогнозування соціально-еколого-економічного розвитку України.

Останній, п'ятий, етап поданого методичного підходу має суттєве значення для сучасного розвитку України. Прогнозування має бути безперервним і засновуватися на ретельному та регулярному аналізі. Основні етапи методичного інвайронментального підходу до раціонального використання природних ресурсів України та взаємозв'язки між ними подано на рис. 3.26.

Кожний етап методичного підходу до раціонального використання природних ресурсів України має досить конкретну структуру елементів. Перший етап дослідження передбачає моніторинг стану природних ресурсів України. Під моніторингом слід розуміти комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших засобів, які забезпечують систематичний контроль (стеження) за станом і тенденціями розвитку природних, техногенних та суспільних процесів. Методологією моніторингу є проведення низки однотипних замірювань досліджуваного об'єкта, подальший аналіз, оцінювання, порівняння отриманих результатів для виявлення певних закономірностей, тенденцій, змінних і їх динаміки.

У запропонованому методичному інвайронментальному підході щодо раціонального використання природних ресурсів України моніторинг їх стану складається з п'яти підетапів: акумулювання та оброблення інформації щодо стану природних ресурсів; аналіз і візуалізація інформації щодо стану природних ресурсів; діагностика, оцінювання та прогнозування зміни стану природних ресурсів; виявлення відхилень від прогнозного стану; розроблення рекомендацій щодо державного регулювання раціонального використання природних ресурсів.

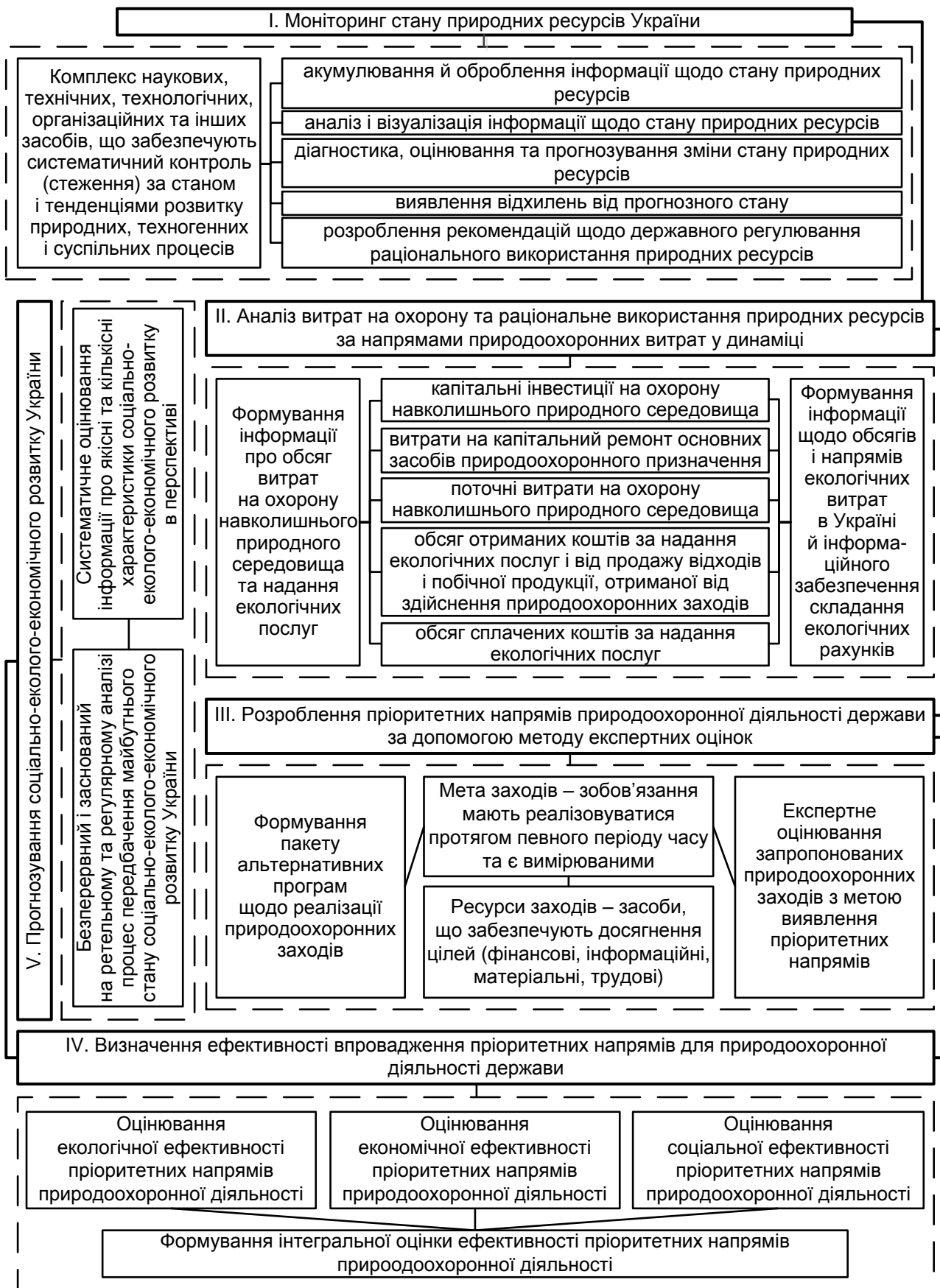

Рис. 3.26. Методичний інвайронментальний підхід щодо раціонального використання природних ресурсів України (авторська розробка)

Другий етап розробленого методичного інвайронментального підходу «Аналіз витрат на охорону та раціональне використання природних ресурсів за напрямками природоохоронних витрат у динаміці» передбачає формування інформаційного масиву даних про обсяг витрат на охорону навколишнього природного середовища та надання екологічних послуг, а саме про:

- капітальні інвестиції на охорону навколишнього природного середовища;

- витрати на капітальний ремонт основних засобів природоохоронного призначення;

- поточні витрати на охорону довкілля;

- обсяг коштів, отриманих за надання екологічних послуг, від продажу відходів і побічної продукції та на природоохоронні заходи;

- обсяг сплачених коштів за надані екологічні послуги.

Облік і оцінювання витрат на природоохоронну діяльність та екологічний захист дозволить сформувати єдину базу даних щодо обсягів і напрямів екологічних витрат в Україні й інформаційного забезпечення для складання екологічних рахунків.

Третій етап методичного інвайронментального підходу щодо раціонального використання природних ресурсів «Розроблення пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності держави за допомогою методу експертних оцінок» спрямовано на формування пакету альтернативних програм щодо реалізації природоохоронних заходів. До завдань природоохоронних заходів автором віднесено зобов'язання, які мають виконуватися протягом певного періоду часу й обов'язково є вимірюваними; як ресурси означених заходів слід прийняти засоби, що забезпечують досягнення цілей (фінансові, інформаційні, матеріальні, трудові тощо). Результатом цього етапу має стати експертна оцінка запропонованих природоохоронних заходів з метою виявлення пріоритетних напрямів.

На четвертому етапі запропонованого методичного інвайронментального підходу «Визначення ефективності впровадження пріоритетних напрямів для природоохоронної діяльності держави» виконується оцінювання ефективності обраних пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності за складовими інвайронментальної безпеки у розрізі соціальної, екологічної й економічної ефективності. У результаті цих вимірювань складається інтегральна оцінка ефективності пріоритетних напрямів природоохоронної діяльності.

Останній, п'ятий, етап методичного інвайронментального підходу щодо раціонального використання природних ресурсів «Прогнозування соціально-еколого-економічного розвитку України» є безперервним. Його засновано на ретельному та регулярному аналізі процесу передбачення майбутнього соціально-еколого-економічного розвитку України. Він базується на систематичному оцінюванні інформації про його якісні та кількісні характеристики в перспективі. У сукупності це дозволить проводити вчасні зміни й адаптовувати природоохоронну діяльність до мінливих умов зовнішнього соціо-еколого-економічного середовища.

Отже, методичний інвайронментальний підхід до раціонального використання природних ресурсів держави ґрунтується на довгостроковому дослідженні процесу відтворення природних ресурсів України. Процес складається з п'яти взаємопов'язаних етапів, що дозволить розробити пріоритетні напрями природоохоронної діяльності держави, мінімізувати її витрати та підвищити рівень її інноваційного розвитку. Усе це забезпечить такий стан економіки та навколишнього середовища, який сприятиме стійкому розвитку держави та гармонізує економічну, екологічну й соціальну сфери її господарювання.

Державна політика екологізації економіки має велике значення на сучасному етапі. Сьогодні неможливо спиратися лише тільки на економічний розвиток країни та навіть на соціально-економічний. Екологічна складова набуває важливого значення в світовому господарстві, і наша країна не має опинитися поза загальним трендом у соціально-еколого-економічного розвитку. Цього потребує сьогоднішня та майбутня. Тому екологічні питання, які вирішує Україна, набувають значної ролі. В умовах обмеженого фінансування стає нагальною оптимізація витрат на природоохоронну діяльність і визначення пріоритетних напрямів. Так, дослідження показують, що на сучасному етапі для України пріоритетними в природоохоронній діяльності є кілька напрямів: охорона атмосферного повітря; проблеми зміни клімату; водоочищення та політика поводження з відходами.

Однак розвиток національної економіки потребує подальшого збільшення витрат на всі напрями природоохоронної діяльності держави, процес оптимізації витрат є постійним і невпинним. Тому проблема охорони та раціонального використання природних ресурсів, зокрема аналіз оптимізації витрат на природоохоронну діяльність, мають супроводжуватися поглибленими науковими дослідженнями прикладного характеру.

Так, потребує розроблення методичний підхід до раціонального використання природних ресурсів України, одним з найважливіших завдань якого є прогнозування соціально-еколого-економічного розвитку України. Етап прогнозування поданого в загальному вигляді методичного підходу має суттєве значення для поточного та подальшого розвитку України. Прогнозування має бути безперервним і заснованим на пильному, достовірному та регулярному аналізі.

Слід також зауважити, що сьогодні в Україні діють основні елементи економічного механізму природокористування й охорони навколишньої діяльності – такі, як:

екологічні податки;

плата за користування природними ресурсами;

відшкодування шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону навколишнього середовища.

Отже, питання поповнення бюджету країни за рахунок удосконалювання механізму платного природокористування стають перспективними напрямками наукових досліджень.

Водночас реальною проблемою сучасного антропогенного ефекту є невідповідність між нескінченними потребами людства та майже безмежними науково-технічними засобами, які впливають на природу, й обмеженими можливостями природи щодо їх забезпечення. Будь-яка економічна діяльність людини взаємопов'язана з природою та переважно стає джерелом багатьох антропологічних факторів.

Активна діяльність техногенного характеру породжує антропогенні фактори, які за специфікою можна розподілити на три групи [30]:

фактори, які мають безпосередній вплив на навколишнє середовище внаслідок інтенсивних і короткострокових заходів або раптових подій. Наприклад, до них можна віднести наслідки діяльності промислових господарств, сезонність сільськогосподарських робіт, функціонування автошляхів або залізничного транспорту на заліснених територіях;

непрямі фактори впливу, що є наслідком довгострокової економічної діяльності та низької її інтенсивності. Наприклад, забруднення атмосфери газовими та зрідженими викидами без необхідних очисних споруд призводить до знищення лісових масивів і повільного отруєння земель важкими металами;

комплексний вплив прямих і непрямих факторів призводять до повільної, але суттєвої зміни середовища. До таких факторів можна віднести,

наприклад, створення нових населених пунктів і міст, зростання населення, збільшення поголів'я свійської худоби тощо.

Навколишнє середовище забруднюється антропогенними токсичними речовинами, рослинний і тваринний світи втрачають здатність до пристосування у ворожому для них довкіллі.

Найбільш небезпечними аспектами шкідливого впливу людини на природу (та її наслідки) є:

виснаження надр – протягом усієї історії людство споживацьки ставилося до видобуття корисних копалин, що призвело до виснаження (наближеного до катастрофічного) внутрішніх резервів;

забруднення ґрунтів, водних об'єктів та атмосфери промисловими відходами;

руйнування флори та фауни; формування умов, за яких технічний розвиток порушує нормальний спосіб відновлення і спотворює природний баланс флори та фауни;

використання атомної енергії як для військових (наземних і підземних ядерних вибухів), так і для мирних цілей.

Найбільшої шкоди навколишньому середовищу завдають теплові електростанції, металургійні та хімічні заводи. На частку теплових електростанцій доводиться 35 % сумарного забруднення води та 46 % – повітря. Вони викидають з'єднання сірки, вуглецю й азоту, споживають велику кількість води: для вироблення однієї кіловат-години електроенергії теплові електростанції витрачають близько 3 л води (атомні – 6 – 8 л). Стічні води теплових електростанцій мають високу температуру, що стає причиною не тільки хімічного забруднення, але й теплового фізичного впливу [151].

Металургійні підприємства характеризуються високим споживанням ресурсів і значною кількістю відходів, включно з пилом, оксидом вуглецю, діоксидом сірки, коксовим газом, фенол, сірководнем, бензопіреном. Крім того, металургійна промисловість виснажує водні ресурси на потреби виробничих процесів.

Хімічна промисловість виробляє небезпечні сполуки: аміак, кислоти, анілінові фарби, фосфорні добрива, хлоровані засоби, пестициди, синтетичний каучук, каустичну соду, карбід кальцію тощо.

На автомобільний транспорт припадає 70 – 90 % забруднення в містах. Вихлопні гази автомобілів включають вуглекислий газ, діоксид азоту, свинець, токсичні вуглеводні, що становить загрозу для здоров'я населення.

Целюлозно-паперова промисловість посідає перше місце (понад 15 %) за обсягом забруднювальних відходів. У стічних водах підприємств цієї промисловості налічується більше п'ятиста компонентів, найнебезпечнішими з яких є поєднання сірки, хлору та розчинних органічних речовин.

У процесі сільськогосподарської діяльності використовують пестициди. Щорічний показник їх використання сягає 4 млн тонн, але активними з них є лише 40 тис.; інше ж вітрами та дощовими опадами попадає у водоймища, падає на лісові масиви й землі та ставки поселень. Щороку в світі реєструють 500 тис. випадків отруєнь пестицидами. Значне забруднення ґрунтів і посівів пов'язане з використанням мінеральних добрив, яких щорічно вноситься на поля 400 – 500 млн тонн [149].

Погіршення навколишнього середовища створює реальну загрозу існуванню людини. Система ООН та ЮНЕСКО створила глобальну систему моніторингу, основними завданнями якої є визначення ступеня антропогенного впливу на довкілля, прогноз його стану в майбутньому тощо [30].

До заходів, які покращать стан навколишнього середовища слід віднести такі, як:

- реструктуризація промислового виробництва;

- видалення застарілих об'єктів та обладнання;

- упровадження екологічно чистих технологій і виробництва;

- розроблення нормативно-правової бази й економічного механізму охорони довкілля та природокористування;

- удосконалення системи моніторингу довкілля, розширене постачання інформації;

- удосконалення системи екологічної освіти та підготовки, а також підвищення участі громадськості у вирішенні екологічних проблем через досвід і підходи, які апробовані в Україні.

Концептуальна основа моделі збалансованого розвитку території має базуватись на таких засадах, як: екологічна та економічна мобілізація-інфраструктура, інвестиція-інновація, сталий розвиток тощо. Система забезпечення цих процесів потребує створення нових механізмів. Через такі механізми у державній політиці поєднуються принципи раціональності та екологізації. Механізм – це серія процесів, прийомів, методів, підходів. З теорії державного управління відомо, що в найпростішому розумінні механізм слід розглядати як інструмент, у ширшому контексті – як процес, сукупність компонентів (структурний підхід) і систему [4, с. 45].

Двоєке твердження породжує суперечність. Ту чи іншу позицію щодо трактування терміну «механізм» вироблено авторами з огляду на національні, ментальні й економічні особливості країни походження. Механізми управління інвайронментальним розвитком розглядаються ними на рівні країни – як інструмент, спосіб впливу суб'єкта на об'єкт залежно від різних категорій управління (регулювання, політики).

Механізми управління інвайронментальним розвитком регулюють функціональні сфери природоохоронної діяльності, сприяють створенню екологічної економіки. Зокрема, вітчизняні вчені досліджують економічні механізми природокористування та охорони природи (природоохоронного законодавства), економічні механізми реалізації екологічної політики, механізми регулювання інвайронментальних процесів, механізми дослідження сталого розвитку. Основною характеристикою механізмів управління інвайронментальним розвитком є їх спрямованість на виконання еколого-економічних завдань, для виконання яких необхідним є стимулювання еколого-орієнтованого способу ведення господарської діяльності суб'єктів національної економіки. Раціональне природокористування та господарювання на принципах сталого розвитку неможливе без ефективного забезпечувального механізму.

Механізм сталого розвитку – це сукупність організацій, інституцій, форм і методів узгодження інтересів на різних ієрархічних рівнях, забезпечення збалансованого та пропорційного розвитку підсистем і збереження цілісності системи. Оскільки механізми забезпечення сталого розвитку не є новими і часто лише коригуються і реалізують додаткові елементи відповідно до змін в умовах управління. Система організаційно-економічних та правових заходів для запобігання економічним загрозам регулюється механізмом забезпечення інвайронментальної безпеки. Тому економічний механізм екологічного регулювання можна вдосконалити лише шляхом зміни засобів і методів, що впливають на підвищення раціонального природокористування.

Механізм інвайронментальної безпеки може працювати ефективно, якщо виконуються необхідні умови: комплексність, яка враховує всі ознаки загроз безпеці; системність з урахуванням впливу на безпеку внутрішніх і зовнішніх загроз; варіантність, що передбачає розроблення сценаріїв вирішення конфліктів і розвитку дискусій у суспільстві; вжиття заходів для захисту життя і здоров'я людини; моніторинг заходів соціального

захисту. Розглянемо функції механізму забезпечення інвайронментальної безпеки, розуміючи під функцією призначення. Основними функціями є:

регулювальна, що є основою відносин між суб'єктами економіки;

соціальна, метою якої є боротьба з диференціацією в суспільстві та має соціальне призначення;

контрольна, сутність якої полягає в моніторингу соціальних проблем.

Об'єктом інвайронментальної безпеки є соціально-екологічні та економічні системи в різних масштабах і рівнях (країна, регіон, бізнес, природний комплекс і зв'язок між ними), тобто вся еколого-економічна система й еколого-економічні відносини в межах цієї системи.

Суб'єктами інвайронментальної безпеки є органи влади й управління всіх рівнів, а саме: законодавча, виконавча, судова, а також Президент України; недержавні органи; громадські організації; підприємства.

Еколого-економічні інструменти – це засоби збалансування інтересів держави, товаровиробників і суспільства загалом, їх діяльності для вирішення екологічних проблем (рис. 3.27) [43].

Усі форми еколого-економічних інструментів за мету мають охорону навколишнього середовища та поповнення дохідної частини державного та місцевих бюджетів.

Відшкодування екологічних збитків у результаті непередбачених надзвичайних ситуацій (екологічних аварій, катастроф) відбувається за рахунок створення резервних фондів (страхових фондів) та має назву екологічне страхування.

Дія інвайронментальних інструментів спрямована на:

підтримку діяльності зі збереження навколишнього середовища;

стимулювання зменшення відходів і викидів, перероблення та раціональної утилізації відходів;

сприяння виробництва екологічно чистої продукції та впровадження відповідних технологій;

сприяння збалансованого розвитку території;

підтримку природоохоронних територій і допомогу у відновленні території, які зазнали збитку.

Існування економічних інструментів екологічної політики можливе за рахунок фінансування з: державного бюджету та регіональних або муніципальних бюджетів; позабюджетних фондів; інвестицій комерційних структур і виробництв; комерційних кредитів (національних та іноземних); іноземних екологічних інвестицій; допомоги від країн світу.

Рис. 3.27. **Форми інвайронментальних інструментів**
(складено автором за [151])

Механізм реалізації інвайронментальних інструментів є сукупністю економічних важелів та інструментів, які приводять у дію економічні закони й узгоджують інтереси індивідумів, колективу та суспільства.

З метою досягнення цілей і вирішення завдань державної політики у сфері інвайронментальної безпеки використовують методи державного регулювання: інституційні; фінансово-економічні; організаційні; інформаційні.

Інституційне забезпечення інвайронментальної безпеки проводиться через діяльність держави щодо встановлення обов'язкових для виконання юридичних норм (правил) поведінки суб'єктів екологічного права у відносинах між собою, з державою та громадянами як клієнтами та споживачами.

Фінансові методи забезпечення інвайронментальної безпеки спрямовані на створення економічних умов, які спонукають суб'єктів соціально-екологічної сфери діяти в необхідному для держави та суспільства напрямі, вирішувати ті або інші завдання відповідно до загальнонаціональних і регіональних інтересів.

Ознаками організаційних методів забезпечення інвайронментальної безпеки є прямий вплив органів державної влади на дії суб'єктів через накази, розпорядження; установлення обов'язків, норм поведінки, відповідальності суб'єктів господарювання за дотримання соціального й екологічного законодавства.

Інформаційні методи державного регулювання інвайронментальної безпеки використовуються для впливу на формування громадської думки, суспільної свідомості, економічного мислення. Вони охоплюють заходи з роз'яснення та популяризації цілей і змістовність соціальної та екологічної політики держави.

Методами інвайронментальної безпеки є:

агрегування та аналітичне оброблення інформації щодо економічної ситуації на макрорівні та прогнозування економічної ситуації;

прогнозування – наукове, обґрунтоване системою встановлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виявлення стану та вірогідних шляхів розвитку явищ і процесів. Прогноз формується через оцінювання параметрів, які характеризують такі події в майбутньому:

організація заходів щодо зменшення впливу загроз на макрорівні; впровадження моделей тестування вихлопних газів для пом'якшення несприятливих наслідків діяльності компанії; організація діяльності, спрямованої на нівелювання виниклих загроз; використання практичних моделей на практиці; моніторинг і забезпечення виконання рішень; коригована система протистояння загрозам; система постійного покращення інвайронментальної безпеки.

Елементами інвайронментального механізму є:
правові основи здійснення економічної діяльності;
соціально-економічні відносини;
організаційно-економічні відносини;
система суспільних інститутів;
інвайронментальні інструменти (рис. 3.28).

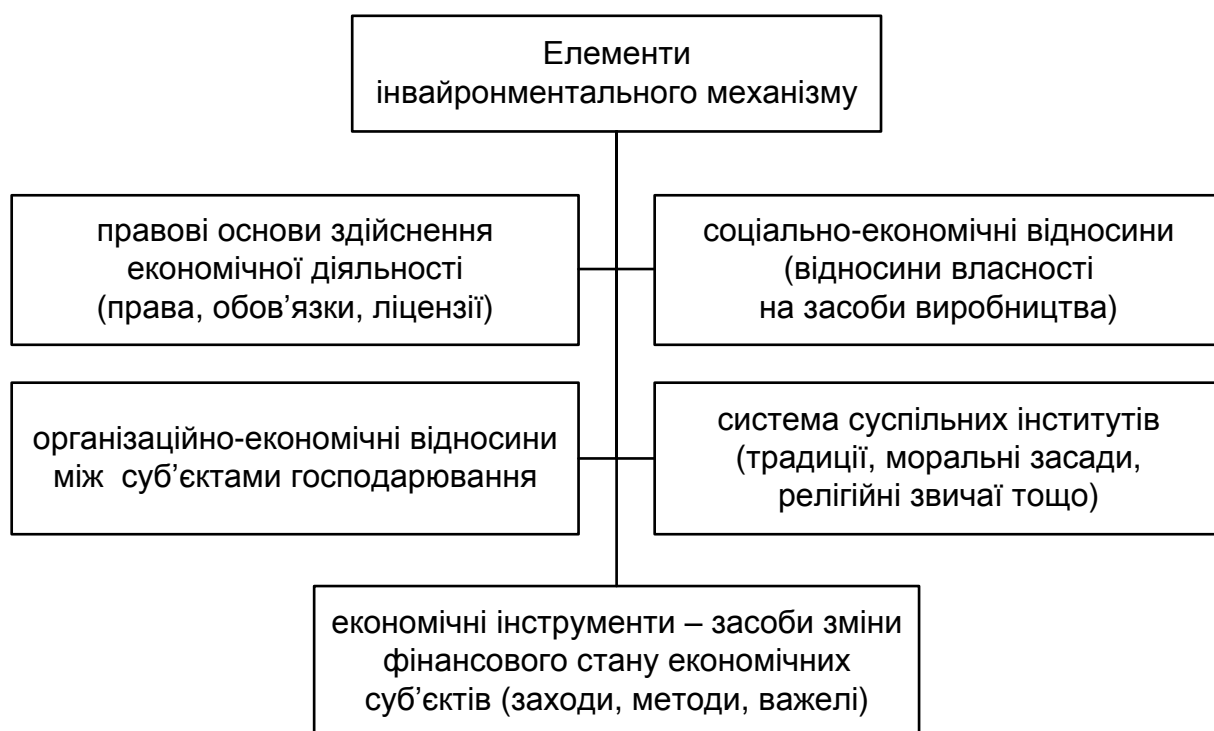

Рис. 3.28. **Елементи інвайронментального механізму**
(складено автором за [44])

Установлення ставок для реалізації інвайронментальних інструментів відбувається за допомогою методичних підходів, наведених на рис. 3.29.

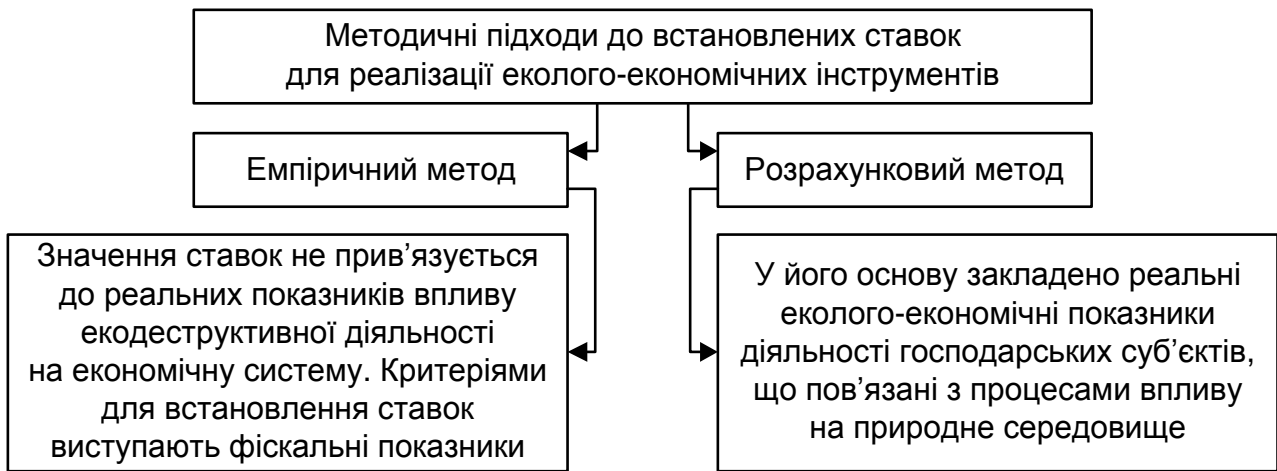

Рис. 3.29. Методичні підходи для встановлення ставок для реалізації еколого-економічних інструментів механізму
(складено автором за [44])

Реалізація інвайронментальних інструментів регулюється принципами впливу на ключові групи економічних суб'єктів (рис. 3.30).

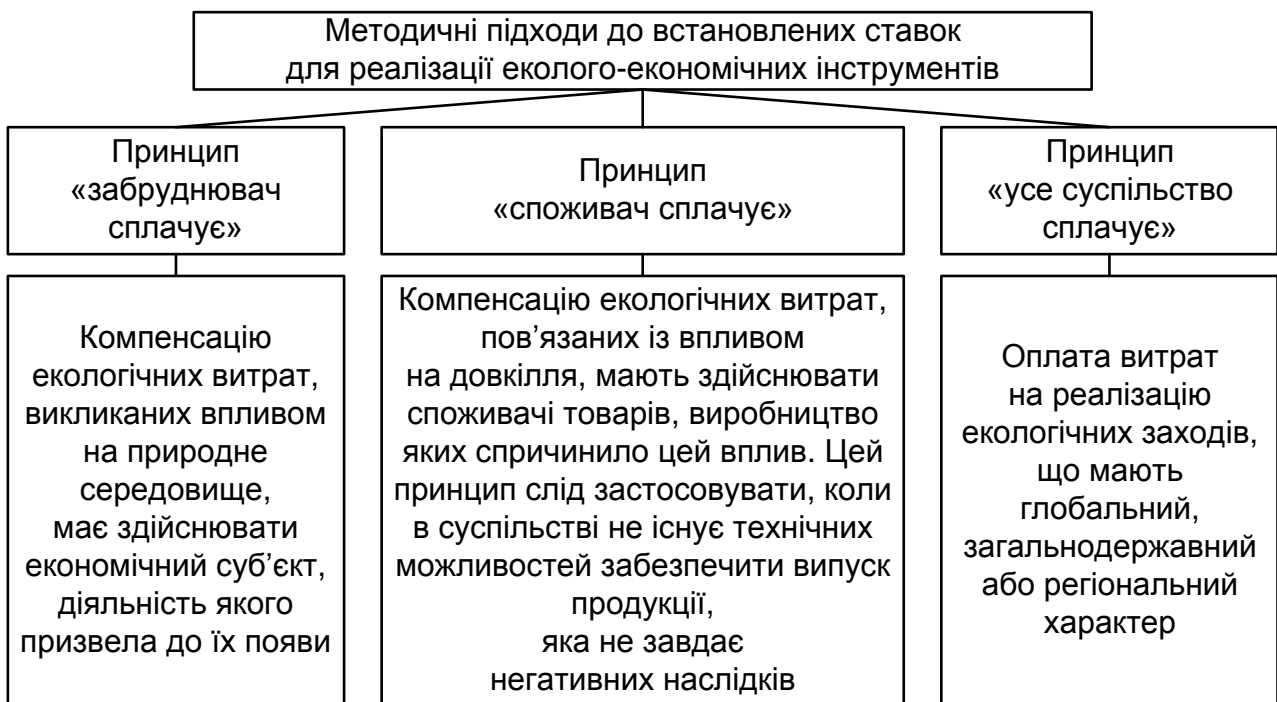

Рис. 3.30. Принципи розподілу екологічних витрат механізму
(складено автором за [44])

Система організаційно-економічних і правових заходів із запобігання соціально-еколого-економічним загрозам є дієвим механізмом забезпечення інвайронментальної безпеки (рис. 3.31).

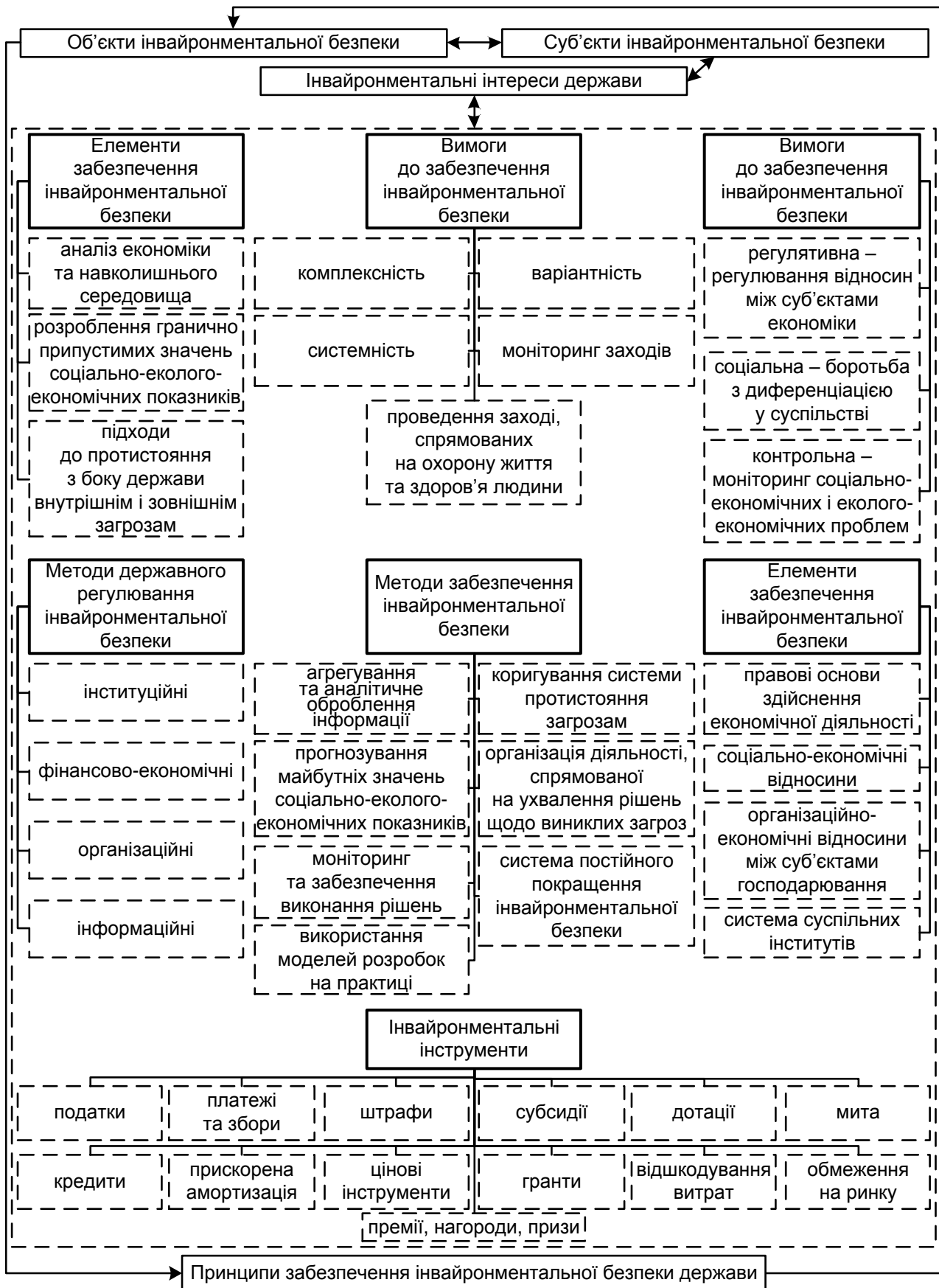

Рис. 3.31. Механізм забезпечення інвайронментальної безпеки держави (авторська розробка)

До елементів забезпечення інвайронментальної безпеки відносять: аналіз економіки та навколишнього середовища, розроблення гранично-припустимих значень соціально-еколого-економічних показників, визначення підходів щодо протистояння з боку держави внутрішнім і зовнішнім загрозам. Елементи забезпечення інвайронментальної безпеки виявляються через правові засади здійснення економічної діяльності, соціально-економічні й організаційно-економічні відносини між суб'єктами господарювання, систему суспільних інститутів.

До методів забезпечення інвайронментальної безпеки належать: агрегування й аналітичне оброблення інформації, прогнозування майбутніх значень соціально-еколого-економічних показників, моніторинг і забезпечення виконання рішень, використання практичних моделей, коригування системи протистояння загрозам, система постійного покращення інвайронментальної безпеки; організація діяльності, спрямованої на ухвалення рішень щодо виниклих загроз.

У процесі забезпечення інвайронментальної безпеки використовується низка методів державного регулювання, а саме: інституційні – виявлення й аналіз юридичних норм і суспільних законів з метою організації раціонального процесу забезпечення інвайронментальної безпеки; фінансово-економічні – система прийомів і засобів прямої дії на суспільство, суб'єкти господарювання й окремі особистості шляхом запровадження фінансово-економічних законів і грошово-кредитних відносин з метою створення оптимальних умов для досягнення запланованих результатів забезпечення інвайронментальної безпеки; організаційні – узгодженість приватних і публічних інтересів у сфері забезпечення інвайронментальної безпеки, розроблення стратегій, програм і планів реалізації заходів щодо забезпечення інвайронментальної безпеки, а також проведення громадських обговорень розроблених нормативних актів і програмних положень; інформаційні – сукупність дій, прийомів і заходів у сфері забезпечення інформаційних потреб суспільства, суб'єктів господарювання і окремих особистостей у процесі забезпечення інвайронментальної безпеки.

Отже, розроблений механізм забезпечення інвайронментальної безпеки держави ґрунтується на інвайронментальних інструментах і методах державного регулювання та містить елементи, методи, вимоги та функції забезпечення інвайронментальної безпеки. Він є системою організаційно-економічних і правових заходів щодо запобігання соціально-еколого-економічним загрозам, яка дозволяє оптимізувати процес забезпечення інвайронментальної безпеки та є основою для досягнення соціальних, економічних та екологічних цілей сталого розвитку держави.

Висновки

Вирішено актуальне науково-практичне завдання з удосконалення та подальшого розвитку теоретичних положень, методологічних підходів і практичних рекомендацій щодо формування ефективного механізму адаптації економічної політики України до екзогенних змін.

Виявлено основні теорії економічної політики в сучасних умовах розвитку. Проаналізовано напрями формування нової економічної політики в умовах глобальних та національних екзогенних змін.

Узагальнено теоретичні підходи до визначення категорії «інструментарій економічної політики», розкрито взаємозв'язок між станом економіки стратегічними цілями її розвитку та вибором відповідного інструментарію економічної політики.

Виявлено теоретичні та методологічні проблеми сучасної економічної політики й доведено, що причини наявних проблем пов'язані з ігноруванням теоретичної бази та практичних рекомендацій класичних шкіл економічної політики, а також фокусуванням на вирішенні лише конкретних (вузьких) завдань.

Визначено взаємозв'язок і критерії прогнозування та програмування; систематизовано загальноприйняті індикатори функціонування та розвитку економічної системи; проаналізовано завдання та методи економічної політики держави.

Досліджено сучасні тенденції до цифровізації світової економіки. Уточнено сутність поняття «цифрова економіка». Обґрунтовано керівні принципи цифровізації економіки на державному рівні. Розроблено шляхи реалізації керівних принципів цифровізації економіки на державному рівні.

Проаналізовано аспекти глобалізації та регіональної економічної інтеграції з метою вдосконалення економічної політики держави.

Виявлено глобальні та національні проблеми економіки в сучасних умовах; розроблено концептуальну схему оцінювання конкурентоспроможності національної економіки в контексті національних і глобальних проблем. Запропоновано комплексну методологію оцінювання конкурентоспроможності національної економіки. Проведено оцінювання конкурентних позицій країн світу на основі масиву вхідних факторів за допомогою побудови самоорганізаційних карт Кохонена та алгоритму методу

К-середніх. Розроблено методику дослідження, яка охоплює такі блоки, як: класифікація країн за рівнем конкурентоспроможності; комплексне оцінювання рівня конкурентоспроможності національної економіки; діагностика рівня соціально-економічного розвитку та соціальної напруженості макрорегіонів.

Визначено основні фактори вітчизняної соціальної політики за стратегічною орієнтацією на соціальне ринкове господарство як складовою державного регулювання економіки, спрямованою на покращення якості життя населення України. Розкрито проблеми реалізації основних принципів сучасної моделі соціальної політики України.

Розроблено комплекс заходів і проаналізовано наслідки державних ініціатив щодо подолання економічної кризи, спричиненої пандемією. Досліджено механізми державного регулювання економіки України в умовах адаптивного карантину. Виявлено основні досягнення та недоліки в управлінні економічними процесами, до яких належать такі: зростання міжнародних валютних резервів; ефективні операції уряду з управління державним боргом; ефективна діяльність Національного банку на міжбанківському валютному ринку; зростання вхідних фінансових потоків від внутрішнього туризму

Виявлено основні напрями формування нової економічної політики в умовах глобальних і національних екзогенних змін. Розроблено механізм державного регулювання у ході створення нової економічної політики на сучасному етапі. Його подано як систему організаційно-економічних і правових заходів щодо запобігання соціально-економічним загрозам, яка дозволяє підвищити ефективність досягнення соціальних, економічних цілей сталого розвитку держави.

Досліджено проблеми реалізації валютно-курсової політики України. Проаналізовано динамку обмінного (валютного) курсу в Україні за 2013 – 2020 рр. Визначено фактори, які найбільшою мірою впливають на динаміку обмінного (валютного) курсу в Україні. За допомогою методів економетричного моделювання, а саме факторного та регресійного аналізу. Удосконалено організаційно-економічний механізм реалізації валютно-курсової політики України, який містить три блоки: борговий, який полягає в оптимізації доходів і видатків Державного бюджету України шляхом проведення ефективної фіскальної реформи у бік зменшення податкового навантаження для малих і середніх за розміром підприємств та їх одночасного

збільшення для великих монополізованих об'єднань; торговельно-економічний, який полягає у стимулюванні промислового виробництва шляхом розширення експортних можливостей національних виробників та залучення іноземних інвестицій; монетарний, який полягає у встановленні бівалютного кошика як ключового валютно-курсowego орієнтира країни.

Розроблено механізм забезпечення інвайронментальної безпеки держави, який ґрунтується на інвайронментальних інструментах і методах державного регулювання та містить елементи, методи, вимоги та функції забезпечення інвайронментальної безпеки. Він є системою організаційно-економічних і правових заходів щодо запобігання соціально-еколого-економічним загрозам, яка дозволяє оптимізувати процес забезпечення інвайронментальної безпеки та є основою для досягнення соціальних, економічних та екологічних цілей сталого розвитку держави.

Результати наукових досліджень використано для розроблення комплексу заходів щодо розвитку соціального підприємництва, реалізації нових стартап-проектів, формування національної екосистеми, що можуть стати одним з методів вирішення соціо-еколого-економічних проблем України в умовах кризи.

Використана література

1. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу у ХХ столітті: теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів : монографія / В. Л. Андрущенко. – Львів : Каменяр, 2000. – 303 с.
2. Асоціація як новий формат відносин України з Європейським Союзом: політичні, правові, економічні та інформаційні аспекти : монографія / В. В. Копійка, М. С. Дорошко, О. Ю. Кондратенко та ін. ; за заг. ред. В. В. Копійки і М. С. Дорошка. – Київ : ВПЦ «Київський університет», 2018. – 388 с.
3. Батракова Т. І. Особливості та принципи цифрової економіки в Україні / Т. І. Батракова, В. Ю. Линовецька // Економічні студії. – 2018. – № 2 (20). – С. 94–97.
4. Біль М. М. Механізм державного управління туристичною галуззю на регіональному рівні: теоретико-прикладний аспект : монографія / М. М. Біль ; за наук. ред. д-ра екон. наук О. П. Крайник. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. – 288 с.
5. Бюджетний менеджмент : підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін. – Київ : КНЕУ, 2004.– 864 с.
6. Васищенко М. М. Реформування міжбюджетних відносин в умовах ринкової трансформації економіки України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.04.01 «Фінанси, грошовий обіг, кредит» / М. М. Васищенко. – Київ, 2003. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.nbuv.gov.ua.
7. Воронкова А. Концепція управління конкурентоспроможним потенціалом підприємства / А. Воронкова // Економіст. – 2007. – № 8. – С. 14–17.
8. Воротін В. Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій : монографія / В. Є. Воротін. – Київ : Вид-во УАДУ, 2002. – 392 с.
9. Гасанов Г. А. Цифровая экономика как новое направление экономической теории / Г. А. Гасанов, Т. А. Гасанов // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2017. – № 6. – С. 4–10 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://doi.org/10.26726/2305-4484-2017-1-4-10>.

10. Глобалізація та регіоналізація як вектори розвитку міжнародних економічних відносин : колект. монографія / за ред. О. А. Довгаль, Н. А. Казакової. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2018. – 540 с.
11. Голюков А. П. Міжнародні економічні відносини : підручник / А. П. Голюков, О. А. Довгаль. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 464 с.
12. Гребельник О. П. Основи митної справи : навч. посіб. / О. П. Гребельник. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 600 с.
13. Грін В. Г. Економетричний аналіз [Текст] : підручник / В. Г. Грін ; пер. з англ. А. Олійник, Р. Ткачук ; наук. ред. пер. О. Комашко. – Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2005. – 1197 с.
14. Данилов А. Д. Проблемы и перспективы налогообложения доходов граждан в Украине / А. Д. Данилов, Т. В. Паентко // Реформирование налоговых систем: теория, практика, методология : монография / под ред. И. А. Майбурова. – Киев : Кондор, 2011. – 352 с. – С. 237–249.
15. Дем'янишин В. Г. Теоретична концептуалізація і практична реалізація бюджетної доктрини України : монографія / В. Г. Дем'янишин. – Тернопіль : ТНЕУ, 2008. – 496 с.
16. Дикань О. В. Соціальні аспекти інвайронментальної безпеки / О. В. Дикань, М. А. Мащенко // Інноваційна економіка. – 2018. – № 3 – 4. – С. 80–85.
17. Економічна безпека України : монографія / за ред. В. Г. Федоренка, І. М. Грищенка, Т. Є. Воронкової. – Київ : ТОВ «ДКС Центр», 2017. – 462 с.
18. Економічна теорія: політекономія : підручник / В. Д. Базилевич, В. М. Попов, К. С. Базилевич, Н. І. Гражевська ; за ред. В. Д. Базилевича. – 6-те вид., перероб. і допов. – Київ : Знання-Прес, 2007. – 719 с.
19. Єфименко Т. І. Податкове регулювання економічного розвитку : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : спец. 08.02.03 «Організація управління, планування і регулювання економікою» / Т. І. Єфименко. – Київ : Інститут економічного прогнозування, 2003. – 37 с.
20. Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави : монографія / Я. А. Жаліло. – Київ : НІСД, 2015. – 336 с.
21. Желюк Т. Ефективність економічної політики в умовах нестабільного середовища / Т. Желюк, К. Ревун // Вісник ТНЕУ. – 2014. – № 1. – С. 7–22.

22. Заклекта О. Цілі, інструменти та обмеження економічної політики: теоретичні засади та сучасні реалії / О. Заклекта, О. Шиманська // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – 2015. – № 1. – С. 24–32 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://visnykj.wunu.edu.ua/index.php/visnykj/article/view/618>.

23. Здреник В. С. Сутність похідних фінансових інструментів та їх законодавче визначення / В. С. Здреник, А. І. Слобчинська // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. – 2008. – № 1 (43). – С. 257–262 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://library.ztu.edu.ua/e-copies/VISNUK/43_1/257.pdf.

24. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. д-ра экон. наук А. А. Гриценко. – Харьков : Форт, 2008 – 928 с.

25. Іванов Ю. Б. Сучасне оподаткування: мотиваційний аспект : монографія / Ю. Б. Іванов, О. Л. Єськов. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2007. – 328 с.

26. Інфляція та фінансові механізми її регулювання / за ред. чл.-кор. НАН України А. І. Даниленка. – Київ : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2007. – 400 с.

27. Історія економічних вчень [текст] : підручник / В. В. Білоцерківець, В. В. Волошенко, О. М. Зухба та ін. ; за ред. В. М. Тарасевича, Ю. Є. Петруні. – Київ : Центр учбової літератури, 2013. – 352 с.

28. Караєва Н. В. Методологія розробки системи моніторингу рівня сталого розвитку та економічної безпеки України / Н. В. Караєва, Л. О. Левченко, Я. М. Трохименко // Управління розвитком складних систем. – 2011. – Вип. 5. – С. 111–116 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Urss_2011_5_21.

29. Кизим М. О. Проблеми та цілі розвитку України у світі глобальних проблем світової спільноти : монографія / М. О. Кизим, П. В. Проноза, Ш. А. Омаров. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 96 с.

30. Кліменко О. М. Інвайронментальна економіка : навч. посіб. для студентів напряму підготовки «Економічна теорія» / О. М. Кліменко, М. А. Мащенко. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2015. – 176 с.

31. Козаченко Г. В. Економічна безпека підприємства: сутність та механізм забезпечення : монографія / Г. В. Козаченко, В. П. Пономарьов, О. М. Ляшенко. – Київ : Лібра, 2013. – 280 с.

32. Козюк В. В. Координація фіскальної та монетарної політики в умовах глобалізації: інтеграція старих і нових ідей / В. В. Козюк // Економічна теорія. – 2007. – № 4. – С. 59–70.

33. Козюк В. В. Монетарні засади глобальної фінансової стабільності : монографія / В. В. Козюк – Тернопіль : ТНЕУ ; Економічна думка, 2009. – 728 с.

34. Крисоватий А. І. Теоретико-організаційні домінанти та практика реалізації податкової політики в Україні : монографія / А. І. Крисоватий. – Тернопіль : Карт-бланш, 2005. – 371 с.

35. Круш П. В. Інфляція: суть, форми та її оцінка : навч. посіб. / П. В. Круш, О. В. Клименко. – Київ : Центр учбової літератури, 2010. – 288 с.

36. Кузьменко Л. В. Можливості удосконалення методу експертних оцінок / Л. В. Кузьменко // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. темат. вип. : Технічний прогрес і ефективність виробництва. – Харків : НТУ «ХПІ». – 2012. – № 16. – С. 107–110.

37. Литвиненко Я. В. Податкова політика : навч. посіб. / Я. В. Литвиненко. – Київ : МАУП, 2003. – 224 с. ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studentbooks.com.ua/content/view/1206/41/1/1>.

38. Ляшенко О. Значення соціально-економічної безпеки підприємства як функція сучасного менеджменту / О. Ляшенко, В. Безбожний // Наук. праці ДонТУ. Серія «Економіка». – 2007. – Вип. 33. – С. 66–70.

39. Малахова Н. Б. Монополистическое ценообразование и инфляция / Н. Б. Малахова // Управління розвитком. – 2007. – № 8. – С. 160–162.

40. Матюшенко І. Ю. Євроінтеграція України в системі міжнародної економічної інтеграції : навч. посіб. / І. Ю. Матюшенко, С. В. Беренда, В. В. Резніков ; за ред. І. Ю. Матюшенко. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2015. – 496 с.

41. Мацелюх Н. П. Історія економіки та економічної думки. Політична економія. Мікроекономіка. Макроекономіка [Текст] : навч. посіб. 2-ге вид. перероб. та допов. / Н. П. Мацелюх, І. А. Максименко. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 382 с.

42. Мащенко М. А. Теоретичне обґрунтування сутності економічної категорії «інвайронментальна безпека» / М. А. Мащенко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2017. – № 60. – С. 49–55.

43. Мащенко М. А. Механізм розробки та реалізації пріоритетів інвайронментальної безпеки України / М. А. Мащенко // Теоретико-методологічні засади формування національної економічної системи в умовах інтеграції у світове господарство : монографія / за заг. ред. канд. екон. наук, доц. М. С. Бріля. – Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. – С. 163–214.
44. Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підруч. / Л. Г. Мельник. – 2-ге вид., виправ. і допов. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2010. – 348 с.
45. Мельник О. М. Інфляція: теорія і практика регулювання / О. М. Мельник. – Київ : Знання, 1999. – 296 с.
46. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування : підручник / В. М. Геєць, Т. С. Клебанова, О. І. Черняк та ін. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2005. – 396 с.
47. Назарова Г. В. Цифрова економіка: етимологія та інституційна структура / Г. В. Назарова, В. О. Руденко // Конкурентоспроможність та інновації: проблеми науки та практики : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 19 листопада 2021 р. Харків : ФОП Лібуркіна Л. М., 2021. – С. 92.
48. Озель М. Інфляція як один з основних показників макроекономіки / М. Озель // Вісник Національного банку України. – 2000. – № 7. – С. 43–45.
49. Паентко Т. В. Фискальное регулирование финансовых потоков / Т. В. Паентко // Фискальное регулирование социально-экономического развития государства в посткризисный период : монография. – Киев : ДКС Центр, 2011. – С. 28–42.
50. Петрик О. І. Шлях до цінової стабільності: світовий досвід і перспективи для України : монографія / О. І. Петрик. – Київ : НАН України, Інститут економіки та прогнозування; Університет банківської справи НБУ, 2008. – 372 с.
51. Пипенко І. С. Системний підхід до класифікації системи критеріїв криптовалют / І. С. Пипенко, Ю. Б. Мельник // International Journal of Education and Science. – 2020. – Vol. 3. – No. 1. – P. 30–40 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://doi.org/10.26697/ijes.2020.1.3>.
52. Пологнин Д. Д. Аналіз тенденцій зміни офіційного валютного курсу НБУ Національним банком України / Д. Д. Пологнин // Збірник наукових праць університету державної фіскальної служби України. – 2020. – Вип. 1 – 2. – С. 307–324.

53. Пономаренко О. О. Кластерний підхід до дослідження інфляційних процесів на регіональному рівні / О. О. Пономаренко, О. Г. Лосева // Бізнес Інформ. – 2014. – № 12. – С. 103–108.

54. Пономаренко О. О. Особливості антиінфляційної політики в умовах трансформації економіки / О. О. Пономаренко, І. Ф. Лісна // Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця : мат-ли V наук.-практ. конф. (тези доповідей) (26 – 27 листопада 2020 року, м. Одеса). – Одеса : ВД «Гельветика», 2020. – С. 126–128.

55. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018 – 2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження КМУ від 17.01.2018 р. № 67-р. // Урядовий кур'єр. – 2018. – № 88.

56. Різник Н. М. Принципи цифровізації економіки України / Н. М. Різник // Інновації: аспекти управління, виробництва, сфери обслуговування : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. (28 березня 2019 року, м. Тернопіль). – Тернопіль : ТНТУ імені Івана Пулюя, 2019. – С. 70.

57. Річний звіт НБУ за 2020 рік. – Київ : Вид-во НБУ, 2019. – 206 с.

58. Свириденко С. В. Оцінювання якості класифікації на основі біноміальної моделі / С. В. Свириденко, С. А. Смирнов // Теоретичні і прикладні проблеми фізики, математики та інформатики : матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, 26 – 27 квітня 2018 року, м. Київ / КПІ ім. Ігоря Сікорського, ФТІ. – Київ : ВПІ ВПК «ПОЛІТЕХНІКА», 2018. – С. 46-48 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/25225>.

59. Статистичний збірник «Регіони України» 2019 / за ред. О. Г. Осауленка. – Київ : Державна служба статистики України, 2019. – № 2. – 725 с.

60. Степаненко Н. О. Інтеграція України до європейського союзу: переваги та недоліки / Н. О. Степаненко, В. О. Степаненко // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2018. – № 61. – С. 62–67.

61. Степаненко Н. О. Сучасні тенденції руху України до Європейського Союзу / Н. О. Степаненко, О. М. Кліменко // Вісник економіки транспорту і промисловості : збірник науково-практичних статей. – 2019. – № 68. – С. 65–75 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vetp_2019_68_9.

62. Сучасна валютна політика та особливості її реалізації в Україні / за наук. ред. В. Юрчишин. – Київ : Заповіт, 2016. – 120 с.

63. Титаренко Л. М. Міжнародна економічна політика України: сучасні виклики та перспективи / Л. М. Титаренко // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2018. – Вип. 22. – С. 114–118 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://global-national.in.ua/archive/22-2018/23.pdf>.
64. Ткач С. В. Валютне регулювання в системі економічної політики держави : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.01 «Економічна теорія та історія економічної думки» / С. В. Ткач. – Чернівці : б. в., 2016. – 23 с.
65. Уніят А. В. Критерії та оцінка конкурентоспроможності країн на міжнародному рівні / А. В. Уніят // Галицький економічний вісник. – Серія «Світова економіка й міжнародні економічні відносини». – 2009. – № 2. – С. 7–13.
66. Хафизова М. Т. Государственное экономическое программирование как инструмент государственного регулирования экономики / М. Т. Хафизова // Вестник КРСУ. – 2014. – Т. 14. – № 8. – С. 187–190.
67. Школьник І. О. Фінансовий ринок України: сучасний стан і стратегія розвитку : монографія / І. О. Школьник. – Суми : ВВП «Мрія-1» ЛТД, УАБС НБУ, 2008. – 348 с.
68. Щербина Т. В. Теорії регіональної економічної інтеграції в контексті розвитку міжнародних відносин / Т. В. Щербина // Проблеми і перспективи розвитку банківської справи України. – 2014. – Вип. 38 – С. 306–314.
69. Экономическая и технологическая кооперация в разрезе секторов ЕЭП и Украины / В. В. Ивантер, В. М. Геец, Л. В. Шинкарук и др. // Евразийская экономическая интеграция : науч.-аналит. ж-л. – 2014. – № 1. – С. 7–31.
70. Юрій С. І. Антологія бюджетного механізму : монографія / С. І. Юрій, В. Г. Дем'янишин, Я. М. Буздуган. – Тернопіль : Економічна думка, 2001. – 250 с.
71. Юрій С. І. Сучасні тенденції розвитку європейського оподаткування та новітня парадигма податкової політики в Україні : монографія / С. І. Юрій, А. І. Крисоватий, Т. В. Кошук. – Тернопіль : ТНЕУ, 2010. – 292 с.
72. Ярошенко І. В. Аналіз соціально-економічного розвитку проблемних регіонів країн Європейського Союзу / І. В. Ярошенко // Проблеми економіки. – 2014. – № 3. – С. 45–53 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Рekon_2014_3_8.

73. Alcácer V. Scanning the industry 4.0: A literature review on technologies for manufacturing systems / V. Alcácer, V. Cruz-Machado // *Engineering Science and Technology, an International Journal*. – 2019. – Vol. 22, No. 3. – P. 889–919 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1016/j.jestch.2019.01.006>.

74. An Integrated Micro-Macro (IMM) Approach to the Evaluation of Large-Scale Public Investment Programmes: The Case of EU Structural Funds / J. Bradley, T. Mitze, E. Morgenroth, G. Untiedt // *ESRI Working Paper*. – 2005. – No. 167. – P. 98.

75. Antikainen M. Digitalisation as an enabler of circular economy / M. Antikainen, T. Uusitalo, P. Kivikytö-Reponen // *Procedia CIRP*. – 2018. – No. 73. – P. 45–49 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1016/j.procir.2018.04.027>.

76. Bachtler J. Evaluation of European Union Cohesion policy: Research questions and policy challenges / J. Bachtler, C. Wren // *Regional Studies*. – 2006. – No. 40 (2). – P. 143–153.

77. Bagarani M. Applying Multicriteria Analysis in On-Going Evaluation of EU Structural Programmes / M. Bagarani // *Yildiz Social Science Review*. – 2015. – No. 1 (2). – P. 1–17.

78. Balcerzak P. A. Digital economy in Visegrad countries. Multiple-criteria decision analysis at regional level in the years 2012 and 2015 / P. A. Balcerzak, B. M. Pietrzak // *Journal of Competitiveness*. – 2017. – Vol. 9, Iss. 2. – P. 5–18 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.7441/joc.2017.02.01>.

79. Bednarz M. The relationship of policy induced R&D networks and inter-regional knowledge diffusion / M. Bednarz, T. Broekel // *Journal of Evolutionary Economics*. – 2019. – No. 29 – P. 1459–1481.

80. Brynjolfsson E. Understanding the digital economy: data, tools, and research / E. Brynjolfsson, B. Kahin. – Cambridge, MA : The MIT Press, 2000. – 372 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.7551/mitpress/6986.001.0001>.

81. Complexity drivers in digitalized work systems: implications for cooperative forms of work / B. A. Latos, M. Harlacher, F. Burgert et al. // *Advances in Science, Technology and Engineering Systems Journal*. – 2018. – Vol. 3, No. 5. – P. 171–185 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.25046/aj030522>.

82. Costello N. Planning the digital economy / N. Costello // Kaldor Memorial Lectures (Budapest), 1989. – September (mimeo).

83. Digital entrepreneurship: Innovative business models for the sharing economy / C. Richter, S. Kraus, A. Brem et al. // Creativity and Innovation Management. – 2017. – Vol. 26, Issue 3. – P. 300–310 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1111/caim.12227>.

84. Digital transformation of the socio-economic system: prospects for digitalization in society / I. Okhrimenko, I. Sovik, S. Pyankova, A. Lukyanova // Revista ESPACIOS. – 2019. – Vol. 40, Issue 38. – P. 26–34 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.revistaespacios.com/a19v40n38/19403826.html>.

85. Digitalization and its influence on business model innovation / M. Rachinger, R. Rauter, C. Müller et al. // Journal of Manufacturing Technology Management. – 2018. – Vol. 30, Issue 8. – P. 1143–1160 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1108/JMTM-01-2018-0020>.

86. Digitalization and the American Workforce / M. Muro, L. Sifan, J. Whiton, S. Kulkarni. – Washington : Brookings India, 2017. – 60 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://hdl.handle.net/11540/7892>.

87. Doemeland D. Which World Bank Reports Are Widely Read? / D. Doemeland, J. Trevino // Policy Research Working Paper ; The World Bank. – 2014, May. – No. 6851. – P. 1–31 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://documents1.worldbank.org/curated/en/790931568661644788/pdf/Overview.pdf>.

88. Ebeke C. Inflation Targeting and Exchange Rate Regimes in Emerging Markets / C. Ebeke, A. Fouejieu Azangue // IMF Working Paper, 2015. – 36 p.

89. Eucken W. Grundsätze der Wirtschaftspolitik / W. Eucken. – Stuttgart : UTB, 2014. – 415 p.

90. Fedorenko V. The New Silk Road Initiatives in Central Asia / V. Fedorenko // Rethink Paper ; Washington, D.C. : Rethink Institute. – 2013. – No. 10. – 15 p.

91. Fingleton B. Neoclassical theory versus new economic geography: competing explanations of cross-regional variation in economic development / B. Fingleton, M. Fisher // The Annals of Regional Science. – 2010. – No. 44. – P. 467–491.

92. Friedman M. The Optimum Quantity of Money / M. Friedman. – Abingdon : Routledge, 2005. – 308 p.

93. Fuchs M. Does the digitalization of manufacturing boost a 'Smart' era of capital accumulation? / M. Fuchs // De Gruyter. – 2020. – Vol. 64, Issue 2. – P. 47–57 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1515/zfw-2019-0012>.

94. Gang L. The Origin of EU Regional Policy in a theoretical perspective / L. Gang // Working paper. Series on european studies ; Institute of european studies, Chinese academy of social sciences. – 2012. – No. 6, Issue 5. – P. 23.

95. Gronau N. Analytic manufacturing / N. Gronau // Productivity Management. – 2012. – Vol. 5. – P. 19–21.

96. Gruber H. Innovation, skills and investment: a digital industrial policy for Europe / H. Gruber // *Economia e Politica Industriale: Journal of Industrial and Business Economics*. – 2017. – Vol. 44, Issue 3. – P. 327–343 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1007/s40812-017-0073-x>.

97. Grui A. A Neutral Real Interest Rate in the Case of a Small Open Economy: Application to Ukraine / A. Grui, V. Lepushynskiy, S. Nikolaychuk // *Visnyk of the National Bank of Ukraine*. – 2018. – Issue 243. – P. 4–20 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26531/vnbu2018.243.004>.

98. Grui A. Uncovered interest parity with foreign exchange interventions under exchange rate peg and inflation targeting: The case of Ukraine / A. Grui // *IHEID Working Papers (Geneva)*. – 2020. – Issue 14. – P. 1–38.

99. Hadler M. The Influence of Global Ideas on Environmentalism and Human Rights. *World Society and the Individual* / M. Hadler. – London : Palgrave Macmillan, 2017. – 211 p. – Chapter 6 : Development in Selected Countries. – P. 85–108 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://link.springer.com/book/10.1057/978-1-137-57440-4>.

100. Hayek F. A. Law, Legislation and Liberty: A new statement of the liberal principles of justice and political economy / F. A. Hayek. – Abingdon : Routledge, 2012. – 584 p.

101. Heavin C. Challenges for digital transformation – towards a conceptual decision support guide for managers / C. Heavin, D. J. Power // *Journal of Decision Systems*. – 2018. – Vol. 27, Sup. 1. – P. 38–45 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1080/12460125.2018.1468697>.

102. Hellyer M. Effect of Ukraine's exchange rate devaluation on trade with the EU / M. Hellyer // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2020. – № 2. – С. 97–114 ; [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020\(109\)07](https://doi.org/10.31617/zt.knute.2020(109)07).

103. Izushi H. What Does Endogenous Growth Theory Tell about Regional Economies? Empirics of R&D Worker-based Productivity Growth / H. Izushi // Regional Studies. – 2008. – Vol. 42, Issue 7. – Pp. 947–960 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/00343400701541847>.

104. Keynes J. M. The General Theory of Employment, Interest, and Money / J. M. Keynes. – Cambridge : Macmillan Cambridge University Press, 1936. – 472 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : https://www.files.ethz.ch/isn/125515/1366_KeynesTheoryofEmployment.pdf.

105. Kline P. Local economic development, agglomeration economies and the big push: 100 years of evidence from the Tennessee valley authority. / P. Kline, E. Moretti // The Quarterly Journal of Economics. – 2013, Nov. – Vol. 129(1). – P. 275–331 ; [Electronic resource]. – Access mode : https://eml.berkeley.edu/~pkline/papers/TVA_web.pdf.

106. Kud A. A. Substantiation of the term «digital asset»: economic and legal aspects / A. A. Kud // International Journal of Education and Science. – 2019. – Vol. 2, No. 1. – P. 41–52 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/ijes.2019.1.06>.

107. Kud A. Social and economic foundation of the implementation of blockchain-based systems of digital assets in developing countries / A. A. Kud, I. S. Pypenko // International Journal of Education and Science. – 2018. – Vol. 1, No. 3 – 4. – P. 30–42 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/ijes.2018.3-4.30>.

108. Kud A. A. Predicting the impact of digital assets on socioeconomic development of an enterprise / A. A. Kud, M. A. Mashchenko, I. S. Pypenko. – Kharkiv : KRPOCH, 2020. – 68 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/9786177089116.2020>.

109. Lane N. Advancing the digital economy into the 21st century / N. Lane // Information Systems Frontiers. – 1999. – No. 1. – P. 317–320 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1023/A:1010010630396>.

110. Loskyll M. Entwicklung einer Methodik zur dynamischen kontextbasierten Orchestrierung semantischer Feldgeräte funktionalitäten [Development of a methodology for dynamic context-based orchestration of semantic field device functionalities] : PhD-Thesis / Matthias Loskyll ; Technische Universität Kaiserslautern. – Kaiserslautern, 2013. – 184 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.dfki.de/web/forschung/projekte-publikationen/publikationen-uebersicht/publikation/6850>.

111. Martin R. Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development / R. Martin, P. Sunley // *Economic Geography*. – 1998. – Vol. 74, No. 3. – P. 201–227 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.2307/144374>.

112. Mazurchenko A. Digitally-powered human resource management: skills and roles in the digital era / A. Mazurchenko, K. Maršíková // *Acta Informatica Pragensia*. – 2019. – Vol. 8, Issue 2. – P. 72–87 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.18267/j.aip.125>.

113. Melnyk Yu. B. Cryptocurrency possibilities in target financing of public social payments / Yu. B. Melnyk // *International Journal of Education and Science*. – 2019. – Vol. 2, No. 2. – P. 55 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/ijes.2019.2.40>.

114. Munda G. Social multi-criteria evaluation: methodological foundations and operational consequences / G. Munda // *European Journal of Operational Research*. – 2004. – No. 158(3). – P. 662–677 ; [Electronic resource]. – Access mode : DOI:10.1016/S0377-2217(03)00369-2.

115. Negroponte N. Being digital / N. Negroponte. – London: Hodder & Stoughton, 1995. – 244 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : <http://governance40.com/wp-content/uploads/2018/12/Nicholas-Negroponte-Being-Digital-Vintage-1996.pdf>.

116. Neubert M. The impact of digitalization on the speed of internationalization of lean global startups / M. Neubert // *Technology Innovation Management Review*. – 2018. – Vol. 8, Issue 5. – P. 44–54 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.22215/timreview/1158>.

117. Paritala Ph. K. Digital manufacturing-applications past, current, and future trends / Ph. K. Paritala, S. Manchikatla, P. K. Yarlagadda // *Procedia engineering*. – 2017. – Vol. 174. – P. 982–991 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2017.01.250>.

118. Participatory multi-criteria analysis of irrigation management alternatives: The case of the Caia irrigation district, Portugal / P. Antunes, V. Karadzic, R. Santos, P. Beça & A. Osann // *International Journal of Agricultural Sustainability*. – 2011. – Vol. 9, issue 2. – P. 334–349.

119. Pohlmann E. G. Methodik zur prozessorientierten Planung service-orientierter Fabriksteuerungssysteme [Methodology for the process-oriented planning of service-oriented factory control systems] / E. G. Pohlmann. – Kaiserslautern : Technische Universität Kaiserslautern, 2008. – 203 p.

120. Pypenko I. S. Classification of the criteria for cryptocurrencies / I. S. Pypenko // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця»: тези доповідей*, 26–27 лист. 2020 р. – Одеса : ВД «Гельветика», 2020. – С. 228–229.

121. Pypenko I. S. Digital product: the essence of the concept and scopes / I. S. Pypenko // *International Journal of Education and Science*. – 2019. – Vol. 2, No. 4. – P. 56–991 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/ijes.2019.4.41>.

122. Pypenko I. S. Genesis of IT economy: from cryptocurrency to digital asset / I. S. Pypenko, A. A. Kud // *International Journal of Education and Science*. – 2019. – Vol. 2, No. 2. – P. 41–56 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/ijes.2019.2.41>.

123. Pypenko I. S. Principles of digitalisation of the state economy / I. S. Pypenko, Yu. B. Melnyk // *International Journal of Education and Science*. – 2021. – Vol. 4, No. 1. – P. 42–50 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.26697/ijes.2021.1.5>.

124. Pypenko I. S. Creating a business ecosystem based on blockchain technology / I. S. Pypenko, Yu. B. Melnyk // *International Journal of Education and Science*. – 2020. – Vol. 3, No. 4. – P. 26–53 ; [Electronic resource]. – Access mode : [doi:10.26697/ijes.2020.4.26](https://doi.org/10.26697/ijes.2020.4.26).

125. Shapoval Y. Verbal interventions of the National Bank of Ukraine The impact of exchange rate / Y. Shapoval, K. Anufrieva // *International Studies*. – 2019. – Issue 12 (3). – P. 92–108 ; [Electronic resource]. – Access mode : [DOI:10.14254/2071-8330.2019/12-3/8](https://doi.org/10.14254/2071-8330.2019/12-3/8).

126. Srari J. S. Developing design principles for the digitalisation of purchasing and supply management / J. S. Srari, H. Lorentz // *Journal of Purchasing and Supply Management*. – 2019. – Vol. 25, No. 1. – P. 78–98 ; [Electronic resource]. – Access mode : <https://doi.org/10.1016/j.pursup.2018.07.001>.

127. Stepanenko N. The Prospects of Ukraine's European Integration / N. Stepanenko // Proceedings of International Scientific Conference «Scientific Research Priorities – 2017: theoretical and practical value» (Nowy Sacz, Poland, 22th – 23th of June, 2017) ; National-Louis University. – Nowy Sacz : WSB – National-Louis University, 2017. – P. 28–30.

128. Tapscott D. The digital economy: promise and peril in the age of networked intelligence / D. Tapscott. – New York : McGrawHill, 1997. – 342 p.

129. The compact Oxford English dictionary : complete text reproduced micrographically / compiled by J. A. Simpson, E. S. C. Weiner, Donna Lee Berg. – 2nd ed. – Oxford : Clarendon Press, 1991. – 2386 p.

130. The Global Risks Report 2021 // World Economic Forum. – 16th Edition. – 96 p. ; [Electronic resource]. – Access mode : http://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2021.pdf.

131. Wahlster W. Semantic technologies for mass customization / W. Wahlster // Towards the Internet of Services: The THESEUS Research Program. – Heidelberg : Springer, 2014. – P. 3–13.

132. Бородчук Н. Боротьба з Covid-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність [Електронний ресурс] / Н. Бородчук, Л. Черенько // UNICEF для кожної дитини. – 2020. – 15 квіт. – Режим доступу : <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf>.

133. Валовий внутрішній продукт [Електронний ресурс] // Держстат України. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/vvp/vvp_rik/arh_vvp_rik_90-18u.htm.

134. Вінокуров Я. Бідний кожен другий: наскільки потоншали гаманці українців за 2020 рік [Електронний ресурс] / Я. Вінокуров // Економічна правда. – 2021. – 05 січ. – Режим доступу : <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/5/669749>.

135. Гальчинський А. С. Європейське співтовариство кінець і новий початок [Електронний ресурс] / А. С. Гальчинський // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 2 лип. – Режим доступу : <https://dt.ua/macrolevel/evropeyske-spivtovaristvo-kinec-i-noviy-pochatok-.html>.

136. Дані про середній розмір пенсії станом на 01.01.2021 р. [Електронний ресурс] // Пенсійний фонд України. – Режим доступу : <https://www.pfu.gov.ua/2128328-dani-pro-serednij-rozmir-pensiyi-stanom-na-01-01-2021>.

137. Деякі питання адміністрування надання місцевими державними адміністраціями і територіальними громадами соціальної підтримки у сферах соціального захисту населення та захисту прав дітей [Електронний ресурс] : Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.12.2020 р. № 868. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0868739-20#Text>.

138. Качка Т. Партнерство, але не інтеграція: що не так із рухом України до ЄС [Електронний ресурс] / Т. Качка // Європейська правда. – 2018. – 15 лист. – Режим доступу : <https://www.eurointegration.com.ua/experts/2018/11/15/7089403>.

139. Класифікація за станом соціально-економічного розвитку, прийнята ООН [Електронний ресурс] // Букліб. – Режим доступу : <https://buklib.net/books/30082>.

140. Класифікація країн [Електронний ресурс] // Букліб. – Режим доступу : <https://buklib.net/books/30025>.

141. Козачишина Т. О. Методика формування та інструментарій реалізації бюджетно-податкової політики [Електронний ресурс] / Т. О. Козачишина. – Режим доступу : http://www.investplan.com.ua/pdf/9_2018/27.pdf.

142. Козин В. В. Вирішення найпростіших задач з використанням графічного інтерфейсу пакету Fuzzy Logic Toolbox [Електронний ресурс] / В. В. Козин ; Сумський державний університет. – Режим доступу : <https://studfiles.net/preview/3274569>.

143. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>.

144. Краус Н. М. Цифрова економіка: тренди та перспективи авангардного характеру розвитку [Електронний ресурс] / Н. М. Краус, О. П. Голобородько, К. М. Краус // Ефективна економіка. – 2018. – № 1. – Режим доступу : http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/1_2018/8.pdf.

145. Основні показники рівня життя населення у січні-листопаді 2020 року [Електронний ресурс] // Міністерство соціальної політики України. – Режим доступу : <https://www.msp.gov.ua/timeline/Pokazniki-socialnoi-sferi.html>.

146. Основні показники рівня життя населення: інформує Мінсоцполітики [Електронний ресурс] // Профспілка працівників освіти і науки України. – Режим доступу : <https://pon.org.ua/novyny/8350-osnovni-pokazniki-rvnya-zhittya-naselennya-nformuye-mnsocpoltiki.html>.

147. Офіційний вебпортал парламенту України. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.

148. Офіційний сайт The Bank of Canada. – Режим доступу : <https://www.bankofcanada.ca>.

149. Офіційний сайт Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВОЗ). – Режим доступу : <http://www.who.int/ua>.

150. Офіційний сайт Ліга-закон. – Режим доступу : www.ips.ligazakon.net.

151. Офіційний сайт Міністерства екології та природних ресурсів України. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua>.

152. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. – Режим доступу : www.minfin.gov.ua.

153. Офіційний сайт Національного банку України. – Режим доступу : www.bank.gov.ua.

154. Офіційний сайт Статистики Євростату. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/eurostat>.

155. Оцінка конкурентоспроможності країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://stud.com.ua/43030/ekonomika/otsinka_konkurentospromozhnosti_krayini.

156. Про Державний бюджет України на 2021 рік [Електронний ресурс] : Закон України від 15 грудня 2020 року № 1082-ІХ. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>.

157. Про Національний банк України [Електронний ресурс] : Закон України від 20.05.1999 р. № 679-ХІV. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14#Text>.

158. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні [Електронний ресурс] : проєкт Закону України № 4303 від 02.11.2020 р. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70298.

159. Про токенизовані активи та криптоактиви [Електронний ресурс] : проєкт Закону України № 4328 від 05.11.2020 р. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JI03596A.html.

160. Сайт Всесвітнього Банку. – Режим доступу : <http://data.worldbank.org>.

161. Сайт Міністерства соціальної політики України. – Режим доступу : <https://www.msp.gov.ua/news/19919.html>.

162. Сайт Незалежної асоціації банків України. – Режим доступу : <https://nabu.ua/ua/makroekonomichni-pokazniki.html>.

163. Сайт Юридичної компанії «Легал». – Режим доступу : <http://www.uk-legal.od.ua/spozhivchiy-koshik-ukraincsya-u-2021-roci-rulo>.

164. Самоорганізаційна Карта Кохонена [Електронний ресурс] // Вікіпедія : вільна енциклопедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0_%D0%9A%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0_%D0%9A%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B0.

165. Толкованов В. Розвиток і впровадження інструментів політики державного управління: вітчизняний та зарубіжний досвід [Електронний ресурс] / В. Толкованов // Науковий вісник. – 2013. – Вип. 12 «Демократичне врядування». – Режим доступу : http://lvivacademy.com/vidavniststvo_1/visnik12/fail/tolkovanov.pdf.

166. Топ-10 причин, чому Україна опустилась в глобальному рейтингу конкурентоспроможності [Електронний ресурс] / Український інститут майбутнього // Хвиля. – Режим доступу : <http://hvylya.net/analytics/economics/top-10-prichin-chomu-ukrayina-opustilas-v-globalnomu-reytingu-konkurentospromozhnosti.html>.

167. У 2020 році міжнародні резерви України зросли до восьмирічного максимуму [Електронний ресурс] // Національний банк України. – Режим доступу : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/u-2020-rotsi-mijnarodni-rezervi-ukrayini-zrosli-do-vosmirichnogo-maksimumu>.

168. Abou-Foul M. The impact of digitalization and servitization on the financial performance of a firm: an empirical analysis [Electronic resource] / M. Abou-Foul, J. L. Ruiz-Alba, A. Soares // Production Planning & Control. – 2020. – Access mode : <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09537287.2020.1780508>.

169. Brennen J. S. Digitalization [Electronic resource] / J. S. Brennen, D. Kreiss. – 2016. – Access mode : <https://doi.org/10.1002/9781118766804.wbiect111>.

170. Dabrowski M. Six years after Ukraine's Euromaidan: reforms and challenges ahead [Electronic resource] / M. Dabrowski, M. Domínguez-Jiménez, G. Zachmann // Policy Contribution. – 2020. – Issue 14. – Access mode : <https://www.bruegel.org/2020/06/six-years-after-ukraines-euromaidan-reforms-and-challenges-ahead>.

171. Greil S. Fairness and the arm's length principle in a digital economy [Electronic resource] / S. Greil, Ch. Schwarz, S. Stein // Düsseldorf Working Papers in Applied Management and Economics. – 2018. – No. 42. – Access mode : <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3209205>.

172. Mesenbourg T. L. Measuring the U. S. digital economy: theory and practice [Electronic resource] / T. L. Mesenbourg, B. K. Atrostic. – 2001. – Access mode : <https://2001.isiproceedings.org/pdf/1074.PDF>.

173. Michie J. The economics of restructuring and intervention [Electronic resource] / J. Michie. – 1991. – Access mode : <https://econpapers.repec.org/bookchap/elgeebook/312.htm>.

174. World Economic Outlook, April 2020: The Great Lockdown [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/04/14/weo-april-2020>.

175. World Health Organization [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.who.int/reproductivehealth/publications/monitoring/maternal-mortality-2015/en>.

Додатки

Додаток А

Факторний аналіз валютного курсу України

Лістинг результатів факторного аналізу валютного курсу України

Factor Analysis

Analysis Summary

Data variables:

Var_2
Var_3
Var_21
Var_17
Var_5
Var_6
Var_11
Var_10
Var_14

Data input observations

Number of complete cases 63

Missing value treatment listwise

Standardized yes

Type of factoring principal components

Number of factor extracted 3

Factor Analysis

Factor Number	Percent of Eigenvalue	Variance	Cumulative Percentage
1	5,3571	38,021	38,021
2	4,5811	26,781	64,802
3	3,4252	14,892	79,694
4	0,5452	11,054	90,748
5	0,3684	9,263	100,000

Variable Initial
Communality

Var_2 1,0
Var_3 1,0
Var_18 1,0
Var_21 1,0
Var_17 1,0
Var_5 1,0
Var_6 1,0
Var_11 1,0
Var_10 1,0
Var_14 1,0

The StatAdvisor

This procedure performs a factor analysis. The purpose of the analysis is to obtain a small number of factors which account for most of the variability in the 8 variables. In this case, 3 factors have been extracted, since 1310720 factors had eigenvalues greater than or equal to 1,0. Together they account for 79,694 of the variability in the original data. Since you have selected the principal components method, the initial communality estimates have been set to assume that all of the variability in the data is due to common factors.

Закінчення додатка А

Factor loading Matrix After Varimax Rotation

	Factor 1	Factor 2	Factor 3
Var_2	0,045079	-0,5189082	0,053222
Var_3	0,102969	0,3367388	0,144523
Var_21	0,272628	0,618273	0,154544
Var_17	-0,1545	-0,345479	0,444523
Var_5	-0,526366	-0,345421	-0,188338
Var_6	0,278826	-0,118758	-0,078338
Var_11	-0,1522199	0,653225	0,444569
Var_10	0,045358	-0,149088	-0,6621733
Var_14	0,116347	-0,345421	0,615441

Estimated

Variable Commnality

Var_2	-0,5189082
Var_3	0,3367388
Var_21	0,618273
Var_17	-0,345479
Var_5	-0,345421
Var_6	-0,678817
Var_11	0,444523
Var_10	-0,6621733
Var_14	0,615441

The StatAdvisor

This table shows the equations which estimate the common factors after rotation has been performed. Rotation is performed in order to simplify the explanation of the factors. The first rotated factor has the equation

$$-0,5189082 * \text{Var}_2 + 0,3367388 * \text{Var}_3 + 0,618273 * \text{Var}_{21} - 0,345479 * \text{Var}_{17} - 0,345421 * \text{Var}_5 - 0,678817 * \text{Var}_6 + 0,444523 * \text{Var}_{11} - 0,6621733 * \text{Var}_{10} + 0,615441 * \text{Var}_{14}$$

Where the values of the variables in the equation are standardized by subtracting their means and dividing by their standard deviations. It estimating the proportion of the variability in each variable attributable to the extracted factors.

Результати проведення факторного аналізу за допомогою програмного середовища *Statistica*

ВЫВОД ИТОГОВ

<i>Регрессионная статистика</i>	
Множественный R	0,9705185
R-квадрат	0,9419061
Нормированный R-квадрат	0,6514368
Стандартная ошибка	10,501322
Наблюдения	7

Дисперсионный анализ

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>значимость F</i>
Регрессия	5	1787,991	357,5982	3,2427044	0,3973985
Остаток	1	110,27776	110,27776		
Итого	6	1898,2687			

	<i>Коэффициент</i>	<i>стандартная ошибка</i>	<i>t-Значение</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>нижние 95%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>	<i>нижние 95,0%</i>
Y-пересечение	-134,1374	80,510027	-1,666096	0,344138	-1157,114	888,83947	-1157,114 888,83947
Переменная X 1	0,0722212	0,0682642	1,0579647	0,4820737	-0,795158	0,9396006	-0,795158 0,9396006
Переменная X 2	0,0263729	0,1395082	0,1890421	0,8810557	-1,746247	1,7989929	-1,746247 1,7989929
Переменная X 3	1,0902173	0,7197884	1,5146358	0,3714864	-8,055562	10,235997	-8,055562 10,235997
Переменная X 4	-0,031445	2,3453592	-0,013408	0,991465	-29,83206	29,769168	-29,83206 29,769168
Переменная X 5	0,1687987	0,1190396	1,4180038	0,3910237	-1,343743	1,6813407	-1,343743 1,6813407

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Економічна політика держави: методологічні основи формування та реалізації	7
1.1. Теорії економічної політики: еволюція та сьогодення	7
1.2. Сучасний інструментарій економічної політики держави: теоретичні підходи, напрями та інструменти державного впливу на перебіг економічних процесів	25
1.3. Економічна політика української держави: загальні принципи та національна специфіка.....	54
1.4. Методологічні основи прогнозування та програмування економічної політики держави.....	81
Розділ 2. Екзогенні фактори державної економічної політики: глобальний та національний рівні	109
2.1. Індустрія 4.0 і цифровізація економіки.....	109
2.2. Глобалізація та регіональна економічна інтеграція: сучасний погляд	135
2.3. Глобальні та національні проблеми економіки: імплементація світового досвіду	162
2.4. Соціально-політичні фактори економічної політики	206
Розділ 3. Економічна політика української держави: виклики та тренди в умовах сучасних суспільних трансформацій	231
3.1. Головні досягнення та недоліки державного регулювання економіки України у сучасний період.....	231
3.2. Основні напрями формування нової економічної політики в умовах глобальних і національних екзогенних змін	271
3.3. Проблеми та суперечності адаптаційного механізму реалізації валютно-курсової політики України.....	285
3.4. Інвайронментальна складова економічної політики України.....	314
Висновки	343
Використана література.....	346
Додатки.....	364

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Бріль Михайло Сергійович
Кліменко Олена Миколаївна
Мащенко Марина Анатоліївна та ін.

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ДО ЕКЗОГЕННИХ ЗМІН

Монографія

Самостійне електронне текстове мережеве видання

Відповідальний за видання *М. А. Мащенко*

Відповідальний редактор *О. С. Вяткіна*

Редактор *Н. І. Ганцевич*

Коректор *А. С. Ширініна*

План 2022 р. Поз. № 3-ЕНВ. Обсяг 368 с.

Видавець і виготовлювач – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 61166, м. Харків, просп. Науки, 9-А

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
ДК № 4853 від 20.02.2015 р.*